ЛИТЕРАТУРА И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В КОНТЕКСТЕ ВОСТОК-ЗАПАД

ШӘРЫК ҺӘМ ГАРЕБ КОНТЕКСТЫНДА ТӨРКИ ХАЛЫКЛАРНЫҢ ӘДӘБИЯТЫ ҺӘМ СӘНГАТЕ

EAST AND WEST: LITERATURE AND ARTISTIC CULTURE OF THE TURKIC PEOPLES

КАЗАНЬ - КАЗАН - KAZAN
2020

КАЗАНСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ЛИТЕРАТУРА И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В КОНТЕКСТЕ ВОСТОК-ЗАПАД

Материалы Международной научно-практической онлайн-конференции

Казань, 22–25 октября 2020 г.

ШӘРЫК ҺӘМ ГАРЕБ КОНТЕКСТЫНДА ТӨРКИ ХАЛЫКЛАРНЫҢ ӘДӘБИЯТЫ ҺӘМ СӘНГАТЕ

Халыкара фәнни-гамәли онлайн-конференция материаллары

Казан, 22–25 октябрь, 2020 ел

LITERATURE AND ARTISTIC CULTURE OF TURKIC PEOPLES IN THE EAST-WEST CONTEXT

Materials of the International Scientific and Practical Online Conference

Kazan, 22–25 October, 2020

КАЗАНЬ
2020

УДК 80/82
ББК 80/84
Л64

Под общей редакцией
доктора филологических наук, профессора **Ф.С. Сайфулиной**

Редакционная коллегия:
Т.Ш. Гилазов (отв. редактор), **Г.Р. Гайнуллина**, **Н.М. Юсупова**

Under the general editorship of
Doctor of Philology, Professor **F.S. Sayfulina**

Editorial board:
T.Sh. Gilazov (responsible editor), **G.R. Gainullina**, **N.M. Yusupova**

Л64 **Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад** [Электронный ресурс]: материалы Международной научно-практической онлайн-конференции (Казань, 22–25 октября 2020 г.) / под ред. Ф.С. Сайфулиной. – Электрон. сетевые данные (1 файл: 3 049,55 КБ). – Казань: Издательство Казанского университета, 2020. – 370 с. – Систем. требования: Adobe Acrobat Reader. – Режим доступа: https://kpfu.ru/portal/docs/F_14491417/SBORNIK_.Vostok_Zapad_2020.pdf. – Загл. с титул. экрана.

Шәрык һәм гареб контекстында төрки халыкларның әдәбияты һәм сәнгате: халыкара фәнни-гамәли онлайн-конференция материаллары (Казан, 22–25 октябрь, 2020 ел) / мөх. Ф.С. Сәйфулина. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2020. – 368 с.

Literature and Artistic Culture of Turkic Peoples in the East-West Context [Electronic resource]: Materials of the International Scientific and Practical Online Conference (Kazan, October 22–25, 2020) / ed. by F.S. Sayfulina. – Kazan: Kazan University Publishing House, 2020. – 368 P.

ISBN 978-5-00130-394-7

Сборник включает в себя работы участников Международной научно-практической онлайн-конференции «Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад», проводимой в Институте филологии и межкультурной коммуникации КФУ 22–25 октября 2020 г. В представленных научных докладах рассматривается широкий круг вопросов, касающихся исследования художественной литературы и культуры тюркских народов и актуальных в научно-теоретическом и историко-литературном аспектах.

УДК 80/82
ББК 80/84

ISBN 978-5-00130-394-7

© Издательство Казанского университета, 2020
© Казан университеты нәшрияты, 2020
© Kazan University Publishing House, 2020

Д.М. АБДУЛЛИНА
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

Г. ТУКАЙНЫҢ Ш. МӘРҖАНИНЕҢ ДИНИ РЕФОРМАЦИОН КАРАШЛАРЫНА МӨНӘСӘБӘТЕ

Д.М. АБДУЛЛИНА
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань

ОТНОШЕНИЕ Г. ТУКАЯ К РЕЛИГИОЗНЫМ РЕФОРМАЦИОННЫМ ВЗГЛЯДАМ Ш. МАРДЖАНИ

Аннотация. В статье рассматривается отношение Г. Тукая к религиозным реформационным взглядам Ш. Марджани. Свой идеал он художественно воссоздал в стихотворении «Шигаб хазрет» (1913) в образе религиозного реформатора Шигабутдина Марджани (1818-1889), проявившего пример толерантного религиозного свободомыслия. Поэт высоко ценит Ш. Марджани за независимость рассуждений в религиозных вопросах, за обладание силой воли выступить против налипшей на религию грязи, и слепого следования авторитарной устаревшей религиозной традиции. Просветитель Ш. Марджани дорог Тукаю и защитой приоритета разума в религиоведении, а также раскрытием многих тайн смыслов Корана.

Abstract. The article discusses the attitude of the G. Tukai to the religious reformation views of sh. Marjani. Your ideal it artistically recreated in the poem "Shihab Hazrat" (1913) image of the religious reformer after Shigabutdin Mardzhani (1818-1889), who demonstrated an example of tolerant religious freedom. The poet appreciates sh. Mardzhani for independent reasoning in religious matters, for the possession of willpower to act against adhering to the religion of dirt, and blind adherence to outdated authoritarian religious traditions. Enlightener Sh. Marjani is dear to Tukai and the protection of the priority of reason in religious studies, as well as the disclosure of many secrets of the meanings of the Koran.

Ключевые слова: Г. Тукай, Коран, Ш. Марджани, религия, религиозное реформаторство.
Keywords: G. Tukai, Koran, Sh. Marjani, religion, religious reformism.

Татарлар арасында ислам дине фәлсәфәсенең кайбер якларын яңа иҗтимагый үсеш югарылыгыннан торып аңлату, дингә тиешле реформалар үткәрү юлы белән анны кешелек җәмгыятенең яңа этабына әзерләү эшен XVIII гасыр ахыры – XIX гасыр башларында Габдерәхим Утыз-Имәни, Габденнасыйр Курсавилар башлап җибәрә. Соңгарак ул Каюм Насыйри, Шиһабетдин Мәрҗани һ. б. дини реформаторларыбыз тарафыннан дәвам иттерелә. Алар ислам диненең иҗтимагый прогресс, кеше иреге, акыл эшчәнлеге белән каршылыкка кергән өлешләрен үзләре яшәгән чорның аң дәрәҗәсе югарылыгыннан торып кабул итәргә чакыралар. Ислам дине мөселман халыкларының икътисади, мәдәни, рухи үсешенә, җәмгыятьтә шәхеснең күпкырлы эшчәнлегенә юл ачуга хезмәт итәргә тиеш дип карыйлар. Димәк, ислам диненең кешелек җәмгыяте өчен зур әһәмияткә ия булган өйрәтүләрен кире какмаган хәлдә, аңа заман югарылыгыннан торып шәрехләүләр бирергә дә мөмкин дип саныйлар.

Тормышны үзгәртүдә динне сафландыру, гыйлемлелекне беренче урынга куеп фикер йөрткән шагыйребез Габдулла Тукай җәмгыятьтәге иҗтимагый-сәяси

вакыйгаларның асылын да шул ноктадан торып аңлата. Балалар өчен язылган әсәрләрендә дә шул юлыннан читләшми. Мәсәлән, «Сабыйга» шигырендә «Мәгърифәт нуры ачар күп нәрсәләрнең ялганын» [Тукай, 1985: 74], ди.

Дөньяны үзгәртеп коруны ул мәгрифәтчеләрчә күзаллый. Әмма үгет-нәсыйхәт ярдәмендә камил кеше тәрбияләүне максат итеп куйган XIX йөздәге дидактик мәгърифәтчелектән аермалы буларак, XX гасыр башындагы инкыйлаблар дәверендәге Тукай мәгърифәтчелеге публицистик ялкын белән сугарылган.

Коръәндә дә, хәдисләрдә дә бер үк эчтәлекле әхлакый кануннар: намуслылык, башкаларны рәнҗетмәү, тәкәбберләнмәү, ялганламау, малга табынмау, ата-анага хөрмәт, туганлык кадерен белү, гадел хезмәт белән мал табу, шәфкатьле һәм сабыр булу кебек сыйфатлар да кеше күңеленә бик тәфсилләп төшендерелә, еш кабатлана.

Тукай наданлык тарафдарларын, ашау өчен генә яшәүчеләрне ачыктан-ачык тәнкыйть итә. Аның иҗатының башлангыч чорында язылган төрле жанрга караган чәчмә әсәрләрендәге үзәк тема нәкъ шуннан гыйбарәт. Мәсәлән, «Кыямәт көне», «Безнең милләт үлгәнме, әллә йоклаган гынамы?», «Алай-болай», «Уральск имамнарына ачык хат» һ. б. лар – моның ачык мисалы. Иҗтимагый-сәяси череп таркалуны, көндәлек хезмәт кешесенең хокуксыз, кол дәрәҗәсенә төшүен, әхлак кануннарын саклап, кешеләр арасында изге эшкә чакыручы булырга тиешле дин әһелләренең кайберләре, үз мәнфәгатьләрен генә кайгыртып, акча, байлык йогынтысына бирелеп бетүләрен, шуның нәтиҗәсендә диннең чын йөзен югалтып, халыкны рухи караңгылыкта тоту, гап-гади изү коралына әйләнүен шагыйрь күңеле күтәрә алмый. Шуңа ул аларга каршы көрәшнең сүз белән генә түгел, ә тагы да катырак булырга тиешлегенә ишарәли. Мәсәлән,

Күңелдә утлары сүнгән, вә вөҗдан майга капланган;

«Әгүзе» дип кенә төшмәс, муенга шайтан атланган,

Менә шул чаклы ялкау, шундый хайваннар да рухани!

Түбәнлек бу, кабул итмә сүзенә изге рух аны! – дигән юллар вөҗданын югалткан бу кешеләрне инде «Әгүзе» укып, ягъни сүз белән генә иманга китерү мөмкин түгеллегенә ишарәли. Әлеге идеяне бик ачык яктырткан «Шиһаб хәзрәт» (1913) шигыре аерым игътибарга лаек. Тукай олуг гыйлем иясе, акыллы, Шиһаб хәзрәт (Шиһабетдин Мәрҗани 1818-1889) образын «тамак ягын гына белгүче», надан, үзләре төшенмәгән нәрсәләрне, кемнәндер ишетеп, шуны башкаларга өйрәтүче муллаларга каршы куя. Аны татарлар арасында аңлы, белемле кеше барлыгын күрсәтүче, «мәгарифкә әүвәл башлап адым салган, милләт өчен бәһа җитмәс кыйбат кеше» дип атый. Моның сәбәбе нидән соң? Тукай моңа үзе болай дип җавап бирә:

Ул итсә дә хәдис, аятьне күп нәкыль,

Булып бетми аның гакълы нәкыльгә кол;

Инсан дигән шәрәфле бер мәхлукта ул

Бар дип белә хәким гакыл вә хөр гакыл.

Күренә ки, Тукай хәзрәтне хәдис вә аятьләргә гади бер иярүче, аларны сукырларча кабатлаучы, шагыйрьнең үз сүзе белән әйткәндә, «нәкыльгә кол» булучы түгел икәнлеген ассызыклый. Кеше итеп яраткан һәр җан иясендә («мәхлук»та) ул фәлсәфи фикер йөртүче «хәким гакыл вә хөр гакыл» күрергә тели. Коръән сүрәләре һәм аятьләренә мөрәҗәгать итеп ул түбәндәге юлларны яза:

Дәлил итә «Тәзәккәрү!» аятьләрен,

Раушан итә шул аятьнең һәр якларын;

«Тәфәккәрү!» аятьләрен таяк итә
Тик белгүче муллаларга тамакларын.
Аңлагачтын Корьәндәге бик күп серләр,
Үзеннән үзе агаралар дини керләр;
Бу эшләргә Шиһаб хәзрәт сәбәп диеп,
Даһи кулын үбә башлый күп мөнкирләр» [Тукай, 1985: 260].

Аныңча, Шиһаб хәзрәт – даһиларга тиң галим. Ул Коръән аятьләрен заманга ярашлы рәвештә «раушан итә» – төрле яктан яктырта һәм аңлата. Коръәндә «Тәзәккәрү!» («истә тотыгыз!»), «Тәфәккәрү» («уйлагыз!») дигән эндәшләр Аллаһ тарафыннан җирдә яшәүче кавемнәргә мөрәҗәгать иткәндә кулланыла (2 сурә, 40, 47, 122, 203, 219 аятьләр), ягъни Аллаһы Тәгалә кешеләрне кисәтә, монафикъ булмагыз, үткәннәр тәҗрибәсеннән сабак алырга өйрәнегез, ди. Мәсәлән, «Ий, Ягъкуб балалары! Мин сезгә биргән нигъмәтләрне хәтерләгез, һәм нигъмәт бирүдә сезне бөтен дөнья кешеләреннән артык кылдым, шуны фикерләгез» (2 сурә, 47 аять).

Шиһаб хәзрәт тамак артыннан гына йөрүче муллаларга шул сүзләрне «таяк итә». Тукайның хәзрәтне тасвирлаганда нәкъ бу аятьләр аша тасвирлавының тагын бер сәбәбе шунда: Шиһабетдин Мәрҗани Изге Коръән китабын һәм аның тәфсирләрен тәфсилләп өйрәнеп «Назуратүл-хак» («Хаклыкка күзәтү яки хаклыкка бер караш») китабын язган, ул анда Коръәнне тәфсир итү беркайчан да тыелмаган икәнлекне генә искәртеп калмый, ә бәлки, бөтен ислам дөньясына беренчеләрдән булып, Коръән һәр чорда яңача тәфсир ителергә мөмкин дигән фикерне әйтә. Ислам дөньясы галимнәре Ш. Мәрҗанинең бу фәнни хезмәтенә зур бәя бирәләр. Димәк, Ш. Мәрҗани дини тәгълиматны, шул исәптән Коръәндәге кануннарны да кемнәндер ишетеп, яки сукырларча ятлап түгел, ә аңлап кабул итәргә чакыра. Ул иҗтимагый аңның һәм кеше акылының туктаусыз алга хәрәкәтен күреп, һәр буынның Коръәнне үз акылы югарылыгыннан бәяләргә хакы бар дип уйлый. (Дөрес, ул әле хакимияткә дәһри коммунистлар киләсен үк күздә тотмаган!) «Дингә бәйләнешле мәсьәләләрне хәл иткәндә, – ди ул, – изге чыганакларга – Коръәнгә һәм пәйгамбәрләрнең сөннәтенә таянабыз. Инде фәнни мәсьәләләрне хәл иткәндә гакылга таянырга һәм әйберләрнең фактик хәленнән чыгып эш итәргә кирәк. Шәригать гакыл һәм зарурлык белән исбатланган хөкемне кире какмый. Шәригать белән казыя гакъмия вә әхкам зарурия арасында каршылык булганда да зарурәт вә хаҗәт кадәригә дәлил сәмгыйны тәэвил тиеш буладыр» [Абдуллин, 1974: 154]. Димәк, Ш. Мәрҗани тормышта шәригать кануннарын гына искә алу җитми фәнни караш, акыл таныган дәлилләрне дә искә алырга, ягъни аларның берсен кире кагып, икенчеләренә сүзсез генә ышану юлына басарга ярамый, ди. Диннең катып калган догмалар җыелмасы түгеллеген, ә киресенчә, мәдәниятнең иң хәрәкәтчән өлкәсе икәнлеген «Что такое этика, культура, религия?» китабында И.И. Гарин да күрсәтә: «Высшая религия, хотя и немыслима без догматов веры, тем не менее принципиально адогматична» [Гарин, 2002: 2] Шиһаб Мәрҗанинең бу рәвештә фикерләве, кешенең хөр акылын тануы, Коръән канунарына заманча караш тәкъдим итүе, Тукайның динне сафландырып, кешеләр арасындагы яхшы мөнәсәбәтләргә хезмәт итү коралына әверелдерү турындагы хыялларына бик хуш килгән. Чөнки шагыйрь үзе дә Аллага ышана, шул ук вакытта кеше факторын да күздән ычкындырмый. Һәрнәрсәне Алладан өмет итү, дөнья гаменнән ваз кичү, кешенең үзен рухи яктан бәйле, көчсез итеп тоюы, үзен-үзе тыеп, кимсетеп яшәве аңа ошамый. Халкыбызның гафләт йокысында ятуына, тәрәккыяткә омтылмауларына бик тә борчыла.

ӘДӘБИЯТ

Абдуллин Я. Дини тәгълиматка һәм суфичылыкка каршы // Казан утлары, 1974. – № 2. – 149 – 158 б. Ш. Мәрҗанидән китерелгән өзекләр шушы мәкаләдән алынды.

Гарин Игорь. Что такое этика, культура, религия? М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2002. – С. 827.

Тукай Габдулла. Әсәрләр. Г. Халит редакциясендә. 5 томда. Т.1. Шигырьләр. Поэмалар (1901 –1908) / Габдулла Тукай. Казан: Тат. кит. нәшр., 1985.– 406 б.

С.Н. АБДУЛЛАЕВ, Н.О. КАДЫРОВА

Иссык-Кульский государственный университет, Каракол, Киргизия

МОДЕЛЬ ЭЛЕМЕНТАРНОГО ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ: СТАНОВЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ

Аннотация. Статья посвящена осмыслению динамики становления понятия модели элементарного простого предложения в тюркских языках как эмической единицы. Эволюция понятия модели предложения интерпретируется на базе достижений новосибирской синтаксической школы. Авторы учитывают перекрестные подходы с позиций моно- и полипредикативного синтаксиса. Это обусловлено изоморфизмом способов синтаксической связи на двух уровнях синтаксиса в тюркских языках.

Abstract. The article is devoted to understanding the dynamics of the formation of the concept of elementary simple sentence model in the Turkic languages. The concept of a sentence model is interpreted on the basis of the achievements of scientists of the Novosibirsk syntactic school. The authors take into account the positions of mono-and poly-predicative syntax. This is explained by the isomorphism of the ways of syntactic connection at two levels of syntax in the Turkic languages.

Ключевые слова: модель, элементарное простое предложение, эмическая единица, универсальный, изоморфизм.

Keywords: model, elementary simple sentence, emic unit, universal, isomorphism.

Своеобразием модельного подхода в синтаксисе тюркских языков по направлению углубления теоретического обобщения можно считать взгляд на предложение без строгого разграничения на традиционные простое и сложное [Abdullayev, 2018]. При таком билатеральном подходе, отвечающем типологическим особенностям тюрко-монгольских языков, уместно допускать, что моделеобразующие синтаксические позиции могут и должны заполняться не только словоформами, но и словесными группами, идиоматическими образованиями, предикативными единицами. Последние могут быть 1) предикативными единицами, субъектно-подлежащня валентность которых ориентирована на субъект главной части и 2) предикативными единицами, члены предикативного узла которых не совпадают с главными членами главной части. Синтаксические позиции в принципе могут заполняться и отдельными предложениями, соединяющимися в связном тексте с другими его конституентами при помощи анафорических местоименно-соотносительных средств синтаксической связи. Другими словами, отталкиваясь от понятия модели элементарного простого предложения, можно смоделировать ряд других синтаксических образований, включая и единицы надфразового уровня. Подобный подход позволит, на наш взгляд. исследователю системно осмыслить сочетаемостные свойства указанных синтаксических объектов на фоне отчетливых границ синтаксического участка языковой системы. Кроме того, это

помогает в интерпретации типологических особенностей языков тюрко-монгольской общности. Результатом этого, как нам представляется, явится выделение глубинно-инвариантных, универсальных моделей элементарных простых предложений (ЭПП), постижение заложенных в них значительных синтагматических потенций.

Моделирование ЭПП с необходимостью детерминирует тесную связь в рамках модели двух его сторон: означающего – структурной схемы и означаемого – пропозиции. Таким образом, моделирование предложений на монопредикативном уровне имеет две ипостаси, ориентированные на план выражения и план содержания моделей. План выражения подразумевает работу исследователя со структурными схемами, включающими минимум облигаторных синтаксических позиций. План содержания имеет в виду пропозиции как мыслительные модели.

Итак, «движение по вертикали» в понимании существа структурно-семантических моделей простого предложения тюрко-монгольских языков применительно, например, к уйгурскому материалу прошло несколько этапов (см. рис. 1), что свидетельствует о том, насколько сложно и трудно постичь грамматическую природу элементарного простого предложения как основной единицы языкового строя, охватить его целиком и учесть все его потенции, исходя из задач адекватного описания синтаксических систем тюрко-монгольских языков. В большинстве современных синтаксических работ, обращающихся к моделям простого предложения, к последним выходят, как правило, оставаясь на уровне, или подуровне, простого предложения, анализируя высказывания «методом отчеркивания» либо при помощи теста на элиминирование. В данном случае для нас важно подчеркнуть, что при этом исследователь мыслит и оперирует понятиями и терминами синтаксиса простого предложения, иначе говоря, замыкается в этой частной области. Однако типологические особенности тюрко-монгольских языков, в частности, например, уйгурского языка, позволяют наряду с этим при описании простого предложения реализовать более широкий взгляд на синтаксические объекты исследования.

Этапы развития понятия модели простого предложения

обобщенный образец

структурная схема

структурно-семантическая модель

универсальная модель ЭПП

Этапы становления понятия модели простого предложения

Выявление моделей простого предложения путем анализа предложений-высказываний, традиционно относящихся к простым, т.е. имеющих один предикативный узел (одну пропозицию) можно назвать взглядом «изнутри», опирающимся на подход «снизу», который исторически идет от исследования словосочетаний, особенно глагольных. Но модели простого предложения могут «проявляться» и при взгляде «сверху», когда исследователь движется от полипредикативных построений, от связного текста путем соотнесения моделеобразующих позиций с зависимыми предикативными единицами и предложениями-конституентами текста (тармақ жүмлиләр). Последний подход характерен для многочисленных работ представителей новосибирской синтаксической школы [Черемисина, 1989], [Черемисина, Скрибник, 1996], [Тыбыкова, 1991].

Таким образом, на практике можно реализовать возможность интерпретации простого предложения с различных позиций. Пересечение, сталкивание этих взглядов,

«высекая искры», вновь и вновь высвечивает грани и контуры системы моделей ЭПП, аккумулирующих в себе значительные синтаксические возможности. Это, по нашему убеждению, повышает надежность и адекватность выявления и описания моделей простого предложения, а также дает возможность верифицировать их в качестве сущностных единиц, обнаруживаемых в точках пересечения различных подходов.

Релевантность модельного синтаксиса для тюрко-монгольского языкознания проявляется в том, что здесь с необходимостью четко проводится различие между моделью предложения как единицей языка и предложением-фразой как единицей речи. Это ставит изучение синтаксического участка системы языка на твердую научную почву и дает возможность работать с конечным закрытым перечнем синтаксических объектов.

Становление понятия модели элементарного простого предложения, как уже отмечалось, в тюркологии прошло несколько этапов. Спецификой синтаксических исследований моделей предложений тюрко-монгольских языков является движение к понятию модели ЭПП «снизу» и «сверху». Такая билатеральная исследовательская практика позволила выйти на центральную единицу синтаксического уровня языка. Она обусловлена изоморфизмом способов синтаксической связи на моно- и полипредикативном уровнях синтаксической системы тюркских языков [Убрятова, 1976].

Таким образом, основной единицей вмодельном синтаксисе является модель элементарного простого предложения. Осознанию данного теоретического конструкта предшествовали ряд этапов лингвистического обобщения. Такое понимание моделей простого предложения получило распространение в разных международных лингвистических традициях, в том числе и среди современных турецких языковедов.

ЛИТЕРАТУРА

Тыбыкова А.Т. Структурно-семантическая характеристика простого предложения в алтайском языке. Новосибирск, 1991. – 31 с.

Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Ч. 2. Кн. 1, 2. Новосибирск, 1976. – 305 с.

Черемисина М.И. О теоретических вопросах модельного описания предложений // Предложение в языках Сибири. Новосибирск, 1989. – С. 3-18.

Черемисина М.И., Скрибник Е.К. О системе моделей элементарных простых предложений в языках Сибири // Гуманитарные науки в Сибири, 1996. № 4. – С. 43-49.

Abdullayev S. Models of Simple Sentencesin Uyghurand English Languages. Karakol, 2018.

Д.М. АБДУЛЛИНА, А.Я. ХӨСӘЕНОВА
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

ПОЛИЛИНГВАЛЬ ДАИРӘДӘ ТУГАН ТЕЛ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ДИАЛЕКТАЛЬ СОМАТИЗМНАРНЫ ӨЙРӘНҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Д.М. АБДУЛЛИНА, А. Я.ХУСАИНОВА
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ДИАЛЕКТНЫХ СОМАТИЗМОВ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается специфика изучения диалектизмов, как части лексики родного языка в условиях полилингвального образования. Предлагаются виды работ, используемые при изучении диалектных соматизмов на уроках родного языка и литературы.

Abstract. This article discusses the specifics of studying dialectisms as part of the vocabulary of the native language in the conditions of multilingual education. The types of works used in the study of dialect somaticisms in the lessons of the native language and literature are offered.

Ключевые слова:диалектизмы, соматизмы, диалектная лексика, полилингвальное образование, родной язык, родная литература.

Keywords: dialecticisms, somatism, dialect vocabulary, polylingual education, native language, native literature.

Педагогика фәнендә, белем һәм тәрбия бирү процессы бердәм процесс буларак карала. Шәхес тәрбияләү һәм аны даими үстерүне максат иткән дәрес белем бирү белән бергә, һәрвакыт, тәрбия бирүне дә күздә тота. Ә тәрбия милли, мәдәни, рухи мирасны, җирле үзенчәлекләрне исәпкә алып эшләгәндә генә нәтиҗәле була.

Мәктәпләребез билингваль белем бирүдән полилингваль белем бирү системасына күчеп бара. Әмма тел-әдәбият фәне укытучылары өчен бу мөмкинлекләрне тагын да киңәйтә. Бала мәктәптә туган телен, рус телен һәм бер яки берничә чит телне өйрәнә. Әйтик, бүген Башкортстан мәктәпләрендә татар телле укучыларның дәүләт теле буларак башкорт телен, туган телләре буларак татар телен, рус телен һәм чит телләрне өйрәнү мөмкинлеге бар. Бу очракта без тулы хокукта полилингваль белем бирү турында сүз йөртә алабыз.

Туган тел дәресләрендә телнең лексик составын өйрәнү, диалекталь сүзләргә игътибар итеп аларның үзенчәлекләрен ачу, мәктәптә өйрәнелә торган телләр белән чагыштыру бик мөһим санала. Мәсәлән, татар әдәби телендә, диалектларда рус, гарәп, төрек, фарсы алынмаларының кулланылышын караган вакытта алынма сүзләрнең әдәби телдә һәм диалектлардагы ешлыгы, алардагы фонетик үзгәрешләрне тикшерү укучыны җанлы сөйләм теленә якынайта, кызыксыну уята. Татар әдәби телен диалект белән һәм башка телләр белән чагыштыру укучыларның сүз байлыгын үстерергә ярдәм итә, төрле сүзлекләр белән эш итәргә өйрәтә һәм, гомумән, үз туган теленә, җирле сөйләшкә, туган

төбәк тарихына карата мәхәббәт, кызыксындыру уятуда да зур роль уйный, башка телләрнең үзенчәлеге тирәнтенрәк аңларга да ярдәм итә.

Хәзерге чорда диалекталь лексика сөйләм теленнән югалып бара. Бу халыкның шәһәрләшүе, әдәби телнең йогынтысы зур булу (авылларда да интернет, радио, телевидениенең йогынтысы), икетеллелек шартларында рус теленең киң кулланылышы, тормыштагы аерым күренешләр, предметларның куланылыштан төшеп калуы белән аңлатыла.

Диалекталь сүзләрне өйрәнү укучыга үзенең сөйләмен бәяләргә дә булыша. Ул язма һәм сөйләм телендә әдәби тел һәм диалекталь сүзләрне аерырга өйрәнә, әдәби тел нормаларын үзләштерергә ярдәм итә. Әдәби текста аларны танырга һәм сәнгати яктан вазифаларын аңларга да ярдәм итә.

Дәресләрдә диалекталь сүзләрне өйрәнү ике төрле очракта булырга мөмкин: программа буенча билгеләнгән махсус дәресләрдә һәм башка дәресләрдә ярашлы материалларны үзләштергәндә.

Сүз байлыгын арттыру, әдәби тел нормаларын һәм диалекталь үзенчәлекләрне тел, әдәбият дәресләрендә бәйләнешле рәвештә алып барылганда югары нәтиҗәләр бирә. Тел һәм әдәбият дәресләрендә сүзлек эше барышында укучылар татар теленең лексикасын практик үзләштерәләр. Сүзнең лексик мәгънәсен сөйләм, текст эчендә аңлатуга, аны сөйләмдә кулланырга өйрәтүгә аеруча игътибар бирергә кирәк. Мәсәлән, сүзнең асылына төшенү өчен укучыларның яшь үзенчәлекләрен исәпкә алып, алар өчен бик таныш булган соматизмнар белән генә дә күп төрле эш төрләрен кулланырга мөмкин.

«Тән» атамасы (грек. soma, somatos- җисем) биологиядә һәм медицинада «кеше җисеме белән бәйле» дигән мәгънәдә кулланыла һәм «психика» төшенчәсенә каршы куела. Тел белемедә ул ХХ йөзнең икенче яртысыннан актив өйрәнелә башлый. Киң кулланылыш аркасында соматик сүзләр телнең төп лексик фондына карый һәм алар арасында бик борынгы чорларда барлыкка килгәннәре дә, соңрак чыганаклы сүзләр бар[Федорова, 2012: 81]. Соматизмнарны һәм алар белән бәйләнгән терминологияне тикшерү турыдан-туры халыкның тормышы, аның матди-көнкүреш мәдәнияте белән бәйләнгән.

Туган тел дәресләрендә лексик берәмлекләр буларак соматизмнар белән таныштыру вакытында татарча-русча сүзлекләреннән тән әгъзалары атамаларына 5 мисал табып язырга, аларны кертеп, җөмләләр төзергә кушып була. Шулай ук укучыларга *каш, күз алмасы, терсәк, иңбаш, тел, сипкел, чәч, танау, бот, тырнак* кебек соматик атамаларын русчага тәрҗемә итү, шулар белән җөмләләр төзү белән бәйле бирем тәкъдим итеп соматизмнарга игътибарны юнәлтәбез, аларның татар әдәби телендәге әйтелешен һәм язылышын билгеләтәбез.

Билгеле, кайбер җирле сөйләшләрдә соматизмнарның үз вариантлары яшәп килә. Бала аларны гаиләдә теле ачылган чорында нәкъ шул әйтелештә үзләштерә башлый, алга таба бу атамалар аның телендә ныгытып хәтердә калдырыла. Башлангыч сыйныфларда тел байлыгын арттыруга юнәлтелгән эш алдагы сыйныфларда лексика бүлеген өйрәнгәндә ныгытыла.

Халык авыз иҗаты әсәрләре дә, әдәби әсәрләр дә укучының телен баетуга зур өлеш кертә. Аларда әдәби тел генә түгел диалекталь сүзләр дә еш очрый. Алар укучыны халык тарихына, гореф-гадәтләренә якынайта. Башка халыклар белән уртак һәм аермалы якларны күрергә ярдәм итә, белем дәрәҗәсен киңәйтә. Мәсәлән, соматик атамаларын халык авыз иҗаты әсәрләрендә еш очратырга мөмкин. Н. Исәнбәтнең 3 томлык “Мәкаль һәм әйтемнәр сүзлеге”ндә соматизмнар булган әйтемнәр аерым күрсәтелә [Исәнбәт, 2010]. Ниһаять, Х. Ш. Мәхмүтов төзегән “Татар халык иҗаты:

Мәкальләр һәм әйтемнәр" дә соматик идиомаларга аерым урын бирелгән [Мәхмүтов,1987].

"Татар халык мәкальләре" китабыннан соматик атамалары кергән мәкальләр сайлап алуны күздә тоткан бирем дә тел һәм әдәбият дәресләренең бәйләнешен билгеләү белән бергә укучыларның бу өлкәдәге белемнәрен киңәйтә.

Өлкәнрәк сыйныфларта туган тел дәресләрендә "Сезнең сөйләштә әдәби телдә кулланылмый торган сүзләр бармы? Шуларны дәфтәрегезгә языгыз", "Татар диалектларында *күз* сүзенең нинди вариантлары очрый? Татар теленең диалектологик сүзлегеннән табып языгыз" дигән биремнәр дә файдалы була ала.

Укучыларның тема белән кызыксынуын, мәсәлән, түбәндәге бирем арттырачак: *баур, бәбәк, кул, илткә, йерәк, күссуwы, мий, колчак, мим, чобарка* кебек сүзләрнең мәгънәләрен аңлатмалы һәм дилектологик сүзлекләрдән табып языгыз. "Сүзләрнең кайсылары сөйләшләрдә кулланыла?". Шулай ук "Соматик атамаларын русчага тәрҗемә итегез. Җөмләләр төзегез", "Соматик атамаларының мәгънәләрен татар телнең аңлатмалы сүзлегеннән табып языгыз: *баш, арка, кул, теш, ирен, бармак, маңгай, ияк, йөрәк, аяк, каш, күз алмасы, терсәк, иңбаш, тел, сипкел, чәч, танау, бот, тырнак*", "Татар теленең диалектологик сүзлегеннән түбәндәге *баш, күз, тубык, иңбаш, колак, чәч* дигән сүзләрнең вариантларын табып языгыз" кебек биремнәр бу эштә ярдәмгә килә ала.

Шулай итеп, диалекталь соматизмнарны өйрәнүнең әһәмияте зур. Бу халкыбызның мәдәни тарихын баетуга, телебезне алга таба үстерүдә йогынтысыннан тыш, полилингваль белем бирү шартларында, телләрне үзләштерүдә киң мөмкинлекләр ача.

ӘДӘБИЯТ

Рамазанова Д. Б. Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика / Д.Б. Рамазанова. Казан, 2013. – 364 б.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз.: Ф.С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 839 б.

Федорова М. А., Никонюк М. С. Фразеологические соматизмы как средство вторичной номинации лексикосемантической системы немецкого языка // Журнал Гродненского государственного медицинского университета, 2012. № 3 (39). – С. 81-84.

Исәнбәт Н.. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда / Нәкый Исәнбәт. – 2-нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – 1 том: "Мәкальләребез турында" дигән фәнни хезмәт һәм аңлатмалар белән. – 2010. – 623 б.

Мәхмүтов Х. Ш. Татар халык иҗаты: Мәкальләр һәм әйтемнәр / Х. Ш. Мәхмүтов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. - 592 б.

Ч.З. АБДУЛЛИНА, Ф.К. СӘГЪДИЕВА
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

ТАТАР ТЕЛЕ ИНТЕРНЕТ ЧЕЛТӘРЕНДӘ

Ч.З. АБДУЛЛИНА, Ф.К. САГДЕЕВА
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА В ИНТЕРНЕТ-ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация. В статье рассматривается место татарского языка в сети интернет. Определяется роль интернета в повышении функциональных возможностей языка. Оцениваются роль сайтов на татарском языке в объединении татарского народа. Предоставляется информация о сайтах, которые открывает возможность для изучения истории и языка татарского народа.

Abstract. The article considers the place of the Tatar language in the Internet. The role of the Internet in improving the functionality of the language is determined. The role of sites in the Tatar language in uniting the Tatar people is evaluated. Information is provided about sites that provide an opportunity to study the history and language of the Tatar people.

Ключевые слова: Татарский язык, интернет, электронные учебники, электронные ресурсы на татарском языке.

Keywords: Tatar language, Internet, electronic textbooks, electronic resources in the Tatar language.

Глобальләшү, техник казанышлар нәтиҗәсе буларак туган җәмгыять үсешнең яңа баскычын интернет челтәрннән башка күз алдына да китерә алмыйбыз. Димәк, хаклы рәвештә телнең кулланылышының бер тармагын интернет челтәре тәшкил итә дип әйтеп була. Туган телебезнең хәзерге көндә интернет челтәрендә нинди урын биләп торуын, нинди функция башкаруын ачыклап үтү дә урынлы булыр.

Бөтендөнья интернет челтәрендә татар телле интернет ресурслар, чыганаклар, сайтлар да зур урын алып тора.

Заман таләбен, урта һәм яшь буынның тормышында интернетның роле искиткеч зур булуын, аларның күпчелек мәгълүматны әлеге чыганаклардан эзләвен һәм Татарстаннан читтә яшәүче татарлар өчен дә моның зур әһәмияткә ия булуын испкә алганда, интернетның татар телендә хезмәт күрсәтүе телне саклау, үстерүгә ныклы терәк булуы шиксез. Интернет яссылыгы кешеләрнең иҗтимагый аралашуының аерым төре. Ул аралашуда катнашучылар сан ягыннан чикләнми, әдәбият, кино, театр һәм башка сәнгать әсәрләре кебек бер яки берничә кешенең субъектив карашлары гына хөкимлек итми, интернет тулы дөньяны колачлый ала. Анда катнашучылар кулланучы да, фикер-карашларын тәкъдим итүче дә. Шуңа күрә үз милли интернет мәйданы булмаган халык, бу гаять зур, чиксезлеккә омтылган мәгълүмати дөньяда бөтенләй йотылырга да мөмкин. Татарстан Россия субъектлары арасында Интернеттан кулланучылар саны ягыннан беренче егермелеккә керә 19% кеше файдалана [Атлас “Россия сетевая”, 2006: 102]. Димәк, әгәр Татар интернеты юк дип уйласак бөтен булган бу аралашу безнең туган телебезне читләтеп уза дип нәтиҗә ясарга кала һәм киләчәктә ул тагын яшь буынның күпмесен үзенә җәлеп итәчәген күз алдына китерүе дә бик авыр түгел.

Гомумән, заман тизлеге таләп иткән чара буларак барлыкка килгән Интернет челтәренең аерым халыклар һәм милләт язмышын хәл итүдә роле әһәмиятле булуын безнең тарафтан гына түгел, дөньякүләм таныла һәм бәяләнелә. 2008 елны, әле президентлык вазифаларын башкарган вакытта, Дәүләт советына мөрәҗәгатендә М.Ш. Шәймиев тә шул фикернк бик ачык итеп җиткергән иде. Ул: “Татарстанның глобаль Интернет челтәрендәге урынын, бикрәктә татар сегментының, максатчан киңәйтә брау кирәк. Ул татар диаспораларын тарихи ватан белән бәйли торган иң нәтиҗәле юл” (https://www.tatar-inform.ru/news/official/12-11-2008/mintimer-shaymiev-obratilsya-k-gossovetu-rt-s-poslaniem-5035480), – дип мөрәҗәгать итте.

Бу уңайдан, бөтендөнья Интернет челтәрендә татар халкына, аның мәдәниятенә, тарихына һәм теленә мөнәсәбәтле сайтларны ике төркемгә бүлеп карарга була. Аларның беренчесе, төрле телләрдә (татар, рус, инглиз, немец һ. б.) татарларның тарихы, мәдәнияте, халыкның күренекле вәкилләре, хәзерге һәм үткәндәге гореф-гадәтләре, тормыш-көнкүреше һәм башка якларын ачып бирүче – татар дөньясы белән таныштыручы чыганаклар. Алар татар халкының үзенә дә һәм аның белән кызыксынучы башка халыкларга да бу өлкәдә зур мөмкинлекләр ача.

Икенче төркем чыганаклар татар телле, кириллица һәм латин графикасында язмалар урнаштырыла. Алар татар телен белүчеләргә хезмәт күрсәтә һәм татар теленең кулланылыш даирәсен киңәйтә функциональ һәм структур үсешен дә тәэмин итә.

2000 еллардан башлап (1994 елларда беренче татар сайтлары барлыкка килә) телебезнең яңа функциональ мөмкинлегенә юл ачкан бу юнәлеш хәзерге көндә киң колачлы бер өлкә булып тора. Бу юнәлештә үкүп эш алып барылды. Электрон мәгълүмәт чараларында Татарстан Республикасының рәсми серверы (26.02.2003 ел, УП-165 номерлы Татарстан Республикасы президенты указы белән аңа шундый статус бирелгән) моңа ачык мисал. Ул республиканың визит карточкасы булып тора. Биредә татар телендә республиканың дәүләт органнары, административ-территориаль бүленеше, халкы, Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары законнары һәм норматив актлары, яңалыклар, телекомпания тапшыруларының видеоматериаллары, республиканың төрле өлкәләргә караган сайтлар катологы һәм башка мәгълүматлар урнашкан.

Татарстан Республикасы Юстиция министрлыгы сайтында Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасының төп норматив хокукый актларының татар телендәге электрон китапханә проекты урнаштырылган.

Барлык министрлык һәм ведомстваларны берләштергән, гражданнарны интернет кабул итүне үз эченә алган Татарстан Республикасының төп порталы Республиканың дәүләт хакимияте органнарының төп сайты булып тора.

Болардан тыш бик күп мәгълүмати яктан бай һәм кызыклы сайтлар бар һәм аларның яңалары да туып тора.

Гомумән, татар теленә өйрәтү һәм татарча белем бирү юлында, Интернет куллану елдан ел киңрәк тарала. Татар телен өйрәнергә теләүчеләргә МТСС (http://www.mtss.ru//page=language) сайтында татар теленә өйрәнүнең интенсив курсы, телнең морфологик үзенчәлекләре, русча-татарча һәм татарча-русча сүзлекләр, татар телендә эшләүне тәэмин итүче программалар урнаштырылган. Шулай ук «Татарча текстлар» (http://tatarcatext.narod.ru/) сайтында татарча-русча электрон тәрҗемәче – «ТатаРус», «Сәләт» (http://www.selet.biz/) һәм «ТатСофт СЛТ» (http://tatsoft.biz/), http://www.azatliq.ru/dict, http://tugan-tel.com/, «Сузлек» – http://www.suzlek.ru/ сайтлары татар телен өйрәнү мөмкинлеге тудыра, татар телен куллану мөмкинлекләрен киңәйтә.

Татар телендә белем бирүче укытучыларның Бөтендөнья форумы (http://forum.belem.ru), Татар телендә белем бирү интернет үзәге (http://belem.ru), Бөтендөнья Интернет челтәренә урнаштырылган татар теленә өйрәтүче «Ана теле» онлайн проекты. «Ана теле» проекты милли мәдәниятнең асылы булган татар телен тулы канлы аралашу чарасы, татарларны бергә туплау һәм телне өйрәнүне киң җәелдерү максатыннан тормышка ашырыла.

Татар теленең электрон мәгълумати кырга тирәнтенрәк үтеп керүен тәэмин итә торган системалы чаралар күрелгән. Компьютер өчен Microsoft һәм Apple

программалары, смартфоннар өчен Android һәм iOS программалары татарча хезмәт күрсәтә. Яндекс онлайн сүзлеге татар теледә эшли.

«Татар иле» интернет порталында татар теле һәм әдәбиятыннан, татар халкы тарихыннан интерактив дәреслекләр ачык кулланылышка куелган. Федераль белем бирү стандартлары нигезендә тикшерелеп Туган тел (татар теле) һәм әдәбияты дәреслеге буларак Федераль исемлеккә кертелгән дәреслекләрне табарга һәм кулланырга була.

Хәзерге вакытта татар телендә хезмәт күрсәтә торган зур порталларның берничәсенә тукталып үтик. Бу – Татарстан Республикасы массачыл мәгълүмат порталы (http://www.tatmedia.ru/tat/). Биредә бу көндә Татарстан Республикасында чыга торган матбугат исемлеге, теле – һәм радиостанцияләр белән танышырга була. Аларда газета журналларда басылган мәгълүмат белән танышырга, тапшыруларның эчтәлеген карау мөмкин.

Республика матбугат органнарының үзләренең сайтлары да татар телендә укучыга хезмәт күрсәтә. Мәсәлән, «Ватаным Татарстан» (http://www.vatantat.ru), «Татарстан яшьләре» (http://www. tatyash.ru), «Шәһри Казан» (http://shahrikazan. com/) «Азатлык» (http://www.azatlyk.com/), «Шәһри Чаллы» (http:// shahrichalli.narod.ru/), «Безнең юл» (http://beznen-yul.narod.ru/), «Кәеф ничек?» (http://www.kaefnichek.ru/), «Безнең гәҗит» (http:// beznen.ru/), «Сабантуй» (http://sabantuy.net/) һәм «Ялкын» (http://yalqin.ru/) «Казан утлары» (http://kazanutlary.ru/), «Идел» журналларының сайтларында андагы басмалар белән танышырга, архивларына кереп, алдагы елларда басылган язмаларны тулысынча укырга була.

Шулай ук Татарстаннан читтә дә татар телендә чыга торган вакытлы матбугат үзен интернет аша тәкъдим итә: Башкортстанда «Кызыл таң» (латин шрифтында һәм кириллицада) (http:// kiziltan.ru/) «Өмет» (http://www.omet-ufa.ru/), Әстерханда «Идел» (http://www. xacitarxan.narod.ru/gaset.htm). Төмәндә «Себер иле» (http://seberile.ru/tt/), Түбән Новгородта «Мишәр дөньясы» (http://www.nizgar.ru/) газеталары, Германиядә «АлТаБаш» журналы (http://www.altabash.tk/) татар телендә латин шрифтында басыла һәм рус һәм алман телләренә тәрҗемә ителә.

Массачыл матбугат чаралары сайтлары арасында «Матбугат» (http://matbugat.ru/) проекты аерым урын алып тора.

Берничә ел дәвамында Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан интернет челтәрендә татар теленең кулланылышын зур платформага куйган проектлар тормышка ашырыла. Шуларның беренчесе – Татзет. Монда сүзлекләр урнаштырылган.

Икенче зур проект – XX гасыр башында гарәп графикасында басылган китаплар, газета һәм журналларны интернет челтәренә урнаштыру һәм аның белән танышу мөмкинлеге тудыру. Бу әлеге чыганаклар белән дөньяның теләсә кайсы почмагында танышу һәм файдалану мөмкинлеге тудыра. Бу татар халкының тарихы мәдәнияте, тел үзенчәлекләре белән танышу һәм өйрәнүгә киң мөмкинлекләр ача. Әмма алар белән эшләү өчен гарәп графикасын белү таләп ителә. Бу чыганаклар белән эшләүчеләр, аны куллана алучылар санын бик күпкә чикли. Әлеге каршылыкны исәпкә алып, гарәп шрифтындагы бу чыганакларны траслитерацияләү мәсьәләсе хәл ителә. Бу очракта компьютер өчен махсус программа эшләнә, бүгенге көндә ул инде эшләнгән һәм үз вазифасын башкара. Билгеләнгән текст мөмкин кадәр ачык итеп компьютер тарафыннан танытыла (сканерга алына), икенче баскычта ул аны кирилл хәрефләренә күчерә. Әмма янәшәдә гарәп шрифтындагы сүзләрне дә саклый – чагыштырып уку

мөмкинлеген бирә. Әлеге төзәтү-тикшерү өлешеннән соң әзер текст барлыкка килә. Хәтта гарәп графикасында укып, эш йөртә, компьютер калдырган хаталарны үз төзәтә алмаган кеше дә бу очракта текст белән таныша ала. Төгәллек әлегә 70-80 % тәшкил итә дип белдерә галимнәребез. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының язма һәм музыкаль мирас үзәге тарафыннан тормышка ашырыла торган тагын зур проектларның берсе Татар каберташ язмаларын өйрәнү һәм аны гомум кулланылышка кую юнәлешендә. Бу Татарстан буенча гына түгел, татар телле язмаларның кайда урнашканлыгына бәйсез рәвештә һәммәсен туплап зур каталог булдыру. Аның белән онлайн рәвештә эшләү мөмкинлеге тудыру. Тупланган материал түбәндәгечә эшкәртелә: ташъязманың төрле ракурста алынган сурәте урнаштырыла. Аны зурайту, телэгэн урынны якынайтып карау мөмкинлекләре булдырыла. Ташъязманың тулы тасвирламасы (озынлык, биеклек, киңлек латин графикасына күчермәсе) бирелә. Спутник күрсәтүенчә географик урынын карау мөмкинлеге бар. Ул 1-1,5 м чамасы төгәллек белән күрсәтә.

Интернет челтәрендә татар теле үзенең барлык стильләрен саклап яши. Фән теле һәм гади аралашу теле буларакта иркен кулланыла кулланыла. Бу телебез үсешендә мөһим урын алып тора.

ӘДӘБИЯТ

Атлас «Россия сетевая». М.: Изд-во Европа, 2006. – 189 с.

С.Ш. АЙТУҒАНОВА

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

Р.НҰРҒАЛИ ПРОЗАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

С.Ш. АЙТУГАНОВА

Евразийский национальный унився ситет им.Л.Н. Гумилева, Нур-Султан

ОСОБЕННОСТИ ПРОЗЫ Р. НУРГАЛИ

Аннотация. В статье рассматривается об особенности прозы известного литературоведа Рымгали Нургали. Рассмотрены тематические и содержательные аспекты рассказов писателя, проанализировано его умение передавать реальность жизни. В этом аспекте анализируется произведении и делаюся выводы.

Abstract. The article describes the features of the prose of famous literary critic Rymgali Nurgali. The thematic and substantive aspects of the writer’s stories are considered, his ability to convey the reality of life is analyzed. In this case, the work is analyzed and conclusions are drawn.

Ключевые слова: Новелла, реалности жизни, художественные особенности, мастерство писателя, трагедия полигона.

Keywords: Short story, reality of life, artistic features, writing skill, landfill tragedy.

Зерттеуші, әдебиетші, ғалым ретінде танылған Р. Нұрғалидың жазушылық қыры өз алдына бір төбе деуге болады. Оның қаламынан туған көркем шығармалары өзіндік ерекшелігімен, стилімен дараланады.

Қаламгердің елу новелладан тұратын мазмұны қызықты, бітімі ерекше “Дән” проза кітабын қалың оқырман, әдеби сын ыстық ықыласпен қабылдағаны белгілі. Семей атом полигонының адамдар тағдырына әкелген қасіреттері “Аяқталмаған трагедия” деп

аталатын әңгімелер шоғырында көркем бейнеленді. Қазақ театрының тұңғыш режиссері Жұмат Шанин өміріне арналған “Ай қанатты арғымақ” романы тіл байлығымен, психологиялық талдау шеберлігімен ерекшеленеді. Осы шығармалардың қай қайсысы да Р. Нұрғалидың жазушылық қырын танытатын туындылар.

Қай шығармасын алып қарасақ та, өмірдегі шынайы көкейкесті оқиғалардың арқау болғанын байқаймыз. «Дәнде» тың игеру тақырыбы көтеріледі. Мұндағы әр новелла әртүрлі адамдардың тағдыры туралы баяндап, оқырманды қызықтыра түседі. Адамның бойындағы жағымды, адамгершілік қасиеттерді көрсетуде үлкен шеберлікке жеткен.

Мұнда көзге түсетін бір нәрсе - новеллалардың өн бойында халықтар достығы тақырыбының сыршылдықпен суреттелуі. Шындығында, тыңда еліміздің түпкір-түпкірінен келген әр алуан ұлт өкілдері бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара, толарсақтан саз кешіп жүріп еңбек еткені анық. Ендеше тың туралы айта отырып, осынау жаңа жағдайда, жаңаша қарым-қатынаста қалыптасқан достықты сөз етпеу мүмкін емес. Әсіресе Мәлгаждар мен Константин, Нұрбаев пен Макаров, Довжик пен Байбөрі, Кирсей мен Уәли араларындағы достық ерекше шабытпен суреттелген. Бұлардың достығы - уақытша сипаттағы қарым-қатынас емес, қар жастанып, мұз төсенген қиын-қыстау шақта қалыптасқан, шын мәнісіндегі берік достық. Оған біз осынау кейіпкерлердің іс-әрекетінен көз жеткіземіз. Ұшы-қиыры көрінбейтін қарлы далада қалып қойып, бастарына қатер төнген Тапаловтарды тракторшы Мәлгаждар келіп құтқарады. Байбөрі дүниеден қайтқанда қабырғасы қайысқан Довжиктің бригадасы Целиноградтан мәрмәр ескерткіш алдырып, қимас досқа белгі ретінде бейіт басына қояды. “Молдаван Дмитрий Кирсей боранға кеудесін тосып тұр: жүзінде шаттық, көзінде сенім. Қасында қазақ Уәли Оразаев”, - деп аяқтайды автор бір новелласын. Қазақ досы барда Кирсей өзін алынбайтын қамалдай сезінетін секілді.

Шығарманың сыршылдығын анықтауға көп жағдайда сезім негіз болады: Отанға деген сүйіспеншілік сезімі, оның алдындағы азаматтық борышты өтеу, туған жерге деген сағыныш сезімі, халықтар арасындағы достық сезімі. Міне, осындай мәселелерді автор өз орнымен шынайы суреттеп жеткізуі шығармаға лирикалық сипат береді. «Дән» новелласы туралы Ә.Нұршайықов: «Лирикалық әуенде, ықшам жазылған бұл кітаптың негізгі ерекшелігі не және оның көркемдік-мазмұндық шешімі тереңдігінің басты сипаты қайсы деген сұраққа–автордың жеке-жеке новеллалардың жүйесін ерекше құрып, формалық құбылту арқылы шығарманың өзіне тән кілтін табуы деп жауап беруге болады» деп жазады [Нұршайықов, 1978: 96].

Тағы бір ерекшелік ретінде новелланың әртүрлі әдіспен жазылуын айтуға болады. Олардың әрқайсысы өзінің көркемдігімен, оқиғасының тартымдылығымен дараланады. Автор өмірмен өзектес шығармадағы деректі кейіпкерлерін тек қана баяндау мен жалаң сурет арқылы ғана суреттеп, цифрды тілге тиек етуді мақсат етпеген.

Қаламгердің өзі басынан өткізіп куә болған өмір шындығын көркем шындыққа айналдыра отырып оқырман жүрегінен орын алған осындай шығарманың қатарынан «Аяқталмаған трагедия» атты әңгімелер циклін көреміз. Мұнда өзі туып-өскен ауылдағы полигон қасіреті туралы толғанады. Ауыл өмірін, ондағы адамдарының мінезі мен болмысын шынайы суреттеген әңгімелерде өз кейіпкерлері арқылы күллі халық басындағы қайғы-қасіретті жеткізеді. Мұнда жеке адамның көңіл-күйі мен сезімі қоғамға тән рухани құндылықтардан ажырамайды.

Р. Нұрғалидың қай әңгімесін алсақ та, ауыл өмірі, ауыл адамдары туралы сөз болады. «Сағыныш» әңгімесінің аты айтып тұрғандай, мұнда автор кейіпкерлері

арқылы өзінің туған жеріне деген сағынышын жеткізеді. Мұндай туындыларда жоғарыда айтып кеткеніміздей, көп жағдайда жазушының ішкі сезім толғаныстары туған жер, өскен орта тіршілігін суреттеумен беріледі. Бұл ыңғаймен келгенде, негізінен ауыл тұрмысы, бір кездегі балалық шағы қалған аяулы мекен жайлы жан-жақты көңіл-күй әуендерін толғайтын қазақ қаламгерлерінің де шеберлігі шексіз. Бір есептен лиризмнің мазмұндық-идеялық төркіні осынау сағыныш, аңсау, адалдық, тазалық, жақсы мұрттарды алыс естеліктерден іздеп, өткенді бағалау сарындарымен тамырлас шыққан сияқты.

Әңгіме кейіпкері Төлеубек жағдайы қанша жақсы болса да қала өмірінен жалығып, бәрін тастап, туған жеріне оралады. Туған жеріне деген ыстық ықыласы мен сезімін оның: «Бірте-бірте апамның жер сағынышы, туған топырақты аңсау ауруы маған ауды. Бұл да бір дерт екен. Бұрын шахтаға түскен соң, бәрін ұмытып кетуші едім, енді бәрі жайына қалды. Есіл-дертім, аңсар-ойым – ауыл, туған жер, Қайнар болды да тұрды», - деген сөздерінен байқаймыз. Өзге де осы ауылдан шыққан белгілі адамдарды неге ауылға оралмайды деген сауал көтереді. Ауылдың әсемдігін, ерекшелігін ерекше сезіммен жеткізе отырып, әңгіменің соңында мұндағы қасірет туралы бір ауыз сөзбен ғана ой түйеді. «Менің ұлым. Жасы биыл тура он бесте. Қарағандыдан көшіп келген соң, бір жылдан кейін туды. Атын Қуанышбек қойдық. Рейске өзіммен ылғи бірге алып жүруші едім, далаға, өзен-су жағасына талай қондық. Бесінші класта оқып жүргенде, аяқ астынан ауырды. Ылғи айтатыны соғыс әңгімесі: Қыру, Жою. Мұндай сырқаттар, неге екені белгісіз, көбейіп кетті. Асылып өлуші бар. Біреулер жарылыс, сынақтардың әсері дейді, кім білсін» [Нұрғали, 2008: 103], - деп береді де, ойлауды оқырманның өзіне қалдырады. Бұл тек бір адамның, бір ауылдың тағдыры ғана емес, бүкіл халықтың тағдыры екенін білдіреді. Төлеубек пен баласының өлімі де ауылдағы болашақтың жоғын білдіріп тұрғандай. Бұл жердегі туған жерін ештеңеге айырбастамай, жұмақтай көріп отырған Төлеубек сияқтылардың келешегі қандай болады деген мәселе көтеріп отырғандай.

Осындай қасіреттің кесапаты«Үш аяқты құлын» әңгімесінде де айтылады. Шығармада жас баланың арманы суреттеледі. Қазақ ауылында, қазақы салт-дәстүрді бойына сіңіріп, ертегі тыңдап өскен баланың арманы – тұлпар. Оның атасының тайын жыл сайын сатып алатын Сәспенді жек көруі, Торбиенің құрсағындағы құлынды асыға күтуі, оны жанын салып бағып-қағуы сияқты баланың пәк сезімі шынайы, нанымды етіп берілген. Атасының айтып берген аңызы да әңгімеге сыршылдық дарытып, шынайылығын арттыра түскен.

Осылайша көптен күткен Торбие құлындағанда аспаннан жай түскендей болады. «Қанша күндер бойы үмітпен күткен, немересінің еншісіне беріп, бағып-қағып, үкілеп, түбі – бәйгеге қосам деп дәметкен, текті тұқым Торбиенің нәсілінен жүйрік шығады деп арман еткен еркек құлынның орнына қос құлақтың бармақ басындай ғана нобайы бар, қисық көз, бұзау бастанған, бітеу мойын мақұлық тыпырлап жатыр. Енді аңғарды: алдыңғы екі аяқ қосылып бітеу біткен, туа салып жүріп кететін, төрт аяғы қалт-қалт еткен құлыншақтың орнында үш аяқты, тарбиған ойқы-шойқы бірдеңе жыбыр-жыбыр етеді. Мұндай пәлені кім естіп, кім көрген! Сұмдық-ай!» [Нұрғали, 2008:104]. Кейіпкермен бірге осы сәтті күтіп отырған оқырманның да көңілі су сепкендей басылады.

Автор бұл әңгімесінде де өз ауылының, ондағы адамдардың, сол арқылы халықтың болашағына деген алаңдаушылығын білдіреді. Не болғанын түсінбеген баланың бейнесі арқылы осы жердегі балалардың болашағы туралы мәселе көтереді. Осылайша адам

тағдырына бір алаңдаса, екінші жағынан ұлттық мәселені де көтеріп тұрғандай. Яғни, нағыз қазақылықты сақтаған, ертегі, аңыз тыңдап, жылқыға құмартатын жастардың, сол қазақылықты бойына сіңіретін қазақ ауылдарының жойылып бара жатқандығын айтып, жар салады.

«Үш аяқты құлын» әңгімелер циклінде жарылыстың кесірінен болып жатқан осындай ащы шындықтарды көркем шығармаға айналдыра отырып, көкейкесті мәселе көтереді, ойлануға шақырады. Бұл шындық әр әңгімеде әр қырынан ашылады. Бірін-бірі қайталамайтын кейіпкерлер, олардың тағдырлары арқылы асқан шеберлікпен жазылған әңгімелердің көркемдігі ерекше. Автор өз ойын анық, шынайы жеткізу үшін түрлі штрих, детальдарды да шебер пайдалана білген.

Р.Нұрғали қаламынан туған әңгімелердің әрқайсысы оқырман ойын тербеп, оның санасына сан түрлі сауалдар салады. Жазушыға айтар ойын шынайы жеткізіп, кейіпкерінің ішкі жан дүниесінің иірімдерін аша біледі,өзінің көзқарасы мен шығармашылық ұстанымын дәл жеткізеді. Шығарманың көркемдік мәнділігін арттыратын нәрсе – қаламгердің осындай шеберлігі екені даусыз.

ӘДӘБИЯТ

Нұрғали Р. 8 томдық шығармалар жинағы. Т.4. Астана: Фолиант, 2008. – 658 б.

Нұршайықов Ә. Деректі кітап дидары. Қазақ әдебиеті. 31. 03. 1978. // Кітапта: Жеті томдық шығармалар жинағы. Қосымша том (8). Астана: Фолиант, 2005. – Б. 98-101.

В.Р. АМИНЕВА

Казанский федеральный университет, Казань

ТРЕХСТИШИЯ Р. ФАЙЗУЛЛИНА: ДИАЛОГ С ЯПОНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ ТРАДИЦИЕЙ

Аннотация. В статье рассматриваются структурно-содержательные особенности трехстиший Р. Файзуллина в контексте сопоставления с хокуу как архитектонической формой целого. Выделены два типа трехстиший в творчестве поэта: построенные на двучленном параллелизме и использующие последнуюю строку как композиционный и смысловой ключ к стихотворению. Сделан вывод о трехстишиях и хокку как предмете сопоставительной поэтики жанров.

Abstract. Structural and substantial features of R.Fayzullin's three-verses are considered in the article in the context of comparison with hokku as an architectonic form of the whole. Two types of three-verses in the poet's work are distinguished: one is built on two-partparallelism; others usethe last line as a compositional and semantic key to the poem. It was concluded that three-verses and hokku can be the subject of comparative poetics of genres.

Ключевые слова: жанр, нациоанльная традиция, сопоставительная поэтика, архитектоника, композиция.

Keywords: genre, national tradition, comparative poetics, architectonics, composition.

Р. Файзуллин – признанный лидер поколения поэтов-шестидесятников, стремящихся к обновлению идейно-художественного облика национальной литературы и проводивших эксперименты в области содержания и формы стиха [см.: Равил Фәйзуллин, 2002: 13]. В контексте поиска новых эстетических ориентиров в татарской литературе 1960-1980-х гг. возникает интерес к иным национальным литературно-художественным традициям, в частности – к жанрам японской поэзии. Р. Файзуллин

создает циклы одно-, двух-, трех-, четырех-, пяти-, шести-, семистиший, объединяя их общим определением «кыска шигырьләр» («короткие стихи»). Д.Ф. Загидуллина, сравнивая их структуру с композицией хокку и танка, устанавливает существующие между ними различия: в стихотворных размерах, обусловленных лексико-фонетическими особенностями национальных языков, поэтических приемах, запечатленных в архитектонических формах целого эмоционально-психологических состояниях лирического субъекта [Заһидуллина, 2015: 44-48]. Однако неисследованным в литературоведении остается один из важнейших аспектов поэтики трехстиший Р. Файзуллина, связанный с используемыми в них способами художественного завершения. Они коррелируют с коаном в хокку, жанровым условием которого является неожиданность и непредсказуемость последней строки, призванной стать «мгновенным озарением, в акте которого постигается мир как целое и достигается освобождение» [Бройтман, 2001: 226-227].

В основе значительной части трехстиший Р. Файзуллина – модель двучленного параллелизма. Субъект речи в них как правило грамматически не выражен и предстает как созерцатель, воссоздающий открывающуюся перед ним картину, в которой пластически запечатлено то или иное психологическое состояние, закономерность бытия, новое видение мира и места человека в нем. Так, в миниатюре «Тулайторакта» («В общежитии») спящие девушки и ждущие рассвета цветы оказываются в одном пространственно-смысловом ряду и образуют единую природно-человеческую реальность, в которой синкретичны состояния сна и ожидания рассвета: «Кызлар күптәнйоклый. / Кефир шешәсендәгәлләр / таңныкөтә» [Фәйзуллин, 1981: 223]. («Девушки давно спят. / Цветы, стоящие в бутылке из-под кефира, / ждут рассвета»[1]). Внешняя статичность компенсируется напряженным ожиданием рассвета. Это переживание выступает и в узких, конкретных, индивидуальных рамках, создаваемых локальностью (камерностью) обстановки, единичностью предметных деталей, и в широком, общем, универсальном смысле, который актуализируется отсутствием границы между комнатой и мирозданием. Так устанавливается взаимосвязь микро- и макрокосма, горизонтальных и вертикальных процессов, конечности конкретного быта и бесконечности бытия.

Аналогичная структура возникает в трехстишии «Дөнья» («Жизнь»): устанавливаемое параллелизмом тождество углубляется контрастом человеческого и природного планов, выявляющим противоречивое единство мира и человека: «Пәһлеван кабере өстендә / яфраклары калтыраулы / кәкре, зәгыйфь усак үскән» [Фәйзуллин, 1981: 287]. («На могиле богатыря / выросла кривая, с дрожащими листьями, / слабая осина»). Сравнение богатыря с деревом – традиционный прием в тюркском героическом эпосе [см: Урманче, 2015: 349]. Наделенный множественностью значений, отсылающий к мифу о мировом дереве как универсальном сепаранте «вертикальных» уровней мира, образ дерева в данном случае предельно индивидуализирован и наделен отрицательными коннотациями. Не случайным представляется выбор породы дерева – осины. Обладая богатой мифологической генеалогией, осина символизирует во многих культурах, в том числе и в татарской, страх [Садыкова, Мингазова, 2013]. Дрожащая от страха, чахлая и кривая осина бросает неожиданный отсвет на фигуру умершего богатыря, с одной стороны, актуализируя ряд

---

[1] Здесь и далее подстрочный перевод автора статьи.

оппозиций аксиологического и этического характера: внешнего и внутреннего, явного и сокрытого, истинного и видимого, жизни и смерти, мира потустороннего и посюстороннего, прошлого и настоящего и др., а с другой – устанавливая связь между этими категориями и сферами бытия.

Стихотворение «Очрашкач» («При встрече») начинается зрительным образом, который в лингвистической поэтике называют генетивной метафорой, – «глаза надежды». Очевидно, что эта метафора опирается не на внешнее сходство явлений, а на общую им мифологическую семантику: «Өметемнең күзе / шундый зур! / Керфекләре генә ябылмасын» [Фәйзуллин, 1981: 235]. («У моей надежды / такой большой глаз! / Лишь бы не опустились ресницы»). Экстатическое ожидание исполнения желаемого предстает в качестве широко раскрытого глаза и подобно ему имеет проективную природу. Это душевное состояние, возникающее «при встрече», эмансипировано от пространственно-временных и каузальных связей, от пределов и теологии жизни и поставлено в зависимость от одного обстоятельства – лишь бы не закрылись глаза. Антитеза открытых и закрытых глаз выявляет пульсирующую субстанцию надежды, пребывающей в двух модусах – бытия и небытия, имеющей тотально субъективный характер и не располагающей никакой другой объективируемой идентичностью, кроме открытых глаз.

Другую группу составляют трехстишья, в которых, как и в хокку, последняя строка является композиционным и семантическим ключом к смыслу стихотворения, служит средством универсализации изображаемого и раскрывает в нем новый смысл. Это такие миниатюры, как: «Үҗәтлек» («Упорство»), «Төркем-төркем кошлар күктә!..» («В небе стаи птиц!..»), «Кайту» («Возвращение»), «Көзгеяңгыр» («Осенний дождь»), «Тауларилендә» («В стране гор»), «Ялгызчакта» («Когда один»), «Этюд» и др. Трехстишие «Осенний дождь» –замечательный образец этой группы стихотворений, в котором полная драматизма ситуация прощания переводится в поток зрительных образов: «Торналаркитеп бара. / Кош канатларыорынгач, / Болытларныңкүңелетулды» [Фәйзуллин,1996: 43]. («Журавли улетают. / От прикосновения их крыльев / Облака расчувствовались»). Сложное переплетение природного и душевного планов отразилось в трактовке дождя как слез облаков, провожающих журавлей. Улетающие журавли и плачущие облака – символы не только наступившей осени, но и безостановочного движения времени, далекости душ друг от друга, их разделенности и боли. Это чувство, вызванное расставанием, универсализируется, выражаясь в синкретическом образе дождя-слез. Семантическая эквивалентность дождя и слез открывается в нескольких планах: в их сопричастности стихии воды и в переходе от физических проявлений мира к метафизическим – состояниям души, объединенииприродно-космического, физически-эмоционального и экзистенциального начал.

В миниатюре «Упорство» третья строка функционально сходна с коаном в хокку: «Кырмыска саламын сөйрәп / Түмгәгенең очына менде. / Кояшка тәкия кынайды» [Фәйзуллин, 1981: 223]. («Муравей, неся на себе соломинку, / Поднялся на вершину кочки. / Приблизился-таки к солнцу!»). Упорное стремление к цели, преодоление трудностей и преград трактуется как восхождение вверх – путь к солнцу, равнозначное движению по пространственно-этической траектории. Неожиданный образно-смысловой ход в финале создает границу между поэтической и внехудожественной реальностями, знаменуя озарение, и в то же время размыкает ее, устремляясь в необозримость бытия.

В ряде миниатюр этой группы субъект речи имеет грамматически выраженное лицо и присутствует в тексте как «я», но это предельно обобщенное «я» – носитель самосознания личности, постигающей истины бытия. Так, в трехстишии «Возвращение» непрерывность течения реки-жизни, неизбежность происходящих перемен уравновешиваются памятью отдельной личности о своем прошлом («камне») – о прожитой жизни, о своих корнях, об истории, тем, что защищает человека от разрушительной работы времени, его необратимости: «Инешяңаюлалган. / Иске эздәмиңатаныш / Берташ калган...» [Фәйзуллин, 1981: 289]. («Речка изменила русло. / В старом русле мне знакомый / Камень остался...»). В трехстишии «В небе стаи птиц!..» лирический субъект находит в стае птиц одну, которая говорит на его языке («Төркем-төркемкошларкүктә! / Шуларныңберәрсе / минем телдәсөйләшәдеркүк… [Фәйзуллин, 1981: 290]), а в миниатюре ««Когда один» – среди звезд ту, что светит, понимая его («Төненучакяктымсәхрада... / Күктә, ярый, берсүрәнйолдыз / мине аңлапҗемелдиәле!..» [Фәйзуллин, 1981: 290]).

Трехстишия Р. Файзуллина и японские хокку могут быть предметом сопоставительной поэтики как жанры, обладающие, несмотря на структурно-содержательные различия, функциональной близостью. В произведениях этих жанров сходным образом выстраиваются смысловые границы художественного мира и осуществляется его эстетическое завершение.

ЛИТЕРАТУРА

Бройтман С. Н. Историческая поэтика. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 320 с.

Заһидуллина Д. Ф. 1960-1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 383 б.

Равил Фәйзуллин: Заман. Иҗат. Шәхес. Казан: Мәгариф, 2002. – 495 б.

Садыкова А. Г., Мингазова Р. Р. Функционирование фитоморфной метафоры в художественнном дискурсе французского и татарского языков // Современные проблемы науки и образования, 2013. № 6. URL: http://www.science-education.ru/113-11366 (Дата обращения: 01.09.2020).

Урманче Ф.Тюркский героический эпос. Казань: ИЯЛИ, 2015. – 448 с.

Фәйзуллин Р. Кошлар юлы: шигырьләр. Казан: Татар. кит.нәшр., 1981. – 415 б.

Фәйзуллин Р. Җил – вакыт ул... Казан: Мәгариф, 1996. – 287 б.

А.Г. ӘБРАРОВА
Казан федераль университеты, Казан

ТӨРЛЕ МИЛЛӘТ ЯЗУЧЫЛАРЫ ИСЕМ-ФАМИЛИЯЛӘРЕ БЕЛӘН АТАЛГАН КАЗАН ШӘҺӘРЕ УРБАНОНИМНАРЫ

А.Г. АБРАРОВА
Казанский федеральный университет, Казань

УРБАНОНИМЫ ГОРОДА КАЗАНИ, НАЗВАННЫЕ В ЧЕСТЬ ПИСАТЕЛЕЙ РАЗНЫХ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация. Город Казань издавна считается центром, объединяющим и ученых, и литераторов. Особенно ярко это отражается на урбанонимической системе города. Здесь увековечены имена и фамилии многих личностей, связавших свою жизнь с городом Казань. В Казани насчитывается более пятидесяти улиц, названных именами выдающихся писателей татарского народа. Существует более шестидесяти улиц, названных именами писателей разных национальностей. Наличие имен и фамилий представителей разных национальностей на улицах Казани – яркий пример толерантности.

Abstract. The city of Kazan has long been considered a center uniting both scientists and writers. This is especially clearly reflected in the urbanonymic system of the city. Here the names and surnames of many personalities who have linked their lives with the city of Kazan are immortalized. In Kazan, there are more than fifty streets named after outstanding writers of the Tatar people. There are more than sixty streets named after writers of different nationalities. The presence of names and surnames of representatives of different nationalities on the streets of Kazan is a vivid example of tolerance.

Ключевые слова: город Казань, урбанонимия города Казани, улицы Казани, писатели татарского народа, писатели разных национальностей.

Keywords: Kazan city, urbanonymy of the city of Kazan, Kazan streets, writers of the Tatar people, writers of different nationalities.

Мең елдан артык тарихы булган Казан шәһәре белем, әдәбият-сәнгать, фәнни ачышлар, сәнәгать һ.б. өлкәләрдә зур үсешләргә ирешкән борынгы кала. Башкалабызга дөньяның төрле төбәкләреннән алдынгы фикерле зыялыларның тартылуы табигый, чөнки Казан элек-электән фән һәм әдәбият галимнәрен берләштереп торучы үзәк санала.

Казан шәһәре урбанонимнар системасында бу бигрәк тә чагылыш таба. Биредә төрле елларда башкалабызның төрле уку йортларында хезмәт куйган галимнәр, табиблар, татар әдәбияты үсешенә саллы этәргеч ясаган әдипләр һәм мәркәзебез тарихы белән тыгыз бәйләнештә булган шәхесләрнең исем-фамилияләре мәңгеләштерелде.

Казан шәһәре башкарма комитетының «Казан шәһәре атамалар реестры» турында чыгарылган карар нигезләмәсендә татар халкының күренекле язучылар исем-фамилияләре белән аталган урам исемнәре: *Абдулла Алиш, Габдрахман Әпсәләмов, Гадел Кутуй, Әмирхан Еники, Аяз Гыйләҗев, Габдулла Тукай, Галиәсгар Камал, Гариф Ахунов, Гаяз Исхакый, Гөлшат Зәйнашева, Дәрдемәнд, Кави Нәҗми, Каюм Насыйри, Кол Гали, Гафур Коләхмәтов, Мәҗит Гафури, Мирсәй Әмир, Мирхәйдәр Фәйзи, Муса Җәлил, Мөхәммәдьяр, Нәби Дәүли, Нәкый Исәнбәт, Нур Баян, Нурихан Фәттах, Галимҗан Ибраһимов, Сибгат Хәким, Туфан Миңнуллин, Ризаэтдин Фәхретдин, Фатыйх Әмирхан, Фатыйх Кәрим, Һади Атласи, Һади Такташ, Хәсән Туфан, Кәрим Тинчурин, Шәриф Камал, Шиһабетдин Мәрҗани, Җәүдәт Фәйзи, Рәхим Саттар, Гомәр Бәширов* һ.б. [http://docs.cntd.ru/document/446524353].

Казан шәһәре башкарма комитетының «Казан шәһәре атамалар реестры» турында чыгарылган карар нигезләмәсендә төрле милләт галимнәре, язучылары исем-фамилияләре белән аталган 4 дистәгә якын урам бар. Төрле милләт язучылары исем-фамилияләре белән аталган урбанонимнарга түбәндәгеләрне кертергә мөмкин: казах шагыйре – *Абай Кунанбаев*; таҗик язучысы, галим – *Айни Садретдинов;* кыргыз язучысы – *Чыңгыз Айтматов*; үзбәк шагыйре – *Алишер Нәвои*; Украина шагыйре – *Тарас Шевченко*; чех язучысы – *Ярослав Гашек;* латыш шагыйре – *Ян Райнис*; Белоруссиянең халык шагыйре – *Янка Купала* урамнары бар. Рус язучылары арасында – *Сергей Аксаков, Валерий Брюсов, Вероника Тушнова, Аркадий Гайдар, Николай Гоголь, Иван Гончаров, Владимир Короленко, Павел Лукницкий, Гавриил Каменев, Михаил*

Пришвин, Александр Пушкин, Александр Радищев һ.б. исем-фамилияләре күп еллар дәвамында Казан шәһәре урамнарына аерым яңгыраш һәм үзенчәлек өсти [http://docs.cntd.ru/document/446524353].

К.Ф. Әмировның “Где эта улица, где этот дом?” (1995) хезмәтендә казах шагыйре *Абай Кунанбаев, Алишер Нәвои, Тарас Шевченко* урамнары турында түбәндәге мәгълүмат бирелә:

Абай Кунанбаев урамы – Мәскәү районы (Яңа Каравай бистәсе), Армавир һәм Пришвин урамнары арасында урнашкан; №9 трамвай, №1, №3 троллейбус, №9 автобус йөри, “Ленинград урамы” тукталышына кадәр, (озынлыгы 0,2 км). 420047.

Кунанбаев Абай (1845-1904) – казах мәгърифәтче шагыйре, яңа басма казах әдәбиятына нигез салучы шәхес хөрмәтенә аталган. Лирик һәм сатирик шигырьләре аша иҗтимагый гаделсезлеккә, явызлыкка, белемсезлеккә, иске гадәтләргә каршы чыга. Абайның күп әсәрләре татар теленә тәрҗемә ителгән [Амиров, 1995:138].

Алишер Нәвои урамы – (элеккеге *Адмирал Ушаков* урамы), Ленин районы (Каравай бистәсе), Янка Купала һәм Денис Давыдов урамнары арасында урнашкан; №9 трамвай, “Ленинград урамы” тукталышына кадәр №1, №3 троллейбус, “№2 кибет” тукталышына кадәр №9 автобус. 420085.

Нәвои Низаметдин Мир Алишер (1441-1501) – үзбәк шагыйре, акыл иясе, җәмәгать эшлеклесе хөрмәтенә аталган. Башка төрки телле әдәбиятлар үсешенә зур йогынты ясый [Амиров, 1995: 172].

Шевченко урамы – Идел буе районы (Яңа Поповка бистәсе), №8 трамвай “ТЭЦ-1” тукталышына кадәр. 420054.

Шевченко Тарас Григорьевич (1814-1861) – украин шагыйре, рәссам һәм сәясәтче хөрмәтенә аталган.

10 елга сузылган авыр сөргеннән соң, 1857 нче елның 5 нче августында балыкчылар көймәсендә Каспий диңгезендә урнашкан Новопетровск фортыннан Әстерханга чыгып китә. Аннан «Князь Пожарский» пароходында Түбән Новгородка кадәр барып җитә. 12 нче сентябрь, кич белән, пароход Казанга килә.

Икенче көнне ул тулысынча шәһәрне карауга багышлый. Шевченконың истәлекләрендә язылганча, “за четвертак” ул татар арбасына утырып, Казанга юнәлә. Казан аңа Мәскәүне хәтерләтә («Казань городок – Москвы уголок»). Шевченко университет белән таныша. 1847 нче елда Казан университетына җибәрелгән, Кирил-Мефодий бердәмлеге аша якын булган көрәштәшләре, киев студентлары – И.Посяде һәм Г.Андрузский турында мәгълүматлар белергә тырыша. Урамда үлем җәзасына дучар ителгән җинаятьчене хөкем итүгә алып барган процессия аңа аеруча тискәре йогынты ясый һәм ул киредән пароходка кайта.

Пароход 14 нче сентябрь, 11:00 сәгатькә кадәр йөкләрне кабул итү сәбәпле, Шевченко ярдан ике каралама эшләргә өлгерә: беренчесе – Казанның гомуми күренеше; икенчесе – Казанга һәм Услон авылына каршы яктан ясалган Идел күренеше.

Аннан соң пароход Түбән Новгородка юлын дәвам итә [Амиров, 1995: 291-292].

Төрки халыклар яшәгән төбәкләрдә шулай ук татар язучылары белән аталган урамнарны очратырга мөмкин. Бу исемлектә, иң беренче чиратта, Муса Җәлил һәм Габдулла Тукай кебек бөек шәхесләребезнең исемнәре еш очрый.

2017 нче елда Казахстанның башкаласы – Астана шәһәрендә *Сөембикә* ханбикә урамы ачыла. Шулай ук биредә татар шагыйре, Советлар Союзы Герое *Муса Җәлил*

исеме белән аталган урам да бар. Алматы шәһәрендә 1962 нче елда һәм Уральск шәһәрендә *Габдулла Тукай* урамнары барлыкка килә.

Кыргызстанның башкаласы – Бишкәк каласында татар шагыйре, Советлар Союзы Герое *Муса Җәлил* урамы бар.

Үзбәкстанның башкаласы Ташкент каласында 1975 нче елда һәм Нукус шәһәрләрендә *Габдулла Тукай, Муса Җәлил, Һади Такташ* урамнары бар.

Төркиянең Әнкара шәһәрендә 2001 нче елда *Габдулла Тукай* урамы, ә 2011 нче елда Тарсус шәһәрендә *Габдулла Тукай* бульвары ачыла.

Казан шәһәренең елдан-ел зураюы яңа урамнар барлыкка килүгә этәргеч ясый. Зыялы һәм укымышлы милләт вәкилләре – татарлар – әдәбият өлкәсендә тирән эз калдырган шәхесләрнең исем-фамилияләрен мәңгеләштерү өстендә зур эш алып бара. Казан урамнарында татар язучылары белән беррәттән, башка милләт язучыларының исем-фамилияләре булу, төрле халык әдәбиятларының, ә бу үз чиратында төрле милләтләрнең, үзара дустанә мөнәсәбәттә яшәүләренә ачык мисал.

ЛИТЕРАТУРА

Амиров К.Ф. Казань: где эта улица, где этот дом? Казань: Изд-во «Казань», 1995. – 320 с.

О Реестре названий улиц города Казани (с изменениями на 16 апреля 2019 года) // URL: http://docs.cntd.ru/document/446524353 (дата обращения: 20.09.2020).

А.Д. ӘЛТАЙ
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

АБАЙ ИДЕЯСЫ – ЖАҢАША ЖАҢҒЫРУДЫҢ КЛАССИКАЛЫҚ ҮЛГІСІ

А.Д. АЛТАЙ
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан

ИДЕЯ АБАЯ – КЛАССИЧЕСКИЙ ПРИМЕР СОВРЕМЕННОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается просветительское значение стихов великого поэта Абая. Он анализируется на примерах из произведении поэта, где говорится о качествах, необходимых для того, чтобы стать полноценным человеком. Сделаны выводы об актуальности его идеи на сегодняшний день.

Ключевые слова: Концепция «полного человека», учитель нации, идея Абая, образование, наука.

Abstract. The article examines the educational significance of the poems of the great poet Abai. It is analyzed using examples from the poet’s poems, which speaks of the qualities necessary to become a full-fledged person. Conclusions are drawn about the relevance of his idea to date.

Keywords: The concept of«complete man», teacher of the nation, Abai’s idea, education, science.

Ғаламдасу майданында ұлттық болмысымызды жоғалтпай, алтын тамырымызды суалтпай, негізімізді сақтай отырып жаңаша жаңғырудың озық үлгісі – Абай идеясы.

Ұлт ұстазы, адамзаттық ақыл-ойдың заңғары хакім Абайдың сындарлы сындарынан қорытынды шығарып, бой түзеп, еңсе тіктеу – бүгінгі ұрпақ парызы.

Прогрессивті, озық идеяларын іске асыру, мән-мағынасын түсіне білу, әрі қарай дамыта түсу айқын мақсатымыз.

Абай армандаған, мұрат тұтқан интелектуалды ұлт болмысы қандай болмақ?

Біріншіден, білімді болуды, ғылымды игеруді ұсынды. Дүниенің алдыңғы қатарлы, озық елінің бірі болу үшін білімге ұмтылып, ғылымды игеру идеясын ұсынды.

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба.
Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсеңіз.
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл бөлсеңіз.
Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.

Абайдың толық адам концепциясы:Толық адамға айналу үшін білімді болу жеткіліксіз екендігін түсіндіруге тырысты. Ол үшін ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек керек екендігін айқын көрсетіп берді.

Тіпті адам бойындағы қайрат пен ақыл қайырлы болу үшін әділет пен рахым қажет екендігін алға тартты.

Қайрат пен ақыл жол табар,
Әділет, шапқат кімде бар.
Сол жарасар туғанға
Бастапқы екеу соңғысыз
Біте қалса қазаққа
Алдың – жалын, артың – мұз,
Барар едің қай жаққа, - *дейді.*

Абай толық адамға, тұлғаға айналу үшін адам бойыдағы мінезге мән береді. Яғни, теріс мінез бен жаман әдеттен көңіл суытып, арылу керек екендігін, жақсы әдеттерден ғибрат алып, ой қазанын молайту керектігін айтады.

Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Ерішек, бекер мал шашпақ
Бес дұшпаның білсеңіз - деп, адам бойына кесел боп жабысар «бес дұшпанның» атын атап, түсін түстеп береді.

Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рахым ойлап қой – деп адамның ұлық болмысын толықтырып тұратын бес жақсы қасиетті, бес асыл істі бойға қалыптастыруға шақырады.

Балабақшадан, мектеп қабырғасынан бастап жас ұрпақты осы бағытта тәрбиелеуіміз керек.

Абай атамыз сақ болуды, аулақ болуды, бойын аулақ ұстап жиренуге шақырған бес дұшпанның бірі – еріншектік. Масылдықпен, жалқаулықпен күресу арқылы қоғамды сауықтыруға, әлеуетті арттыруға, тұрмысты жақсартуға болатындығын алға тартты. Ол үшін еңбекқорлықты, дүниеге сергек қарауды, талаптылықты ұсынды.

Болмашы кекшіл,
Болсайшы көпшіл,
Жан аямай кәсіп қыл.
Орынсыз ыржаң,
Болымсыз қылжақ,

Бола ма, дәулет, нәсіп бұл?

Еңбек етсең ерінбей,

Тояды қарның тіленбей – деп толғауы да сондықтан.

Терін сатпай, көзін сатқан, тілемсектіктен, масылдық пиғылдан, жатып ішер жалқаулықтан сақтандырады. Жаңа кәсіп игеруге, еңбектенуге, нәтижеге, дәулетке қол жеткізу үшін аянбай еңбектену керек екенін үлгі етеді.

Абай сынаған қоғамның ауыр дертінің бірі – жемқорлық, сыбайластық, алауыздық дерті. Соның кеселінен қоғамға, оны құрайтын адам факторына залал келетіндігін ашына жырлайды.

Ондай адамдарға:

Сабырсыз, арсыз, еріншек,

Көрсеқызар, жалмауыз.

Сорлы қазақ сол үшін,

Алты бақан, ала ауыз.

Өзін-өзі күндейді,

Жақынын жаманміндейді – дейді.

Ұрлықпен мал таптым деп,

Егессе ауыл шабам деп,

Сөйтіп құдай атады.

Қу нәпсісін тия алмай,

Атым шығып жүрсін деп –

Абай өзі айтқандай, бір ұрты май, бір ұрты қан, нәпсісін тия алмас тойымсыздардан, кеселді пысықтардан, қу тілменен құтыртатын суайттардан, харакетсіз, қайырсыз басшылардан, өзгеге береке ойламайтын оңбаған антұрғандардан сақ болуға шақырады.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,

Мінеки кетірді ғой елдің сиқын – деп парадан аузы босамайтын қиқымдардың елге тигізер зиянын ащы сынға алады. Қоғамды алға жылжытпай, артқа тартатын да, ел ішін ала тайдай бүлдіріп іртки салатын да солар екендігін ескертеді.

«Единицаң болмаса, не болады ақшаң нөл?» – деген Абай елді өзі айтқандай «единицалар», яғни толық адамдар, тұлғалар басқару керектігін астын сызып тұрып айтады. Сонда ғана елдіктің туы қисаймайтынын, бірліктің іргесі сөгілмейтінін көрегендікпен пайымдайды.

Абай – елдіктің алтын туы,

Бірліктің – айқын жолы.

Біріңді қазақ бірің дос,

Көрмесең істің бәрі бос – деп ұлттық сананың қалыптасуына ықпал еткен пассионарлық тұлға. Рулық тартыстан құтылып, тұтас ұлттық мұрат жолында бірігуге шақырды. Сөйтіп елдік сананың, ұлттық сананың жаңғыруына жол ашты. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» – деп тұтас ұлттың, елдігі келіскен халықтың арман-мұраты бір арнадан тоғысуы аса маңызды екендігін көре білді. Хакімнің бұл концептуалды ойы, озық идеясы бүгін де, болашақта да аса маңызды бола бермек.

Абай – адамзаттық ой-сананың заңғар биігі, планетарлық ойлаудың өнегелі үлгісі. «Адамзаттың бәрін сүй, жақыным деп» - деген даналық хикметі әлемдік философиядағы теңдесіз пайым болып табылады.

Дүниеге мейірімді көзбен үңілу, адамзат баласына бауырлық сезіммен қарау адамдықтың белгісі екендігін алға тартады. Абайдың әлемге өнеге болар кемеңгерлік келбеті де осында жатыр.

Абай мұраты – тұтас ұлт мұраты!

Абай арманы – қазақ халқының арманы!

Абай мақсаты – жетістікке жеткізер, абыройға бөлентер өркениеттіліктің, елдіктің бақуатты бақыт жолы!

Абай сыны – ұлт тәніндегі теріс кеселдерден сауығуға мүмкіндік беретін сарқылмас ақыл!

Абай идеясы – ұлттық болмысыңды жоғалтпай, тамырыңды суалтпай жаңаша жаңғырудың классикалық үлгісі.

ӘДӘБИЯТ

Абай. Сен де бір кірпіш дүниеге. Өлеңдер мен қарасөздер. Алматы: Атамұра, 2014. – 288 б.

С.Е. ӘМИРЛАН
«Халық даналығы» фольклор клубы, Нөкис

ШЫРШЫҚ ҲАҚҚЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ ЯДНАМАЛАРЫ
(қарақалпақ фольклоры материаллары бойынша)

С.Е. АМИРЛАН
Фольклорный клуб «Народная мудрость», Нукус

НАРОДНЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ О ЧИРЧИКЕ
(по материалам каракалпакского фольклора)

Аннотация. Чирчик – древнее историческое место вокруг Ташкента. Этот регион общая земля многих тюркских народов. Каракалпаки тоже жили здесь с давних времен. Чирчик часто упоминается в каракалпакском фольклоре. В статье представлены материалы по этому поводу.

Abstract. Chirchik – is an ancient historical place around Tashkent. This region is the common land of many Turkic peoples. The Karakalpaks also lived here for a long time. Chirchik is often mentioned in Karakalpak folklore. The article presents materials on this matter.

Ключевые слова: Народные воспоминания, Чирчик, каракалпакский фольклор, дастан, бадик.

Keywords: Folk memories, Chirchik, Karakalpak folklore, dastan, badik.

Орайлық Азияның әййемги ҳәм түпкиликли халқы болған қарақалпақлар тарийхының бир ушы Ташкент қаласы және оның дөгереги, соның ишинде Шыршық алабы менен де ушласып жатыр. Тийкарғы этникалық дүзилиси бойынша *мүйтен, қоңырат, қытай, қыпшақ, кенегес, маңғыт* киби ири алты қәўимлик бирлеспеден ибарат қарақалпақлардың түпки өзеги Аралбойы үлкесинде қәлиплескен болса да, бирнеше мың жыллықлар даўамында бул этнос Евразияның көплеген аймақларына тарқалып, жер-жерлерде өз изин қалдырып отырды. Ата-бабалардың «Ат аўнаған жерде түк қалар, түйе аўнаған жерде жүк қалар» дегениндей, қарақалпақлардың мәкан тутқан жерлеринде олардан көп-көп белгилер, көплеген ядыгерликлер қалды. Солардың

бирпарасы Шыршық алабы менен байланыслы фольклорлық-этнографиялық мағлыўматлар.

Қарақалпақ халық аўызеки дөретиўшилигинде Түркистан үлкесиниң басқа аймақлары сыяқлы Шыршық алабы ҳаққында да есленеди. Қарақалпақтың журтшылық арасына кеңнен танымалы болған «Мәспатша» атлы дәстанының (1934-жылы жазып алынған) Төре жыраў нусқасында усы шығарманың бас қаҳарманы Мәспатшаның өз ғайбана ашығын излеп Шыршық алабына сапар тартып барғанлығы баянланған [Қарақалпақ фольклоры,1982: 8]. Дәстан Бухар журтындағы қарақалпақлардың ўәкили, Кенегес ўәлаятының кәтқудасы Әбдикерим байдың жаратқаннан жалынып-жалбарынып сорап алған жан дегендеги жалғыз улы Мәспатшаның Шыршық дәрьясы бойындағы атақлы байлардың бири Лабақбайдың хан сораса бермеген, қараны көзге илмеген қызы Айпаршаны унатып, айттырыўы ҳәм қалыңлығын әкелиў жолында не-не қыйыншылықларға дус келип, соның бәрин мәртлерше жеңип шығып, сүйген ярына қосылғанлығы туўралы ўақыяларды сөз етеди [Қарақалпақ фольклоры, 2013: 53-70]. Дәстан нусқаларында көплеген жер-суў атамалары менен бирге, Шыршық алабында жасаўшы *арғын, қыпшақ, қурақ, қатаған, қалмақ* сыяқлы ел-елатлардың атлары да атап өтилген. Мәспатшаның қалыңлығы Айпарша Шыршық дәрьясы бойындағы тама урыўының қызы болып, шежире дәреклеринде олар «қурамалардың бир тийреси» деп түсиндирилсе, айырым изертлеўлерде «қыпшақлардың бир шақабы» екенлиги көрсетиледи. Ҳақыйқатында, Шыршық алабындағы қыпшақлар қурамында *тама-қыпшақ, табын-қыпшақ* тәризли этнонимлер ушырасатуғынлығы тиркелген [Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер, 1971: 166]. Қазақ шежиреси бойынша *тама* – кишижүз бирлеспеси ишиндеги алшын улысына киретуғын жетиурыў қәўиминиң бир аталығы сыпатында белгили. «Тама» этноними Орайлық Азия халықларынан тысқары, түрки тұқымынан дөреген башқурт, ноғай ҳәм қырымтатар халқының қурамында да сақланып қалған. «Мәспатша» дәстанында Айпаршаның теги тама екенлиги айтылса да, оның қайсы халыққа тийислилиги айтылмайды. Өйткени, дәстан дөретилген XVII-XVIII әсирлерде де айырым урыў-тайпалар менен ел-елатлардың елеберин жеке-дара жасап атырғанлары бар еди ҳәм олар тарийхта да солай сәўлеленип қалған.

«Шыршық» атамасы ири көлемли эпикалық шығармаларда ғана емес, қарақалпақ фольклорының шағын жанрларында да аталып отырады. Мәселен, қарақалпақ халқында баланы бесикке салыў дәстүри менен байланыслы атқарылатуғын «атшабар» яки «бесикшаппай» деген салт түри бар. Усы салт пайытында ҳәрқыйлы айтымаллар *(арнаў-тилеклер)* айтылады. Онда салтты басқарыўшы «бесикашы» ямаса «бесикапа» нәрестени бесикке салмастан бурын оның иши-тысын түтетки менен тазартып, балаға аталған бул қурылманы «ат» орнында санап, оны бәйгиге қосылған атлар киби шаўдырады. Бесикти атша шаўдырған бесикашы кимниң қасына барса, соған арнап айтымал айтады ҳәм аты аталғанлар атағанларын түйип ылақтырады, алапа *(қәде)* береди. Бесикти арылы-берили алып жүрип шапқылатқан бесикашы болажақ ат ийесиниң тилинен:

Шымгенли жерде желемен,
Шыршыққа жетип келемен,
Шап тулпарым, шап, шап,
Шын сақыйды саррас тап!, - деп отырғанлардың арасынан емеўрин танытқанларының бириниң қасына барып, өзлерине буйырған алапасын алады. Қарақалпақ тилиндеги «алапаға шабыў» деген ибараның мәниси де усы салт

пайытындағы алапа алыў үрдиси менен байланысады. Усы айтымалда «шымгенли жер» *(отлақ, майсазар)* уғымының қолланылыўы, Шыршық атамасының тилге алыныўы, қарақалпақлардың сол аймақ пенен әзел-әзелден тығыз байланысы болғанлығынан дәрек береди.

Орайлық Азия халықлары фольклорында денесине бөртпе шыққан балаларды емлеўде қолланылатуғын «бәдик көшириў» салты кең тарқалған. Фольклортаныўшы илимпаз Б. Абылқасымов «бәдик көшириў» салты менен байланыслы үлгилердиң қарақалпақ фолькорында наятый мол сақланғанлығын айрықша келтирип өткен [Абылқасымов,1993: 21]. Усындай бәдик текстлериниң биринде:

Көш бәдик, көшер болсаң Шыршыққа көш,
Қул-қутаннан тараған қулшыққа көш,
Көшер жериң таппасаң тағы айтайын,
Қуртқалардың[1] *қолындағы уршыққа көш!*, - деген қатарлар орын алған ҳәм онда да Шыршық ҳаққында еслеп өтиледи. Әдетте, бундай текстлерде көплеген мәканлардың, урыў-тайпалардың, ел-улыслардың атлары аталады. Солар қатарында Шыршықтың да тилге тийек етилиўи, қарақалпақлардың тарийхый жасаў орталықларының мәнзиллерин усылай көрсетип береди.

Халық дәстүринде «бәдик» ямаса «гүлапсан» деп аталған кеселликти көшириўдиң түрлише усыллары бар. Бурын «бәдик көшириў» салтын журт көпшилик болып атқарса, тәреп-тәреп болып «бәдик өлең» айтыў арқалы орынласа, гей-гейде халық арасынан шыққан дарымшылар менен бәдикгөйлер жеке түрде де ҳәрқыйлы ырымларды әмелге асыра отырып:

Шүў ширкин, көш,
Шыршыққа көш,
Шубалып көш,
Шыршықтағы шыршаға,
Шырмалып көш, көш-ә, көш!, - деп оны қуўған болады ҳәм усы текстте де Шыршықтың атының аталыўы, бул аймақтың қарақалпақлар тарийхында әдеўир терең из қалдырғанлығын тағы бир мәрте еске салады.

Қарақалпақлардың Ташкент әтирапы ҳәм Шыршық алабы менен узақ әсирлик байланысы барлығын тарийх илими де қуўатлайды. ХХ әсирдиң екинши ярымындағы археологиялық изертлеўлердиң жуўмағына көре, Орайлық Азиядағы дәслепки тиришилик орынларының бири – Арал теңизиниң түслигиндеги «Келтеминар мәденияты» ўәкиллериниң бир бөлегиниң өз өрисин кеңейтип, буннан бирер мың жыл бурын ҳәзирги Ташкент ўәлаяты аймағына қоныс аўдарғанлығын ҳәм сол жерлердеги жаңа мәдений ошақларды қәлиплестириўге үлес қосқанлығын дәлилледи. Бул мәденият ўәкиллериниң баслы өзгешелиги, олар аңшылық, шарўашылық пенен қатар, дийқаншылық ҳәм балықшылық кәсиби менен де шуғылланып, хожалық жүргизиўдиң жәмлеспели түрин жүзеге келтирген [Ртвеладзе, 2005: 8]. Қарақалпақлар – усы мәденияттың бирден-бир даўам еттириўшилери саналады.

Қарақалпақлардың Шыршық алабына қарай көшип өтиўи бир емес, бирнеше дүркин тәкирарланған. Оның базыбири, қарақалпақ төрелериниң Ташкент қаласына ҳүкимдарлық етиўи менен байланыслы болса, базыбиреўлери, халықтың тиришилик жағдайлары ҳәм

[1] ***қуртқа*** *– бул жерде: кәйўаны ана, мама.*

сырткы жаўлардан қорғаныў ҳәрекетлери себебинен жүзеге асқан. Бул бойынша Л. Толстованың «Жоқарғы қарақалпақлар» атлы монографиясында тийислисинше баянланған. Қарақалпақ аңызлары да Шыршық ҳаққында қызықлы мағлыўматларды алға тартады. Әлбетте, булар өз алдына бир темаға өзек боларлық мәселе.

Улыўма, Шыршық алабы халқы менен қарақалпақлардың қарым-қатнасықлары кеше жақында басланған емес. Бул байланыслардың сағасы оғада тереңнен тамыр тартқан. Оларды дәўирлерге бөлип изертлеў – келешектиң иси. Бизиң бул усынған дәреклеримиз болса, соған тийкар боларлық тамызықтың бир ушлығы ғана...

ӘДЕБИЯТ

Абылқасымов Б. Телқоңыр. Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993.

Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. Нөкис: Қарақалпақстан, 1971.

Қарақалпақ фольклоры: Мәспатша. Х том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1982.

Қарақалпақ фольклоры: Мәспатша. 58-том. Нөкис: Илим, 2013.

Ртвеладзе Э. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. Ташкент: УМЭД, 2005.

Й.Р. ӘХМӘДИЕВА

Казан федераль университеты, Казан

ЧИТ ТӨБӘКЛӘРДӘҺӘМ ЧИТ ИЛЛӘРДӘ ТУКАЙҺӘЙКӘЛЛӘРЕ

Ю.Р.АХМАДИЕВА

Казанский федеральный университет, Казань

ПАМЯТНИКИ ТУКАЮ В РОССИИ И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Аннотация. В статье рассмотран вопроссоздания образа народного поэта Г. Тукая в искусстве скульптуры. Памятники известному татарскому поэту Г. Тукаю были открыты в различных регионах России и за рубежом, они отражают значимые события, связанные с именем поэта. Памятники воссоздают образ поэта, помогают восприятию жизни и богатоготворческого наследия великого татарского поэта Г. Тукая.

Abstract. The article examines the reflection of the image of the national poet G. Tukay in the art of sculpture. Monuments to G. Tukai were opened in various regions of Russia and abroad, including they reflect significant events associated with the name of the poet. Monuments help to get acquainted with life, with the rich creative heritage of the great Tatar poet G. Tukay.

Ключевые слова: Г. Тукай, татарский народный поэт, памятники, скульптура

Keywords: G. Tukay, Tatar folk poet, monuments, sculpture.

Тарихи һәм сәяси сәбәпләр аркасында Җир шарының төрле өлкәләренә сибелгән күпмиллионлы татар милләтенең борынгыдан килгән бай тарихы бар. Гасырлар буе аның үзаңы, дине, әдәбияты, фәне һәм мәдәнияте формалашкан. Көнбатыш һәм Көнчыгыш Европада, Урал аръягында, Урта Азиядә, Казахстанда яшәүче күпсанлы татар халкы үзенең милли үзенчәлеген, телен һәм гореф-гадәтләрен саклаган. Бер яктан, татарның этник төркемнәре күп һәм төрлечә таралган булса да, аларның барсы өчен дә матди һәм рухи мәдәният уртак.

Халкыбызның бөек улы – Габдулла Тукай иҗаты татар милләтен, тарихын, шулай ук милли үзенчәлекләрен танытуда зур әһәмияткә ия. Шагыйрь үзенең әсәрләрендә татар халкының мәдәниятын, туган якка мәхәббәтен, халыкның рухи көч-куәтен, дөньяга карашларын чагылдыра. Шул сәбәпле Тукай иҗаты – бөтен дөньяга сибелгән татарлар өчен рухи кыйбла, халкыбызны берләштерүче үзәк булып тора. Төрки халыклар Тукайны үзләренең шагыйре итеп кабул итәләр. Әдипнең шигърияте, әсәрләренең жанр төрлелеге, сурәтләү чаралары төрки халык язучылары өчен үрнәк, яңа әсәрләр иҗат итү өчен юнәлеш тә булы тора.

Халкыбызның бөек шагыйре, татар поэзиясен төрки дөньяга танытучы шәхес – Габдулла Тукай исемен мәңгеләштерү – шагыйрьнең вафаты көненнән үк башлана. Татарстанның авыл-шәһәрләрендә, шагыйрь туган, яшәгән яки булган төбәкләрдә аның исеме белән урам, сквер, парк исемнәрен атау, музейлар ачу, картиналар язу – шушы юнәлештәге эшләрнең бер юнәлеше.

Әлеге мәкаләдә безне Г. Тукай образын сынлы сәнгатьтә чагылдыру – Тукай һәйкәлләре кызыксындыра. Әлбәттә, шагыйрь исемен мәңгеләштерү, киләчәк буыннарга да җиткерү, иҗаты белән кызыксындыру тудыру эшендә һәйкәлләр эшләү һәм урнаштыру да кирәкле, файдалы эш.

Әлеге эзләнү барышында без бөек татар шагыйренә куелган һәйкәлләрнең чит илләрдә – Казахстан, Төркия җирләрендә дә булуына игътибар иттек.

Казан шәһәре белән шагыйрь ятимлек язмышына тартылган чакларда ук “очраша”. Биш яше тулган җәйдә аны Казанга алып бары асрамага бирәләр. Тукай шәһәр тормышының матур якларын: байлар йортларын, ишек алдындагы тавис кошларын, Ташаяк базары күренешләрен күрә, тамагы тук, өсте дә бөтен була... Җаек шәһәреннән Казанга Тукай Казанның Печән базарында асрамага бирелгән ятим бала сыйфатында түгел, ә танылган шагыйрь, публицист-журналист буларак кайтып кергән. Казан чорында әдипнең иҗаты яңа биеклекләргә күтәрелә. Нәширләр аның шагыйрь китабын бастырырга атлыгып торлар: 1907-1914 елларда Тукайның 33 китапбы Казан матбагаларында дөнья күрә.

Шагыйрь Габдулла Тукай вафатыннан соң 45 ел үткәч, Казанның Куйбышев мәйданында, шәһәр үзәгендәге бакчада, кеше иң күп йөри торган урында һәйкәлнең беренчеләрдән булып ачылуы очраклы түгел. 1993 ел азагыннан Кубышев мәйданы исеме үзгәртелеп, Тукай мәйданы исемен йөртә. Кулына китап тотып баскан мәгърур карашлы шагыйрь һәйкәлен скульпторлар С.С. Ахунов, Л.П. Писаревский, Л.С. Кербель һәм Л.М. Павловлар эшләгән [5].

1894 елның ахыры яки 1895 елның башында Тукайны Казаннан Алты-биш Сапый чанасында Җаекка алып китә [2: 250]. Монда ул башта җизнәсе Галиәсгар Госмановның югары өенда үзе белән бертуган Газизә апасы янында тора. Җизнәсе аны “Мотыйгия” мәдрәсәсенә укырга бирә. “Мотыйгыя”дә иң әүвәлге хәлфәсе Фәтхетдин Рәхмәтуллин була. Ул Тукайны гарәп әдәбияты, Коръән, “Тәгълиме-с-салат” исемле гарәпчә китаплар укыта. Укуга сәләтен күргәч, җизнәсе Тукайны русс классына бирә. Булачак шагыйрь бер үк вакытта мәдрәсәдә дә укый. Әхмәтша Сиражетдинов – рус классындагы беренче укытучы, Тукайга рус теле, рус әдәбияты, математика, география кебек дөньяви фәннәрдән башлангыч белем бирә. Тукай көзен, җизнәсе Галиәсгар Госманов үлгәч, “Мотыйгыя” мәдрәсәсенә торып укырга күчә. Мәдрәсәдә яшәгәндә, матбугат, әдәбият һәм театр белән таныша, шигырь яза башлый, язучылык эшенә керешә. Шулай ук, Т.Нуриәхмәт хәлфә белән бергәләп, 4 ай чамасы мәктәп балаларын җәдитчә укыта.

Җаекка кунакка килгән шагыйрь Мирхәйдәр Чулпаный белән танышып, аннан шигырь төзелешен, "Мотыйгыя" дә укып киткән төрек шәкерте Габделвшли Әмрулладан төрек әдәбиятын өйрәнү дә Тукайны әдәбиятка тартып кертә.

Тукай шәкертләр белән бергә Җаек һәм Чаган елгаларының кушылган урынына ял итәргә чыккалый. Анда балык тотып, төрле уеннар уйнап, җырлап күңел ачалар. Тукай шунда үзенең шигырьләреннән өзекләр дә укый. Шуны әйтергә кирәк, Тукайның беренче шигъри тезмәләре 1902 елда бөреләнә башлый. Бу вакытта Камил Мотыгый этисе мәдрәсәсендә укыта башлый, әдәби түгәрәк оештыра һәм "Мәгариф" исемле стена газетасы, "Әлгасрелҗәдид" исемле кулъязма журнал чыгара. Тукайның беренче иҗат җимешләре шунда урын ала.

Г. Тукай Җаекта 12 ел яши. Нәкъ менә шушында Казаннан килгән кечкенә Апуш инде зуп–зур Тукай була, иң беренче шигъри тезмәләре дөнья күрә, Җаекта чыга торган газета-журналларда каләмен чарлый, шагыйрь булып җитлегә.

Бүгенге көндә Уральск шәһәре Казахстан Республикасына керә. Тукай беренче адымнар атлаган, иҗатына җирлек булдырылган Җаекта (Уральск) шәһәрендә 2001 елның 30 октябрендә Габдулла Тукайга һәйкәл куела. Бюсты авторлары:сынчы – М. Гасыймов, архитекторлар – С.Айдаров, А.Галиев, Р.Вафеев эшләгән.

Истанбул – Төркиянең Босфор бугазында урнашкан шәһәр. Күңелендә Истанбулга бару уе булса да, Тукай бервакытта да анда булмаган. 1911 елның 4 марттында дусты С. Сүнчәләйгә язган хатында җитәрлек акча таба алса, Әстерханга С.Рәмиевкә кунаккабарырга җыенуын, аннан аның белән кыргыз арасына кымызга чыгу, мөмкин булса, Истанбулга да бер-ике атнага барырга теләге барлыгын белдерә [2: 302].

Шагыйрьнең Истанбулга мөнәсәбәте үзенчәлекле. Уральскида мәдрәсәдә укыганда дуслашкан Төркиядән Габделхәмид режимыннан качып килгән Истанбул университеты студенты Габделвәли Әмрулла тәэсирендә башта шигырьләрен дә төрекчәрәк яза. Төркиянең әдәбиятына, сәнгатенә, мәдәниятенә күңел бирә. Ләкин үз ватанындагы хәлләр һәм чит ил матбугаты белән яхшы таныш булган зирәк, акыллы шагыйрь бик тиз икенче төрле нәтиҗәгә килә. Халкың аң-белемле булсын, артта калмасын дисәң, алдынгы карашларга ияреpгә, яңача белем алырга кирәк икән [2: 302].

Мәдрәсәдә укыганда ук, Тукай төрек телен белгән. «Мөхәммәдия» кебек дини-суфыйчыл әсәр белән танышкан. Тукай төрек әдәбиятының классиклары: Зыя Паша, Гәбделхак Хәмид, Нәмык Кемал, Мәхмүт Әкрам кебек язучыларның иҗатлары белән таныш булган. Көнчыгыш әдәбиятның яңалыклары белән таныш булса да, Тукай Төркиягә бара алмый кала. Шуңа да карамастан, төрки дөньяда аның әсәрләре күп тәрҗемә ителә. Тукайның исеме бөтен дөньяга билгеле, чөнки шигырьләренең гарәп, инглиз, француз, итальян, испан, алман, удмурт, кытай, фарсы телләренә тәрҗемәләре бар.

Төркия башкаласы Әнкара шәһәрендә татар шагыйре Габдулла Тукайга һәйкәл 2011 елның 26 маенда ачылды. Ул Анкараның 2000нче еллар башында Габдулла Тукай исеме бирелгән урамында куелды. Төркия башкаласы үзәгендә Габдулла Тукай бюстын ачу тантанасын ТӨРЕКСОЙ халыкара оешмасы ярдәме белән шәһәр мэриясе оештырган иде [4].

Рәсәйнең төрле төбәкләрендә ачылган Тукай һәйкәлләре, әдипнең иҗаты белән бергә аның шул төбәк белән бәйле тормышындагы мөһим вакыйганы ачарга ярдәм итә. Тукай һәйкәлләре – яшь буынга Тукайның тормыш юлын, иҗатын язмышын, образларга бай дөньясын өйрәнергә бер этәргеч булып тора.

ӘДӘБИЯТ

Антонова Б.Ф., Вәлиева Л.Г. Габдулла Тукайның әдәбт-мемориаль музее. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 64 б.

Габдулла Тукай. Энциклопедия/ [баш мөх. З.З.Рәмиев]. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. – 864 б., илл. ю-н.

Фәйзуллин Р.Г. Тукайга чәчәкләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. – 132 б.

http://gabdullatukay.ru/bez-tukay/monuments/ankarada-tukaj-hejkele/

https://www.hobbysalon.ru/russia/respublika-tatarstan/kazan/pamyatnik-gabdulle-tukayu-kazan

А.З. БАРИЕВА
Казан федераль университеты, Казан

Ч.АЙТМАТОВ ӘСӘРЛӘРЕНЕҢ ТАТАРЧАГА ТӘРҖЕМӘЛӘРЕНДӘ ӘДӘБИ ТӘРҖЕМӘ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

А.З. БАРИЕВА
Казанский федеральный университет, Казань

ОСОБЕННОСТИ ЛИТЕРАТУРНОГО ПЕРЕВОДА ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч. АЙТМАТОВА НА ТАТАРСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В статье определены особенности перевода произведений Ч. Айтматова на татарский язык. Также на примере произведений рассмотрены общие черты киргизской и татарской литературы. Особое внимание уделено на двуязычное творчество Ч.Айтматова. Сделаны выводы о качестве переводных произведений. Показана глобальная важность переводов произведений тюркских языков.

Abstract. The article defines the features of translation of C. Aitmatov's works into the Tatar language. Also, the common features of Kyrgyz and Tatar literature are considered on the example of works. Special attention is paid to the bilingual creativity of C. Aitmatov. Conclusions are drawn about the quality of translated works. The global importance of translations of works of Turkic languages is shown.

Ключевые слова: перевод, советский классик, киргизская литература, проза, литература.

Keywords: translation, Soviet classic, Kyrgyz literature, prose, literature.

Соңгы бер гасырдан аз гына артык вакыт эчендә төрки сүз сәнгате барлык юнәлешләрдә һәм жанрларда гаять зур уңышлар казана, дөнья әдәбиятлары арасында лаеклы алдынгы урынын алды. Һәм бу һич тә очраклы түгел. Төрки әдәбиятларның болай югары күтәрелүе бихисап талантлы әдипләрнең армый-талмый иҗади эшчәнлек алып барулары сәбәпле мөмкин булды. Төрки телле әдипләр арасында бигрәк тә атаклы кыргыз язучысы Чыңгыз Айтматов аерылып тора.

Ч. Айтматовның интеллектуаль, тирән фәлсәфи мәгънәләргә бай, аһәңле прозасыннан башка бүгенге көн дөнья әдәбияты, мәдәниятен күз алдына китерү мөмкин түгел. Аның һәр иҗат иткән әсәре сүз сәнгатендә генә түгел, ә иҗтимагый-сәяси, әхлакый-фәлсәфи тормышта да күренекле вакыйга булып торган [Миңнуллин, 2018: 65]

Чыңгыз Айтматов, нигездә рус телендә язуына карамастан, чын мәгънәсендә милли, кыргыз язучысы. Әдип үзе дә һәрвакытта тамырларын, килеп чыгышын

онытмаган. Әдип күңеленең чагылышы буларак, Айтматов иҗатында кыргыз теле, милли күзаллавы, халыкның йолалары, гореф-гадәтләре зур урын алып тора.

Ч. Айтматов – милли язучы. Ул әсәрләрендә милләт тормышының күп якларын яктыртып кына калмый, иҗатының әдәби кыйммәте югары булуы сәбәпле, яулап алган дөнья әдәбияты мәйданын җәмәгатьчелекне кыргыз халкының кыйммәтләре, тарихы, көнкүреше, бай традицияләре белән таныштыру өчен файдалана. Гомумкешелек кыйммәтләрен, яшәешкә карашларын Айтматов шәхси, милли сурәтләр аша яктырта алган.

Чыңгыз Айтматов безгә данлы төрки эпосның, төрки мифологиянең мәңгелеген, табигать белән гармониядә яшәү зарурлыгы хакындагы әхлакый кануннарны чагылдырган Найман-Ана, Ак бүре яки кола бия Гөлсарыны бүген дә хәтердә яңарта, рухи ныклыгыбыз һәм безгә кадәрге буыннар нигезләгән кыйммәтләребез һәм традицияләребез сагында тора. Ч.Айтматов тарафыннан тудырылган дөнья сурәте татарларга үзләренең хайваннар дөньясы белән бердәмлектә яшәгән дәверләрен хәтерләтә. Мәсәлән «Бәхил бул, Гөлсары» повестенда Танабай Бакасов белән аның юргасы Гөлсары, «Гасырдан да озын көн» романында Идегәй Жангельдин белән Каранар-дөя, «Ахырзаман» да Авдий белән Акбар образлары аша кеше белән хайван арасында параллельлекләр уздырып, язучы кешенең асылы, аның психологиясе, киләчәк язмышы турында уйланырга мәҗбүр итә. «Ахырзаман», «Гасырдан да озын көн» әсәрләрендә кеше гармонияле һәм бербөтен табигый дөньяга, гомумән галәмгә каршы баручы җимергеч көч итеп тасвирлана. Ч. Айтматовның фикер һәм концепцияләрен, кичерешләрен без күңелебезгә якын кабул итәбез, алар безнең уй-карашларыбызга аваздаш. Шул ук вакытта аның күп кенә мотивлары татар әдәбиятына, бигрәк тә тарихи ядкарьләребез проблемасына кагылган әсәрләргә, аеруча якын тора. [Хабутдинова, 2013: 270]

Чыңгыз Айтматов иҗаты өчен хас булган, аны сыйфатлы, төпле иҗат итеп таныткан барлык үзенчәлекләр (актив гражданлык карашлары, художестволык, фәлсәфи тирәнлек, заманның иң катлаулы мәсьәләләрен яктырту, гади кеше һәм дөнья арасындагы диалектик бәйләнешләр) аның кыргызча язган (нигездә алар әдипнең башлангыч чоры иҗатына карыйлар) әсәрләрендә үк чагылыш табалар.

Гәрчә Ч.Айтматовның русча язылган әсәрләре күбрәк танылу алган, киңрәк таралган булса да, кыргыз телендә иҗат ителгәннәре бөтенләй игътибарсыз кала дигән сүз түгел. Алар шулай ук дөньяның төрле телләренә тәрҗемә ителгәннәр.

Совет чорында әдәби тәрҗемә яңа үрләр яулый. Бер яктан бу яңа туган илдә бер-берсеннән нык аерылып торган халыкларның күплеге, төрлелеге белән аңлатылса, икенче яктан хакимиятнең әлеге этнослар традицияләрен Совет казанына салып, бердәм совет әдәбиятын калыплаштыру теләге белән нигезләнгән.

Ч. Айтматовның кыргызча язылган әсәрләренең татар теленә тәрҗемә ителү үзенчәлекләрен билгеләү өчен 2018 елда туплап чыгарылган «Сайланма әсәрләр»дәге әсәрләр версиясеннән (әлеге җыентыкта әдипнең биш повесте һәм бер романы урын алган. “Бер көн – бер гомер” (“И дольше века длится день”) романын Рим Шириязданов, “Дөя күзе” (“Верблюжий глаз”), “Анам кыры” (“Материнское поле”) һәм “Бәхил бул, Гөлсары” (“Прощай, Гульсары”) повестьларын Яхъя Халитов, “Җәмилә” (“Джамиля”) повестен Миркасыйм Госманов һәм “Чыңгызханның ак болыты” (“Белое облако Чингисхана”, татар телендә беренче тапкыр бирелә) повестен Мөдәррис Вәлиев тәрҗемә иткән), ә Ч.Айтматовның «Кызыл яулыклы тирәгем минем» әсәренең татарның талантлы язучысы Хәсән Сарьян тәрҗемә кылган «Гүзәлем Әсәл» әсәре текстлары кулланылды.

Тәрҗемәләрнең сыйфатлары төрле, әмма тәрҗемәчеләрнең берсе дә турыдан-туры тәрҗемә белән шөгыльләнми, иҗади якын килергә тырыша. Әйтик, М. Госманов кыргыз телендәге чыганак тексттан файдалануына да карамастан, әсәрне татар җирлеге, татар мәдәнияте, татар укучысы өчен адаптацияли, яраклаштыра. Яхъя Халитов тәрҗемәсе шактый каршылыклы фикердә калдыра. Бер яктан, ул чыганакка саклык белән карый, язучы үзенчәлекләрен мөмкин кадәр тулы калдырырга тырыша (“Саманчы юлы” – тәрҗемәченең уңышы), икенче яктан аерым бер моментларда турыдан-туры тәрҗемә итәргә тырышу урынсыз дип бәяләнергә мөмкин күренешләргә китерә (текст белән ирекле эш итү, әсәрнең исемен тәрҗемә иткәндә үзенчәлекле карар).

Шулай булуга да карамастан, бер өлеш тәрҗемәләрдә чәчмә әсәрләрнең структур-композицион элементлары сакланып калган, эчтәлекләре дә сизелерлек үзгәрмәгән. Әйтик, Р.Ширияздaнов (“Бер көн – бер гомер” (“И дольше века длится день”)), Я.Халитов башкарган тәрҗемәнең кайбер мисаллары (“Бәхил бул, Гөлсары” (“Прощай, Гульсары”)) – шундыйлардан.

Әмма киресенчә очраклар да бар – идея-мәгънәви яктан оригиналны үзгәрткән тәрҗемәләр дә байтак. Әйтик, М.Госманов текстка шактый ирекле мөнәсәбәттә – композицион үзенчәлекләр, лексик берәмлекләрне турыдан-туры эквивалентлары белән тәрҗемә итмәү күзгә ташлана. Мөдәррис Вәлиев исә әсәр композициясен (“Белое облако Чингисхана”) бөтенләй үзгәртә, русча вариантта булмаган күп өлешләрне кертә.

Кыргыз телендәге сүзләр белән тәрҗемәчеләр төрлечә эш итә. Аерым берләре тулысынча татар теле чаралары белән белдерелеп килсә, башкалары чыганак телдәге калдырылган. Әйтик, М.Госманов “Җәмилә”нең тәрҗемәсендә аларны кулланмый диярлек. Ялгызлык исемнәренең нигездә кыргыз телендәгечә вариантлары кулланылган – бу тәрҗемә әсәрләренең аһәңлеген саклап калып, аутентиклыгын, кыйммәтен арттыра (Мөдәррис Вәлиев, Рим Ширияздaнов башкаруындагы тәрҗемәләрдә). Шунысы да бар кыргыз исемнәрен фонетик яктан татарчалаштырып, төркиләштереп тәкъдим итү отышлырак та, чөнки алар – төрки нигезле сүзләр, һәм русчалаштырылган рәвешләрендә мәгънәви асылын, матурлыгын югалталар.

Мифологик катлаулар әсәрләрдә бик зур әһәмияткә ия. “Чыңгызханның ак болыты”, “Бәхил бул, Гөлсары!”, “Анам кыры” – шундыйлардан. Әсәрнең исеменнән башлап, сюжет сызыгы, мәгънәви катламына кадәр мифологик детальләргә бай, мифларга корылган. Мифлар нигездә үзгәрешсез сакланып калган.

Гомумән алганда, татарча тәрҗемәләр күп очракта рус вариантларына караганда отышлырак, чөнки татар һәм кыргыз телләре якынлыгы тәрҗемәне җайлыландыра, күп лексик формаларны отышлырак вариантта бирергә мөмкинлек бирә.

Тәрҗемәләрнең глобаль һәм төп проблемасы – кыргызча язылган әсәрләрнең исемнәрен тәрҗемә итү. Бик сирәк очракларда гына әсәр исемнәре метафорик байлылыгын, тирән символик мәгънәләрен югалтмыйча күчкәннәр. Исемнәре уңышлы тәрҗемә ителгән әсәрләр арасында “Кыямәт”, “Бәхил бул, Гөлсары!” кебекләрне күрсәтергә мөмкин. Исемен тәрҗемә иткәндә автор күздә тоткан тирән мәгънә югалу очраклары күпкә күбрәк: “Гүзәлем Әсәл”, “Анам кыры”, “Дөя күзе” һ.б.

Татар укучысына бөтенләй аңлашылмаган төшенчәләрне кайбер тәрҗемәчеләр астөшермәләр ярдәмендә аңлатып төшендерә.

Ч.Айтматов шәхесе өчен кыргыз һәм татар әдәбияты, мәдәнияте генә түгел, совет әдәбияты кысалары да “тар”. Ул – дөньякүләм масштабтагы әдип. Моңа ачык дәлил – аның әсәрләре дөньяның йөзләрчә телләренә тәрҗемә ителгән булуы.

ӘДӘБИЯТ

Миңнуллин К.М. XX гасырның икенче яртысы татар әдәбиятын өйрәнү контекстында Чыңгыз Айтматов иҗаты // Фәнни Татарстан, 2018. № 4. – Б.79-82.

Сәйфулина Ф.С. Чыңгыз Айтматов иҗатының татар теленә тәрҗемәләре // Туган телләрне һәм әдәбиятларны саклау һәм үстерү Халыкара фәнни-гамәли форумы кысаларында уздырылган конференция материаллары. Казан, 2010. – Б. 126-131.

Хабутдинова М.М. Личность и творчество Чингиза Айтматова в оценке татарского писателя Аяза Гилязова // Филология и культура. Philology And Culture, 2013. №2 (32). – Б. 270-276.

А.Д. БАТТАЛОВА
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе, Казан

ЧИСТАЙ ТӨБӘГЕН ӨЙРӘНҮДӘ ЯҢА ЧЫГАНАК БУЛАРАК С.Е. МАЛОВ ИҖАТЫ

А.Д. БАТТАЛОВА
Академия наук Республики Татарстан, Казань

ТВОРЧЕСТВО С.Е. МАЛОВА КАК НОВЫЙ ИСТОЧНИК В ИЗУЧЕНИИ ЧИСТОПОЛЬСКОГО КРАЯ

Аннотация. В статье работа С.Е. Малова «Изъ поездки къ мишарям», опубликованная в 1904 году, рассматривается как фольклорный источник.

Annotation. In the article, the work of S. E. Malov "Two trips to the Mishars", published in 1904, is considered as a folklore source.

Ключевые слова. Чистополь, фольклор, жанр, песня, загадка, пословица.

Keywords. Chistopol, folklore, genre, song, riddle, proverb.

Чистай төбәге – гуманитар фәннәр өлкәсендә эзләнүләр алып бару өчен шактый кызыклы төбәкләрнең берсе. Ул тарихчыларны, археологларны, антропологларны, социологларны, тел галимнәрен, әдәбият белгечләрен әле дә булса үзенә тартып тора. Моның сәбәпләрен төбәкнең географик яктан үзенчәлекле урында булуына нисбәтле бик борынгы заманнардан бирле төрле кавемнәрнең үзара кисешеп, аралашып яшәүләрендә күрергә кирәктер.

Бүгенге мәкаләдә без игътибарны әлеге төбәкне XX гасыр башында өйрәнүчеләрнең берсе – Сергей Ефимович Малов иҗатына юнәлтербез. Мәгълүм булганча, Сергей Ефимович Малов - күренекле галим-тюрколог, шәрык белгече, дистәдән артык күләмле китап, йөздән артык мәкалә авторы. Аның хезмәтләре Себер һәм Идел буе, Үзәк һәм Көнбатыш Кытай, Монголия, Урта Азия һәм Казакъстан җирләрендә яшәүче төрки халыкларның телен, фольклорын, тарихын һәм этнографиясен тикшерүгә багышланганнар. Шулар арасында Чистай төбәгендә яшәүче милләтәшләребезнең XX гасыр башына хас сөйләм үрнәкләрен, халык иҗаты әсәрләрен туплаган, бүгенге көндә дә актуальлеген югалтмаган җыентык та бар. Тюркологлар өчен С.Е. Малов төрки телләрнең фәнни тасвирламаларын беренче тапкыр тәкъдим

итүче буларак билгеле, чөнки ул күп кенә борынгы төрки язма истәлекләрен тикшереп фәнни әйләнешкә керткән шәхес. Шунлыктан аның эшчәнлеген бәяләгәндә төп игътибар тюрколог һәм шәрык белгече булуына [И.В. Кормушин, Д.М. Насилов, 1978; С.Д.Милибанд, 1995; Е.И. Убрятова, 1970] бирелә. Кайбер галимнәр исә, мәсәлән, С.М. Абрамзон [Абрамзон С.М., 1975: 12-25] аны төрки халыкларның этнографиясен өйрәнүче буларак та танылар.

С.Е. Малов төрки халыклар теле, этнографиясе белгече буларак очраклы рәвештә формалашмый. Ул 1880 елның 16 гыйнварында Казанда протоиерея дигән мактаулы исеме булган, Казан руханилар академиясе профессоры Евфимия Александрович Малов гаиләсендә туа. Төрки телләрне шактый белгән Евфимия Александрович улына үзе үк төрки телләр дәресләре бирә башлый. Күрәсең, ул улын татар теле, этнография кафедрасына һәм «алар арасында христиан мәгърифәте» кафедрасына әзерләүне максат итеп куйган булса кирәк. Шулай итеп С.Е.Малов 5 нче класстан алып (ягъни 1898 елдан), 1900-1904 елларда белем алган югары рухи уку йорты – Дини академиядә белем алу дәверләрендә татар телен өйрәнүен дәвам итә һәм Академиядә укуының соңгы ике елында Император университеты профессоры Н.Ф. Катанов лекцияләрен тыңлый, әтисе белән Казан университеты каршында оешкан Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте утырышларында даими катнаша. Җәйге каникуллары вакытында С.Е. Малов Казан губернасының Зөя һәм Чистай өязләренә мишәрләр сөйләшен өйрәнү максатларыннан сәфәргә чыга [И.В. Кормушин, Д.М. Насилов, 1978: 5]. Сәфәр нәтиҗәсе буларак ул “Изъ поездки къ мишарямъ” дигән җыентык әзерләп бастыра. Әлеге мәкаләдә без шушы җыентыкка тукталып, анда урын алган XX гасыр башында Чистай өязендә яшәгән мишәрләргә хас фольклор үрнәкләре турында сүз йөртербез. С.Е. Малов җыентыгының сүз башында, В.А.Казаринов һәм профессор Е.А. Маловның мишәрләр турындагы мәкаләләреннән соң бу як мишәрләре белән кызыксынуы артуын һәм мишәр сөйләше белән якыннанрак танышу максатыннан Чистай өязе авылларына баруын аңлата. Җыентыкта бирелгән мәгълүматта гыйлъми сәфәрнең 1902 нче елның 5-14 нче июнь аралыгында оештырылуы һәм галимнең Каргалы һәм Дүртөйле авылларында тукталуы турында әйтелә [С.Е. Малов, 1904: 3]. Автор Чистай мишәрләре сөйләшенең фонетик үзенчәлекләрен санап үткәннән соң, үзе туплаган фольклор үрнәкләрен дә китерә. Тупланмада 20 кыска җыр тексты (аларны автор мишәр җырлары дип атый) һәм аларның рус теленә тәрҗемәсе китерелә. Әлеге җыр текстларын фольклорчы М.Х. Бакиров бүленешенә таянып [Бакиров, 2008: 160] классификацияләсәк, аларның барысын да лирик һәм көнкүреш җырлары дип атый алабыз. Бер төркеме– мәхәббәт җырлары:

Тубылгы урман зур булмас,
Аның уртасында юл булмас;
Кашың да кара, буең зифа,
Сине сөйгән җегет хур булмас [С.Е. Малов, 1904: 10].
Урам буйлап син киләсең
Аягыңда Казан калушы;
Тауышың былбыл тауышы,
Зифа буйың диңгез камышы [С.Е. Малов, 1904: 12].
Өстәл өстендә шәм яна,
Тармак-тармак май тама;
Сиксән керпек ука бөртек

Нурлы йөзеңне яба [С.Е. Малов, 1904: 12].

Бу типтагы җырларда хатын-кызның матурлыгы, чибәрлеге, яшьлеге макталса, бер төркемендә егетләрнең булганлыгы, егетлегенә дан җырлана.

Абзый синең мыегың –
Сәмрух кош канаты;
Синең кебек булса булыр
Патшаның санаты [С.Е. Малов, 1904: 13].
Биек тауның башында
Күренәдер бер авыл;
Ике егет бергә булгач
Дөнья җиңел узадыр [С.Е. Малов, 1904: 13].

Бер төркем җырларда егет белән кызның пар килүе, бер-берсенә тиң булуы турында сүз бара, нәселнең дәрәҗәсе, заты югалмауга сөенү хисләре чагыла. Текст эчтәлегенә, алардагы мөрәҗәгать объектына бәйле сүз йөртсәк, аларны туй йоласы җырлары дип тә атап була.

Ак Иделгә сал килгән
Чыгар башы тар килгән;
Казанда түгел Мәскәүдә юк
Сезнең кебек пар килгән [С.Е. Малов, 1904: 14].
Ике дә була атыбыз,
Өч тә була атыбыз;
Сезнең белән бергә булгач,
Югалмыйдыр затыбыз [С.Е. Малов, 1904: 13].

Җыентыкта беркадәр урынны мәкаль әйтемнәр дә алып тора. Фольклор галиме М.Х. Бакиров халык иҗатының үзенчәлекле жанры мәкаль әйтемнәр турында: “халыкның менталитеты, этник характеры һәм этник аңы аның культурасында да чагылыш таба. Шул исәптән тел һәм образлы-хикмәтле сүз берәмлекләре булган мәкаль-әйтемнәр дә культура билгеләре яки кодлары буларак характерланалар. Чөнки алар, милләтара һәм гомумкешелек кыйммәтләрен саклау һәм тапшыру чарасы булу белән беррәттән, аерым бер халыкның яшәү рәвешен, милли рухын һәм этник культурасын теге яки бу дәрәҗәдә чагылдыручы калыплашкан модель-берәмлекләр дә”, ди [Бакиров, 2008: 95]. Әлеге афористик жанр әсәрләрен М.Х. Бакиров фикерләренә таянып күзәтсәк, алар аркылы XX гасыр башына хас татар тормышын, үзара мөнәсәбәтләрне беркадәр бәяләргә була. Мәсәлән,*“Бирмәсә дә бай яхшы, ашамасаң да май яхшы”, “Байның бозавы, ярлының баласы”* [С.Е. Малов, 1904: 16]. Күренгәнчә, биредә халык арасында яшәп килгән социаль тигезсезлеккә мөнәсәбәт белдерелә. Бер ишләрендә халык акылында формалашкан яшәү тәртипләре урын алган. Мәсәлән, *“Яхшы сүз җан азыгы, яман сүз баш казыгы”, Яхшы белән йөрерсең, җитәрсең муратка, яман белән йөрерсең, калырсың оятка”* [С.Е. Малов, 1904: 16]. Композицион яктан бәяләсәкалар,башлыча, ике объектның яки күренешнең янәшә бирелүенә нигезләнгәннәр. Шул ук вакытта күренеш яисә сыйфатларның үзара капма-каршы куелуына корылганнары да бар.

Югарыда атап үтелгән җыентыкта табышмаклар да теркәлгән. Төзелешләренә нисбәтле сүз йөртсәк, алар нигездә метафорик табышмаклар: *“Кечкенә генә бөкере, бөтен кырны бетерде” (урак), “Кечкенә үзе, мең күзе” (уймак), “Сары бия чаптырып сия”(самовар)* [С.Е. Малов, 1904:18]. Әлбәттә, әлеге әсәрләрдән дә XX гасыр башында

Чистай өязендә яшәгән татарларның теле белән беррәттән көнкүрешләрен дә шактый чамалап була. Шуңа күрә С.Е. Маловның 1904 нче елда Казан университеты типографиясендә басылып чыккан «Изъ поездки къ мишарям» җыентыгында теркәлгән фольклор үрнәкләрен әлеге төбәктә яшәүчеләрнең дөньяга карашын, яшәү рәвешен, рухи кичерешләрен бәяләүдә хаклы рәвештә мөһим бер чыганак буларак бәяли алабыз.

ӘДӘБИЯТ

Абрамзон С.М. Этнографические исследования С.Е. Малова // Тюркологический сборник 1975. М.: Наука (ГРВЛ), 1978. – С. 12-25.

Бакиров М.Х. Татар фольклоры югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 2008. – 359 б.

Кормушин И.В., Насилов Д.М. О жизни и творчестве С.Е. Малова // Тюркологический сборник. 1975. М., 1978.

Малов С.Е. «Изъ поездки къ мишарям» (О наречии мишарей Чистопольского уезда). Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1904. – 24 с.

Милибанд С.Д. Биобиблиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 г. М., 1995.

Убрятова Е.И. С.Е. Малов – крупнейший исследователь тюркских языков // Календарь знаменательных и памятных дат на 1970 г. Якутск, 1970.

А.Ә. БӘДРТДИНОВА
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе
Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ МИНЗӘЛӘ СӨЙЛӘШЕНДӘ [А] АВАЗЫНЫҢ ФАРИНГАЛИЗАЦИЯСЕ

А.А. БАДРТДИНОВА
Институт языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань

ФАРИНГАЛИЗАЦИЯ ЗВУКА [А] В МИНЗЕЛИНСКОМ ГОВОРЕ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. При изучении мензелинского говора среднего диалекта татарского языка инструментами программ Audacity, Speech Analyzer у нас появился фарингализованный звук [ɑˤ]. Фарингализация гласных в среднем диалекте татарского языка еще не была описана и изучена. Фарингализованный звук [ɑˤ] в мензелинском говоре среднего диалекта татарского языка не является самостоятельной фонемой, является аллофоном звука [а].

Abstract. When studying the Menzelin dialect of the middle dialect of the Tatar language with the tools of the Audacity and Speech Analyzer programs, we have a pharyngealized sound [ɑˤ] with the instrumental methods of dialect. Pharyngalization of vowels in the middle dialect of the Tatar language has not yet been described and studied. The pharyngealized sound [ɑˤ] in the Menzelin dialect of the middle dialect of the Tatar language is not an independent phoneme, it is an allophone of the sound [a].

Ключевые слова: татарский язык, средний диалект, мензелинский говор, фонема, аллофон, фарингализация.

Keywords: Tatar language, the middle dialect, Menzelinsky dialect, the phoneme, allophone, pharyngealization.

Телнең фонетикасын инструменталь ысуллар кулланып өйрәнү бүгенге көндә актуаль юнәлешләрнең берсе булып тора.

Эксперименталь фонетика – тел белеменең мөһим тармагы. Бер үк фонеманың комбинатор-позицион шартларга бәйле берничә варианты булырга, авазлар чиратлашырга яки редукцияләнергә мөмкин. Авазларны артикуляцион һәм акустик яктан хәзерге заман методлары (УЗИ, МРТ, компьютер) белән өйрәнү фонетистларның бурычы булып тора.

Татар телендә эксперименталь тикшеренүләр алып барган галимнәр күп түгел: Ш.Н. Асылгараев, У.Ш. Байчура, М.Х. Бакиров, Р.М. Балтаева, В. Богородицкий, Т.И. Ибраһимов, М.Р. Сәйхунов, Х.Х. Сәлимов, Җ.Ш. Сөләйманов, Г.М. Сөнгатов, Г.Ш. Шәрәф һ.б.

Г.Т. Гобәйдуллина татар тел гыйлемендә эксперименталь фонетиканың тарихы, үсеше буенча диссертация яклый. Ул үзенең гыйльми эшендә фәнни хезмәтләрне системалаштыра, хронологик этапларга бүлә. Г.Т. Гобәйдуллина хезмәте – татар теле гыйлеменең эксперименталь фонетика юнәлешендә кыйммәтле материал һәм хезмәт булып тора.

Без Азнакай районы авылларында яздырып кайткан записьләрне Audacity программасында кисеп, Speech Analyzer программасында тикшердек. Азнакай районында күбесенчә урта диалектның минзәлә сөйләшендә аралашалар.

Әлеге тикшерүнеләр вакытында бәхәсле һәм кызыклы күренешләргә очрадык. Шуларның берсе [а] авазының фарингализациясе.

Фарингализация – йоткылык резонаторының өстәмә рәвештә эшләве, соматик билгеләре: телнең тамыры артка тартылган вакытта йоткылыкның кысылып, фаринксның арткы стенасы телнең тамырына таба тартылуыһәм ларинксның төшүе [Селютина, 2008: 35].

Фарингализация – артикуляцион аппаратның көчәнүе аркасында фаринксның арткы стенасына һаваның көчле ышкылуы һәм фаринксның кысылуы [Щербак, 1970: 42].

Фарингализация – йоткылык стеналарының өстәмә рәвештә кысылуы [Словарь лингвистических т-в, 2016: 191].

Фарингаль сузыклар тува телендә [Байыр-оол], тофалар (карагас) телләрендә [Щербак, 1970: 42], шор телендә [Уртегешев, 2012: 41], хант теленең сургут диалектында [Кошкарева, Уртегешев, 2017: 1], башкорт телендә [Хисәметдинова, 1986: 46] очрый.

Татар теленең урта диалекты минзәлә сөйләшендәге фарингаль авазга мисаллар түбәндәге рәсемнәрдә бирелә: [xɑˤβˤɐˤr̥ˤθɣʷʷɣʰθʰ] (хәбәрсез) (1 рәс.), [ɦǯʲiwʷɜrɐɐˤˤlɣʰʰ] (җибәр әле) (2 рәс.), [ʔʌʷˤˤndʌˤw̥ˤɔˤʌˤʷʒ̥ʃtʰʌˤʌʰ] (анда аш та) (3 рәс.), [oɦolʲˤʷɑˤv̌ʷθ̥θɣjnɑɑˤˤɑʰ] 'ул абзыйны' (4 рәс.), [sɔʁ̥ʷɔʃtʌˤʌʡʡnɯʷðteʷɛʷɛʷʰ] 'сугышта нитте' (5 рәс.)

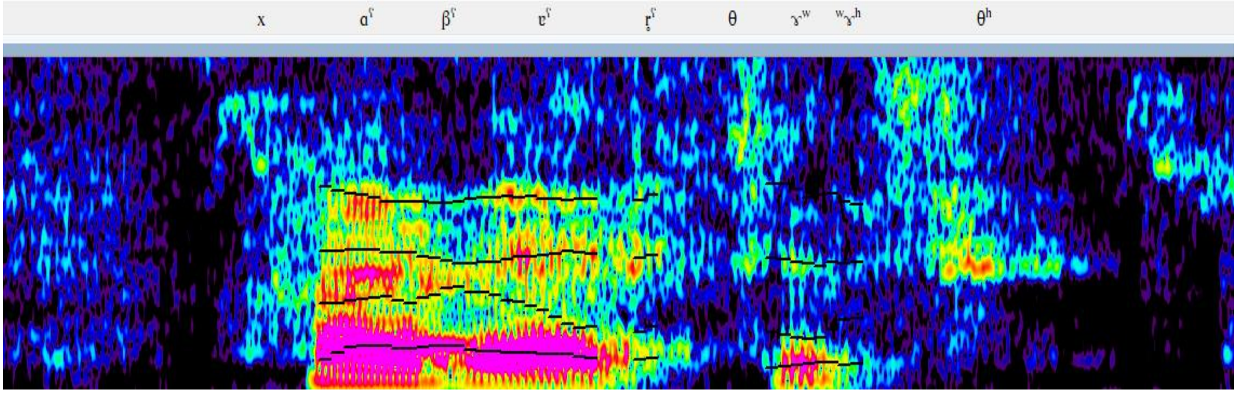

1рәс. хәбәрсез

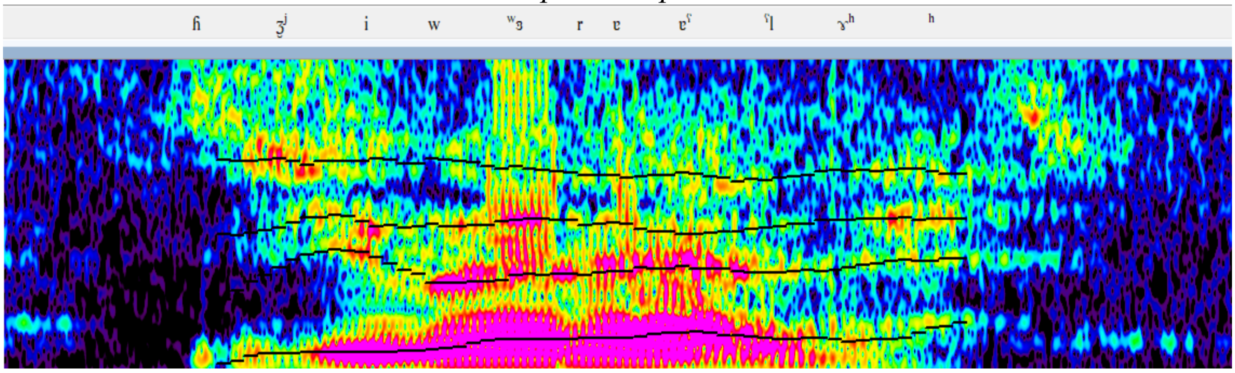

2рәс. җибәр әле

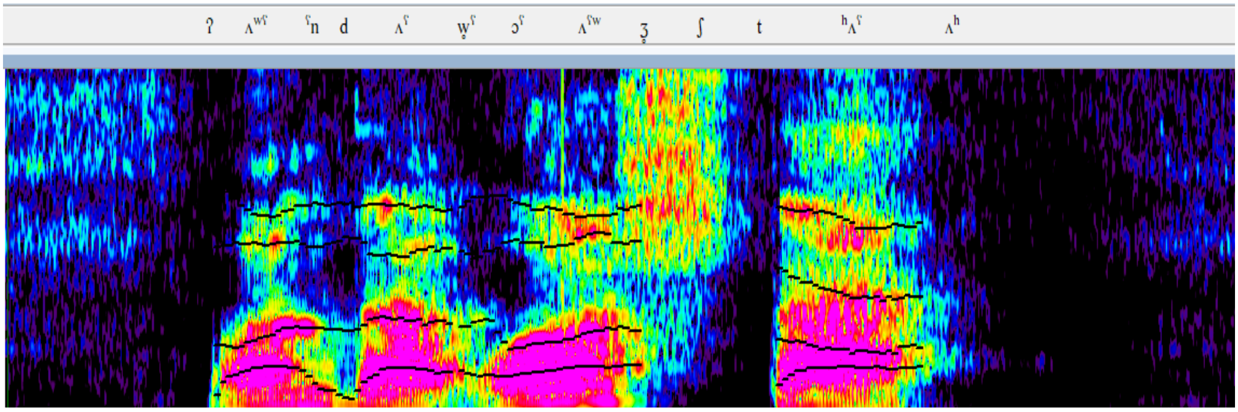

3рәс. анда аш та

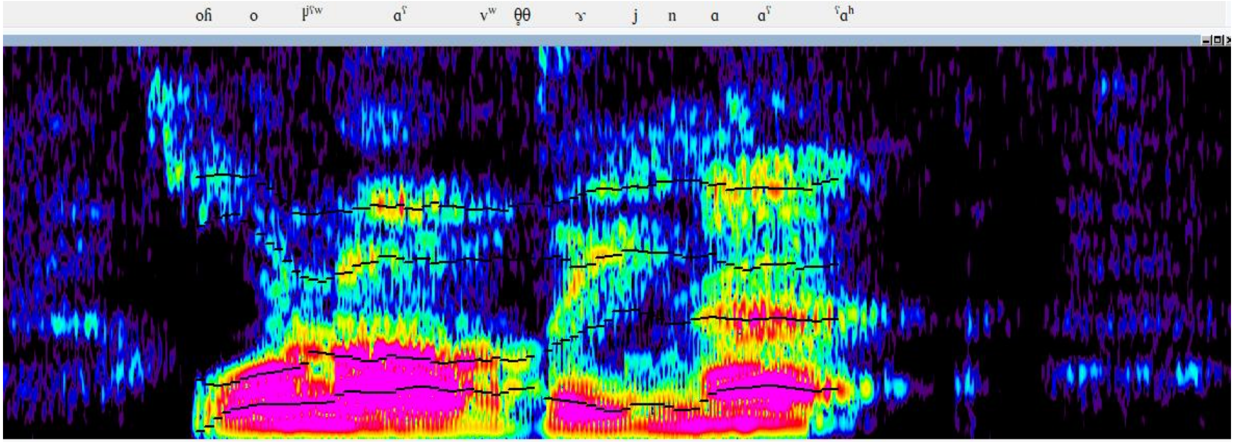

4рәс. ул абзыйны

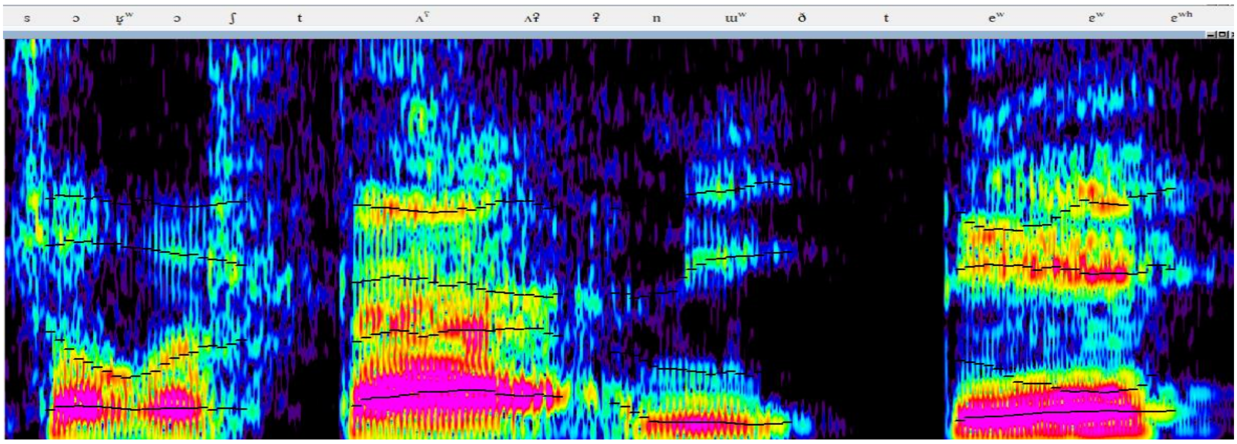

5 рәс. сугышта нитте

Спектограммаларда күренгәнчә монда [а] авазының ике вариантында фарингализация күзәтелә: [ʌˤ] - уртача ачык, [ɑˤ] – ачык авазлар.

Башкорт телендәге фарингализация турында Ф.Г. Хисаметдинова болай яза: фарингаль [ɑˤ] аллофон характерында һәм [q], [ɣ] авазлары әйтелеше белән бәйле [Хисаметдинова, 1986: 46-47]. Татар телендә дә аллофон рәвешендә очрый, кавказ һәм семит телләрендәге кебек мәгънә аермый, омофоннар [Хакимзянов, 2009: 82] юк. Татар телендә авазларның фарингализациясе ирекле, күрше авазларның әйтелешеннән тормый, төрле иҗектә очрый. Бәлки артикуляцион аппаратның үзенчәлегенә: [а°] авазын әйткәндә иреннәр түгәрәкләнә [Сагдеева, Хусайнова, Бадртдинова, 2018: 78] һәм шуңа өстәп фаринкс та кысыла; басым яки интонациягә бәйле булырга мөмкин. Моның өчен тикшеренуләрне дәвам итәргә кирәк.

Фарингаль сузыклар – катлаулы күренеш. Фарингализация килеп чыгышы, тон, озынлык һәм регистр буенча классификацияләнергә мөмкин.

Шулай итеп, эксперименталь ысуллар куллану татар тел гыйлемендә фәнни эзләнү һәм тикшеренүләргә яңа мөмкинлекләр ача. Эксперименталь методлар куллану бүгенге көндә авазлар өйрәнгәндә мөһим шартларның берсе [Хөсәинова, 2018: 248].

Автор мәкалә азагында информантларга: Хәкимова Мәгыйдә Ибраһим кызына – 1936 нчы елгы, Азнакай районы, Мөслим авылы; Шакирова Җәмилә Хәким кызына – 1929 нчы елгы, Азнакай районы, Сәпәй авылы рәхмәтен белдерә.

ӘДӘБИЯТ

Байыр-оол А.В. Тувинская фарингализация под рентгеновскими лучами. [Электрон чыганак] // Керү режимы: https://www.tuva.asia/journal/issue_24/7573-bayyr-ool.html. (мөрәҗәгать итү вакыты: 02.02.2019).

Губайдуллина Г.Т. Татарская экспериментальная фонетика: истоки и этапы её развития: автореф. ...канд. филол. наук: 10.02.02. – Казан, 2011. – 27 с.

Кошкарева Н.Б., Уртегешев Н.С. Система кратких гласных звуков первого слога в сургутском диалекте хантыйского языка // Вестник угроведения, 2017. №4. Т. 7. – С. 1-16.

Русско-татарский толковый словарь лингвистических терминов / под ред. Ф.И. Тагировой, Ф.Ф. Гаффаровой. Казань: ИЯЛИ, 2016. – 248 с.

Сагдеева Ф.К., Хусайнова А.Я., Бадртдинова А.А.Фонетическая интерференция в условиях двуязычия (на примере гласных) // Казанская наука, 2018. № 3. – С. 77-79.

Селютина И.Я. Введение в общую фонетику. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского национального исследовательского государственного ун-та, 2008. – 66 с.

Уртегешев Н.С. Шорский язык: фарингализация гласных. – Материалы Международной научной конференции. Тюрко-монгольские народы Центральной Азии: язык, этническая история и фольклор (к 100-летию со дня рождения В.М. Наделяева). Кызыл: 2012 – С. 41-43.

Хакимзянов Ф.С. Изучение омонимии в татарском языкознании // Российская тюркология, 2009. № 1 (1). – С. 75-83.

Хисамутдинова Ф.Г. О фарингализованном заднеязычном гласном а в башкирском языке. – Фонетика языков Сибири и сопредельных регионов. Новосибирск: Наука. Сиб. отд.-е, 1986. – С. 46-49.

Хусаинова А.Я. Изучение консонантизма в татарской диалектологии – Научное наследие В.А. Богородицкого и современный вектор исследований Казанской лингвистической школы. Труды и материалы международной конференции. / Под общей редакцией К.Р. Галиуллина, Е.А. Горобец, Э.А. Исламовой. Казань: 2018. – С. 246-249.

Щербак А.М.Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1970 – Ч. 1. – 1970. – 206 с.

М.Д. БЕКБЕРГЕНОВА
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, Нөкис

XX ӘСИР ҚАРАҚАЛПАҚ ПРОЗАСЫНДА ТИПОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРИ

М.Д. БЕКБЕРГЕНОВА
Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза, Нукус

ВОПРОСЫ ТИПОЛОГИИ В КАРАКАЛПАКСКОЙ ПРОЗЕ XX ВЕКА

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы типологии в каракалпакской прозе XX века. Изучаются рассказы, повести и романы ведущего прозаика Т.Кайыпбергенова. В историко – сравнительном аспекте изучается типологические связи эпического жанра каракалпакской прозы XX века. В частности, рассматриваются типологические связи произведений С. Мажитова, Т. Кайыпбергенова, Г.Есемуратовой, Ш.Сейтова.

Abstract. This article examines the issues of typology in the Karakalpak prose of the 20th century. The stories, novellas and novels of the leading prose writer T.Kayipbergenov are studied. In the historical - comparative aspect, the typological connections of the epic genre of the Karakalpak prose of the 20th century are studied. In particular, the typological connections of the works of S. Mazhitov, T. Kaypbergenov, G. Esemuratova, Sh. Seitov are considered.

Ключевые слова: типология, рассказ, повесть, роман, басня, эпос, жанр.

Keywords: typology, story, story, novel, fable, epic, genre.

Өзбекстан Қаҳарманы, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы Т. Қайыпбергенов XX әсир қарақалпақ әдебиятында жетекши жазыўшы, қарақалпақ прозасын тереңлестирип, кеңейтип раўажландырған, эпикалық жанрдың ҳәр қыйлы формаларын дөреткен көркем сөз шебери. Жазыўшының қарақалпақ прозасында ең дәслепки адымы болып есапланған 1961-жылы баспадан шыққан «Блокнот сөйлейди» гүрриңлер топламы. Бул топламға «Алжасықтың ақыры», «Арза», «Тракторшы»,

«Жолдағы жәнжел», «Исиң сөзиңдей емес» ҳ.т.б. гүрриңлери киреди. [Қайыпбергенов, 1980: 5 том]

Жазыўшы ана әдебиятының миллий дәстүрлериниң тийкарында өз шығармаларын дөретеди. Қарақалпақ халқының ерте дәўирлерден баслап пайда болып қәлиплескен, раўажланған халық аўызеки дөретиўшилигинде эпикалық баянлаўшы жанр қәлиплесип келген. Олар жырлар, толғаўлар, әпсаналар, рәўиятлар, ертеклер, дәстанлар миллий жазба әдебиятының эпикалық жанрының раўажланыўына тийкар салды.

«Тарийхый-әдебий мәнисинде эпос деп халық поэмаларын ҳәм ертеклерин атайды. Теориялық мәнисинде эпос деген бул жанр, оның тийкарғы белгиси адам характерлериниң кең түрде ашылып сүўретлениўи»,-деп белгилейди әдебиятшы алым Л.И.Тимофеев. [Тимофеев, 1971: 357]

Эпикалық жанрдың тарийхый-әдебий раўажланыў жолы жәҳән әдебияты тарийхында аты белгили Эзоптың тымсалларынан басланады. Оның тымсалларының көпшилиги тәрбиялық әҳмийетке ийе. Мәселен, Эзоптың «Ҳайўанлар ҳәм чума» атлы тымсалы белгили. Бул тымсалда үлкен жаўызлықлар мойынланбай, кишкене қылмысы ушын ешектиң жазаға тартылғаны сөз етиледи. [Все знаменитые сказки народов мира, 2014: 472]

Көркем әдебиятта инсан характериниң ашылыўы турмыс жөнелисиниң сүўретлениў типлерине қарай үш формаға бөлинеди. Олар: киши, орта ҳәм үлкен форма деп бөлинеди. Булар: гүрриң, повесть, роман. Жанрлық формалардың пайда болыўы ҳәм қәлиплесиўиниң өз алдына тарийхы ҳәм классификациялық белгилери бар. Эпостың тийкарғы белгиси: ол баянлаўшы жанр. Адамның өмирлик жолы, оның ис-ҳәрекетлери, ишки кеширмелери, жәмийетте жасайтуғын басқа адамлар менен қарым-қатнасы, ол қатнасқан ўақыялар баян етиледи. Баянлаўшы жанрдың дәстүри аўызеки әдебиятта пайда болған. Қарақалпақ халқының тарийхый жырларында, әпсана-аңызларда, толғаўларда ўақыялар баян етиледи. Көпшилик жағдайда эпикалық жанрдың бул формаларында қаҳарманлық ўақыялар сөз етиледи.

«Толғаўлар қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелериниң белгили бир жанры. Толғаўлар түркий халықлардың көркем аўызеки дөретпелеринде өз алдына жанр болып қәлиплескен.» [Мақсетов, 1996: 218]

Көркем әдебияттың раўажланыў тарийхында уқсас жанрлар болады, бирақ ҳәр бир дәўирдиң өзиниң өзгешелиги тийкарында жанрлардың мазмуны ҳәм характери өзгерип барады. XX әсир қарақалпақ әдебиятында проза жанрының пайда болыўына ҳәм қәлиплесиўине үлес қосқан жазыўшы С.Мажитов. Оның «Еки пазна», «Дослық», «Мийрас» ҳ.т.б. гүрриңлеринде әдеп-икрамлық мәселеси, тәрбия темасы сөз етиледи. [Мажитов, 1992: 30]

С.Мажитовтың гүрриңлериндеги тәрбиялық мәселелерди сөз етиў дәстүри Т.Қайыпбергеновтың дәслепки гүрриңлеринде мийраслылық форманың раўажланыў сыпатында көринеди. Мәселен, С.Мажитовтың «Мийрас» гүрриңинде бир үйдиң еки улы ҳаққында сөз етиледи. Үлкен баласы әкесинен қалған байлыққа исенип қалады. Генже баласы әке мийрасынан үмит етпей, өз мийнети менен турмыстан орын алады. Бул гүрриңдеги тийкарғы идея мийнет пенен өмирде өз бахтына ерисиў.

Т.Қайыпбергеновтың «Исиң сөзиңдей емес» гүрриңинде Төребай жасы үлкенлерди ҳүрметлеў ҳаққында мектепте класс мәжилисинде дурыс сөйлеген менен, турмыста автобуста болған ўақыяда өзиниң анасына орынды бериўди умытып кетеди [Қайыпбергенов, 1980: 437-440].

Баянлаўшы жанрдың бул киши формасында инсанның өмирлик жолына характерли болған бир эпизод ғана сүўретленген. Ал, баянлаўшы жанрдың орта формасы болып есапланатуғын повесть формасында белгили бир дәўир, инсан өмириниң белгили бир басқышы бир қатар эпизодлар қамтылған ҳалда инсан турмысы сүўретленеди. Көркем шығарма бул жәмийетлик турмыстың раўажланыў барысындағы белгили бир тарийхый мәўритлердиң сүўретлениўи болып табылады. Қарақалпақ прозасы тарийхында повесть эпикалық жанрдың орта формасы сыпатында ХХ әсирдиң 30-жылларындағы М.Дәрибаевтың «Мыңлардың бири» дөретпеси менен басланады. Қарақалпақ повестиның буннан соңғы раўажланыў басқышы ХХ әсирдиң 60-70-жыллары менен белгиленеди. Қарақалпақ әдебиятының белгили жазыўшылары Ж.Аймурзаевтың «Жетимниң жүреги», Ш.Сейтовтың «Қашқын», «Көп еди кеткен тырналар», Т.Қайыпбергеновтың «Секретарь», «Мүғаллимге рахмет», «Сууық тамшы», «Уйқысыз түнлер», С.Баҳадырованың «Ҳаяллар», Г.Есемуратованың «Жийрен» х.т.б. повестлери баянлаўшы жанрдың ҳәр қыйлы түрлерде раўажланыўын тапты. Соның ишинде, жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Сууық тамшы», «Уйқысыз түнлер» повестлери қарақалпақ миллий прозасының тарийхында жаңа әдебий қубылыс болды ҳәм эпикалық баянлаўшы жанрының қарақалпақ әдебияты тарийхында жаңа көркем шығармалардың пайда болыўын белгиледи.

ӘДӘБИЯТ

Қайыпбергенов Т. Шығармалары. 5 томлық. 5 том. Нөкис. Қарақалпақстан. 1980.

Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. Нөкис. Билим. 1996.

Мажитов С. Шығармалары. Нөкис. Қарақалпақстан. 1992.

Все знаменитые сказки народов мира. Москва. АСТ. 2014.

Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Москва. Просвещение. 1971.

Ә.К. БУЛАТОВА

Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе

Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

ТАТАР ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЕН ФӘННИ КИҢЛЕККӘ ЧЫГАРУЧЫ ГАЛИМ (Л.Т. МӘХМҮТОВА ЭШЧӘНЛЕГЕ)

А.К. БУЛАТОВА

Институт языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова

Академии наук Республики Татарстан, Казань

УЧЁНЫЙ, ВНЁСШИЙ ОГРОМНОЙ ВКЛАД В ТАТАРСКУЮ ДИАЛЕКТОЛОГИЮ (ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Л.Т. МАХМУТОВОЙ)

Аннотация. В статье рассматривается научно-исследовательская деятельность известного тюрколога и диалектолога Махмутовой Ляйлы Тагировны. Научные труды учёного посвящены диалектологии, лексикографии, лексикологии и истории татарского языка.

Abstract. The article examines the research activity of the famous specialist in Turkic Philology and dialectology of Mahmutovoy Laily. Scientific works of the scientist are devoted to dialectology, lexicography, lexicology and history of the Tatar language.

Ключевые слова: Л.Т. Махмутова, тюркология, диалектология, татарский язык, мишарский диалект татарского языка.

Keywords: L.T. Makhmutova, Turkology, dialectology, Tatar language, Mishar dialect of the Tatar language.

Мәхмүтова Ләйлә Таһир кызы 1925 елның 15 августындаУльяновск өлкәсе Иске Кулаткы районының Муса (Мосеевка) авылында укытучы гаиләсендә дөньяга килә. Булачак галимәнең әти-әнисе алдынгы карашлы кешеләр була, балаларын белемле үтү өчен күп көч куялар. Л. МәхмүтоваЛенинград дәүләт университеты Көнчыгыш факультетының тюркология кафедрасына укырга керә, 1948 елда аны кызыл диплом белән тәмамлый.1948-1950 елларда Көнчыгыш факультетында татар теле укыта, аспирантурага кабул ителә. 1952 елда «Татар теле касыйм сөйләшенең үзенчәлекләре» темасына кандидатлык диссертациясе яклый.

1952 елда Ләйлә Таһир кызы Казан шәһәренә күченеп килә һәм Тел, әдәбият һәм тарих фәнни-тикшеренү институтында (хәзер – Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты) фәнни хезмәткәр булып эшли башлый. Тырыш һәм югары әзерлекле хезмәткәрне тиз күреп алалар, аңа тел секторы мөдире вазифасын ышынып тапшыралар: Ләйлә Мәхмүтова 25 ел дәвамында тел бүлеген җитәкли.

Ләйлә Таһир кызының фәнни эшчәнлеге гаять күп тармаклы. Галимә барыннан да элек диалектолог буларак таныла. Л. Мәхмүтова татар тел гыйлеменең мөһим бер бүлеген тәшкил иткән диалектологияне фән киңлегенә чыгара.Аның җитәкчелегендә татар диалектологиясе аерым мөсткыйль тел белеме тармагы буларак формалаша.

Ләйлә Мәхмүтова җиде–сигез кешедән торган диалектологик группа җыя, һәм аның җитәкчелегендә татарлар яшәгән Идел буе һәм Урал төбәкләренә, җирле сөйләшләрне тикшерү-өйрәнү өчен, күпсанлы экспедицияләр оештырыла, күп кенә фәнни сәфәрләрдә галимә үзе дә катнаша. Лингвогеография ысулын кулланып, уналты төбәкнең татар сөйләшләре җентекле өйрәнелеп чыгыла, 200 артык фәнни диалектологик экспедиция уздырыла. Барлыгы 900 гә якын торак пункт өйрәнелә, сөйләш үрнәкләре язылып алынып, тәфсилле анализлана, магнитофон язмаларына нигезләнеп фонотека төзелә. Яңа сөйләшләр һәм сөйләш урынчалыклары ачыклана, классификация тәгаенләнә һәм сөйләшләрнең таралыш ареалы билгеләнә, бай һәм фәнни тикшеренү өчен мөһим тел материалы туплана.Әлеге кыр практикасы эшләренең нәтиҗәсе буларак диалектологик материал «Татар теленең диалектологик сүзлек»ләренең нигезенә салына (1969, 1993).

Ләйлә Мәхмүтова җитәкләгән диалектологлар төркеме төрки дөньяда беренчеләрдән булып диалектологик атлас төзү эшенә керешә, зур күләмле фактик материал фәнни әйләнешкә кертелә. Сөйләшләр халык авыз иҗаты, этнография, материаллары, тарихи фактларны истә тотып комплекслы өйрәнелә. Шулай ук татар диалектологиясенең теоретик төшенчәләр системасы булдырыла. 1989 елда «Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласы»ике томда басылып чыга, соңыннан галимәнең шәкертләре тарафыннан «Татар сөйләшләренең атласы» (2015) эшләнеп дөнья күрә.

1978 елда Мәскәүдә Л. Мәхмүтованың «Опыт исследования тюркских диалектов (мишарский диалект татарского языка)» монографиясе басылып чыга. Галимә мишәр диалектын эзлекле рәвештә бөтен киңлеге һәм тирәнлеге белән комплекслы өйрәнә. Бай тел материалы туплый, аны төркемләп чыга, татар диалектларының өйрәнелү тарихын, көнбатыш диалектка караган сөйләш һәм урынчалыкларның классификациясе бирелә һәм диалектның төп үзенчәлекләре ачыклана. Мишәр диалектының фонетикасы һәм морфологиясе татар теленең әдәби теле белән чагыштырылап карала, шулай ук башка төрки һәм фин-угор телләре белән уртак һәм аермалыклы яклары күрсәтелә.

Галимәнең тел гыйлеменең башка мөһим мәсьәләләренә карата язылган хезмәтләре дә байтак, ул татар теленең диалектларын тел тарихы, әдәби тел формалашу этаплары белән тыгыз бәйләнештә тикшерә. Шулай ук икетеллелек мәсьәләләренә кагылышлы фәнни мәкаләләрендә дә мөһим фикерләр әйтелә.

Ләйлә Таһир кызы Мәхмүтова шулай ук сүзлекләр төзүче, редакцияләүче буларак та билгеле. Ул «Русча-тартарча фразеологик сүзлеге»нең (1959), «Татар теленең фразеологиясе, мәкаль, әйтемнәр» (1957) сүзлекләренең төзүче авторларның берсе, шулай ук дүрт томлык «Русча-татарча сүзлек» (1956–1958), «Татарча-русча сүзлек» (1966), «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (1977–1981) төзүдә дә катнаша.

Ләйлә Таһир кызы үзеннән соң дәвамчылары булган, фәндә үз урыннарын табып, төрки дөньяда танылган бер төркем диалектологлар – Зилә Садыйкова, Леонид Арсланов, Фәрит Юсупов, Дөррия Рамазанова, Тәнзилә Хәйретдинова, Флера Баязитова һ.б. әзерләүгә зур өлеш кертә.

Алда әйтелгәннәрдән мәгълүм булганча, Л. Мәхмүтова гыйльми эшчәнлегенә тематик төрлелек, киң колачлылык һәм фикер тирәнлеге хас. Җитди фәнни мәсьәләләрне хәл итәргә алынган, төрле өлкәләрдә бердәй мәгълүматлы, энциклодепик белемгә ия, эрудит галимә бай рухи мирас калдыра, ул барыннан да элек татар диалектология фән буларак дөньяга таныта.

Олы галимә, күренекле тюрколог Ләйлә Мәхмүтова 2002 елның 10 февралендә вафат була. Быел тууына 95 ел тулу уңае белән тюркология дөньясында танылган, татар диалектология фәнен формалаштырган галим филология фәннәре кандидаты Ләйлә Таһир кызы Мәхмүтованы тирән ихтирам белән искә алабыз.

ӘДӘБИЯТ

Баязитова Ф.С., Рамазанова Д.Б. Опыт исследования тюркских диалектов // Советская тюркология, 1978. №6. – С. 75–77.

Бәширова И.Б. Остазым истәлегенә // Фәнни Татарстан, 2005. №3. – Б. 89–90.

Махмутова Ляйла Тагировна // Казанская лингвистическая школа. Книга первая: Казанская тюркская лингвистическая школа / сост. М.З. Закиев. Казань: Татар. кн. изд-во, 2008. – С. 218-221.

Махмутова Л. Опыт исследования тюркских диалектов (мишарский диалект татарсткого языка) . М.: Наука, 1978. – 272 с.

Насипов И.С. Татар диалектологиясе: библиографик белешмә. Стәрлетамак, 2004. – Б. 121-124.

Рамазанова Д.Б. Достижения и задачах татарской диалектологии // Научный Татарстан, 2000. №3. – С. 80-83.

Рамазанова Д.Б. Во имя науки // Актуальные вопросы татарского языкознания. – Казань, 2002. – С. 3-6.

Рамазанова Д. Фәнгә багыфшланган гомер // Фән һәм тел, 2009. – № 1. Б. 3-7.
Рамазанова Д. Ул үзе зен халыкка багышлады // Ватаным Татарстан, 2005. – 243 сентябрь.
Рамазанова Д. Сүзләр дөнясында йөзгән Ләйлә // Ватаным Татанстан, 2000. – 19 август.
Хәйретдинова Т. Озтазым турында // Фән һәм тел, 2009. №1. – Б.7–9.

М.З. ВӘЛИЕВА
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

XVII – XVIII ГАСЫР ЯЗМА ИСТӘЛЕКЛӘРЕНДӘ ЧАГЫЛЫШЫ ТАПКАН ТАРИХИ ШӘХЕСЛӘРНЕҢ ИСЕМНӘРЕ

М.З. ВАЛИЕВА
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань

ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ В ТАТАРСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ XVII – XVIII ВВ.

Аннотация. В статье рассматривается имена собственные исторических личностей. Данные имена зафиксированы в письменных источниках XVII – XVIII вв.

Annotation. The article deals with onymas, which are recorded in the written source of the XVII– XVIII century.

Ключевые слова. Письменный источник, имена собственные, исторические личности.

Keywords. Written source, onyms, historical figures

Борынгы чорда халык исемнең кеше язмышына тэсире итә алуына, ягъни кеше белән аның исеме арасында ниндидер рухи бәйләнеш барлыгына ышанган, кеше исеменә зур вазыйфа йөкләгән [Саттаров, 1989: 25]. Шул исәптән әдәби әсәр авторлары да персонаж, лирик герой исемнәренә зур әһәмият бирә. Әдәби әсәрләрдә гадәттә автор, жанрга карап, тарихи исемнәрне дә, чынбарлыкка очрый торган кеше исемнәрен дә, хәтта үзе иҗат иткәннәрне дә кулланырга мөмкин. Боларның үзара бәйләнеше, кайсының ни дәрәҗәдә бирелүе, әлбәттә, әсәрнең темасына, җанрына, авторның дөньяга карашына, куйган максатына һәм әдәби осталыгына бәйле. XVII-XVIII язма истәлекләрендә кеше исеме, беренче чиратта, Мөслиминең “Тәварихе Болгария” һәм “Дәфтәре Чыңгызнамә” әсәрләрендә күп очрый. Белгәнебезчә, бу язма истәлекләрдә тарихи вакыйгалар яктыртыла. Шул сәбәпле биредә төрки-татар халкы тормышында эз калдырган тарихи шәхесләрнең исемнәре төп урынны алып тора. Тарихи исемнәрне яктыртканда, беренче чиратта, аларның кайсы чорда, ханлыкта кулланылышына игътибар итәргә тырыштык, чөнки Мәүлә Колый иҗатында, аеруча “Тәварихе Болгария” белән “Дәфтәре Чыңгызнамә”дә төрки-татар тарихы, ханлыклары белән бәйле булган бик күп күренекле шәхесләрнең исемнәре телгә алына. Нәтиҗәдә, без “Татар ханлыкларына бәйле тарихи шәхес исемнәрен” инвариант итеп алып, аның түбәдәге вариантларын аерып күрсәтергә булдык:

а) Болгар дәүләте белән бәйле кеше исемнәре. Язма истәлектә шәһре Болгар ханы буларак *Габдулла* исеме телгә алына: Ошда анлар мондаг чиру белән килмәкдә, әмма ул дәүердә, ул заманда Болгар шәһәрендә ханлары *Габдулла хан* дигән ирде [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 85]. Габдулланың *Алтынбик* һәм *Галимбик* исемле ике улы булуы да искәртелә: Габдулла ханның ике углы бар ирде, бере *Алтынбик*, бере *Галимбик* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 91]. Бу шәхесләр хакында конкрет һәм тулы мәгълүматлар булмаса да, алар тарихи чыганакларда, риваять-дастаннарда теркәлеп калган. Бу исемнәр, беренче чиратта, Болгар ханлыгы, һәм Иске Казанга бәйле телгә алына [Галлям 2017: 3-12].

Шәһре Болгарның дәрәҗәле кешеләре – бикләре хакында да азмы-күпме сүз бар: Берсе *Икали бик*, бере *Гали бик,* нә бере *Хаши бик*, һәнә бере *Миркаши бик* дийерләр ирде [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 85]. Мисалдан телгә алынган Кол Гали – һәммәбезгә яхшы таныш булган тарихи шәхес, Галим бикне Габдулла ханның кече угълы дип фаразларга мөмкин, чөнки язма чыганакларда Галимбик еш кына Гали бик буларак телгә алына [Галлям, 2017: 8].

ә) Алтын урда чоры белән бәйле кеше исемнәре. Чыңгыз хан нәселе. Кеше исемнәренең иң күп өлеше “Дәфтәре Чыңгызнамә» әсәрендә телгә алына. Автор Чыңгыз ханың нәсел шәҗәрәсен язуга зур урын бирә. Әсәрдән күренгәнчә, автор Чыңгыз ханнын нәсел башын Нух пәйгамбәр белән бәйли. Алга таба түбәндәге тарихи шәхесләрнең исемнәрен китерә: *Әбүлҗа хан* углы *Бакыр* хан, аның углы *Ужҗан*, аның углы *Аваз* хан, аның углы *Күк* хан, аның углы *Әбү Гара хан*, аның углы *Кара хан,* аның углы *Күнү Мәргән*, аның углы *Уҗам Буйыл*, аның углы *Сам Савучы*, аның углы *Сар Савучы*, аның углы *Сәнга Борун*, аның углы *Качу Мәргән*, аның углы *Качумән*, аның углы *Кара Даман*, ның углы *Турымтай Чәчән*, аның углы *Тумавыл Мәргән*, аның углы *Дуйын Бәйан*, аның углы *Чыңгыз хан*, аның углы аның углы *Саин хан*, аның углы *Сартак хан*, аның углы *Пәртак хан*, аның углы *Тугали Йучи хан*, хан, аның углы *Тук Тәгый хан*, аның углы *Үзбәк хан*, аның углы *Җанибәк хан*, аның углы *Пәрдик Солтан хан*, аның углы *Шәбәк хан*, аның углы *Мортаза хан*, аның углы *Күчем хан*, аның углы *Арслан хан*, аның углы *Борһан солтан*, әмма Борһан солтан урыс кулында хибес булып мөртәд булды [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 69]. Әлеге шәҗәрәдә күп кенә тарихи исемнәр телгә алынуга карамастан, аны һич кенә дә тарихи мәгълүмат итеп кабул итергә ярамый. Дөрес, аның күпмедер дәрәҗәдә тарихи чынбарлык белән туры килүен дә кире кагырга ярамый. Мәсәлән, “Борһан ханнын урыс кулында хибес булуы”, ягъни диненнән язуы тарихта исбатланган күренеш. Ул 1653 елда христианлыкка күчә һәм Василий исеме астында Касыйм ханлыгы белән үлгәнче идарә итә [Усманов, 1972: 106]. Шулай ук Чыңгыз ханның улларының исемнәрен санаганда да, эзлеклек югалган, күп ялгышлыклар киткән. Әмма автор Чыңгыз ханның уллары хакында чагыштырмача дөрес мәгълүмат бирә, дүрт улы булуын искәртә, исемнәрен саный: Олуг углы – *Йуҗи хан*, икенче – *Җәдай хан*, өченче – *Герай* хан, дүртенче – *Тули хан* дигән ирде [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 78]. Тарихи чыганакларда, икенче һәм өченче улларының исемнәре Чегатай һәм Үгедәй дип бирелә [Сафаргалиев, 1996: 520]. Гәрчә аларны ялгышлыклар дип әйтү дөрес түгелдер, чөнки “Дәфтәре Чыңгызнамә” әсәренең тарихи чыганак түгел, ә дастан булуын искәртергә кирәк.

Алтын урда ханнары. Язма истәлектә телгә алынган исемнәр арасында Алтын Урда дәүләте оешуга, идарә итүгә катнашы булган атаклы ханнар бар. Мәгълүм булганча, аларның да байтагы нәсел җепләре белән Чыңгыз ханга барып тоташа:.

Мәсәлән, *Йуҗи хан, Тули хан, Сартак хан, Үзбәк хан, Җанибәк хан, Бирдебәк хан* һ.б.: Аның углы Сартак хан булды... Аның углы *Үзбәк хан* булды... [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 69]. *Җанибәк ханның* бичәсе Тайдулы ханшаның ай-көне иңгән ирде. Кызны үлтермәде, *Бирдебәккә* йибәрде [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 88]. Мәгълүм булганча, Йуҗи /Җучи хан Хәрәзм, Дәшт-и-Кыпчак далаларында идарә итә.Алтын урда дәүләте ханлык буларак Узбәк хан идарә иткән чорда икътисади, сәяси һәм дини яктан көчле үсешкә ирешә. Аны урынына улы Җанибәк хан утыра, Җанибәктә соң идарә эше аның улы Бирдебәккә күчә [Фахрутдинов, 1995: 109]. "Дәфтәре Чыңгызнамә" авторы исә Җанибәк һәм Бирдебәк хан исемнәрен маҗаралы вакыйгаларга бәйле генә телгә ала.

Язма истәлекләрдә урын алган төп геройларның берсе Аксак Тимернең исеме төрле вариантларда кулланыла. Мәсәлән, түбәндәге мисалда исеменең сәбәбе аңлатыла: Бер айагы аксак ирде, угланның атын ул сәбәбдин *Аксак Тимер* куйдылар [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 82]. Әмир Тимер, Мир Тимер исемнәре дә Аксак Тимерне атау өчен файдаланылган: Ул кырмыскадин хәзрәте *Әмир Тимер* гыйбрәт алды [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 82]. Хәзрәте *Мир Тимер* үзе ләшкәре белән Истанбул шәһәрен алырга йарагланды [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 84]. Мисаллардан күренгәнчә, биредә Аксак Тимер исеме *хәзрәте* сүзе белән телгә алына, ягъни зурлап, хөрмәт белән тасвирлана. Үз чорының идеологиясенә туры китереп язылган кайбер риваятьләрдә дә Аксак Тимер изге хәзрәт итеп югары чөелә [Дәүләтшин, 1999: 159]. "Дәфтәре Чыңгызнамә" әсәренең авторы да шундый риваятьләргә таянып эш иткән булырга мөмкин. "Тәварихе Болгария" әсәрендә дә Аксак Тимерне зурлау-олылау сизелә, шулай ук Хәзрәте Аксак Тимер яисә Аксак Тимер хәзрәтләре дип телгә алына: *Хәзрәте Аксак Тимерне* Аллаһы Тәгалә хәзрәте мөсәлләт итеб... Ул *Аксак Тимер хәзрәтләре* Хытайның шәркый сәрхәдден. *Хәзрәте Мир Тимер* Хытай йортындан гаскәре илән чыкды [Мөслими, 1999: 35]. Шул рәвешчә, *Аксак Тимер, Мир Тимер, Әмир Тимер* – барысы да Аксак Тимерны атый.

б) Казан ханнары. "Дәфтәре Чыңгызнамә" әсәрендә Казан ханнары хакында да кыска гына мәгълүмт бирелә, кемнәрнең хан булып торуы билгеле бер эзлеклелектә санала: Андин соң *Мәхмүд хан,* андин соң *Мәмнәк хан*, андин соң *Хәлил хан*, андин соң *Ибраһим хан*, андин соң *Илһам хан*, андин соң *Габделлатыйф хан*, андин соң *Сахиб Гәрәй хан*, андин соң *Сафа Гәрәй хан*, андин соң *Гали хан*, андин соң *Үтәш хан*, андин соң *Йәдгәр хан*. Андин соңа *Шәгали хан*, андин соң кяфер урыс алды [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 91]. Әлеге ханнарның исемнәре тарихи чыганакларда теркәлгән, алар тарихчылар тарафыннан өйрәнелгән, ягъни "Дәфтәре Чыңгызнамә" авторы бу тарихи шәхесләр хакында мәгълүматлы булган, белеп тасвирлаган.

в) Рус ханнарының исемнәре. "Дәфтәре Чыңгызнамә" әсәрендә рус халкы тарихында эз калдырган патша һәм кенәз исемнәре дә телгә алына. Алар, нигездә, *хан* һәм *кенәз* кебек лексик берәмлекләр белән кулланыла: Берсенең аты *Иван,* икенчесенең аты *Петр* ирде [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 92]. *Хәзрәте Аксак Тимер* барган вакытда кяфер урысның *ханы Михайла* иде [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 87]. Андин соң тарих мең дә илле өч тә ирде, *кенәз Михайла Фидорович* хан булды, куй йылы ирде [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 91]. Әлеге мисалларда сүз Петр I, аның туганы Иван Алексеевич, Романовлар династиясендәге беренче патша Михаил Федорович Романов телгә алына. Рус исемнәре күпмедер дәрәҗәдә фонетик яктан үзгәреш кичергәннәр: Михайла, Митрий, Фидор һ.б. Андин соң тарих мең дә унйидедә ирде, *кенәз Митрий* йагый булды, тавык йылы ирде. Ул йаман киңәшне кыйлган Фидор атлиг хан иде [Дәфтәре

Чыңгызнамә, 2011: 92]. Арада тулысынча диярлек татарча әйтелешкә яраклаштырылган рус исемнәре очрап куя. Мәсәлән, Иван Калита язма истәлектә Калталы Җәвал, кенәз Алексей исә Әләкчәй дип аталган: *Калталы Җәван* ирде, йиде йылгача орыш-кырыш кыйлды, мөселманларны ала алмады... Икесе дә Әләкчәй хан угланнары ирде [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011: 92].

Шул рәвешчә,кеше исемнәрендә татар халкы тарихы, милли мәдәнияте, гореф-гадәтләре үз эзен калдырган. Алтын Урда, Казан ханлыгы чоры мәдәни традицияләре, идеологиясе ислам дине кеше исемнәре системасына да үтеп кергән [Галиуллина, 2008: 120]. XVII – XVIII гасыр татар язма чыганакларында теркәлеп калган кеше исемнәрендә бу үзенчәлекнең тагын да ачыграк чагылыш табуы күренә.

ӘДӘБИЯТ

Галиуллина Г.Р. Татарские личные имена в контексте лингвокультурных традиций. Казань: Изд-во Казан.ун-та, 2008. – 349 с.

Галлям Р. Абдуллах-хан и его сыновья. Казань: Тат. кн. изд-во, 2917. – 15 с.

Дәүләтшин Г.М. Төрки-татар рухи мәдәнияте тарихы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 512.

Дәфтәре Чыңгызнамә (транскрипция) // Мирастан биш сәхифә: XVII – XIX гасырлар әдәби-тарихи ядкярләре. Казан: Тат.кит.нәшр., 2011. – 38-96 б.

Мөслими Тәварихы Болгария. Казан: иман, 1999. – 101 б.

Саттаров Г.Ф. исемең матур, кемнәр куйган? Казан: Тат.кит.нәшр.,1989. – 276 б.

Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций. Казань: Инсан. – 280-524 с.

Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII – XVIII вв. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1971. – 222 с.

Фахрутдинов Р.Г. История татарского народа и Татарстана. Казан: Мәгариф, 1995. – 255 б.

Р.Р. ГАБДУЛЛИН, Г.Р. ГАЙНУЛЛИНА
Казан федераль университеты, Казан

Г.САБИТОВ ХИКӘЯЛӘРЕНДӘ ОБРАЗ ТУДЫРУ АЛЫМНАРЫ

Р.Р. ГАБДУЛЛИН, Г.Р. ГАЙНУЛЛИНА
Казанский федеральный университет, Казань

ОБРАЗНАЯ СИСТЕМА В РАССКАЗАХ Г. САБИТОВА

Аннотация. В данной статье проанализированы особенности образного мышления писателя Габделхая Сабитова на примере его рассказов, которые не были ранее обьектом исследования литературоведов. Выводом является то, что проза Г. Сабитова является неотьемлимиой частью сентиментальной прозы 1960-1980-годов XX века.

Abstract. This article analyzes the features of imaginative thinking of the writer Gabdelkhay Sabitov on the example of his stories, which were not previously the object of research of literary critics. The conclusion is that G. Sabitov's prose is an integral part of the sentimental prose of the 1960-1980s of the twentieth century.

Ключевые слова. рассказ, проза, образ, литература

Keyword. short story, prose, image, literature

Г. Сабитов хикәяләрендә обоаз тудыру алымнары гаҗәеп бай. Язучы милли нигеләргә кайту дәвере прозасында лирик-сентименталь катламны батуга үзеннән гаҗәеп зур өлеш кертә. «Габделхәй Сабитовның хикәяләрендә күбесенчә гап-гади хәлләр сабыр, салмак кына сөйләнеп барыла. Берәүнең яртылаш кына язып ташланган дәфтәре җирдә аунап ята, икенче бер авылга ерак шәһәрдән герой кайтып төшә. Ә бер өйнең стенасындагы поши мөгезенә уенчык чиләк элеп куелган. Искитәрлек берние юк кебек тә бит, ә менә язучы күзенә эләккәч, шушы гади генә эшләр дә укучыны дулкынландырырлык хикәягә әйләнгәннәр» [Ихсанова, 2003: 150].

Бөек Ватан сугышы темасын яктырткан «Чын дәфтәр» (1975) хикәясенә игътибар итик. Әсәр Хәлим исемле малай исеменнән бәян ителә. Хикәя башында укучының игътибары «койма буенда зәңгәр тышлы дәфтәр аунап ятуын»на юнәлтелә. Әлеге күренеш хикәяләүче «мин»нең уйларын «ерак елларга, бала чакларга» кайтара. Көзге пейзаж хикәя дәвамында кабатланып, хикәяләүченең эчке кичерешләрен аңларга ярдәм итә: «Әлегедәй сытык чырайлы көзге көн. Күктә салынкы соры болытлар агыла. Юлбасар җил урман читендәге куакларның соңгы яфракларын талап йөри, игене урылган арыш кырындагы камылларда сызгыра» [Сабитов, 2010: 130].

Дәфтәр аунап ята. Хикәя барышында ике төрле дәфтәр сурәтләнә: койма буенда аунап ятучы һәм сугыш елларында Өлфәт тарафыннан күз карасыдай кадерләп сакланылган дәфтәр. Хикәядә без әлеге ике детальне чагыштыру аша автор фикерен ачыклыйбыз.

Әсәрдә беренче дәфтәргә икенче дәфтәр образы капма-каршы тасвирлана: «Дөрестән дә, чын дәфтәр! Ялтырап торган кәгазьле егерме дүрт битле фабричный дәфтәр!» [Сабитов, 2010: 132]. Кечкенә баланың прәннекнең ни икәнен белмичә, аның белән уйнарга тотынуы Өлфәтнең әтисе Җәмил абзыйга көчле тәэсир ясый, аның эчке халәте – сызлануы атала: «Ул тагын бер уч прәннек алып чыгып безгә өләшә дә кинәт борчыла, ашыга-ашыга ишектән чыгып китә» [Сабитов, 2010: 133].

Дәфтәр детале ярдәмендә Өлфәтнең кешелек сыйфатлары күрсәтелә. Миңзаһитның әтисе үлүе турында хәбәр килгәч, Өлфәт дустын юатыр өчен юл таба: «Әтисе алып кайткан, моңарчы алтын хәзинәдәй сакланган әлеге дәфтәре аның кулында иде» [Сабитов, 2010: 133]. Дәфтәр детале кадерле «хәзинә» генә түгел, ә ике дусның хисләре чагылышы да. Шушы ноктада без хәзерге «урам читендә аунап яткан» дәфтәргә кире әйләнеп кайтабыз. Дәфтәрнең хуҗасы да ачыклана: «Гатин Фәритнең татар теленнән өйгә эш дәфтәре» дип язылган. Карасана! Өлфәт малаеныкы икән бит» [Сабитов, 2010: 134]. Бу урында автор буыннар арасында бәйләнеш темасын һәм проблемасын калкыта, яшь буынга әхлакый кыйммәтләрне җуймасыннар, дигән фикер әйтә, теләк-өметләрен белдерә.

Шулай итеп, хикәяләүдә мәктәп балалары Өлфәт, Миңзаһит һәм хикәяләүче үзе Хәлил, укытучы һәм телгә алынган берничә кыз бала катнаша. «Ана казга ияргән бәбкәләр» чагыштыруы балаларның ярдәмгә мохтаҗлыгын искәртә. Өлфәтнең дә, Миңзаһитның да үзенчәлекле бер сыйфаты да аталмый. Әмма хикәяне укыганда күз алдына гел сабыйлык билгеләре чыкмаган яшь бала йөзе һәм җитди, моңсу күзләр килә. «Күшеккән бәбкәләр» чагыштыруы текстта кабат-кабат яңгырый.

«Дәфтәр хуҗасы» образын хикәяләүче геройның тышкы кыяфәте тудырган хис-тойгыны сурәтләү аша, ягъни тойгы төрендәге портрет детале ярдәмендә бәяли: «...бу дәфтәр хужасының тырыш, пөхтә укучы булуы турында кычкырып тора» [Сабитов, 2010: 130]. Укучының эш-гамәленә бәя бирү дәфтәр детален сурәтләү ярдәмендә

башкарыла: «Икенче бите исә яртылаш кына язылган. Әлеге укучы, үзенең ниндидер ялгышын күреп, эшли башлаган эшен аркылы-торкылы сызгалаган да дәфтәрне урамга, җилләр иркенә ташлап калдырган» [Сабитов, 2010: 130].

Төп герой Хәлим үзенең балачагын исенә төшерә. «Сугыш еллары... авыр чаклар. ...бер төркем мәктәп балалары – ана казга ияргән бәбкәләр кебек, укытучы апабыз белән басуда чүпләнәбез, коелып калган башакларны җыябыз» [Сабитов, 2010: 130]. Ач булганга, Өлфәт үз кесәсенә дә җыя, ләкин Мирзаһитның «үтемле сүзләреннән» соң («Фронтта солдатларга ипи өләшкәндә безнең этиләргә җитми калса?!» [Сабитов, 2010: 131]) бишмәт кесәсендәге башакларны ашыга-ашыга капчыгына бушата. Күренешләр кабатлана. Укытучы апалары басуда җыйган ашлыкларын үзләренә алып кайтырга рөхсәт биргәч, балаларның шатлыгы эчләренә сыймый: «Күшеккән бәбкәләр төркеменә шунда ук җан керә. Без дәррәү ура кычкырабыз. Җир дымыннан бүртенгән тук башаклы капчыкларыбыз, шактый саллы булса да, җиңел генә иңсәләребезгә чөелә» [Сабитов, 2010: 131].

Иртәгесе көнне укытучы диктант язуны әйткәч, «минем иске китаптан ясалган дәфтәрем дә тулды» [Сабитов, 2010: 131] дигән сүзләр фаҗигане көчәйтә: «... Кызганыч, бик кызганыч иде безгә китапларны тураклау. Нишлисең бит. Сугыш мәҗбүр итте...» [Сабитов, 2010: 132]. Сугыш афәте фаҗигасе иҗтимагый проблема буларак күтәрелә.

Һәрбер дәфтәр бите алтынга тиң булган вакытта Өлфәтнең этисе аңа егерме дүрт битлек «чын дәфтәр» алып кайта. Әлеге дәфтәр – Өлфәтнең этисеннән калган бердәнбер истәлеге, ләкин Мирзаһитның этисе үлү хәбәре килгәч Өлфәт үзенең «алтын хәзинәдәй» саклаган әлеге дәфтәрен аңа (Мирзаһитка) бүләк итә. Өлфәт дустына әлеге адымы белән ярдәм итәргә тели. «Миңа тагын шундый ук дәфтәр... егерме дәфтәр җибәрә» [Сабитов, 2010: 134] – дип әйтсә дә, соңыннан юри әйткәне аңлашыла. Өлфәтнең һәм төп герой «мин»нең этиләре хәбәрсез югала.

Өлфәтнең этисе – эпизодик образ Җәмил абзыйның әйткән сүзләре малайларда өмет уята: «Сез, балалар, түзегез бераз. Озак калмады инде. Тәгәри башлады фашист. Менә тиздән, немецны җиңеп, этиләрегез белән бергәләп кайтырбыз. Сезгә прәннекләр, кәнфитләр төяп, күчтәнәчләр белән кайтырбыз» [Сабитов, 2010: 133].

Хәлим белән Миңзаһитның этиләре исә – аталучы образлар. Алар хикәядә турыдан-туры чыгыш ясамыйча, бары тик шул вакыттагы тормыш моделен булдыруда гына катнашалар. Хикәядә табигать күренешләре геройларның психологик халәтен ачып бирә. Әсәрдә кабатланучы мотивлар хикәяләү башында һәм ахырында урын алганнар. «Көзге ваемсыз һәм юлбасар җил» лейтмотив функциясендә килә.

Пейзажны тулыландырып килеп кергән «бар эше тузгыту да очыру» булган ясалма образ – җил образы автор-хикәяләүченең бәясен – шуңа бәйле психологик халәтен ачу вазифасын башкара: «Көзге ачы җил, кемгәдер ачу иткәндәй фырылдатып, аның битләрен актара» [Сабитов, 2010: 130]. Җил монда «юлбасар» сыйфатына ия, дип гәүдәләндерелә. Ул «соңгы яфракларны талап йөри, игене урылган арыш кырындагы камылларда сызгыра» [Сабитов, 2010: 130]. «Ачы», «ачулы», «ваемсыз» җил образы, хикәяләүченең хисләрен, димәк, бәясен дә гәүдәләндерә. Хикәяләүче дәфтәрнең җирдә аунап ятуы өчен борчыла, сызлана: «...бер хатасыз, җепкә тезелгән төймә кебек тигез, матур язу. Тик беренче битнең азагында соңгы ике юл гына яңгыр суы тиеп бераз буялган. Кызыл кара белән укытучы куйган «бишле»ле билгесе кып-кызыл булып җәелеп киткән» [Сабитов, 2010: 130].

Еш кына хикәяләү лирик чигенешләр белән өзелә: «Авыл урамнары мәет чыккан йорт кебек буп-буш. Җимерек йортлар, сугыштан гарипләнеп, култык таягына таянып кайкан солдатлар кебек, як-яктан терәүле йортлар...» [Сабитов, 2010: 133]. «Сугыш безне, суга болгатып, кара сыман нәрсә юнәтергә дә, борынгы бабайлар үрнәгендә каурый каләм ясарга да, китап юллары арасына диктант язарга да өйрәтте» [Сабитов, 2010:132]. Әсәрдә билгеләнгән кеше һәм сугыш каршылыгы хикәядәге иҗтимагый проблеманы булдыра.

Хикәя әлеге койма янында аунап ятучы дәфтәрнең хуҗасы табылуы турындагы чигенеш белән тәмамлана. Хикәяләүче чын күңеленнән аның ялгышлык белән төшеп калуына өметләнә: «Бәлки... бәлки, ул аны ялгыш кына төшереп калдыргандыр» [Сабитов, 2010: 134]. Әдип әлеге хикәясендә сугышның нәтиҗәләрен күрсәтә. Аерым бер детальләр ярдәмендә күренешләрне күңелгә үтеп керерлек итеп сурәтли.

Нәтиҗә ясап, түбәндәге фикерләрне билгеләп үтәргә кирәк:

Г.Сабитов иҗтимагый проблемаларны әхлакый проблематикага төреп бирә. Сугыш темасын үзәккә алып, аның нәтиҗәсендә барлыкка килгән ачлык афәтен тасвирлый. Хикәяләрдә Кыяметдин карт, Өлфәт, Хәлим, Миңзаһит образлары аша укучыга шул дәвер михнәтләрен бәян итә. Туган җир, туган як образы Г.Сабитовның һәр хикәясендә урын ала. Автор иҗтимагый проблемаларны калкыткан әсәрләрендә дә намуслылык, гаделлек, явызлык һ.б. проблемаларны да чагылдыра.

ӘДӘБИЯТ

Сабитов Г. Чын дәфтәр / Ай сукмагы. Казан: Тат. кит. нәшр. 2010. - 335 б.

Ихсанова Л. Гүзәллекнең бер мизгеле // Мәйдан. 2003. № 6. – Б. 150-151

Э.И. ГАБИДУЛЛИНА

Казан федераль университеты, Казан

И. ЮЗЕЕВНЫҢ “ГАШЫЙКЛАР ТАВЫ” ПОЭМАСЫНДА СИМВОЛИК ОБРАЗЛАР

Э.И. ГАБИДУЛЛИНА

Казанский федеральный университет, Казань

СИМВОЛИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В ПОЭМЕ И.ЮЗЕЕВА “ГАШЫЙКЛАР ТАВЫ”

Аннотация. В данной статье исследуются симолические образы в поэме известного поэта И. Юзиева “Гашыйклар тавы”. Изучается смысловая нагрузка мифологического сюжета.

Abstract. His article examines the symbolic images of the famous poet I. Yuziev in the poem "Gashyiklar tava". The semantic load of the mythological plot is studied.

Ключевые слова. Татарская поэзия, поэма, символ, мифология.

Keyword. Tatar poetry, poem, symbol, mythology.

И. Юзеевның «Гашыйклар тавы» повесть-поэмасы фәлсәфи фикерләргә багышлаган (1985-1986). Поэма Серле үрдәк хакындагы риваять сюжетына мөрәҗәгать итеп язылган.

Романтик эчтәлек Мөнирә һәм Сәет мәхәббәте хакында сөйли. Гашыйклар тавында бер-берсенә тугрылыклы калырга вәгъдәләшкән геройларның тормыш юллары төрле якка сибелә. Мөнирә, үзвәгъдәсенә тугрылыклы калып, соңгы сулышына кадәр Сәетнең сугыштан кайтуын көтеп яши. Сәет исә яшьлектә ясаган хатасы аркасында гомере буена сагышлы, аянычлы язмышка дучар була [Юзеев, 1991: 27].

И. Юзеев әсәргә борынгы риваятьтне эпиграф итеп кертеп җибәрә. Мифологик материал әсәрне ачып җибәрә, аны мәгънәви яктан тагын да киңәйтә, тирәнәйтә.

Әсәрне аңлауга ачкыч хезмәтен үтәп килгән әлеге сюжет фәлсәфәне җиткерүче символ дәрәҗәсенә күтәрелә. Саф мәхәббәтне югалту, саф мәхәббәт турындагы хыялдан баш тарту тормыштагы гармонияне югалта, дигән фикер әсәрне үтәли кисеп үтә, мәхәббәт фәлсәфәсенең үзегендә тора. Хыял юкка чыгу романтик концепциядә гомумән яшәешнең бетүе белән тәнгәлләшә (Гашыйклар тавының фаҗигасе). Әсәр материалында бу фикер Сәет образы мисалында яңгыраш таба [Заһидуллина, Йосыпова, 2011: 74].

Әлеге сюжетка бәйле Гашыйклар тавы сакраль үзәк кебек кабул ителә, әсәр тукымасында ул галәмне тоя алу мөмкинлеген ачкан мәхәббәт югарылыгын символлаштыра. Галәмне борчыган мәсьәләләр турында уйлану өчен билгеле бер рухи биеклеккә күтәрелергә кирәк. Ул рухи югарылык кеше күңелендә туган мәхәббәт хисенең бөеклеге белән билгеләнә. И.Юзеев фикеренчә, шәхеснең рухи бөтенлеген саклап калучы көч - идеаль, илаһи мәхәббәт, аның сакральлеге, изгелеге дә шуның белән бәйләп аңлатыла.

Автор символлар ярдәмендә мәхәббәтнең бөеклегенә төшенү аша гына рухи югарылыккакүтәрелү, шуның ярдәмендә үз-үзе белән гармониягә ирешүмөмкин икәнлегенәйтеп чыга. И.Юзеевукучыны, җан һәлакате мәңгелек кыйммәтләрне юкка чыгара, аларның әһәмиятен җуя, дигән фикергә алып килә.

Моннан тыш, әсәр тукымасында ул гади җир белән каршылыкта сурәтләнә, сакраль – профан оппозициясен формалаштыра. Субъектив эчтәлектә матурлык – ямьсезлек, яхшылык – явызлык каршылыгы булып та төгәлләшә. Мөнирәнең Гашыйклар тавын юкка чыгарырга теләүчеләрдән сакларга омтылышы аша туган җирне ярату хисен теләсә нинди көчне дә җиңәрлек кыйммәт дәрәҗәсенә күтәрә[Заһидуллина, Йосыпова, 2011: 76].

Риваять сюжетының үзәгендә торган кош әсәрнең композицион бөтенлеген тәшкил итә. Ул риваятьтә дә, Мөнирәнең нәселе исемендә дә күзәтелә, Сәет язмышына бәйле вакыйгаларда да кабатлана. Шагырь әсәрдә символлар аша Мөнирәнең булган хисләрен, тойгыларын ачып бирә.Тылсымлы үрдәк – Мөнирә янәшәлеге аша автор Мөнирәне саф мәхәббәткә ирешә алган тугрылыклы кеше югарылыгына куя. Серле үрдәк – Мөнирәнең мәхәббәт хакында могҗиза дәрәҗәсендәге хыялы, сере.

Романтик шагыйрь хыялый мәхәббәтне рухи бөеклек, җан сафлыгын саклаучы бер идеал итеп күрсәтә. Романтик концепция раслаганча, яшәү мәгънәсен, бәхетне мәхәббәт белән бәйләп аңлату әсәрне сызып үтә. Сәет тарафыннан үрдәкнең үтерелүе укучыны бер фикергә алып килә: үрдәкне аткан Сәет, сугышка китеп, мәхәббәтеннән аерыла, гомер буе үз күңелендәге мәхәббәтне, саф мәхәббәт турындагы хыялын «үтереп яшәргә» мәҗбүр була [Даутов, 2002: 121]. Бу ике образ әсәр ахырында, хикәяләүче-мин тарафыннан чынбарлык буларак сурәтләнгән тормышта да тәңгәлләштерелә. Әнә шулай мәхәббәт бөеклегенә тугрылык саклаган Мөнирә әсәр ахырында үзе үк саф мәхәббәт билгесенә – тән һәм җан берлегенә ирешкән илаһи хатын-кызга, идеалга әверелә [Заһидуллина, Йосыпова, 2011: 76].

И. Юзеев шулай ук әсәрдә табигатьнең пычрануы, сак караш бетү, гореф-гадәтләрнең юкка чыгуы, эчкечелек, әхлаксызлык, сугыш афәте, авылларны эреләндерү проблемаларынада тукталып китә. Автор риваять, образлар, символлар аша фәлсәфи фикерләрен яшь буынга җиткерегә тели.

ӘДӘБИЯТ

Даутов А. И. Илдар Юзеев шигърияте ндә романтизм. Казан: “ИНТЕЛПРЕСС”, 2002. – 152 б.

Заһидуллина Д.Ф., Йосыпова Н.М. XX гасыр татар әдәбияты тарихы. Казан: Казан ун-ты нәшр., 2011. – Т.2. – 198 б.

Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. Т. 6: 1960-80 нче еллар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – 775 б.

Юзеев И.Гашыйклар тавы: поэмалар, шигырьләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. – 144 б.

Ф.И. ГАБИДУЛЛИНА

Казан федераль университетының Алабуга институты, Алабуга

С. ХӘКИМНЕҢ “КЫРЫГЫНЧЫ БҮЛМӘ” ПОЭМАСЫНДА ХАЛЫК ИҖАТЫ ТРАДИЦИЯЛӘРЕ

Ф.И. ГАБИДУЛЛИНА

Елабужский институт КФУ, Елабуга

ТРАДИЦИИ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В ПОЭМЕ С. ХАКИМА «40 НОМЕР»

ПУБЛИКАЦИЯ ОСУЩЕСТВЛЕНА В РАМКАХ МЕРОПРИЯТИЯ 3.5.4 ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПРОГРАММЫ «СОХРАНЕНИЕ, ИЗУЧЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН И ДРУГИХ ЯЗЫКОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАТАРСТАН НА 2014-2020 ГОДЫ

Аннотация. В статье исследуется отражение традиций народного творчества в поэме известного татарского поэта Сибгата Хакима «40 номер». Автор анализирует особенности сюжетно-композиционной структуры поэмы, выявляется особенности лирического героя. В поэме поэт раскрывает жизненные противоречия с помощью учения, литературных деталей и символов, которые исходят из народного творчества, создает изображение мира, в котором люди живут со своей мечтой.

Annotation. The article examines the reflection of folk art traditions in the poem "number 40"by the famous Tatar poet Sibgat Hakim. The author analyzes the features of the plot and compositional structure of the poem, reveals the features of the lyrical hero. In the poem, the poet reveals life's contradictions with the help of teaching, literary details, symbols that come from folk art, creates an image of the world in which people live with their dreams.

Ключевые слова: поэзия, Сибгат Хаким, поэма, структура, герой, традиция.

Keywords: poetry, Sibgat Hakim, poem, structure, hero, tradition.

Татар әдәбияты тарихында С. Хәкимнең (1911 – 1986) кабатланмас урыны бар. Аның тормыш юлы ил-халык тарихының гаять катлаулы, каршылыклы дәверләренә

туры килеп, әлеге хәл-күренешләр еш кына тема-мотивлар, әдәби сурәтләр булып әсәрләренә килеп керә. Казан артындагы Күлле-Киме авылында туып үскән әдип кечкенәдән халык җырларын, такмак-әкиятләрен күңеленә сеңдерә, телнең матурлыгын, эчке аһәңен тоеп яши.

Г. Тукай иҗаты С. Хәким өчен буй җитмәс биеклек, соклангыч иҗат үрнәге булып тора. Ул бөек шагыйрьнең әдәби образына 1930 еллар ахырында ук мөрәҗәгать итә. “Пар ат” (1938-39), “Шагыйрьнең бала чагы” (1940) поэмаларында Тукай биографиясенә бәйле уйланулары аша аның иҗатына килә, бу мирасның үзе өчен кыйммәте, халык рухына тәэсире турында уйлана. С. Хәким шул еллардан башлап Тукайны үзенең остазы итә, әсәрләреннән образлар, әдәби детальләр ала, үзе язганча – “Тукай аша карыйм дөньяга”. Бу темага соңрак тагын әйләнеп кайта һәм нәтиҗәдә “Тукай һәйкәле алдында” (1960), “Тукай дәфтәреннән” (цикл, 1971), “Кырыгынчы бүлмә” (1971), “Тукай белән очраштырды заман...” (1975), “Тукайга” (1984) кебек шигырь-поэмалары языла. Р. Вәлиев билгеләп үткәнчә, “Тукай иҗаты Сибгат Хәким өчен гомер буена рухи юл күрсәткеч, шигъри кыйбла булды. Аның һәр көне, һәр кылган гамәле Тукай бисмилласы белән башлана иде. Шуңа күрәдерме, еллар үткән саен, Сибгат аганың шигъри сурәтләре һич тә тоныкланмый, төсләре уңмый, фикерләре искерми” [Вәлиев, 2011: 7]. Алар арасында сәнгати эшләнеше, Тукайның шәхесен, иҗатын үз чоры һәм автор яшәгән чорга нисбәтле сурәтләү ягыннан “Кырыгынчы бүлмә” поэмасы аерым игътибарга лаек. Әлеге әсәрдә С. Хәкимнең сәнгати эзләнүләре, фикерләү үзенчәлеге тулы чагылыш табып, аның бөтен иҗатына хас сыйфатларны ачыклауга да уңышлы җирлек булып тора.

С. Хәким иҗаты, шул исәптән әлеге поэма шактый өйрәнелгән. Әдип әсәрләре Н. Юзеев, Х.Хәйри, Т. Галиуллин, Р.Мостафин, З.Рәмиев, М. Вәлиев, Д. Заһидуллина, Ф. Миңнуллин, Н. Йосыпова һ.б. тарафыннан тикшерелеп, тема-проблематика, сәнгати эшләнеш ягыннан бәяләнә.

С. Хәкимнең “Кырыгынчы бүлмә” поэмасы бөек Тукайның әдәби образын чагылдырып, эш-гамәләренә, әдәби мирасына үз чоры һәм автор яшәгән чорга нисбәтле бәя бирүне максат итә. Автор “шагыйрь образын сурәтләүне эпик әсәр мөмкинлекләрен файдаланып тирәнәйтә һәм аны төрле катламнарның синтезында тасвирлый” [Йосыпова, 2018: 288]. Әсәрне халык иҗаты традицияләре кысасында өйрәнү, аның халыкчанлыгын, милли асылын тирәнрәк аңлау мөмкинлеге бирә. Әлеге мәсьәлә исә ике яссылыкта карала. Берсе – вакыйгалар һәм образлар катламы аша халыкның яшәү рәвешен, аны борчыган, уйландырган мәсьәләрне ачу, икенчесе – халык иҗатыннан килүче шигъри алымнарга, гади-гадәти күренешләргә, халыкчан тәгъбирләргә мөрәҗәгать итү. Поэмада төрле катламнар үзара керешеп, бөтенлекле күзаллауны барлыкка китерә. Әсәр лирик геройның хатирәләре, әтисенең Әтнә базарыннан кайту күренеше белән башлана. Ат чанасындагы печән-салам арасыннан бик тә кирәкле ике әйбер чыга – күмәч һәм Тукай китабы. Әнә шул рәвешле герой тормышына “әкиятләре белән, кар белән...” Тукай керә һәм китмәскә дип шунда кала.

Поэмада үткән һәм бүгенге бәйләнеше үзара бәйләнеп, үрелеп бара. Аңа автор образы, аның Тукайга караш-мөнәсәбәте дә кушылып китә. Шуңа нисбәтле әдәби катлам аерымлана. Автор өчен Тукай яшәеш таянычы, хыял чыганагы, киләчәккә юл күрсәтүче: “илаһи рух – Тукай рухыннан”. Тукай иҗатының кыйммәтен ачу аша ул әдәби иҗатның кеше тормышындагы урыны турында уйланырга этәрә. Бөтен күңеле белән иҗатка тартылучы лирик герой остазы әсәрләрен үзе өчен маяк итә. Әнә шул аны

сугыш фронтыннан исән-имин алып чыга һәм күңелендәге иҗат хисен баетып, үстереп җибәрә – “Фронтта да бары бер генә чир – / Тукай чире белән чирләдем”. Бөтен барлыгы белән шигърияткә тартылган, әдәби иҗат белән яшәгән автор гомере буе Пушкин, Лермонтов,Тукайлардан көч-илһам алып яши. Әлеге өч бөекнең янәшә килүе юкка түгел. Автор үзенең Тукаен дөньякүләм танылган рус шагыйрьләре белән янәшә куя, иҗат биеклеген шулар белән чагыштырып бәяли.

Поэмада мөһим урынны иҗтимагый катлам алып тора һәм ул Тукайны үз чоры белән бәйләнештә аңларга ярдәм итә. Тукайдан көч алып яшәгән лирик герой өчен бөек шагыйрь белән бәйле һәрбер әйбер кадерле. Шуңа ул һәр татар өчен изге урынга – Тукай торган йортка – “Болгар” номерларына килә. Әлеге иске йортны ул үзе өчен “сихерле”, “изге” дип саный. Ул исә Тукай яшәгән чор, мәдәни-иҗитмагый мохит, шагыйрьнең әйләнә-тирәсе белән аерылгысыз бәйле. Тукай яшәгән чор символы булып Печән базары, аның янындагы мәчет (әсәр язылган вакытта айсыз-манарасыз) тора. Печән базары – татар өчен дөнья үзәге. Бу сату-алу урыны гына түгел, монда татарның борынгы тарихы да, бүгенгесе дә саклана – “халык монда җанын бушатты”. Дөнья буйлап сибелгән татарлар өчен Казан мәркәз булган кебек, Печән базарында һәр татарның бару һәм кайту юлы кисешә. Язмыш Тукайны да Кырлай һәм Җаек аша Казанга – Печән базары чатындагы “Болгар” номерларына алып килә. Әмма ул монда иске дөнья каршылыклары белән очраша. Барыннан да бигрәк зур тарихлы үткәнебезнең моң, сагыш, фаҗига белән тулы сәхифәләре үкенү хисе белән җанны яралый.

Поэмадагы фәлсәфи катлам халык язмышыннан аерылгысыз Тукай язмышы аша ачылган яшәү һәм үлем, фани һәм бакый, үткән һәм хәзерге, хакыйкать һәм ялган кебек мәсьәләләргә барып тоташа. Автор нинди генә кыенлыклар алдында да башын имәгән халкы алдында баш ия. Авыр вакытларда мәйданга Ш. Мәрҗани, Тукай, Х. Ямашев кебек бөек шәхесләр чыккан һәм “җан богавын, фикер богауларын” өзеп, халыкка юл күрсәткән. Автор шагыйрьлекнең төп вазифасын да халкына хезмәт итүдә күрә:

“Иң бәхетле хис, дим, халкым белән
Горурланып язган чагымны;
Шул хис икән – җиз кыңгырау җанда,
Шул яшәтә икән шагыйрьне”.

Халкың белән горурлану... Никадәр якын һәм кадерле төшенчә. Ә бит поэма язылган еллар – интернационализм идеяләре көчәеп, татар теле, мәдәнияте кысрыкланган вакыт. Шагыйрь шундый шартларда да киләчәккә өмет белән карый. Шуңа да аның өчен алыштыргысыз хакыйкать булып халык акылы, рухы тора: “Сыен аңа, таян аңа һәрчак”. Татар халкы тарихы фаҗигале һәм данлы сәхифәләргә бай булып, кызганыч ки, югалтулар күбрәк. Кан саркып торган яра – дәүләтчелекне югалту. Әмма халкыбызның эчке потенциалы зур. Ул гаять кыен шартларда да үз-үзен саклап калу мөмкинлеген тапкан. Шуңа да әлеге халыкка хөрмәт, аның белән горурланудан башлана.

Лирик геройның халык турындагы уйланулары яңадан Тукай, Әмирхан (Фатих), Рәмиләргә (Сәгыйть) барып тоташа. Автор үз чоры белән әлеге бөекләр яшәгән елларны чагыштыра һәм җанына тынычлык таба алмый:

Чорны чорга якын куеп карыйм,
Вөҗданына аның – вөҗданым.
Өч гомерен аның яшәп җирдә
Чагыштырыр эшем бармы соң?

Автор Тукайны татар халкына Аллаһыдан җибәрелгән дип кабул итә, шуңа да татарны Тукайдан аерып булмаган кебек, Тукайны да татардан аерып булмый. “Намус, вөҗдан, хакыйкать турында уйланулар аркылы лирик герой, Тукайда әлеге хасиятләрне барлап, изгелеккә ия шагыйрьне вөҗдан, намус һәм хаклык символы итеп күтәрә...” [Йосыпова, 2016: 230]

Поэмада җитди бер катламны Тукайның эш-гамәлләренә, иҗатына бирелгән бәя, аларның тарихи, милли әһәмиятен ачу алып тора. Бөек шагыйрь үзенең иҗаты белән халыкны “йокы”дан уята, күңеленә өмет хисе сала, хокуклары өчен көрәшкә чакыра – “Язганнары безгә бүләге”. Бу исә “Болгар” номерларындагы Тукай яшәгән кырыгынчы бүлмә белән бәйләнештә ачыла. Әлеге бүлмә тар, кечкенә, салкын булса да, рухы белән зур, иркле, “бердәнбер бәйсез дәүләт”. Монда Тукай рухы, Тукай моңы, Тукай җаны калган. С. Хәким төрле сурәт чаралары аша әлеге хөрлекне, Тукайга хас үзенчәлекләрне ача. Йозагы-ачкычы да булмаган бүлмәгә ярты “дөнья” сыйган. Дуслары аңа Казан, Уфа, Җаек яңалыкларын алып килгән. Бу булмәдә Пушкин, Лермонтов шигырьләре дә, Байронның шашкын хисле поэмалары да яңгыраган. Әлеге бүлмә уты Тукай иҗатыннан нур алып, татар халкының киләчәген яктырткан, төрки халыкларга барып җиткән. Әмма чорның салкын җилләре кырыгынчы бүлмәгә үтеп кереп, Тукайны өшетә. У җылы эзләп туган ягына кайта, казах далаларына бара, Петербургны урый, язмыш исә “Һаман да шул салкын номерга...” озата. Автор күңелендә әрнү, үкенү хисе:

“Тырыш та син, ярлы да син, халкым,
Күршеләрең нинди бай бар да!
Берүзенә утыз өч бүлмәле
Йорт биләгән Гете Веймарда”.

Ул риторик сорау белән үткәнгә карый: “Нигә Тукайны сакла кала алмадык?” Шагыйрьнең ачы язмышы һәрберебезгә сабак булып, бөекләребезнең кадерен белсәк иде, дип киләчәккә эндәшә автор: “Халкым, алда улларыңны сакла, / Авыр чорлар кичерә улларың...”

Поэманың соңгы өлешендә автор яңадан үз чорына әйләнеп кайта һәм Тукайның урыны турында уйлана. Иҗатында халык җаны, халык идеаллары чагылган Тукай милләт яшәеше символы булып тора:

“*Мәктәбем дә, телем дә ул Тукай,*
Тукайдагы кебек тел кайда?
Мең елдан соң да бер синең, илем,
Кайтасыңны беләм Тукайга”.

Автор горурлыгын яшерми, әнә Тукайга һәйкәлләр салына, аның исеме белән урамнар, уку йортлары атала, “Туган тел”е гимн буларак яңгырый. Поэма өмет-ышаныч хисләре белән тәмамлана.

Шул рәвешле, әлеге поэмада Тукайның үлемсез образы торгызыла. Автор халык җырларыннан килә торган хис-кичерешләр байлыгыннан, халыкчан афоризмнардан файдаланып, ике чор бәйләнешендә халык шагыйренең тормыш сәхифәләрен, теләк-омтылышларын һәм халыкның рухи дөньясына тәэсир итү көчен сурәтли. С. Хәким халык иҗатыннан килә торган тәгъбирләр, әдәби детальләр, символлар ярдәмендә яшәеш каршылыкларын ача, халыкның хыялында яшәгән дөнья сурәте тудыра. Шул нигездә Тукай иҗатының үз чорындагы, автор яшәгән дәвердәге һәм киләчәк буыннарга барачак кыйммәтен билгели.

ӘДӘБИЯТ

Вәлиев Р. Сезгә баш ияр көннәр // Хәким С. Сусау: шигырьләр, җырлар, поэмалар [кереш сүз авт. Р. Вәлиев]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 5-10.

Йосыпова Н., Мозаффаров Р. Сибгат Хәким // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда: 6 т.: 1960-1980 еллар [фәнни мөх.: Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. Б. 272-291.

Йосыпова Н.М. XX гасырның икенче яртысы татар поэмаларында Тукай образы (С.Хәкимнең “Кырыгынчы бүлмә” һәм М.Әгъләмовның “Тукайдан хатлар” поэмалары мисалында) // Габдулла Тукай и тюркский мир: материалы международной конференции, посвященной 130-летию со дня рождения Г. Тукая. Казань: ИЯЛИ, 2016. Б. 229-233.

Хәким С. Тукай // Үз тавышың белән. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. Б. 128-145.

Л.Р. ГАЗИЗОВА

Университет Эрджиэс, Кайсери, Турция

ПЕРЕВОД СТИХОТВОРЕНИЯ ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ «РОДНОЙ ЯЗЫК» НА РУССКИЙ ЯЗЫК: СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДЧИКОВ

Аннотация. Актуальность и научная новизна работы состоит в исследовании самых известных переводов программного стихотворения Габдуллы Тукая «Родной язык»на русский язык. Рассматриваются стратегии переводчиков в контектсе традиций русской и татарской культур, а также существующих методологических подходов к переводу национальной поэзии в целом.

Annotation. The relevance and scientific novelty of the work consists in the study of the most famous translations of Gabdulla Tukai's program poem "Native language" into Russian. The strategies of translators are considered in the context of the traditions of Russian and Tatar cultures, as well as existing methodological approaches to the translation of national poetry in general.

Ключевые слова: татарская поэзия, Габдулла Тукай, «Родной язык», стратегия переводчика.

Keywords: Tatar poetry, Gabdulla Tukai, "Native language", translator's strategy.

Стихотворение «Родной язык» принадлежит к лучшим образцам национальной поэзииРоссии. Созданное в 1910-м году молодым поэтом, произведение стало неофициальным гимном татар всего мира.

Приведем полностью оригинал стихотворения:

Туган тел

И туган тел, и матур тел, әткәм-әнкәмнең теле!
Дөньяда күп нәрсә белдем син туган тел аркылы.
Иң элек бу тел белән әнкәм бишектә көйләгән,
Аннары төннәр буе әбкәм хикәят сөйләгән.
И туган тел! Һәрвакытта ярдәмең белән синең,
Кечкенәдән аңлашылган шатлыгым, кайгым минем.
И туган тел! Синдә булган иң элек кыйлган догам:
Ярлыкагыл, дип, үзем һәм әткәм-әнкәмне, ходам!
[Тукай, 1986:1]

Нами выполнен подстрочный перевод стихотворения:

Родной язык

О родной язык, о красивый язык, отца-матери язык!

Много чего о мире узнал через тебя.

Качая мою колыбель, пела на этом языке моя мать.

А потом ночами бабушка читала мне сказки.

О родной язык! Всегда чувствую твою опору,

С младенчества понимаешь и радость мою, и печаль мою.

О Родной язык! Я молился в детстве:

И просил у творца: защити моих маму-папу!

На сегодняшний день каноническими считаются переводы стихотворения, выполненные Семёном Липкиным (1911-2003) и Равилем Бухараевым (1951-2012).

Как известно, художественный перевод может быть буквальным и вольным. Сторонником вольного перевода был Цицерон, который одним из первых в европейской культуре начал разрабатывать теорию художественного перевода. В своём сочинении «О пределах добра и зла» он писал: «...нет необходимости переводить слово в слово по обычаю плохих переводчиков, если существует более употребительное слово с тем же значением»[Цицерон, 2000: 2].

Стихотворение написано от первого лица. Для лирического героя стихотворения родной язык – живая субстанция, точнее говоря, самостоятельный субъект, к которому он обращается с вдохновенным монологом.

Для стихотворения характерны доверительная интонация, простота слога, безыскусность имелодичность. Это негромкое по своему накалу, но эмоциональное стихотворение. Эмоции эти – глубинные, сущностные.

В большинствеизданий советского периода опубликован перевод Семёна Липкина.

Родной язык (Пер. С. Липкина)

Родной язык — святой язык, отца и матери язык,

Как ты прекрасен! Целый мир в твоем богатстве я постиг!

Качая колыбель, тебя мне в песне открывала мать,

А сказки бабушки потом я научился понимать.

Родной язык, родной язык, с тобою смело шел я вдаль,

Ты радость возвышал мою, ты просветлял мою печаль.

Родной язык, с тобой вдвоём я в первый раз молил творца:

- *О боже, мать мою прости, прости меня, прости отца.*

[Тукай, 1957: 3]

В 90-е годы двадцатого века появился перевод этого стихотворения, выполненный известным российским поэтом Равилем Бухараевым, который вырос в татароязычной среде.

Родной язык (Пер. Р.Бухараева)

О язык родной, певучий, о родительская речь!

Что еще на свете знал я, что сумел я уберечь?

Колыбель мою качая, тихо-тихо пела мать.

Подрастая, сказки бабушки я начал понимать.

О язык мой, мы навечно неразлучные друзья,

с детства стала мне понятна радость и печаль твоя.

О язык мой, как сердечно я молился в первый раз:

«Боже, – я шептал, – помилуй мать, отца, помилуй нас.» [Тукай, 2006: 4]

Рассмотрим первое двустишие. В оригинале содержится междометие «И», которым начинается стихотворение и которое можно перевести на русский язык как «О». В татарских народных баитах, а также в прямой речи татар оно часто встречается. Здесь же это восклицание сразу в двух местах первой строки задаёт высокий стиль и торжественность. Равиль Бухараев, который хорошо знал татарскую литературу и культуру, сохраняет это междометие. Семён Липкин опустил это восклицание, считая, что оно не несёт большого смыслового значения.

Тукай называет свой язык языком «отца-матери»(«әткәм-әнкәмнең теле»). Семён Липкин переноситэто понятие в свой перевод, точно интерпретируя идею автора. Равиль Бухараев заменяет его «родительским» языком, применяя лексическую трансформацию. Налицо снижение доверительности.

При переводе большой задачей становится введение в ткань стиха специфических понятий и вещественных деталей, свойственных бытованию этого народа. В стихотворении Тукая есть архаизмы. Например, *бишек* (подвесная люлька), *кыйлган догам* (произнесённая молитва), *ярлыкагыл* (помилуй или отпусти грехи). Переводчики дали современный перевод этих понятий, не сохранив устаревшие их значения.Данная стратегия оправдывает себя: благодаря этому, переводы имеют современное звучание.

Вторая строфа носит повествовательный характер. Переводы Липкинаи Бухараева носят почти дословный характер, сохраняя все оттенки оригинального произведения.

Оба переводатретьей строфы выглядят поэтично: «Ты радость возвышал мою, ты просветлял мою печаль» (Липкин) и «С детства стала мне понятна радость и печаль твоя» (Бухараев). При этом образ *опоры* в первой строке строфы не вошёл в их переводы. Возможно предположить, переводчики решили, что смысл языка как опоры растворён в самом стихотворении.

В последней строке автор обращается к Богу, просит защитить отца-мать. Таким образом, повторное упоминание обоих родителей словно замыкает это стихотворение, придаёт ему личный оттенок, хотя говорится о важнейшей для каждого народа проблеме родного языкап. Бухараев, как и Липкин, упоминает обоих родителей. Возможно, что переводчик тем самым акцентировал внимание читателя на отце-матери, упомянув их лишь в последней строфе.

В поэтических переводах сохранился темперамент лирического героя и его активная позиция. И это свидетельство большого мастерства переводчиков, поскольку они уловили и сохранили важное свой ство текста Тукая, проявляющееся в преобладании объективного начала над субъективным в структуре художественного образа» [Аминева, 2013: 5].

Таким образом, оба переводчики воссоздали не только формальные признаки стихотворного произведения, но и «дух» оригинала. Им удалось сохранить ключевые образы и понятия программного стихотворения татарской поэзии. Некоторые отклонения от оригинала были оправданы, поскольку потери при художественном переводе неизбежны. Но Липкину и Бухараеву удалось свести их к минимуму. Это пример того, что масштаб таланта переводчиков в данном случае сопоставим с талантом автора переводимого произведения. Их переводы и сегодня звучат современно и актуально.

Семён Липкин и Равиль Бухараев внесли посильный вклад в художественный перевод поэзии великого татарского поэта на русский язык.

ЛИТЕРАТУРА

Тукай Г. Әсәрләр: 5 томда. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. Т.2. – 399 с.

Марк Туллий Цицерон. О пределах блага и зла. Парадоксы стоиков / Пер. Н.А. Федорова. М., 2000. – 133 с.

Тукай Г.Антология татарской поэзии: Стихи. Казань: Таткнигоиздат, 1957. – 146.

Тукай Г. Избранное: Стихи и поэмы / Габдулла Тукай; Сост. Г.М.Хасанова, С.В.Малышев. Казань: Татар. кн. изд-во. – 2006. – 192 .

Аминева В.Р. Межлитературные текстовые образования: закономерности формирования и фунционирования // Знание. Понимание. Умение, 2013. № 2.

Г.Р. ГАЙНУЛЛИНА, Л.Р. ФӘЕЗОВА

Казан федераль университеты, Казан

Р.ТУФИТУЛЛОВАНЫҢ “ЯЗМЫШ ҖИЛЕ” РОМАНЫНДА ТАТАР ХАТЫН-КЫЗЫ ИДЕАЛЫ БИРЕЛЕШЕ

Г.Р. ГАЙНУЛЛИНА, Л.Р. ФАЕЗОВА

Казанский федеральный университет, Казань

ИДЕАЛ ТАТАРСКОЙ ЖЕНЩИНЫ В РОМАНЕ РОЗЫ ТУФИТУЛЛОВОЙ “ВЕТЕР СУДЬБЫ”

Аннотация. В татарской прозе образ идеальной женщины воссоздавался в течение всего XX века. Образ великой женщины Уммугульсум Камаловой-Акчуриной, воссозданной в новом романе Розы Туфитулловой “Ветер судьбы” примечателен тем, что отсылает к национальному идеалу и прозы начала XX века, и второй половины. Биографический материал, обогащенный историческим материалом, приравнивает произведение к прозе Г.Исхаки, Ф.Амирхан, А.Гилязова, А.Еники. В статье впервые дан филологический анализ произведению в аспекте изображения идеала татарской женщины.

Abstract. In Tatar prose, the image of the ideal woman was recreated throughout the twentieth century. The image of the great woman Ummugulsum Kamalova-Akchurina, recreated in the new novel by Roza Tufitulova “Wind of fate " is notable for the fact that it refers to the national ideal of prose of the early twentieth century and the second half. Biographical material, enriched with historical material, equates the work to the prose of G. Iskhaki, F. Amirkhan, A. Gilyazov, A. Eniki. The article provides the first philological analysis of the work in the aspect of the image of the Tatar woman.

Ключевые слова: роман, хронотоп, национальный идеал.

Keywords: novel, chronotope, national ideal.

Мәкаләдә сүз Роза Туфитуллованың 2019 елны дөнья күргән “Язмыш җиле” дигән романындагы Гөлсем образы, узган гасыр башында татарның музасы, XX йөз башында формалашкан татар хатын-кызы идеалы, Чистай кызы Өммегөлсем Камалова-Акчурина турында бара.

Романның хронотобы бу образның әдәби эшләнүендә хәлиткеч рольне уйный. Автор укучысын XX гасыр башындагы татар мохитенең, шул ук вакытта тулаем Россия җәмгыятенең рухи атмосферасына күмә. Гөлсем Россия империясенең төньяк башкаласы Петербургта, Бестужев югары курсларында (Россиядә хатын-кызлар өчен иң беренче югары уку йорты) белем ала. Мәгълүм булганча, Петербург – ул вакытта татар

дөньясы өчен дә мәдәни үзәкләрнең берсе. Биредә беренче татар газетасы – “Нур” чыга, ахун Гатаулла Баязитов, дин галиме Муса Бигиев яши. Татар милләтенең идеологы Исхакый әледән-әле төньяк башкалага килеп чыга, аның һәм Садри Максудиның мәкаләләре өзлексез рәвештә “Нур”да басылып бара. Һәм менә шушындый мәдәни тормышның таҗы – Петербургка Тукай килә. Гөлсем образының төп билгеләмәсе Тукай белән бәйле эпизодларда бары тик романтик ноталарда яңгыраш ала: ул – “кара төннең ак фәрештәсе”.

Икенче яклап, Петербург – рус мәдәниятенең көмеш гасыры дип аталачак тектоник үзгәрешләр барган урын да. Д.Мережковский, К.Бальмонт, А.Блок, А.Ахматова, О.Мандельштам кебек шагыйрьләрнең исемнәре, хәтта ки “Бродячая собака” арт-кафесы Бестужев курсисткаларына таныш булмый калмагандыр. Романда моңа дәлил дә бар: «1911 елның ноябрь башында Гөлсем укыган институтка курсисткалар белән очрашуга бер төркем шагыйрьләр чакырыла. Алар арасында бердәнбер хатын-кыз шагыйрә Анна Ахматова да була» [Туфитлулова, 2019: 28]. Шәһәрнең, гомумән, иҗади мохитнең шигырь белән генә яшәгән чагы әле. Шигырь, ягъни акыл белән хис квинтэссенциясе атмосферада ялангач нерв кебек зыңлап тора. Роза Туфитуллова әсәрендә шигырьләрне шуның өчен дә мулдан бирә. Гөлсемгә Джоконда дип дәшүләренең тамырын әнә шул үзгәрешләрдән эзләргә кирәк. Аның да мотивлары көнбатышка барып тоташа.

XIX гасырның икенче яртысында Франциядә башланып киткән позитивистик, хәтта ки антиклерикаль мәдәният Флоренция даһие Леонардо да Винчиның иҗатына кызыксыну уята. Аның моңа кадәр әллә ни билгеле булмаган “Джоконда”сында символистлар (мәсәлән, Шарль Бодлер) өр-яңа чалымнар күреп ала: Мона Лизаның серле елмаюы символ дәрәҗәсенә җиткерелә, шул рәвешле портрет сәнгать тарихындагы иң зур табышмакка әйләнә [Альберто Анджело]. Джоконда мифы 1911 елда – портретны Луврдан урлап алып чыккач формалашып бетә. Аны 1913 елга кадәр эзлиләр. Әлбәттә, бу турыда Россиядә дә иҗади мохит хәбәрдар булып торган. Әлбәттә, югалган матурлыкны эзләгәннәр: Исхакый белән Анна Ахматова аны татар кызы Гөлсем Камаловада тапкан. Автор Роза ханым XX гасыр башы татар музасының әлеге исем белән аталып йөртүенә кат-кат басым ясый: «Институт белән танышып йөргәндә, кунаклар баскыч янында серле елмаюга төренеп берьялгызы басып торган зифа буйлы кызга игътибар итми калмыйлар.

– Бу кызыгыз Джоконданы хәтерләтә. Итальян кызы түгелдер бит? – дип сорый Анна Ахматова.

– Юк, юк, – ди кунакларны озатып йөрүче олы яшьтәге мөлаем ханым. – Ул – мөселман кызы. Эмма, якынрак кил әле. Кунаклар синең белән танышырга тели, – дип, кызны үзләре янына чакырып ала.

– Мин – Чистайдан. Кама елгасы ярындагы иң гүзәл шәһәрләрнең берсеннән. Татар кызымын.

– Сез бик тә Джокондага охшагансыз. Аның хакында ишеткәнегез бармы? – ди Ахматова, әңгәмәне дәвам итеп.

– Ул бөек Леонардо да Винчиның иң данлыклы портретларыннан берсе дип беләм. Әлеге портрет Парижда, Луврда саклана, – дип җавап бирә Гөлсем, аз гына да икеләнмичә»[Туфитуллова, 2019: 28].

Татар кызына Джоконда исеменең чынлап торып ябышмый калуы Тукай белән бәйле:

«Ә нигә сез аңа «Джоконда» дип эндәшәсез? – дип сорады Тукай, кыз чыгып киткәч.

«Өммегөлсем», дип, эчтән генә өзелгән, үзе дә хыялый елмайган егетләрнең берсе җавапны озакка сузмады.

–Нигә дип... Серле елмаюы өчендер. Гаяз ага Исхакый Петербургта чагында аңа һәрчак «Джоконда», дип эндәшә иде. Ул: «Мәшһүр итальян рәссамының атаклы портретын хәтерләтә», – дигән иде.

– Аның үз исеме тагын да килешлерәк, минемчә, – диде Тукай, егетләргә карамаска тырышып» [Туфитуллова, 2019: 28].

Тукай хаклы: да Винчиның Джокондасы, белгечләр фикеренчә, үзендә фәрештә белән иблис башлангычларын берләштергән тәкъдири хатын-кыз архетибын гәүдәләндерсә, Роза Туфитуллова Гөлсем образында аның фәрештәлеген ассызыклап бара. Автор аңа карата “ак фәрештә” эпитетын мулдан куллана. Илһамландыручы муза буларак, Гөлсем образында фәрештә башлангычы сюжетта Габдулла Тукай, Гаяз Исхакый, Мәгъҗан Җомабаев сызыклары аша гамәлгә ашырыла. Гәрчә Гөлсем-Джоконда бу шәхесләргә язмыш җиле булып кагылып узса да, фәрештә канаты сыйпаган кебек кенә итеп, аларның тормышларын бизәп кенә үтә, ә аларның һәлакәтенә сәбәпче булмый. Әсәрнең исеменә үк чыгарылган “язмыш җиле” метафорасының семантик яктан бер вазифасы шушы. (Бу урында искәрмә ясап, шуны әйтергә кирәк: Роза Туфитуллованың “Язмыш җиле” романы 2019 елда “Гөлсем” исеме белән Төркиядә төрек телендә китап булып басылып чыкты).

Икенчедән (автор үзе дә метафораның шушы вазифасына өстенлек бирә кебек), язмыш җиле – татар милләте тарихының кыска, әмма хәлиткеч олы бер дәверенең җил искәндәй кебек кенә итеп юкка чыгуына, Россия җәмгыятендәге катаклизмнарга ишарә ул.

Гомумән, әсәрдә “мәхәббәт сакчысы”, “ак фәрештә”, “язмыш җиле”, “шәфкать туташы” кебек тропларның күплеге әсәрнең эмоциональ катламын көйли, шуның бәрабәренә аның экспрессивлыгын тәэмин итә. Шул ук вакытта аларның һәркайсының тирәндәрәк яткан эчке мәгънәсе бар. Әсәргә аерым бүлек булып кергән “Шәфкать туташы”н да туры һәм күчерелмә мәгънәдә аңларга була. Гөлсемнең Балкан сугышы вакытында, укуын калдырып, Төркиягә шәфкать туташы булып китәргә алынуы, гомумән, рухи яктан үзен югары идеалларга корбан итәргә әзерлеге янә шул чорның мәдәни логикасы белән аңлатыла. Белүебезчә, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында татар дөньясы көнбатыш мәдәнияте контекстына йөз тота башлый. Л.Гумилевның пассионар шәхес концепциясе нәкъ шушы вакыттагы шәхес тибы алышыну вакытында барлыкка килә. Моңа кадәр обывательлек дәрәҗәсендә тормыш куып яшәгән кешеләр тибына алмашка югары максатлар белән илһамланган романтик шәхесләр тибы килә. Татар дөньясында ул югары максат – милләт була. Гөлсем – әнә шундый пассионар шәхес тибы, ул үзен башкалар бәхете хакына корбан итәргә әзер. Аның Истанбул университетында алты мең төрек хатын-кызы катнашында зур җыенда ясаган чыгышы гына да моңа дәлил булып тора. Ул гүя татар әдәбиятындагы мәгърифәтчелек реализмы әсәрләреннән реальләшкән зат. Нәкъ менә либераль карашлар белән дә коралланган мәгърифәтчеләр беренче булып хатын-кызларны укымышлы, зыялы, ир-атлар белән иңгә-иң яшәргә хокуклы зат, ирекле шәхес итеп күрергә теләгән иде бит. Мәгърифәтчеләрнең хатын-кыз идеалында шәфкатьлелек, игелеклелек сыйфатлары да гыйлемлелек белән бер дәрәҗәдә хуплана, алай гына да түгел идеаллаштырыла. Бу җәһәттән Гөлсем теләк-омтылышлары белән Гаяз Исхакыйның “Мөгаллимә” (1913) драмасындагы Фатыйма образына да якын. Исхакыйның җәмгатьчелектә шактый бәхәс уяткан “Мөгаллимә” драмасының герое пассионарий белән обыватель

арасындагы дилемманы гәүдәләндерүе белән җәмгыять каршына зур сорау куя: “Адәм баласы өчен шәхси бәхет өстенрәкме, әллә милләт, халык бәхете өчен көрәшме?” Исхакыйның музасы Гөлсем Камалова чынбарлык тормышта бу дилемманы бер якка да хилафлык китермичә хәл итә: 1913 елда ул Сембер фабриканты Абдулла Акчуринга кияүгә чыга, мөгаллимлеген ташламый, киресенчә, матди ягы яхшыру сәбәпле, милләтенә, халкына тагын да күбрәк хезмәт итү мөмкинлегенә ия була. Хәтта инкыйлабтан соң, бөтен байлыклары тартып алынгач та, Гөлсем хыялына тугры кала. Әмма Исхакый үзенең илһам чыганагы булган туташының бай сәүдәгәр хатыны булып китүен хупламаган булса кирәк: шактый еллар узып, Кызылъярда (Петропавловск) очрашкач, Гөлсемнең күңелен яралардай сүзләр дә әйтә: «Бай хатыны булдым, диген инде, Гөлсем?! Байлыкка чумасым килде, диген... Хыялыма хыянәт иттем, диген...» [Туфитуллова, 2019: 9]. Кем белә, бәлки, “Мөгаллимә” драмасы Гөлсемнең туй хәбәре Гаяз абыйсына килеп ирешкәч язылгандыр? Әсәрдә Исхакый – Гөлсем сызыгы Пигмалион турындагы миф сюжетындагыча төгәлләнә. Исхакый Төркиядә мөһаҗирлектә үзенеке генә булган Гөлсемне - мөгаллимә-шәфкать туташын таба: «Әнә, башкалардан чак кына аерылыбрак торганы – Гөлсем ич моның! Гөлсем! Тукта, нәкъ шул картинаның алдында ап-ак мәрмәрдән ясалган сылу кыз да Гөлсем ләбаса! Әйе, әйе, ак гүзәл сын астына «Гөлсем» дип язып та куелган. Исхакый түзмәде, таш сынны кочаклап ук алды. Билгеле, шул минутта ук күзәтеп торучы музей хезмәткәре дә килеп җитте.

– Пәһале бәй, экспонатларга кул белән кагылырга рөхсәт ителми.

Исхакый, гафу үтенеп, тиз-тиз эшнең нәрсәдә икәнлеген аңлатырга тотынды. Үзе һаман «Гөлсем»нән күзен ала алмады. Еларлык яшьләре кипте дип уйлаган иде дә, үзеннән-үзе бите буйлап кайнар яшь акты»[Туфитуллова, 2019: 85]. Димәк ки, Роза Туфитуллованың Гөлсем образы шәхси бәхеткә тиенүе белән (яратып кияүгә чыга, өч тапкыр ана булу бәхетенә ирешә) XX гасыр башындагы хатын-кыз идеалыннан күпмедер дәрәҗәдә аерыла да. Әмма барыбер төрле сословие, төрле карашлы кешеләр өчен үз вакытында ук чын мәгънәсендә идеалга әверелә. Гөлсем кебекләр күп була ул заманда: автор аның белән бергә Төркиягә шәфкать туташлары булып киткән Петербург кызы Рокыя Юнусова, Ташкенттан Мәрьям Якупова, Ростовтан Мәрьям Поташеваны, Чистай кызлары Зәйтүнәне, Сания Гыйффәтне шулай ук бары тик романтик рухта сурәтли.

Инкыйлабтан соңгы авыр елларда да, репрессияләр чорында да, Бөек Ватан сугышы чорында да, аннан соңгы каршылыклы заманда да Гөлсем Камалова-Акчурина үз йөзен, үз мәсләген югалтмый.

Әсәрнең XXI гасырда барлыкка килүе – әнә шул татар хатын-кызы идеалын сагыну ул.

Автор Роза Туфитуллова Гөлсем образын эшләгәндә, аның эчке дөньясына, кичерешләренең, эш-гамәлләренең мотивларына үтеп керүне, аларны тирән анализлап шәрехләүне максат итеп куймый, монысын ул әзерлекле укучының үзенә калдыра. Роза Рәхмәтулла кызы эзтабар логикасына таянып, музаның биографиясен сәнгати алымнар кулланып торгыза, художестволы алымнар белән документальлекне кирәк кадәрле генә баланста тотып, һәр яклап камил булган матурлык эталонын, яңа хатын-кыз образын тудыра.

ӘДӘБИЯТ

Туфитуллова Р.Р. Язмыш җиле. Роман // Казан утлары, 2019. № 4, 5.

Альберто Анджело. Глаз “Джоконды. Секреты Моны Лизы // https://knizhnik.org/alberto-andzhela/glaza-dzhokondy-sekrety-mony-lizy/1 (мөрәҗәгать итү вакыты 23.09.2020)

Г.Р. ГАЛИУЛЛИНА
Казан федераль университеты, Казан

ТАТАР ХАЛЫК ТАБЫШМАКЛАРЫНДА СИНОНИМНАР

Г.Р. ГАЛИУЛЛИНА
Казанский федеральный университет, Казань

СИНОНИМЫ В ТАТАРСКИХ НАРОДНЫХ ЗАГАДКАХ

Аннотация. В статье рассматривается функционирование синонимов в составе татарских народных загадок. Внимание уделяется идеографическим и стилистическим синонимам. Как показывает анализ, синонимы в текстах загадок способствуют раскрытию свойств загаданного объекта. Синонимический ряд текстов охватывает не только общеупортебительную лексику. Наблюдается широкое использование диалектной, просторечной и архаичной лексики.

Abstract. The article discusses the functioning of synonyms in the composition of Tatar folk riddles. Attention is paid to ideographic and stylistic synonyms. As the analysis shows, synonyms in the texts of riddles contribute to the disclosure of the properties of the hidden object. The synonymous series of texts covers not only the general reputable vocabulary. There is a wide use of dialectal, vernacular and archaic vocabulary.

Ключевые слова: татарский язык, синонимы, загадки, татарский фольклор

Keywords: Tatar language, synonyms, riddles, Tatar folklore

Табышмаклар – халык авыз иҗатының бик борынгыдан килә торган, үзендә халыкның күпгасырлык мирасын чагылдырган кыска, тотрыклы, ритмик характердагы төре. Мәкаль-әйтемнәрдә кебек үк, аларда борынгы мәҗүсилек ышанулары, сүзнең илаһи көченә инану күзгә күренә. Үзенең эчтәлегендә читләтеп әйтү, күчерелмә мәгънәлелек күзгә ташланган халык авыз иҗатының бу төре халык тормышын, тарихи чынбарлыкны төрле яклап чагылдыруда гаять әһәмиятле роль уйный. Борынгы чорларда ук барлыкка килеп, шактый үсешкә ирешкән, өлкәннәр һәм балалар телендә бик яратып кулланыла торган табышмакларда телнең бөтен байлыгы тулысынча чагылыш таба. Татар табышмакларының тагын бер үзенчәлекле ягы – халыкның гореф-гадәтләре, йола-уеннарында да табышмаклар төрле функция башкарганнар. Халкыбыз үз уй-фикерен табышмаклар аша җиткерүне кулай күргән. Күренекле галим М.Х. Бакиров билгеләвенчә, “табышмак ул – табыла торган предмет яки күренешне атамыйча яки шартлы исем белән атап, аның урынына төп үзенчәлекләрнең тасвирламасы бирелә торган поэтик әсәр” [Бакиров, 2012: 111].

Табышмакның җавабын табучы төрле яклап макталса, тапмаучы кешегә тискәре караш булган. Бу гадәт төрле туй йолаларында, яшьләр уеннарында, җыр текстларында сакланып калган. Табышмак жанрының, алда әйтелгәнчә, татар халкы арасында электән популяр булуы, теле ягыннан бик үзгәреш кичермичә, хәзерге телгә килеп җитүе табышмакларда тел-сурәтләү чараларының бик төрле кулланылуына ишарә итә. Әлеге мәкалә кысаларында без барлык тел чараларының да кулланылыш үзенчәлекләрен

күзәтүне максат итеп куймыйча, табышмакларда еш очрый торган синонимнарның кулланылыш үзенчәлекләренә тукталырга булдык[1].

Синонимнар татар теленең байлыгын гына күрсәтеп калмыйлар, бәлки халыкның, телнең тарихына үтеп керү өчен дә ярдәмче чара саналалар. Синонимнарның төп вазифасы – сөйләмне тәэсирле, үтемле итү, мәгънәнең нечкә төсмерләрен мөмкин кадәр төгәл бирү, охшаш, әмма бер-берсеннән аерылып торган чынбарлык күренешләрен атау [Татар лексикологиясе, 2015: 166]. Синонимнар татар халык табышмакларында кулланылып, фикерне ачыкларга ярдәм итәләр.

Табышмаклар тыңлаучылар алдына асылы читләтеп әйтү аша белдерелгән билгесез әйберне эзләп табу бурычы куялар. Жанр табигате таләп иткәнчә, табышмакта әйбер хакында беркайчан да турыдан-туры әйтелми, бәлки ул сурәтләп, тасвирлап кына күрсәтелә. Сурәтләү чараларын барлыкка китерүдә синонимнар төп таяныч, терәк булып торалар да инде. Синонимнар ярдәмендә әйләнә-тирә мөхиттәге күренеш, предмет һәм процесслар чагылыш табалар. Халыкның образлы фикер йөртү осталыгы, тапкырлыгы, зирәклеге тел чаралары ярдәмендә гаять төгәл, ачык итеп формалаша. Табышмаклар нигезенә салынган эчтәлекне төгәл, дөрес бирүдә синонимнар алыштыргысыз роль уйныйлар. Табышмакта исә фикер конкрет, ачык бирә алу төп таләп санала, шунсыз халык авыз иҗатының бу төре әһәмиятен тулысынча югалтыр иде. Бу максатны гына күздә тотып та, әлеге жанрда мәгънәдәш сүзләрнең ни дәрәҗәдә кирәкле булуын күзаллау кыен түгел.

Татар халык табышмакларында синонимнарның телдә киң таралыш тапкан идеографик һәм стилистик төрләрен күпләп очратып була. Алар төрле синонимик оялар барлыкка китереп, шактый уңышлы кулланылалар.

Фикер төгәллегенә ирешүдә бары мәгънә төсмерләре белән генә аерыла торган идеографик синонимнар зур роль уйныйлар. Татар халык табышмакларында алар бик киң таралган, мәсәлән: *Ялмак уты ялтырык, **тавышы**, **тыны** юк. (Аҗаган); **Чакырдылар, дәштеләр**, барган идем – качтылар. (Яңгыр); Минем белән уйныйлар, кулларыннан куймыйлар. **Иркәлиләр, сөяләр**, йокла, иркәм, диләр. (Курчак)*

Мисаллардан күренгәнчә, биредә идеографик синонимнар кулланылыш даирәсе ягыннан гомумхалык сүзләрен тәшкил итәләр. Табышмаклар әйләнә-тирә чынбарлыктагы предметларны, күренешләрне төрле яклап тасвирлауда телнең барлык катламнарын, җанлы сөйләм теленең барлык үзенчәлекләрен эшкә җигәләр. Аларда диалекталь сүзләр, гади сөйләм лексикасы, искергән сүзләр, гомумкулланылыш сүзләре белән бергә килеп, халыкның сөйләм теле үрнәкләрен бирәләр. Табышмаклар телендә татар халкының милли күзаллавы, яшәеш кануннары синонимнар аша ачык бәян ителә. Табышмаклар составында төрле даирә сүзләре очрау аларның телен бозмый, киресенчә, халыкның аралашу теленә якынайта гына. Бу, үз чиратында, гаять дәрәҗәдә табигый яңгырый: *Ишеккә килде **сөмсәеп**, туктап торды **турсаеп**, Ишектән керде **иңкәеп**, түргә менде **туңкаеп**. (Суык); Яндагысы **янтайган**, саздагысы **чүңкәйгән**, Агалары туры утырган, түрдәгесе **түңкәйгән**. (Түмгәкләр)*

Табышмакларның борынгыдан ук телебездә киң кулланылганлыгын алар составында очраган синонимнарның искергән вариантлары да исбатлый. Мәсәлән: *Бер картның өч улы бар: Өчесе сары **көпе** кия, Өчесе сары **чикмән** кия, Өчесе яшел күлмәк кия, Өчесе ак тун кия (Ел фасыллары).* Әлеге мисалларда *көпе, чикмән* сүзләре, өс

---

[1] Мисаллар Татар халык иҗаты. Табышмаклар. Казан, 1977. – 271 б. җыентыгыннан алынды.

киеменең төрләрен белдереп, *күлмәк, тун* сүзләре белән гомуми бер синонимик парадигма барлыкка китерә.

Табышмакларның диалекталь вариантлары белән әдәби телгә нигезләнгәннәре янәшә шактый киң кулланылалар: ***Бәләкәй** генә бөкре бөтен кырны бетерде.* ***Кечкенә** генә бөкре ни бар кырны бетерде. (Урак, иген уру); Кечкенә казанның ашы тәмле. Кечкенә генә бакрач, эче тулы тәмле аш. (Чикләвек);* ***Такта сарай** эченә кара башлы мал яптым. Бер **пайыт** астында илле егет (Каплы шырпы).* Пайыт – лапас, лапас түбәсе [Татар теленең …, 2009: 516].

Стилистик синонимнарнарның табышмакларда күп таралыш табуы ачыкланды. Табышмаклар – халыкның иҗат җимеше, аларда яшәү, тормыш итү үзенчәлекләре, холык-фигыль, фикер йөртү ачыктан-ачык күренә. Шунлыктан, төрле эмоциональ-эспрессив төсмерле сүзләр ярдәмендә фикер аныклыгына, төгәллегенә ирешү, аларга билгеле бер дәрәҗәдә хис-тойгы салу табышмаклар теле өчен гадәти. *Котыра да үкерә, бөтен җирне тутыра. (Буран)* табышмагында *котыра, үкерә* синонимнары аша җавапта бирелгән сүзнең үзлекләрен, аның характерлы билгеләрен бирергә тырышу күзгә ташланса, *Кара җиргә казан астым, кайнамыйча пеште. Бер акыллыга әйттем, – аңлады да белде, Бер җүләргә әйттем, –* ***хыхылдады, көлде**. (җир җиләге)* табышмагында исә тыңлаучыга киная дә сизелә.

Табышмакларның югарыда караган төрләре милли үзенчәлекләргә бәйле, аларның чишелешен тулаем аңлау өчен татар халкының милли күзаллауларын, үткән тарихи юлын белү дә сорала. Мисал өчен, *Чулпан да ул, Зөһрә дә, Венера да кайчакта. Шундый матур балкып тора Кояш уянган чакта (йолдыз)* табышмагында татар телендә төрле чорларда үтеп кергән *Зөһрә, Венера* атамалары белән бергә, төрки-татар чыгышлы *Чулпан* атамасы кулланылып, телебез үсеше этапларын дөрес күзаллаган хәлдә, җавап эзләүчегә объектны дөрес табарга юл күрсәтелә.

Гомумән алганда, синонимнар татар халык иҗатының бер төре булган табышмакларда фикерне ачыкларга, төгәлрәк әйтергә ярдәм итәләр. Табышмаклар составында идеографик һәм стилистик синонимнар белән бергә, абсолют һәм контекстуаль синонимнар да куланыла, әмма аларның таралышы зур түгел. Синонимнар ярдәмендә кабатлаулардан котылырга омтылу, жанр таләбенә туры китереп фикерне кыска, әмма төгәл бирү күзәтелә. Табышмакларның зур күпчелеге кешеләрнең көндәлек гамәлләре, тормыш тәҗрибәсе нигезендә иҗат ителәләр. Аларның байтагы хезмәткә, эш коралларына, тормыш-көнкүреш әйберләренә бәйләнгән булулары, шуның белән бергә, табышмакларда кешеләрнең табигать күренешләренә мөнәсәбәтләре, аларны үзенчә бәяләве, андагы әйберләрне һәм аларның үзгәрешләрен реаль тормышта булган әйбер-күренешләр, кешеләрнең гореф-гадәтләре, тормышы белән чагыштырып күз алдына китерергә омтылу сизелә. Бу эштә синонимнар гаять зур булышлык итәләр.

ӘДӘБИЯТ

Бакиров М Х. Татарский фольклор. Казань: Ихлас, 2012. 400 с.

Мәхмүтов Х.Ш. Борынгылар әйткән сүзләр. Казан, 2002. 256 б.

Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. Казан: ТӘһСИ, 2015. Т. I. 352 б.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. кәшр. 2009. 839 б.

Татар халык иҗаты. Табышмаклар. Казан, 1977. 271б.

Ф.Г. ГАЛИМУЛЛИН
Казан федераль университеты, Казан

ТАҖИ ГЫЙЗЗӘТ ИҖАТЫНДА ТАТАР ХАЛКЫ МӘНФӘГАТЬЛӘРЕ ЧАГЫЛЫШЫ (ТАҖИ ГЫЙЗЗӘТКӘ 125 ЕЛ)

Ф.Г. ГАЛИМУЛЛИН
Казанский федеральный университет, Казань

ВОПЛОЩЕНИЕ ИНТЕРЕСОВ ТАТАРСКОГО НАРОДА В ТВОРЧЕСТВЕ ТАЗИ ГИЗЗАТА (К 125-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Аннотация. В статье раскрываются особенности творчества Т. Гиззата, отражающие специфику татарского литературного процесса 1930-40-х годов, представлен обзор жизни и творчества писателя. Творчество татарского писателя рассматривается в контексте его взаимосвязей с известными деятелями татарской культуры первой половины XX века: с К. Тинчуриным, С. Сайдашевым, А.Ключаревым и др. В произведениях Т. Гиззата отражались черты национального характера, быта и интересов татарского народа, что было большой смелостью писателя для его времени.

Abstract. The article reveals the features of T. Gizzat's creativity, reflecting the specifics of the Tatar literary process of the 1930s-1940s, provides an overview of the life and work of the writer. The work of the Tatar writer is considered in the context of his relationship with famous figures of Tatar culture of the first half of the twentieth century: with K. Tinchurin, S. Saydashev, A. Klyucharev and others. The works of T. Gizzat reflected the features of the national character, life and interests of the Tatar people it was a great courage of a writer for his time.

Ключевые слова: Тази Гиззат, татарская литература, татарская драматургия, народность, интересы татарского народа

Keywords: Tazi Gizzat, Tatar literature, Tatar drama, nationality, interests of the Tatar people

Җилкәне юк тал каек
Җилгә каршы баралмас.
Калканы юк ир-егет
Яуга каршы торалмас.

Дастаннардагыча тирән мәгънәле сүзләр. Аларны атаклы драматургыбыз Таҗи Гыйззәтнең “Алсук таң” әсәрендә гәүдәләндерелгән умартачы карт Гозәер улларына әйтә. Акыл иясе карт моның белән бик үткен фикер үткәрә: Тормыш дулкыннарының халәте бертөрле генә тормый. Беренче карашка тыныч кына булып тоелганнарының да эченә биниһая зур көч яшерелгәнлеге сер түгел. Аларны ниндидер бер сәбәп хәрәкәткә китерергә, бөтен нәрсәнең астын-өчкә китерерлек көчкә әверелдерергә мөмкин. Андый гарасатлар вакытында чыдамлы җилкәнле, ягъни ныклы иманы булганнар гына юлларыннан тайпылмаска мөмкин. Киеренке хәлләрдә иңендә калкан барлыгын тою ышанычлылык, түземлек бирә. Тудырган герое авызыннан мондый сүзләр әйттергән Таҗи Гыйззәт үзе дә социаль чолганышта әнә шундый зилзиләләр аша узды, аңа да шул хәтәр хәлләрдә шактый югалтулар бәрабәренә исән-имин калу насыйп булды. Аның каравы ул бу юлда үзенә көчле корал алды – каләм көче белән халкыбызның ничә гасырлар буена газап чигүенең сәхифәләрен образлы итеп күрсәтеп баруга иреште. Без

бу очракта аның яшәешендәге хәл-әхвәлләрнең иҗат юнәлешен билгеләүдә билгеле бер нигез булганлыгын искәртәбез.

Кайчакта матбугатта илебездәге 1917 елга кадәрге тормышны сагыну, алай гына да түгел өстенлекле итеп бәяләп әйтелгән фикерләргә юлыгырга туры килә. Сүз дә юк, аерым кешеләр өчен ул шулай да булгандыр. Әмма милләтебезнең ул вакыттагы гомуми хәленнән чыгып караганда, болай раслау хакыйкатькә хилафлык итүдән, патша хакимияте сәясәтенең асылын белеп бетермәүдән гайре нәрсә түгел. Патшаның егерменче йөз башындагы иң төп терәкләреннән берсе П. Столыпинның татарларга каршы сәясәтнең тулы бер нигезен чагылдырган чыгышларын гына искә алу да моның шулай икәнлеген ачып бирә. Бу җәмгыятьтә күп нәрсә кешенең иң мөкатдәс хокукларына каршы юнәлдерелгән иде.

Әйтик, җир мәсьәләсе егерменче йөз башында иң үзәктә торган, крестьянның җан авазы белән ыңгырашуына китергән нәрсәләрнең берсе иде. Таҗеттиннең этисе кебек хөрлеккә омтылучы, туган туфрагында иркенрәк яшәргә теләгән гаярь егетләр вакыт-вакыт Әгерҗе, Алабуга якларындагы Стахеев, Халитов кебек җир биләүчеләргә каршы көрәшкә күтәрелергә мәҗбүр булалар. Әмма көчләр тигез түгел, аерым төбәкләрдәге күтәрелешләр генә мәсьәләне тамырыннан хәл итүгә китерә алмый. Кәлимулла агайны да дәвамлы вакытка тоткынлыкка дучар итәләр.

Кешенең дөньяга карашы калыплануга балалык чорында күргәннәре-кичергәннәре бик нык тәэсир итә. Алар бигрәк тә киләчәктә иҗатчы булып китәчәк кешеләр күңелендә тирән эз калдыра. Без моны Таҗеттин мисалында да күрәбез. Аның иҗтимагый аңы калыплану вакыты инкыйлаби давыллы елларга туры килүе дә билгеле юнәлештә тәэсир итә. Үзедәй кешеләрнең өстенә кояш төшермичә, иңнәренә басып килгән патша хакимиятен какшату көннәрендә Таҗеттин күңелендә дә зур өметләр барлыкка килә. Ул да яшәешне матур итеп үзгәртергә омтылучылар арасында. Халыкка шушы якты максатларны аңлатып бирергә, аның күңелендә киләчәккә өмет уятырга кирәк. Моның юллары бихисап. Үтемлеләренең берсе – тамашалар күрсәтү ярдәмендә кешеләрнең иҗтимагый аңнарына, күңел дөньяларына йогынты ясау. Таҗеттин дә шундый хыяллар белән рухланучы зыялылар мохитенә тап була. Һәвәскәр артист, суфлер сыйфатында, алар белән спектакльләр куюда катнашып китә. Очраклы гына башланган бу юлның яшәү максатына әйләнеп китәчәге турында әле уйлап та карамый.

Әмма тәкъдир дигән нәрсә аны да тиешле юлга чыгара. 1920 елда Самара каласында татар галәмендә тәүге тапкыр сәнгать укуйорты – театр студиясеачыла. Аңа, театр сәнгатемохитендә Габдулла Кариев җитәкчелегендәдистәелгаякынкайнап, шактый тәҗрибә туплаган Кәрим Тинчурин һәм Әстерхан якларында шулай ук сәнгатьнең бу өлкәсендә халыкка танылган Зәйни Солтанов җитәкчелек итәләр. Татар телендә театр булдыру юлында төрле төбәкләрдә аеруча күзгә ташланган талантлы яшьләрне әлеге бер еллык курсларга җыялар. Иж каласы һәвәскәрләре Таҗеттинне шушында җибәреп укытып кайтаруны максат иткән икән, димәк, ул биредәге мохиттә аеруча сәләтлесе һәм өметлесе булган дигән сүз. Шул рәвешле, Таҗеттин Гыйззәтуллин (алга таба – Таҗи Гыйззәт) үз язмышын тулысынча театр сәнгате һәм драматургия белән бәйли.

Самарада укуны тәмамлагач, К. Тинчурин әлеге шәкертен кире Ижауга җибәрми, үзе белән ул вакыттагагы Казахстанның башкаласы Оренбургка барырга кодалый. Анда студияне тәмамлаучылардан татар театры оештыралар. Әйбәт кенә эшләп тә китәләр. Әмма 1921 елда, коточкыч ачлык башлангач, алар алдына да исән калу мәсьәләсе килеп

баса. Байтагы “икмәкле” Ташкентка таба кузгала. Чөнки анда ачлыктан котылып калуга өметләнәләр. Тажеттин монда да үз урынын таба. Үзен генә түгел, аңа биредә йөзләрчә ятим балаларны үлемнән алып калу вазифасын үтәргә дә туры килә. Ничек дигәндә, егеткә язмыш бер интернатта мөдир ярдәмчесе булуны насыйп иткән икән. 1922 елда исә Казанда дәүләт тарафыннан беренче татар драма театры оештырыла. Бу эшне җитәкләүнеК. Тинчуринга тапшыралар. Ул үз чиратында Т. Гыйззәтне дә Татарстан башкаласына кайтырга өнди. Шулай итеп, Т. Гыйззәт 27 яшендә Казан туфрагына аяк баса.Сүз уңаенда әйтергә кирәк, игелекле үзбәк җире нәкъ шушы елда халкыбызның талантлы шагыйре Һади Такташны да туган халкы тарафына озатып кала. Анда кышлаган елда Т. Гыйззәт “Җир уллары трагедиясе” авторы белән аралашкан икән, биредә, ягъни Казанда аны иҗади мохиткә кертеп җибәрүчеләрнең берсе дә Т. Гыйззәт була. Ике талантның эшчәнлекләре инде Идел буенда дәвам итә. Дөрес, аңа, төрле сәбәпләр аркасында, берничә ел Сембер (Ульяновск), Алабуга, Мәскәү шәһәрләрендә яшәп алырга да туры килә. Әмма 1929 елдан соң, К. Тинчурин янәшәсендә булуга өстенлек биреп, ул инде бөтенләйгә күңелен шушында беркетә.

Бу ике сәнгатькяребезне тагын да якынайта, берләштерә торган янә бер шәхес бар, ул – Салих Сәйдәшев. К. Тинчурин әсәрләренең сәхнә язмышын С. Сәйдәшев музыкасыннан башка күз алдына китерә алмаганыбыз кебек, шушындый ук бәйләнеш Т. Гыйззәткә дә карый. Аларның замандашы, режиссерһәм драматург Риза Ишморат бер вакыт композитордан сорый:

– Салих дус, синең халык яраткан көйләрең күп, бик күп. Син үзең шуларның кайсысын иң яхшысы дип саныйсың?

С. Сәйдәшев нык итеп әйтеп бирә:

– “Наемщик” спектакленә язган музыкамны!

Шулайдыр, Т. Гыйззәтнең шушы драмасы буенча куелган спектакльдә яңгыраган музыкаль әсәрләр, үзләренең халык моңнарыннан үсеп чыгулары белән генә түгел, профессиональ камиллек җәһәтеннән дә композиторның зур иҗади үсешен раслый иде. Увертюра, арияләр, дуэтлар, хорлар – барысы бергә ул тудырган музыканы опера сәнгатенә якынайталар. Дөресендә дә С. Сәйдәшев аны тулы канлы опера әсәре итеп эшләп бетерү белән илһамлана, ләкин моңа гомере җитми. Дусты, олы композиторыбыз Александр Ключарев, аның бу омтылышын тормышка ашырып, әсәрне опера театры сәхнәсенә күтәрде. Шуңа тагын Т. Гыйззәтнең “Бишбүләк”, “Башмагым” (Җ. Фәйзи белән), “Кыю кызлар” кебек әсәрләрнең музыкаль драма жанрында иҗат ителгәнлекләрен өстәсәк, аның каләменең бу хасияте тагын да киңрәк булып ачыла.Атаклы “Ташкыннар” трилогиясе дә халкыбыз моңнарын кулланудан башка шактый төссез булып туган булыр иде.Ул бу җәһәттән дә Г. Исхакый, К. Тинчурин салган юнәлешне дәвам иттерде. Дөрес, аңа Г. Исхакый иҗаты белән азыклану мөмкинлеге чикләнде. Аның каравы егерменче йөз башында “Зөләйха” драмасы авторының иҗат мәктәбен К. Тинчурин шактый нигезле үткән иде. Аның бу яктан да Т. Гыйззәткә йогынтысы булмады түгел.

Ике зур драматургны янәшә куеп сүз алып барып та, алар арасындагы аермалыклар булуын да күрсәтмәү мантыйкка туры килмәс иде. Гадәттә андый шәхесләрнең үзләренә генә хас сыйфатлары һәрвакыт була, әйтергә кирәк, еш кына ачык ярылып ята. Киресенчә булганда, классик булып танылу мөмкин дә түгел.

К. Тинчуриннан аермалы буларак, Т. Гыйззәт иҗатының бер юнәлеше аның драма хасиятләренә өстенлек бирүендә. К. Тинчуринны исә без иң әүвәл комедиограф буларак

беләбез. Т. Гыйззәт исә драманың зур остасы. Моның гыйбрәтле мисалы “Наемщик” әсәре. Башта ул аның сюжетын көлкеле вакыйгаларга нигезләгән иде. Әмма тора-бара драматург, әлеге хәлләргә халык мәнфәгатьләреннән карап, шактый катлаулы тормыш чынбарлыгын күрсәтеп бирүне максат итте, варианттан-вариантка аларны әсәр тукымасына тыгызрак урнаштыра барды. Шул рәвешле, әсәр бер татар авылы кысаларыннан илкүләм мәйдандагы вәзгыяткә аваздаш булган карашларны үткәрерлек үткенлеккә иреште. Коллыкның бер гәүдәләнеше булган крепостнойлыкның Росссиядә 1861 елга кадәр яши алуы мәсьәләсенең дә килеп кертелүе шулай дияргә мөмкинлек бирә.

Т. Гыйззәт иҗатының тагын бер үзенчәлеге – аның әсәрләрдә әнә шул унтугызынчы гасыр урталарыннан алып егерменче йөзнең илленче елларына кадәрге халык тормышының эзлекле күрсәтелеп килүе. Бездә әле бер генә драматургның да мондый бурычны куйганы һәм тормышка ашырганы булмады. Шунысын да игътибарсыз калдырып булмый, ул шулай да әсәрләрендә милли мәсьәләне үзәккә куя алмады (куеп кара, шунда ук яманаты чыккан илле сигезенче маддәгә эләгүеңне сизми дә калырсың!). Аның каравы халыкның сыйнфый изелүен бөтен аянычлылыгы белән күрсәтүгә ирешә. Т. Гыйззәтнең утызынчы еллар хәвеф-хәтәрләреннән исән калуы шуның белән бәйле дип тә әйтергә мөмкиндер. Сугыш вакытының ике елында язучылар оешмасы җитәкчелеген тапшырулары да аңа карата булган карашның уңай булганлыгы турында сөйли.

Әсәрләрдә милли үзенчәлекләрне күрсәтүне өнәмәгән рәсми сәясәткә яраштырып, ул заманда хакимлек иткән карашларга эстетика теориясен дә буйсындырулары аеруча гыйбрәтле хәл. Имеш, милли үзенчәлекләрне күрсәтү натурализм була. Әмма бу очракта Т. Гыйззәтнең кыюлыгын да икрар итәргә кирәк. Ул халкыбыз яшәешенә, тормыш-көнкүрешенә хас сыйфатларны гәүдәләндерүдән беркайчан да тайпылмады. Илгә билгеле булган драматург А. Корнейчук илленче елларда Т. Гыйззәт каләменең бу хасиятен язучылар съездында уңай яктан билгеләп үтте.

Менә шушы сыйфатлар аның әсәрләренең яшәүчәнлеген тәэмин итте. Берничә дистә еллар театрлар репертуарын тотып тору өчен, әнә шундый осталык, үзенә хас маһирлек, тамашачыларның зәвыгын һәм таләпләрен истә тоту, заман белән бергә сулау, театр сәнгате үзенчәлекләрен тирән белү кирәк иде. Аның илһамлы рухи җилкәне туган халкына, аның сәнгатенә хезмәт итү булды. Шушы затлы кыйбла аның әсәрләренең халык күңеле белән аваздашлыгын тәэмин итте. Тууына 125 ел тулган көннәрдә без боларны тагын бер тапкыр бәялибез һәм сирәк талантка ия элгәребезне ихласлылык белән хөрмәт итеп искә алабыз.

А.Ф. ГАЛИМУЛЛИНА
Казанский федеральный университет, Казань

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

Аннотация: В статье рассматривается современное состояние и поэтика художественных переводов произведений русских и татарских поэтов. На примере переводческой практики Рената Хариса, Дж. Сулеймана, Николая Переяслова, Алины Каримовой определяются основные тенденции в области художественного перевода. В татарско-русских литературных

взаимосвязях XX – XXI веков большую роль выполняет художественный перевод, способствовавший взаимообогащению литератур.

Abstract: The article examines the current state and poetics of literary translations of the works of Russian and Tatar poets. On the example of the translation practice of Renat Kharis, J. Suleiman, Nikolai Pereyaslov, Alina Karimova, the main trends in the field of literary translation are determined. In the Tatar-Russian literary relationships of the 20th - 21st centuries, literary translation plays an important role, contributing to the mutual enrichment of literatures.

Ключевые слова: Художественный перевод, татарская литература, русская литература, литературные взаимосвязи, Ренат Харис, Дж. Сулейман, Николай Переяслов, Алена Каримова

Keywords: Literary translation, Tatar literature, Russian literature, literary relationships, Renat Kharis, J. Suleiman, Nikolay Pereyaslov, Alena Karimova

Художественный перевод вносит большой вклад в развитие межкультурных связей и оказывает влияние на формирование интернациональной культуры, взаимообогащение литератур народов России и зарубежья.

Проблема перевода представляет собой одну из самых трудных и по сути неразрешимых проблем литературоведения потому, что в принципе невозможно дать окончательный ответ на вопрос, что лучше: как можно более точная, адекватная передача семантической и лексико-семантической стороны оригинала или же такой же перевод, который как бы утрачивает признаки «иностранности» и начинает восприниматься как часть национальной культуры языка-реципиента. Конечно, в идеале должно быть и то, и другое…

В мире ни одна литература не существует без взаимного обогащения и участия в творческом процессе переводной литературы. В качестве перспектив совершенствования художественного перевода с использованием татарского языка и дальнейшего исследования истории и поэтики переводов, следует отметить, что назрела необходимость создания уже библиографического указателя по художественному переводу, который продолжил бы работу Абрара Каримуллина и Энгеля Нигматуллина [Каримуллин 1962, Нигматуллин 2002].

В современной татарской литературе перевод занимает значительное место. Однако в большей мере носит частный, индивидуальный характер. В 1980-е – 2020-е годы в русско-татарских литературных взаимосвязях появляется больше переводов творческого характера, выявляются талантливые переводчики: Киям Миннибаев, Т.Нурмухамедов, Нури Арслан, Ренат Харис, Зульфат, Лерон Хамидуллин, Гариф Ахунов, Рашид Ахунов, Алена Каримова, Наиль Ишмухаметов, Вера Хамидуллина, Ахат Мушинский, Гаухар Хасанова, Борис Вайнери др.

По сравнению с предшествующими десятилетиями, количество переводов с русского языка на татарский и с татарского языка на русский резко сократилось. Сейчас выбор художественного перевода основывается на художественном вкусе и личных предпочтениях переводчиков. На татарский язык переведены многие произведения писателей второй половины XX века: Чингиза Айтматова, Юрия Бондарева, Мустая Карима, Валентина Распутина, Василия Аксенова и др.

Одним из последних достижений в области переводов русской литературы на татарский язык можно назвать книгу переводов выдающихся русских поэтов:поэта XVIIIвека Гавриила Державина (переводчик – Ренат Харис) (2016) и поэта XX века – А. Ахматовой (2013, коллектив переводчиков: Радиф Гаташ, Рифа Рахман, Рамис Аймет, Луиза Янсур и др.).

Следует отметить, что высокое художественное мастерство переводчиков получило общественное признание, так 2014 году переводчик Гаухар Хасанова вместе с автором получила премию им. Г.Р. Державина за перевод книги Марселя Галиева «Рух-Поэзия духа» (Тат. кн. изд-во, 2014), а в 2016 году Первую Республиканскую премию им. Г.Р. Державина получил народный поэт РТ Ренат Харис за переводы стихотворений Гавриила Державина.

Книга «Кизләү» (Казань, 2016) является первым изданием произведений великого русского поэта, выдающегося нашего земляка Гаврилы Романовича Державина на татарском языке.Книга высокохудожественно исполненных переводов сложнейших произведений всемирно признанного мастера оды и тончайших лирических стихов является существенным вкладом как в культуру татарского народа, так и в многонациональную отечественную литературу и пропаганду высоких образцов поэзии. Многие произведения классика мировой литературы и по сей день звучат актуально, злободневно.

В сборнике «Кизляу» включены поэтические переводы 29 од и стихотворений, отражающих широкий диапазон творчества Г.Р. Державина: гражданская, философская тематика, размышления о судьбе поэта («Кизләү», «Аллаһ», «Фелица», «Тончию,» «Давыл», «Балаларын үзетәрбияләүче анага», «Вакыт дәрьясы», «Хушлашу» и др.).

Показательно, что татарский поэт обратился к переводу программного стихотворения «Тончию» (1801), в котором Г.Р. Державин утверждает превосходство звания философа, «человека» над вельможей: «*Потомков поздных удивляло;/ В сединах лысиной сияло,/ И в нем бы зрелся человек*». Р. Харис стремится точно передать форму и содержание оригинала. Во вступлении, вслед за Державиным, обращаясь к Тончию, он перечисляет античные имена, ассоциирующиеся с различными видами деятельности: с Гомером, с полководцем Аристидом, с мудрым Сократом и принципиальным Катоном. Однако в татарский перевод автор включает оценочные эпитеты, отсутствующие в русском оригинале: *«Батыр Аристидны»* (храбрый), *«гакыллы Сократны»* (мудрый), *«кырыс Катонны»* (суровый), которые помогают создать точные, лаконичные характеристики античным образам и способствуют контекстуальной конкретизации. В 3 строфе подчеркивая интонацию размышления, свойственную всему стихотворению, поэт-переводчик изменяет порядок слов в предложении: *«...сурэтемне Терле сэер киемнэрдэ ясап ал бер,/ Белгэненчэ...»* (У Державина: «Пиши меня в уборах чудных,/ Как знаешь ты...»). Интересно контекстуальное звучание слова «саер», которое используется для перевода слова «чудный»: поэт-переводчик актуализирует и другие звучания татарского слова: «загадочный», «чудный».

Перевод произведений Г.Р. Державина на другие языки, особенно – на татарский – является сложным явлением. Оно требует от переводчика как отличного владения русским и татарским языками, высокой культуры стихосложения так и энциклопедических знаний, так как каждая строфа державинских од или анакреонтических стихов содержит аллюзии на известные исторические события, древние обычаи, обряды. Адекватная передача переводчиком философических и космогонических мыслей Державина демонстрирует огромные поэтические возможности татарского языка.

Специфику художественного мира Сулеймана исследователи рассматривают в контексте татарского постмодернизма.

В данной статье остановимся подробнее на анализе стихотворения «Чи-керт-ка-стан» [Сөләймән, 1999: 46 – 47], его переводе на русский язык «Куз-не-чик-стан» (перевод Алены Каримовой) [Сулейман, 2014: 18]), которое было прочитано 12 мая 1997 года на вечере Г. Айги в Чебоксарах.

Все же отметим и некоторые отличия в переводе на русский язык, которые не учитывают эмоциональные оттенки оригинала. У Сулеймана «Шәлперәйгән болын», дословный перевод: «расслабленный, увянувший луг», что соответствует символическому образу «Поле» из стихотворения Г. Айги. И хотя русский перевод этой строчки без сопоставления со стихотворением Г. Айги звучит органично, в нем есть метафорический образ «…Трав увянувшие космы», фигура «умолчания», добавленная переводчиком в начало строки, представляется органичной для структуры стиха татарского поэта. Вторая строчка третьей строфы также отличается от оригинала. У Сулеймана: «Әлсерәгән көтү» – собирательный образ стадо коров, которое измотано –«әлсерәгән» (этот глагол переводится как «изматываться, измотаться, изнуряться, изнуриться, изнемогать, изнемочь, уставать, устать; выбиваться (выбиться) из сил»), в переводе А. Каримова использует более нейтральный образ «утомленные коровы». Сулейман этой усталой, увядающей природе, земному миру противопоставляет активных, деятельных, жизнерадостных кузнечиков. Его стих лаконичный, емкий, основывается на звукоподражании (как у В. Хлебникова) и на зрительном образе скачущих кузнечиков (как у Э. Каммингса):

Сикергәли
Чикерт-чикерт –
Чикерт-кәләр
Сикер-гәли...

Безусловно, отдавая должное почти невозможности перевода такого сложно организованного текста без потерь, заметим, что русский перевод теряет эту лаконичность, в нем появляется, отсутствующая в оригинале описательность: «Лишь кузнечики мелькают», «Скок – куз-не-чик – без учета…». В то же время в русском переводе сохраняется главное: деятельный оптимизм, свободолюбие кузнечиков, противопоставленные утомленной природе. Образ кузнечиков передается через звукоподражания («скок и скок их, / сколько-сколько…») и зрительный образ.

Завершается стихотворение Сулеймана емким многозначным образом:

Эңгер йота
Саркып чыккан
Кара сыер сөтен...
[Сөләймән, 1999: 47]

Дословно этот образ переводится, как «Сумерки глотают просочившееся молоко черной коровы». Заметим, что в татарском тексте «Эңгер» дается в единственном числе, поэтому представляется, что эквивалентом точному переводу было бы: «Тьма (Ночь) глотает). Глагол «сарку» переводится как «сочиться, просочиться».

Татарский текст Сулеймана лаконичен, он закольцован ночными образами: «эңгер – тьма» и черная корова, которые уравновешивают активность и подвижность третьей строфы. Создается экзистенциальная, космическая картина разлитой в мире тишины, вбирающей в себя и небо, и землю. Этот образ возвращает нас и к первой строфе, где представлен сельский мир, в то же время возносит и к небу, где пролегает Млечный путь.

Этот образ укоренен как в традициях татарской литературы, так и легко воссоздает в сознании читателей и образы русской литературы. Например, его можно соотнести с лермонтовскими строчками: «*Выхожу один я на дорогу; / Сквозь туман кремнистый путь блестит; / Ночь тиха. Пустыня внемлет богу, / И звезда с звездою говорит. / В небесах торжественно и чудно! / Спит земля в сияньи голубом... / Что же мне так больно и так трудно? / Жду ль чего? жалею ли о чём?*» или даже с ломоносовскими: «*Открылась бездна звезд полна; / Звездам числа нет, бездне дна*».

И хотя Сулейман не проводит параллель с внутренним состоянием лирического героя, однако многоточие в конце стихотворения приглашает самого читателя к сотворчеству, к сопереживанию, к философским размышлениям.

Алена Каримова – замечательный переводчик, которая перевела и другие стихотворения Сулеймана, в целом бережно отнеслась к татарскому стихотворению, однако проявила стремление к завершенности, закольцевав финал по-своему, на центральном образе стихотворения – кузнечике:

Молоко коровы черной
Вниз по вымени стекает –
Сумерки его глотают…
Че-керт-стан…
[Сулейман 2014: 19].

Переводчик добавляет дополнительную строчку в финальную строфу стихотворения, вынеся на нее только одно слово: «Че-керт-стан…», так в оригинале звучит название стихотворения Сулеймана, сохранив слоговую разбивку оригинального текста, такое написание слов продолжает традицию В. Хлебникова, Э. Каммингса и Г. Айги, таким образом, переводчик возвращается нас к началу стихотворения, к его заголовку – Куз-не-чик-стан, то есть страна кузнечиков.

Таким образом, отметим, что финал стихотворения Сулеймана на татарском языке звучит более монументально, чем финал перевода, хотя в целом в переводе на русский язык почти полностью воспроизводятся лексические и стилистические особенности оригинала, при этом не всегда сохраняется синтаксис, особенно фигура «умолчания», которая в произведениях поэтов-авангардистов (В. Хлебникова, Г. Айги, Э. Каммингса и Сулеймана) заключает в себе смысловую функцию.

К числу адекватных переводов можем отнести и переводы произведений современного татарского поэта Рамиса Аймета, сделанные поэтами Николаем Переясловым и Сергеем Малышевым, – «Свобода в неволе» (2016) [Айметов, 2016].

Поэзия известного татарского поэта Рамиса Аймета отличается философской глубиной. В своих стихотворениях татарский поэт размышляет о смысле жизни, о смерти, о бессмертии души. Экзистенциальные проблемы бытия преодолеваются бесконечной верой поэта в доброе и светлое начало в человеке и во всеобщую гармонию во Вселенной («Пора», «Во мне поют мгновенья», «В поисках улыбки», «Автопортрет», «В дождь», «Проходит все…», «В предчувствии рожденья», «Настроение», «Праздник первых луж», «Сошел я наземь», «Качество души», «Судный день», «Я здесь», «В поисках смысла», «свобода», «Белый корабль», «Молитва к сердцу», «Без меня», «Последний праздник сирени», «Одиночество»).

Наиболее сложно поддается переводу форма поэтического текста, особенно следует отметить, что в отличие от русского стихосложения, в котором преобладает силлабо-тонический стих, в татарской поэзии до сих пор превалирует силлабический

стих. Это тоже создает определенные трудности для создания адекватных переводов. Приведем удачный пример сотворчества поэта и переводчика, когда в переводе произведения на русский язык сохранятся содержание и форма оригинала. Стихотворение «Акростих» Р. Аймета в переводе Н. Переяслова представлено следующим образом:

__Р__учьем журчит душа во мне, звеня.
__А__ может, это – льется песнь во мгле?
__М__ерцая, светит тайна из меня
__И__ тает теплым отсветом огня,
__С__лед в небесах рисуя на крыле.

__А__ если в стебле, где копилась мощь,
__Й__од вдруг иссякнет, как усопший сок,
__М__не вместо сил оставив в сердце – дрожь?
__Е__го собой – в ночи разбудит дождь,
__Т__ебя согрев, как с неба голосок… [4, 138].

Таким образом, следует отметить, что не ослабевает интерес к переводам художественных текстов с языков народов России (в том числе и татарского) на русский язык и с русского языка на языки народов России, а это предполагает решение насущных задач: специальной подготовки специалистов, которые могли бы профессионально осуществлять переводы технических, научных, художественных и т.д. текстов на русский язык с языков народов России и с русского – на языки народов России. Необходимо готовить двуязычные кадры, способных осуществлять высоко профессиональные переводы. Сейчас за небольшим исключением переводчики, как правило, работают через подстрочники. Н. Переяслов, С.Малышев и А.Каримова свои переводы делают по подстрочникам, а Ренат Харис и Дң.Сулейман, свободно владея русским и татарским языками, свои переводы осуществляют напрямую с оригинала.

ЛИТЕРАТУРА

Айметов Р.К. Свобода в неволе: Стихотворения / Рамис Аймет: Пер. с татар. Н.В. Переяслова, С.В. Малышева. Казань: Магариф – Вакыт, 2016. – 183 с.

Ахматова А.А. Избранные произведения: Анна Ахматова. Казань. Магариф – Вакыт, 2013. – 168 с.

Державин Г.Р. Кизляу: Одалар, шигырьләр: перевод Рената Хариса / Г.Р. Державин. Казан. Мәгариф – Вакыт, 2016. – 139 с.

Елисеев И.А. Поэзия в переводе // Идель, 2018. – № 8. – С.76.

Каримуллин А.Г. Татарская литература в переводах на русский язык (библиографический указатель. 1917 – 1960). Казань: Казан. ун-т, 1962. – 88 с.

Лирика А.С.Пушкина в татарских переводах / Сост. Г.Ф.Сафина. Казань: Казан. гос. ун-т, 2005. – 135 с.

Миннибаев К.С. Перевод – это искусство: Золотой век. Казань, 2004. – 196 с.

Нигматуллин Э.Г. Диалог литератур: Указатель переводов произведений русской литературы на татарский язык. Казань: «Унипресс», 2002. – 176 с.

Сулейман Знаки времени: поэма и стихи / Д.Ш. Сулейманов. Казань: Мәгәриф-Вакыт, 2014. – 127 с.

Сөләймән Минсез дөньяда. Казан: Мәгариф, 1999. – 127 б.

А.Ф. ГАНИЕВА
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

ТАТАР ШАРТЛЫ-МЕТАФОРИК ПРОЗАСЫ (БАТУЛЛА ИҖАТЫ МИСАЛЫНДА)

А.Ф. ГАНИЕВА
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань

ТАТАРСКАЯ УСЛОВНО-МЕТАФОРИЧЕСКАЯ ПРОЗА (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА РАБИТА БАТУЛЛЫ)

Аннотация. Условно-метафорическая проза возникла в национальных литературах в середине XX века в результате стремления выйти из идеологических рамок общественной формации. Рабит Батулла является одним из зачинателей этого направления в татарской литературе. Писатели данного течения основывают художественный мир на трех типах условности: сказочном, фантастическом и мифологическом. Автор статьи отмечает, что в творчестве Р. Батуллы используются все три вида. С одной стороны, они приводят к разнообразию стилей и жанров искусства, с другой стороны, содержание, поданное читателю в вымышленной обёртке, позволяет писателю косвенно донести до него реальную жизнь и связанные с ней размышления.

Annotation. Conditional-metaphorical prose appeared in national literatures in the middle of the XX century as a result of the desire to get out of the ideological framework of the social formation. Rabit Batulla is one of the initiators of this trend in Tatar literature. Writers of this trend base the artistic world on three types of conventions: fairy-tale, fantastic, and mythological. The author of the article notes that all three types are used in the works of R. Batulla. On the one hand, they lead to a variety of styles and genres of art, on the other hand, the content presented to the reader in a fictional wrapper allows the writer to indirectly convey to him real life and related thoughts.

Ключевые слова: Татарская литература, проза, Роберт Батулла, образ, герой.
Keyword: Tatar literature, prose, Robert Batulla, image, hero.

Шартлы-метафорик проза рус һәм башка милли әдәбиятларда XX йөз урталарында илдәге идеологик цензурага реакция буларак барлыкка килә. Тормыш-чынбарлыкка үз мөнәсәбәтләрен турыдан-туры белдерә алмаган язучылар замандашлары таныррлык шартлы-әкияти, фантастик дөнья сурәтләре тудыра башлыйлар. «Шартлылыкның төрле төрләрен файдаланып, шартлы-метафорик проза шартлы шәкел һәм алымнар пәрдәсе артына яшерелгән реаль чынбарлыкның асылын тагы да ачыграк күрсәтергә ярдәм итә» [Нефагина, 1997: 75]

1960 елларда башланган әдәбияттагы яңарыш эчтәлеккә генә түгел, жанр һәм форма ягына да тәэсир итә. Тормыштан канәгатьсезлек, ризасызлык, җәмгыятьтәге гаделсезлекләр, әйләнә-тирәгә, табигатькә салган зыян язучыларны яшәеш турында тирәнрәк уйланырга, үткән тамырларны барларга этәрә. Реализмның (бигрәк тә социалистик реализмның) хыял дөньясын чикләве, хис-кичерешләрне, уй-фикерләрне тулы иркендә сурәтләргә юл бирмәве аңлашыла. Бүгенге белән үткәнне янәшә сурәтләү, әсәрләрдә риваять, миф, легенда, әкият сюжетларын иркен файдалану, сихер, әверелеш

кебек алымнарга еш мөрәҗәгать итә башлау әдәбиятта шартлы-метафорик прозаның үсеш алуына китерә. Әлеге күренеш рус һәм милли әдәбият белгечләренең өйрәнү объектына әверелә [Гараева, 2015], [Загидуллина, 2017], [Нефагина, 1997], [Чушникова, 2014].

Рабит Батулла татар әдәбиятында шартлы-метафорик юнәлешне башлап җибәрүчеләрнең берсе булып тора. Бу агымдагы язучылар сәнгати дөньяны өч тип шартлылыкка нигезлиләр: әкияти, фантастик һәм мифологик. Р. Батулла үз иҗатында өч төрне дә куллана. Бер яктан, шартлы-метафорик сурәт сәнгать төрлелегенә китерә, икенче яктан, әкияти эчтәлеккә төрелеп, укучыга чын тормыш һәм аның белән бәйле уй-фикерләрне җиткерергә мөмкинлек бирә.

Язучы беренче «Исемем минем Дүрткүз» (1966) повесте белән үк яшь укучы күңелен җәлеп итә: анда кечкенә генә көчекнең ферма казларын көткән җирдән чыгып китеп, төрле шәһәрләрдә, илләрдә булуы, батырлыклар эшләп туган авылына әйләнеп кайтуы мавыктыргыч маҗаралар белән сурәтләнә. Маэмай күзлегеннән дөньяга караш бала психологиясенә туры килә, тормыштагы күренешләр гадиләштереп бирелә. Өйрәнчек кулдан язылган тәүге әсәрләрендә үк әкиятилек һәм реальлекне кушып бирүе, гадәттән тыш маҗаралыкка коруы белән Батулла үзенең язу манерасын ачыклый. Ә инде Дүрткүзнең чираттагы бер төрек хуҗасы «Мин бүген үз милләтемә каршы үлем җибәрәчәкмен. Шаһ Кипрга һөҗүм итә. Без җибәргән снарядлар гаепсез сабыйлар, абый-апаларга үлем алып киләчәк» [Батуллин, 1966: 68] дип уфтануы язучының иҗат позициясен, гуманист һәм милләтпәрвәр булачагын хәбәр итә.

Батулла әкиятләрен ниндидер принциптан чыгып классификацияләү кыен. Аларны традицион рәвештә җәнлекләр турында, тылсымлы һәм маҗаралыларга да аерып куеп булмый, чөнки күп кенә әкиятләрдә боларның өчесенә дә хас билгеләрне очратырга мөмкин. Укучының яшь үзенчәлекләренә бәйле бүлеп караганда кызык кына күренеш күзгә ташлана: балаларга нисбәтләнгән әкиятләрдә дә олыларга гыйбрәт алырлык мәгънә була. Мисал өчен, «Колакчын Тафи» (1966) әсәрендә аучылар көчеккә охшаш бер төлке баласын, атмыйча калдырып, үзләре белән алалар. Төлке эткә әверелә: ау вакытында токымдашларының ояларын табып бирә башлый. Кешеләр моның өчен Тафи муенына медаль-калай асып куялар. Тик ахырдан аучы аның үзен дә атып, колакчынлы бүрек тегеп кия. Әсәр яшь укучыга үз туганын сатканнарның үзен дә шул язмыш көткәнлеген кисәтү кебек аңлашылса, киңрәк фикерләүчегә җәмгыятькә, иҗтимагый стройга бәя буларак кабул ителә. Шулай ук аны милли күзлектән дә бәяләргә мөмкин.

Батулла – иҗатының башлангыч чорыннан ук коммунистик идеологияне инкарь итеп килгән язучы. 1960-1970 елларда моны турыдан-туры язып булмаганлыктан, әдип күчерелмә, текст асты мәгънәләре белән эш итә. Р. Фәйзуллин «Батулланың бөтен хикәяләре дә диярлек кинаяле, аларның һәрберсендә дә тел төбенә яшеренгән бер сер ята» [Фәйзуллин, 1998: 156] дип язуы белән хаклы. Мисалга, үз чорында күпләрне аптырашта калдырган «Монар» (Мираж) (1966) хикәясен алыйк. Исәнгол һәм Рәүф исемле ике ир, кыска юлдан барабыз дип, машиналары белән чүлгә кереп адаша. Өстәвенә, бензин бакларын да алырга онытканнар икән. Язучы оста психологик детальләр белән чүлдә калган кешенең чарасыз халәтен тасвирлап бирә. Сусызлык, билгесезлек, котылгысыз үлем куркынычы геройларны чыгырыннан чыгара. Тора-бара Исәнголның күзенә ерак түгел генә шәһәр күренә башлый. Рәүф юлдашын акылга китерергә омтыла, тик аны ишетергә дә теләмәгән Исәнгол шул билгесезлеккә таба юл тота. Моның мираж гына булуын белсә дә, Рәүф иптәше артыннан китәргә мәҗбүр

була. Әсәр тулысынча яшерен эчтәлеккә корылган, аны хикәя-метафора дип атарга мөмкин. Берәүләрнең коммунизм идеясенә ихластан ышануын, алдануын, икенчеләрнең хакыйкатьне аңлый торып та, башкаларга иярергә мәҗбүр булуын яшь Батулла «коммунизм чәчәк аткан» дәвердә үк шартлы рәвештә әйтеп бирә.

«Баш-аягым белән әдәбиятка чумган кеше буларак, мин хикәяләр язучы Батулла турында ишетеп белсәм дә, ул язган хикәяләрне укып, аңлый алмыйча интегә идем» [Әшрәфҗанов, 2008] дип яза Х. Әшрәфҗанов. Чыннан да, тормыш-чынбарлыкны реалистик һәм романтик ысулда яктыртуны гына кабул итәргә күнектерелгән укучыга Батулла иҗаты сәеррәк тоелырга мөмкин. Халыкның образлы күзаллавын сабый чактан ук сеңдереп үсү, әкият, миф, риваятьләргә аерым бер мәхәббәт белән тәрбияләнү алга таба Батулланың сәнгати дөньясына нык тәэсир ясый. Балалар өчен әкиятләр дигәнендә сәясәт чагылуы, өлкәннәргә нисбәтләнгән повесть-романнарына әкияти мотивлар кертеп җибәрүе дә аның моңарчы яшәп килгән әдәби стандартларга сыешмавын күрсәтә.

«Акбүре» повесте Буй-Турай авылының табигый яшәеше, бүреләрнең дә урманда үз тормышлары белән көн итүләре белән башланып китә. Көннәрдән бер көнне бүре аулау осталыгы белән дан алган Сыртак каршына башкалардан төсе белән дә, зурлыгы белән дә аерылып торган бүре чыга. Шул көннән башлап атаклы сунарчы Акбүрене тоту хыялы белән яши башлый. Батулла төрки халыкларның бүре турындагы риваятьләреннән уңышлы файдалана. Авыл тарихы да, Сыртакның нәсел башлангычы да турыдан-туры бүреләргә барып тоташкан икән. Акбүрене ату тыелганын белсә дә, сунарчы аучылык үҗәтлеген тыя алмый. Бөтен бәла да шуннан башлана. Кешеләр арасында да, бүреләр өерендә дә табигый баланс югала. Бүреләр белән мөнәсәбәттә халык тарихы яктыртыла: каһәрле утызынчы елларны, Бөек Ватан сугышы фаҗигаләрен, табигатькә китерелгән зыянны сурәтләп, автор бүреләр тормышы белән җәмгыять арасында янәшәлекләр уздыра. Бүре тешеннән һәлак булган Сыртак улы Котлыйга Акбүрене ауларга васыять итеп калдырса да, Котлый әтисеннән акыллырак булып чыга. Акбүренең тарих укытучысы Дивангәри булуын, аны үтерү бетүгә илтәчәген аңлый ул. Батулла укучы аңына тәэсир итү максатында халыкның мифик күзаллауларын яңарта. Шулай итеп, магик реализм авторга сурәтлелеккә һәм фикергә киңәергә мөмкинлекләр бирә. Әсәрдә кешенең киләчәге табигать белән гармоник мөнәсәбәттә яшәгәндә генә булачагы ассызыклана.

Р. Батулла прозасында реаль булган көнкүреш белән хыялый дөньяның кушылып китүе еш очрый. Аларның күбесе халык әкиятләрендәге кебек схематик калыпка салынган: канун бозу һәм аның өчен җәзага тару. Кылынган ялгышлык гафу ителә («Җыланнар» (2011), кайбер очракта җинаять өчен гомерлек җәза да бирелергә мөмкин («Фәрсия-пәризат» (2010), «Еш кызлары» (2010) һ.б. хикәяләре).

Шулай итеп, әлеге күзәтүләр күренекле язучы Рабит Батулланың сәнгати алымнарының индивидуаль-авторлык билгеләрен ачыкларга, аның уңышлы иҗади тәҗрибәләре татар әдәбиятын эчтәлеге ягыннан да, форма ягыннан да яңа баскычка күтәрүе турында нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә.

ӘДӘБИЯТ

Әшрәфҗанов Х. «Өстебездә каргыш, рәнҗеш ятмасын» // Шәһри Казан, 2008. – 22 март.

Батуллин Р. Исемем минем Дүрткүз: повесть // Роберт Батуллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 1966. – 84 б.

Гараева Г.Н. Развитие башкирской условно-метафорической прозы // Инновационная наука, 2015. №3. – С. 199–200.

Загидуллина Д.Ф. Условно-метафорическая проза // Современная татарская проза (1986-2016 гг.) основные тенденции историко-литературного процесса. Казань: Изд-во Академии наук РТ, 2017.– С. 175-186.

Нефагина Г.Л. Русская проза второй половины 80-х начала 90-х гг. XX века. Минск: НПЖ «Финансы, учет, аудит», «Экономпресс», 1997. – 231 с.

Фәйзуллин Р. Бар шундый бер Батулла // Равил Фәйзуллин. Сайланма әсәрләр. 5 томда. 4 т. : әдәби-публицистик мәкаләләр, иҗат портретлары, эссе уйланулар. Казан: Татар кит. нәшр., 1998. – 156 б.

Чушникова Н.В. Условно-метафорическая проза Мордовии: стилевые особенности // Филология и культурология: современные проблемы и перстективы развития: сборник материалов 6-й международной научно-практической конференции. Махачкала: «Апробация», 2014. – С. 63-75.

А.Р. ГАРАЕВА
Казанский федеральный университет, Казань

МЕЖЛИТЕРАТУРНЫЕ ДИАЛОГИ В ТВОРЧЕСТВЕ Г.ТУКАЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние на творчество Г.Тукая произведения русских поэтов. На материале анализа вольных переводов татарского поэта доказывается, что Г.Тукай в обращениях к лучшим образцам русской поэзии, остается сугубо национальным поэтом. Сравниваются «Просыпайся, мужик…» Г.Тукая и «Что ты спишь, мужичок?» А.В. Кольцова. Доказывается, что его переводы вольные. А также приводятся примеры переводов произведений из творчества М.Лермонтова.

Ключевые слова: межлитературный диалог, вольный перевод, связь творчества, национальная литература, сопоставление.

Annotation. This article examines the influence Of works by Russian poets on the work of G. Tukai.Based on the analysis of free translations of the Tatar poet, it is proved that G.Tukay in his appeals to the best examples of Russian poetry, remains a purely national poet. Compared "Wake up, man..." G. Tukaya and "What are you sleeping, man?" A.V. Koltsov. It is proved that its translations are free. Examples of translations of works from the works Of M. Lermontov are also given.

Keywords: inter-literary dialogue, free translation, connection of creativity, national literature, comparison.

«Ни одна великая национальная литература не развивалась вне творческого взаимодействия с литературами других народов» – писал В.М. Жирмунский [Жирмунский, 1979: 71]. И действительно, развитие татарской литературы происходит за счет межлитературного диалога. Если в начале развития это были восточные формы, мотивы, образы и т.д., то к началу XX века татарская литература стала обогащаться идеями русской литературы. В истории многих национальных литератур выделяются периоды, когда межлитературный диалог становится причиной невероятного скачка. «В татарской литературе начала XX века, например, мощным стимулом, оказавшим серьезное влияние на идейно-эстетическое содержание и поэтику, явился синтез многовековых традиций Востока с достижениями словесного искусства Запада» – отмечает Т.Н. Галиуллин [Галиуллин, 2014: 105]. На творчества русских поэтов

опирались такие представители татарской литературы начала XX века как Г.Тукай, Дардменд, С.Рамиев, С.Сунчелей и т.д.

С точки зрения обогащения национальной литературы Г. Тукай в своем творчестве часто обращался к русским поэтам. «Продуктивностью, смелостью и поэтической отточенностью выделялись его авторские переводы и переложения» [Галиуллин, 2014: 105].

Первое поэтическое произведение опубликованное в прессе – это «Мужик йокысы» / «Просыпайся, мужик…» (1905).

Это произведение является вольным переводом стихотворения А.В.Кольцова «Что ты спишь, мужичок?». У Кольцова стихотворение состоит из 13 строк, а у Тукая – 19. Таким образом, следует принять тот факт, что татарский поэт не просто перевел, а также развил и обогатил данную тему. Также хочется отметить, что у Тукая объектом является не только «мужик», но и его семья: жена и ребенок. Как известно, А.Кольцов писал свои произведения на понятном языке, не используя сложные, непонятные, заимствованные слова. Тукай также при переводе использовал простые слова, здесь нет архаизмов, заимствованных слов и т.д. Поэтому стихотворение «Мужик йокысы» очень сильно отличается от его других произведений.

Приведем несколько строк, которые добавил Г.Тукай:

Тик яткач, Ходаем
Бирми мал сәбәпсез:
Бишмәтең таланган,
Күлмәгең сәдәпсез.
Үзеңдә ялкаулык,
Хатныңда аңкаулык;
Кайда кышка азык
Ачлыктан сакларлык?(“Мужик йокысы”).
Оглянись на себя:
Гол как будто сокол.
На дворе ни кола,
На гумне ни зерна,
Пажить сгнила в полях,
Лошадёнка одна,
Ей цена три рубля.
Хлеба нет на полях,
Нет соломы в стогах,
Сам лентяй, и жена
Ни на что не годна (Перевод В.С.Думаевой-Валиевой).

Как мы видим, тяжелое материальное положение крестьян молодой поэт объясняет их ленивостью, не желанием и не умением работать.

А в произведении Кольцова не акцентируются причины сложной жизни крестьян. Для него самое главное – точно и детально изобразить тяжелую жизнь обычного мужика.

Г. Тукай в 1905-1907 гг. написал около 75 стихотворений. 15 из них – переводы с русского или европейской литературы. В этот период Тукай очень часто обращается к Пушкину и Лермонтову. В одном из своих произведений Тукай приводит следующие строчки:

Хочу быть Пушкина и Лермонтова близь.
Карабкаюсь за ними потихоньку ввысь (Перевод В.С. Думаевой-Валиевой)
Пушкин илә Лермонтовтан үрнәк алам,

Әкрен-әкрен югарыга үрләп барам(“Бер татар шагыйренең сүзләре”).

Г.Тукай знакомится с творчествами этих поэтов в Уральске. Он их называет своими наставниками. Конечно, мы видим, что татарский поэт не слепо им поклоняется, а идет своей дорогой, однако, есть дорога, по которой им «по пути». Здесь совпадают их идей, мотивы.

Г.Тукай перевел на татарский язык очень много стихотворений М.Лермонтова. Например: «Г[ну] Павлову (Как вас зовут?..)» – «Шагыйрьгә», «Опасение» – «Вәгазь», «Пророк» – «Пәйгамбәр», «К *** (Я не унижусь перед тобою…) – «Алдандым», «К*** (Из Шиллера)» – «Шиллердән», «К деве небесной» – «Хур кызына», «К*** (Глядися чаще в зеркала...)» – «...га (И матур!иренмәче...)», «Молитва» – «Тәэссер», «Ответ» – «Соңра», «Эпиграмма» – «Охшату», «Дитя в люльке» – «Бишектәге бала», «В альбом» – «Байроннан», «Звезда» – «Кичке азан», «Три пальмы» – «Кадер кич», «Ангел» – «Шыер».

Связь творчества Тукая с Лермонтовым каждый литературовед, исследователь видел по-своему. Например, по мнению В.Р. Аминевой, «в лирике Г.Тукая, выделяется ряд мотивов и образов с явным параллелизмом их соответствия поэтике М.Ю.Лермонтова. В данном случае субъект межлитературной дискурсии – читатель, актуализируя релевантный смысловой потенциал вступающих в диалог текстов, выполняет функцию их модально-смысловой центрации. Так, уход от несовершенной действительности нередко принимает в творчестве русского и татарского поэтов форму замкнутости во внутреннем мире личности, в жизни души. Например, в стихотворении «Күңел йолдызы» («Моя звезда», 1909) противопоставляются и уравниваются два мира –пространство вселенной и сфера человеческой души, характеризуемые оппозициями света и тьмы, легкости и тяжести, временного и вечного» [Аминева, 2012: 7].

Мы не можем не согласиться с тем, что «хотя в творчестве Тукая достаточно большое место занимают вольные переводы, он ни одно инонациональное произведение в буквальном смысле не переводил, а развивал мотивы, и определяющим в текстах оставалось тукаевское – сугубо национальное – мировоззрение и мышление» [Галиуллин, 2014: 106].

Конечно, Тукай переводил, однако, их он называл «иярү», т.е. «следовать». Мы же видим, что даже названия некоторых произведений не совпадают. Например: «В альбом» – «Байроннан», «Звезда» – «Кичке азан», «Три пальмы» – «Кадер кич», «Ангел» – «Шыер» и др.

Люди, которые близко знакомы с творчеством Тукая и Лермонтова не могут заметить тот факт, что в творчестве Тукая есть те стихотворения, которые не являются переводами или «иярү» Лермонтова, однако у них одни и те же мотивы, темы, образы. Например: мотив поиска счастья, одиночества и т.д. Это связано и с историческим временем, в котором они проживали, и условиями, и тем, как к их творчеству относились коллеги, читатели.

По мнению Хабибуллиной А.З., «черты арабо-мусульманской философии, отразившей идею «метафизического атомизма», можно найти в восприятии Тукая лирики Лермонтова, и в частности, его переводе стихотворения Лермонтова «Ответ». Внешнее сходство между татарским переводом и убеждениями арабо-мусульманских философов позволяет понять, почему доминирующим здесь стало не выражение чувств лирического героя, подобно вспышке, а их описание, своего рода развертывание с помощью других дополнительных сравнений и художественных образов таких, как душа, мученик, дервиш» [Хабибуллина, 2009: 144].

Итак, мы утверждаем, что связь творчества Тукая и русских поэтов существуют. Однако стихотворения Тукая в переводе, обработке обретают особую систему ценностей, которые указывают на национальный склад мировидения.

ЛИТЕРАТУРА

Аминева В.Р. М.Ю. Лермонтов и Г.Тукай: к вопросу о структурно-содержательных особенностях межлитературных текстовых образований // Филология и культура, 2012. № 2. – С. 7-10.

Галиуллин Т.Н. Диалог национальных литератур (на примере творчества г. Тукая) // Филология и культура, 2014. №2. – С.105-107.

Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Л.: Наука, 1979. – 500 с.

Тукай Г.М. Әсәрләр. 1 т. Шигъри әсәрләр (1904-1908). – Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 407 б.

Тукай Г. Стихотворения: пер. с татар. Л.: Сов. писатель, 1988. – 432 с.

Хабибуллина А.З. Из истории переводов произведений М.Ю. Лермонтова в тюркоязычных литературах // Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. Т.151., 2009. №3. – С. 144-152.

Э.Ф. ГАРИФУЛЛИНА
Казан федераль университеты, Казан

Х.ТУФАН ИҖАТЫНДА ГРАЖДАНЛЫК ЛИРИКАСЫ

Э.Ф. ГАРИФУЛЛИНА
Казанский федеральный университет, Казань

ГРАЖДАНСКАЯ ЛИРИКА В ТВОРЧЕСТВЕ Х.ТУФАНА

Аннотация. Статья посвящена изучению особенностей гражданской лирики в творчестве Х.Туфана. В его гражданской лирике важное место занимает тяготение к метафорическому или символическому мышлению, сочетание условности с напряженными лирико-эмоциональными моментами. В ходе исследования установлено, что традиционные для татарской поэзии образы-символы в гражданской лирике поэта выступают «выразителями» «противоидеологической» авторской позиции, становятся номинациями субъективного отношения татарских поэтов к происходящим событиям.

Abstract. The article is devoted to the study of the features of civil lyrics in the works of X.Tufana. In his civil lyrics, an important place is occupied by the attraction to metaphorical or symbolic thinking, a combination of Convention with tense lyrical and emotional moments. In the course of the research, it was found that traditional Tatar poetry images-symbols in the poet's civil lyrics act as "expressions" of the "anti-ideological" author's position, become nominations of the subjective attitude of Tatar poets to the events taking place.

Ключевые слова: гражданская лирика, символ, метафора, лирический герой, Х.Туфан.

Keywords: civil lyrics, symbol, metaphor, lyric hero, H. Tufan.

Гражданлык лирикасы татар поэзиясендә иң актив жанрлардан санала. Гражданлык лирикасында хис-кичерешнең сәбәбенә тарихи вакыйга яки хәл, ситуация

әверелә, типиклаштыру да иҗтимагый аңга мөнәсәбәтле чагыла. Җәмгыятьтәге, халык тормышындагы вакыйга-хәлләр нәтиҗәсендә туган хис-кичереш аша шагыйрьнең җәмгыятьтәге тәртипләргә һәм кагыйдәләргә мөнәсәбәте, ягъни гражданлык позициясе ачыла (еш кына ул әсәрнең исеменә үк чыгарыла), шуңа бәйле төстә шигырь тукымасында лирик герой һәрвакыт гражданин буларак гәүдәләнеш таба [Йосыпова, 2007: 205].

1916 еллардан каләм тибрәтү – шигырьләр язу белән мавыккан Х.Туфанга, Казанга килгәч, иҗат юлын өр-яңадан башларга туры килә. Ул Казанда шаулаган яңа инкыйлаби әдәби хәрәкәтнең сул канатына кушыла. Г.Кутуй җитәкчелегендәге футуристлар сафына баса. Беренче тапкыр матбугатта Х.Туфан “Кызыл Татарстан” газетасының 1924 ел, 23 сентябрь санында “Эшче хәбәрчеләр” шигыре белән күренә. Шигырьдә“бер кеше аңында туган көрәш идеясе, кайгылар, авырлыклар аша узып, халык фикеренә әверелергә мөмкин” дигән мәгънә аңлатучы имажинистик образ гаять тә катлаулы. Бу сурәттә тагын җәмгыятьтәге олы үзгәрешләрнең бер шәхси фикердән килеп чыгуы хакындагы мотив ассызыклана[Заһидуллина, 2011: 201]. Ул күпмедер күләмдә иҗатчының халыкны үз артыннан иярә алуы турында сөйли.

Х. Туфанның гражданлык лирикасында «эзоп теле» формалаша, шагыйрь икенчел эчтәлек тудыру алымы аша үз фикерен, позициясен төгәлләштереп бара. Бу алым, бер яктан, кинаяләп сөйләү, икенче яктан, символлар уйнату аша барлыкка килә. Мәсәлән, иҗатының башлангыч чорында тотрыклы булып, шигырьләрдән шигырьгә кабатланып килүче якты матур киләчәккә ышаныч мотивы Х.Туфанның “Бөдрә көннәр” (1926) шигыренең дә үзәгендә тора [Заһидуллина, 2011: 201]. Шагыйрь җил сурәте ярдәмендә көтелмәгән метафоралар һәм катлаулы шигъри формулалар тудыруга ирешә:

Кайтты да җил кичә,
Аумакай җил,
Кышны матәмләшеп
Болыннан,
Бүген
Язны мактап
Балалайка уйный
Телеграф чыбыгыннан [Туфан, 1970: 95].

Әдәби әсәрләрдә иң кискен каршылыкларны тасвирларга кирәк булганда, сүз остасы бер-берсенә капма-каршы мәгънәле сүзләр-антонимнарны куллана: кичә – бүген. Шагырь революцион борылышлардан соң килгән иминлек елларының язын тасвир итә. Моннан тыш, шигырь тукымасында образның символик мәгънәсе дә калка, һәм, традицион мәгънәне яңартып, якты, матур киләчәк булып аңлашыла.

Якты киләчәккә ышаныч мотивы белән сугарылган «Татарстанда» (1925) поэмасында үткән / бүгенге оппозициясе, элек / хәзер кебек формалашып, аерым бүлекләр формасында әсәр структурасында ук урын ала. Саз, губерна, кышлак кебек детальләр үткәннең билгесе кебек кабул ителә, үткән бәхетсезлек чыганагы, бүгенге кешене бәхетле итә кебек фикер алга чыга, трактор, марш кебек бүгенгене тергезгән образ, сүз–сурәтләр шушы мәгънәне төрле яклап көчәйтүгә хезмәт итә. Риторик эндәш төсендә аерып куелган хушлашу гыйбарәсе, саубуллашу белән бергә, бөтенләйгә аерылу мәгънәсенә дә ишарә ясый:

Син китәсең бездән, караңгы көн,
Ясин,

Ясин – синең соңгы арияң!
Культурабыз җәе киләчәгең, –
Язгы тургаймыни, –
Сайрый монда бүген “Сания”.

Колонияләр,
Коллар күрсен әйдә:
Байрагыңны
Өскә, Кремль!
Милләтләрнең соңгы рейдларында
Сагынып көтә сине
Килер көн [Туфан, 1970: 28].

“Ак каен” шигырендә гражданнар сугышы фаҗигасе сурәтләнә. Шигырь өч өлештән тора. Беренчесендә лирик герой гражданнар сугышының фаҗигасен, аның гайре табигый булуын күрсәтә. Икенче өлештә ак каен белән үлемгә дучар ителгән егетнең сөйләшүе бирелә. Өченчедә лирик геройның әлеге вакыйгага мөнәсәбәте күрсәтелә. Димәк, шигырьнең эчтәлеге – егетнең вакытсыз һәм үкенечле үлеменә кайгыру һәм хәсрәт алып килүче сугышка нәфрәт хисе.

Сугышка, яшь кешенең үлеменә нәфрәт икенче өлештә хис дәрәҗәсе буларак ачыла. Егетнең җан ачысы белән әйткән сүзләрендә, каенның җавабында хисләр ташкыны укучы күңеленә үтеп керә. Соңгы строфада юану бирелә.

Әйтсәгез лә шушы ак каенга:
- Елама син, каен, аппагым,
Киң кырларда үзе генә түгел,
Эзе дә юк инде ятларның [Туфан, 1970: 140].

Шагыйрьнең «Ә йолдызлар дәшми» (1937) шигырендә киная шәхес культының асылын ачуга юнәлтелә:

Раслап бары: «Денем өчен түгел,
Көнем өчен яшим!» – дигәнне,
Дегетли дә кадерле ирләрне,
Сата илнең һәрбер кибәге...[Туфан, 1970:152].

Кояш һәм йолдызлар символлары илнең абруйлы кешеләре, талант ияләре, күренекле шәхесләр булып укыла. Шушы фонда шагыйрьнең үкенече әлеге кимчелекләр, фаҗигаләр хакында дөреслекне әйтергә тиеш булган «олыларның» үз-үзләрен тотышларына юнәлә. Ахыр чиктә символ тоталитар идеологиянең «йолдызларны» да үзенә буйсындыруы хакындагы фикергә китерә. Яки «Яңа тормыш турында» шигыре шулай ук киная белән үткәннән, нәселдән, аталардан баш тарту, әхлаксыз тормыш алып бару күренешләрен тәнкыйтьләүне әсәр үзәгенә куя.

Шулай итеп, афористик фикерләргә таяну, мәкаль-әйтемнәргә, символик сурәтләргә иркен мөрәҗәгать итү, икенче яклап, Х.Туфан иҗатының үзенчәлеген дә билгели. Иске һәм яңа тормыш сурәтен капма-каршы куюга нигезләнгән мондый шигъри үрнәкләрдә үткәннең карангылыгына төшенгән гыйсъянчы лирик герой яңаның матурлыгын, мөһимлеген раслый, укучыны да, искелектән баш тартып, яңа тормышка атларга өнди. 1930 нчы еллардан Х.Туфанның дөньяга карашында, үзе нык инанган идеологиягә мөнәсәбәтендә хасил булган үзгәрешләр нәтиҗәсе әсәрләренең эчтәлегендә дә аерымачык күзгә ташланып тора. Иҗатында Совет системасына, хакимият

вәкилләренә тәнкыйди караш, яңа тормышның көнүзәк проблемаларын яшәеш, милләт язмышы, халык әхлагы һәм традицияләре ноктасыннан күздән кичерү шигырьләрнең гражданлык эчтәлеген тирәнәйтә, тарихи чор, иҗтимагый вазгыять белән бәйле әсәрләрдә сәяси барышка бәя пәйда була[Гайнетдинов, Йосыпова, 2017: 255], болар яшерен эчтәлек, киная, эзоп теле, символлаштыру ярдәмендә мәйданга чыга.

ӘДӘБИЯТ

Гайнетдинов М., Йосыпова Н. Х.Туфан / Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. Т.5: 1917-1956 нчы еллар). Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. – 623 б.

Заһидуллина Д.Ф., Йосыпова Н.М. XX гасыр татар әдәбияты тарихы. I кисәк (XX гасырның беренче яртысында татар әдәбияты): Югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Казан ун-ты нәшр., 2011. – 235 б.

Йосыпова Н.М. Лирика / Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. Казан: Мәгариф нәшр., 2007. – 252 б.

Туфан Х. Давыллы еллар лирикасы: Шигырьләр,поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1970. – 432 б.

К.К. ГАСАНОВА
Бакинский государственный университет, Баку

МЕЖДУНАРОДНЫЙ СЮЖЕТ «МУЖ НА СВАДЬБЕ ЖЕНЫ»

Аннотация. В статье рассматривается один из международных сюжетов эпоса «Книга отца нашего Коркута», зарегистрированного под номером 891 в «Указателе типов сказок» А.Аарне - «Муж на свадьбе жены». Этот сюжет встречается в самом большом сказании эпоса – «Песнь о сыне Байбуры-Бека, о Бамсы-Бейреке». История начинается с сюжета «Долгожданное рождение сына и дочери Огузских ханов Бай Буры и Байбиджана», которые договорились жениться на своих детях. Однако Бейрек и Бану Чичек были разлучены в день свадьбы, и Бейрек был заключен в тюрьму. История заканчивается тем, что Бейрек приезжает на свадьбу своей невесты, которую заставили выйти замуж за другого мужчину. В статье отмечается искажение традиционного сюжета: Бамси Бейрек не убивает Яланчиоглу, распространявшего слухи о его смерти, что вызвало не только личную месть, но и обострение конфликтов между огузами.

Abstract. The article deals with one of the international plots in the epos “The Book of Dede Gorgud” registered under the number 891 in the A.Aarne “Tale Type Index” – “A husband at his wife’s wedding”. This plot occurs in the biggest story of the epos “Bamsi - Beyrek, Kam-Bura’s son”. The story begins with the plot “Long-awaited birth of the Oghuz Khans Baybura’s and Baybijan’s son and daughter” who made an arrangement to marry their children. However Beyrek and Banu– Chichek were separated on their wedding day and Beyrek was imprisoned. The story concludes with Beyrek’s coming to his betrothed’s wedding who was made to marry the other man. It is noted in the article that the traditional plot is distorted: Bamsi Beyrek does not kill Yalanchioglu who spread rumors about his death, and this caused not only personal revenge but also worsening of conflicts among the Oghuz people.

Ключевые слова: Деде Коркут, огуз, международный сюжет, Бамсы–Бейрек, Бану-Чичек, эпос, свадьба, муж

Keywords: Dede Gorgud, Oghuz, international plot, Bamsi Beyrek, Banu Chichek, epos, wedding, husband

В эпосе «Книга отца нашего Коркута» данный сюжет встречается лишь в одном сказании – «Песнь о сыне Байбуры – Бека, о Бамсы – Бейреке» и составляет её основное

содержание [Книга отца нашего Коркута, 1989: 60-90]. Указанное сказание – одно из самых больших в эпосе «Книга отца нашего Коркута». Оно начинается с рождения долгожданных детей – сына и дочери – огузских беков Бай-Буры и Бай –Беджана. Бай-Беджан перед всеми огузскими беками обещает «дочь свою с сыном Бай Буры в колыбели еще обручить» [Книга отца нашего Коркута, 1989: 61].

В сказании повествуется о сложном, противоречивом периоде родины огузов, полном борьбы, козней, интриг, войн, борьбы за власть. На фоне этих событий и разворачивается основное действие сказания. Однако Бай – Бура и Бай-Биджан остаются в натянутых отношениях. Сватом молодых, помолвленных с колыбели, выступает Деде Коркут, которому с большой трудностью удается заполучить руку Бану-Чичек для Бейрека. Это служит наглядным свидетельством противоречий, смуты, раскола в огузском обществе. Традиции государственности ослабли, распри между беками перешли все границы. Границы страны недостаточно охраняются. В такое неспокойное время враг похищает Бейрека во время свадьбы, «и с тридцатью девятью джигитами уводит в плен» [Книга отца нашего Коркута, 1989: 72]. Если подойти к этим событиям с исторической точки зрения, то основную вину следует искать во внутренних противоречиях в стране. Хотя все эти события в начале сказания связаны с различными сюжетами, эпизодами, в действительности они подготавливают почву для сюжета «пленение мужа и его приход на свадьбу жены».

Традиционный сюжет начинается с разгрома шатра Бейрека и захвата его в плен в первую брачную ночь правителем крепости Байбурд. Семнадцать лет Бейрек проводит в темнице. Огузские беки остаются равнодушными к судьбе юноши, никто его не ищет. Вскоре приходит весть о его смерти. Только родные и близкие оплакивают его; отец слепнет от горя, выплакав все слезы, сёстры рыдают, причитая «Бейрек», Бану-Чичек ждет своего суженного. Высшее огузское общество во главе с Баяндур – ханом и Казан-Беком и вовсе не интересуются судьбой юноши. Это показывает, что огузское общество, раздираемое внутренними противоречиями, находится на грани раскола.

Как уже указывалась, традиционный сюжет в сказании начинается пленением Бейрека, однако его «приход на свадьбу» происходит не сразу, а только лишь через шестнадцать лет. За этот период озан[1] связывая ряд сюжетов в эпической традиции с событиями, происходящими вокруг Бейрека, создаёт огузнаме.[2] Каждое из этих событий – различные небольшие сюжеты или мотивы из народной жизни, опирающиеся на национальные ценности и волнующие общество. Многие из них являются традиционными для повседневной жизни и быта народа. Этот бытовой мир обусловлен различными обычаями, традициями и принятыми правилами. Печаль, вызванная разрушением шатра Бейрека и его захватом в плен, передаётся в традиционных для огузского быта формах. Можно сказать, что ни одна из них не нарушается в сказании: Заря занимается, солнце поднимается. Мать и отец Бейрека являются, глядь-поглядь, а шатра-то его нигде не видать. Только ах! - и сказали. Ворот на одежде порвали, с горя разум свой потеряли. Видят, только ворон летает да отвязанный пес шныряет. Только шатер разбитый да наперсник лежит убитый.

Отец Бейрека высокую чалму с головы срывает, оземь ее ударяет, ворот одежды своей разрывает, «сын мой, сын!» – причитает, горько рыдает. Седокудрая мать его

---

[1] Озан – поэт – певец, сказитель у тюркских народов.
[2] Огузнаме – эпические памятники о легендарной родословной тюрков – огузов.

навзрыд рыдает, слезы ручьем проливает, острые ногти в белое лицо вонзает, щеки румяные раздирает и чернее ворона черного волосы черные рвет – вырывает.

Так вошло горе в златоверхний шатер Бай-Буры» [Книга отца нашего Коркута, 1989: 72-73].

Бай-Бура переживает всю родительскую горечь утраты сына, однако никому из огузских беков, как указывалось выше, до него нет никакого дела. Они даже не предпринимают попытки привезти тело Бейрека в родной край после распространения слухов о его смерти. Эта ситуация остается открытой в сказании. В тюркском эпосе традиционные поминки по погибшему герою имеют древние корни. В тюркском сказании «Алп Эр Тонга» над телом убитого героя плачут и причитают, и после его похорон продолжают поминки. В эпосе же «Книга отца нашего Коркута» ни отец Бейрека, ни огузские ханы не только не мстят за Бейрека, но и держат траур по нему, даже не предав его тело земле. Это, прежде всего, может быть связано и с изолированием Бай-буры в огузском обществе. Как бы ни печалился Казан- бек о Бейреке, его вовсе не волнует судьба юноши. Услышав весть о смерти Бейрека, он держит по нему траур, однако даже не предпринимает попытки привезти его тело в Огуз или же удостовериться в правдивости вести. То же самое происходит и с другими огузскими беками-друзьями Бейрека: они не выясняют правдивость страшной вести и не выявляют истину: «Тут и вся орда разнопестрая в горе черное погрузилась. Белое снимали, черное надевали. Беки великих огузов надежду увидеть Бейрека совсем потеряли» [Книга отца нашего Коркута, 1989: 74]. «И только брат Бану – Чичек Дели Каргар в Великий диван Баяндур-хана является, на колени опускается, говорит:

— Да будет долгой жизнь великого хана! Как Бейрек пропал, уж шестнадцать лет миновало! Был бы жив, он весть о себе подал, или вернулся сам. Султан мой! Если найдется джигит и меня известит, что Бейрек жив-здоров, от меня он получит шитых серебром, златом много пышных даров. Кто о смерти его весть принесет, тот сестру мою замуж возьмет» [Книга отца нашего Коркута, 1989: 73].

Профессор Т.Гаджиев отмечает, что на семейном уровне этот траур длится 16 лет. За этот период ни Бану-Чичек не помышляет о замужестве, ни находится желающий посвататься к ней. Таким образом, даже по истечении 16 лет женщина всё ещё должна ждать. Отсюда следует, что молча скорбеть по пропавшему без вести на протяжении шестнадцати лет является обычаем. Во-вторых, женщина может выйти замуж в том случае, если получит известие о смерти мужа [Гаджиев, 1999: 103].

Мысль о поисках Бейрека приходит в голову брата Баны-Чичек Дели-Каргара лишь шестнадцать лет спустя. Это продиктовано желанием брата, искренне переживающего за свою сестру, оставшуюся в старых девах в отцовском доме. Среди народа бытовало мнение: если обручённый герой пропадал без вести, то необходимо было установить, жив он или нет. В случае вести о его смерти предъявлялись доказательства его смерти. Если доказательства подтверждались, то невесту или вдову отдавали либо тому, кто принес весть о смерти, либо его сыну или близкому холостому родственнику. Эту миссию берет на себя Яланчыоглу, когда-то бывший другом Бейрека. Он приходит к Баяндур –хану и обещает принести весть о Бейреке.

Как и в мировой эпической традиции, в огузском эпосе тот, кто обещает принести весть о жизни или смерти героя, выбирает путь лжи. Когда-то Бейрек подарил Яланчыоглы свою рубаху, сшитую его невестой Бану- Чичек. Яланчыоглу омочил её в крови и принёс её Баяндур-хану.

Второй мотив – наказание виновника-лжеца. Во всех вариантах традиционного сюжета лжеца в конце наказывают. Это наказание осуществляется в разных вариантах, в разных формах. Если же виновники не будут наказаны, то это будет непросительным преступлением по отношению к герою, и кроме того, это представляет опасность для героя. В сказании о Бамсы-Бейреке также есть мотив наказания. Бейрек гонит сына Яланчи в заросли камыша чтобы убить:

«*Гнал его, гнал, в камыши и загнал.*

Бейрек и говорит:

-Эй! Огня принесите!

Огня принесли, камыш подожгли. Сын Яланчи Ертачук видит, некуда больше деваться, не то сгорит, вышел из зарослей, у Бейрека в ногах стал валяться. Трижды покорно под мечом его прошел. Тут Бейрек вину его и простил» [Книга отца нашего Коркута, 1989: 89].

В данном случае традиционный сюжет искажается: Бейрек сохранил жизнь вероломному предателю, ставшему впоследствии его заклятым врагом и убийцей. Кроме того, это послужило причиной не только личной мести, но и обострения противоречий среди огузов.

Таким образом, хотя сюжет «Муж на свадьбе жены» встречается лишь в одном из сказаний эпоса «Книга отца нашего Коркута», «О сыне Бай Буры-бека, о Бамсы-Бейреке», он занимает особое место в системе сюжетов эпоса, и направляет общее течение событий и обусловливает разъяснение характера противоречий в огузской общине.

ЛИТЕРАТУРА

«Книга отца нашего Коркута». Огузский героический эпос. Перевод на русский язык Аллы Ахундовой. Баку: Язычы, 1989, 224 с.

Hacıyev T.İ. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, Elm, 1999, 216 s.

Л.М. ГИНИЯТУЛЛИНА, М.М. ШАКУРОВА

Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова

Академии наук Республики Татарстан, Казань

Л.Ф. ГАРАЕВА

МАОУ СОШИ «СОлНЦе», Казань

ЯЗЫК ПРОИЗВЕДЕНИЙ ТАТАРСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ-ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию языка татарской литературы конца XIX начала XX века. В ней рассматриваются влияние народного языка на литературный, мнения татарских просветителей по поводу употребления заимствований в языке. Целью работы является анализ процесса сближения литературного языка с народно-разговорным.

Abstract. This article is devoted to the study of the language of Tatar literature of the late XIX-early XX century. It examines the influence of the national language on the literary one, as well as the opinions of Tatar educators on the use of loanwords in the language. The purpose of the work is to analyze the process of convergence of the literary language with the vernacular.

Ключевые слова:художественная литература, литературный язык, разговорный язык, заимствованные слова

Keywords: imaginative literature, literary language, spoken language, borrowed words.

По утверждению многих исследователей, в сфере татарской художественной литературы конца XIX начала XX века, прежде всего, бросается в глаза постепенный поворот к литературному языку, основанному на народном разговорном языке [И.З. Нуруллин, М.Х. Гайнуллин, Д.Ф. Загидуллина, Ф,К. Баширов и др.]. Просветители все больше и больше осознавали, что старотатарский письменный язык, не может полностью донести их идеи до широких народных масс. Автором послесловия к пьесе Г. Камала «Бәхетсез егет» («Несчастный юноша») написано было следующее: «Некоторые люди, возможно, насмехаясь, скажут: выпустили книгу на уличном языке. Ну и что ж, пусть смеются. Дай бог, чтобы было больше книг на таком уличном языке, который бы могли понимать все» [Нуруллин, 1971: 53-54].

Важным источником обогащения литературного языка, по мнению поэта Дэрдменда, также является народный язык. Советуя поэтам пользоваться народными речениями, он говорил:

Урамнан һәм базардан чүплә сүзне,
Алар бетмәс борын барма еракка!
Тупаста булса тел илнең колагы,
Уеңны уйдырып сал шул колакка.
(На улице, на базаре собирай слова,
Пока они не исчерпаны, не ходи далеко.
Хотя и грубоват, но язык– уши страны,
Напрягай ум и прислушивайся к нему.)

В своем поэтическом творчестве Дэрдменд стремился воплотить эти заповеди. Его стихотворения «Кораб» («Корабль»), «Бәллү» («Колыбельная»), кыйтга «Балалар өчен вак хикәяләр» («Маленькие рассказы для детей») являются ярким тому доказательством. В произведениях послереволюционных лет он также затрагивает вопросы литературного языка. Так, в стихотворении «И, мөхәррир» («О, писатель») автор спрашивает: имеют ли писатели право вводить в литературный язык «чужие» слова, то есть слова из других языков, а если имеют, то как именно и в каком объеме? Ответ таков:

Алсаң ал «сүз»ләрне читтән, «хәреф»ләргә бирмә юл,
Кертмә бер чит ләһҗәдән «хәреф» ләһҗәбез тәртибенә.
(Если нужно, то бери слова и чужие,
Но не давай дорогу «буквам[1]»,
Не вводи из чужих языков «буквы»
В систему построения своего языка.)

Дэрдменд не против обогащения литературного языка иноязычными словами, он лишь требует, чтобы использовали их, подчиняя внутренним законам и грамматическим правилам языка, не нарушая его исторически сложившейся системы. Главным, что сохраняет специфику родного языка, поэт считал грамматический строй. Образно выражая эту мысль, он писал:

Тел – вөҗүд, сүзләр – бәдәндер, сарфы вә тәркибе – рух.
Максадың гәр хәер исә куй, тимә тел тәркибенә!
(Язык состоит из слов, которые являются телом языка,
И из грамматических форм, которые являются душой языка.

[1] «Буква» - здесь в значении грамматической формы.

Какую бы хорошую цель вы ни поставили,
Не трогайте и не нарушайте построение языка.)

Дэрдменд также считал хорошим, необходимым делом изучение других языков:

Кил, өйрән, и туган, бер башка телне,
Бүтән телләр белү – яхшы һөнәрдер.
(Иди, изучи, дружок, один какой-нибудь язык,
Хорошее искусство– знать другой язык.)

Одним из первых, кто выступил в защиту мысли о создании понятного народным массам татарского литературного языка, был К. Насыри (1825-1902). Ученый интенсивно работал над формированием самой основы литературного языка, стремился поднять его до уровня других развитых языков.

За чистоту, за доступность татарского литературного языка, прежде всего, должны были бороться сами писатели. При внимательном ознакомлении их творчества нетрудно заметить, как литературный язык от произведения к произведению переживает процесс очищения, избавляется от чужих слов, выражений, становится ближе к разговорному языку. Язык произведения М. Акджигита (1870-1902) «Хисаметдинменла» пестр, нередко выражения, обороты, иногда целые предложения подчинены формам турецкой грамматики. Язык романов З. Бигиева (1870-1902), по определению М. Гайнуллина, «представляет собойвесьма замечательное явление. По сравнению с языком романа «Хисаметдинменла» языковая система его романов значительно ближе к татарскому литературному языку, но еще далека от языка произведений К. Насыри, Г. Ильяси и Ф. Халиди, которые писали для массового читателя и были озабочены судьбами татарского литературного языка. В языке З. Бигиева еще много традиционных арабизмов, фарсизмов» [Гайнуллин, 1975: 227].

Р. Фахретдинов(1859-1936) в своем романе«Әсмә» («Асьма») добивается приближения повествования к разговорному языку. Рядом с арабскими, персидскими заимствованиями автор в скобках дает их значение на татарском языке. Писатель широко пользуется также народной мудростью, пословицами и поговорками.

Г.Исхаки (1878-1954), участвуя в «споре о языке», организованном на страницах газеты «Нур» («Луч») под рубрикой «На каком языке нам писать?», рассматривает литературный язык в единстве с разговорным, народным и уже в первых своих произведениях опирается на последний.

Сближение литературного языка с народно-разговорным не проходило без сознательного и регулирующего вмешательства татарского общества. Все выдающиеся представители татарской культуры начала XX века своими научно-публицистическими заметками и статьями всемерно этому способствовали. В свою очередь, все это ускоряло процессы сближения внутриструктурного взаимодействия письменных, книжных и разговорных форм речи: с одной стороны, народно-разговорного и литературного языков, литературного языка и диалектов, разных стилей и с другой – взаимодействие элементов разных уровней – фонетических, морфологических, лексических, семантических, синтаксических, стилистических.

Таким образом, после революции 1905 года сама языковая деятельность общества выдвинула ряд таких проблем, от решения которых не могло уклониться татарское языкознание. Это потребовало пристального внимания к практическим и теоретическим вопросам пополнения языков новой лексикой, создания терминологии и различных функциональных стилей.

ЛИТЕРАТУРА

Баширов Ф.К. Этапы развития татарской прозы начала XX века. Автореф. дис. ... д-ра.фил. наук. Казань, 2002. – 60 с.

Гайнуллин М.Х. Татарская литература XIX века. Казань: Таткнигоиздат, 1975. – 307 с.

Загидуллина Д.Ф.Формирование и этапы становления теории татарской литературы, первая треть XX в. : дис.... д-ра.фил. наук: 10.01.02. Казань, 2001. – 391 с.

Нуруллин И.З. Путь к зрелости: О зарождении и развитии критического реализма. Казань: Таткнигоздат, 1971.– 349 с.

Шәкүрова М.М., Гиниятуллина Л.М. Татар телендә тотрыклы төзелмәләр (Г. Исхакыйның «Дулкын эчендә» пьесасына нигезләнеп) // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки. Казань: ИЯЛИ, 2018. – С. 416-420.

Л.Р. ГИРФАНОВА

Казанский федеральный университет, Казань

ТЕМА ТАТАРСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В ТАТАРСКОЙ ПРОЗЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА М. ГАЛЯУ)

Аннотация. В статье рассмотрена тема татарской эмиграции XX века на примере дилогии М. Галяу «Муть», «Мухаджиры». Выявлена специфика типизации образов мухаджиров и явления мухаджирства в исторической прозе писателя. Доказано, что в дилогии доминирует трагический модус. Мухаджирство приобретает в произведении ракурс народной трагедии. М. Галяу реалистически достоверно раскрывает причины, побудившие героев покинуть родину.

Abstract. The article deals with the topic of Tatar emigration of the XX century on The example of M. Galyau's dilogy "Muti", "Muhajirs". The specificity of the typification of images of Muhajirs and the phenomenon of muhajirism in the historical prose of the writer is revealed. It is proved that the tragic mode dominates in the dilogy. Muhajirism takes on the perspective of a national tragedy in the work. M. Galyau realistically and reliably reveals the reasons that prompted the heroes to leave their homeland.

Ключевые слова: татарская литература, М. Галяу, тема татарской эмиграции, мухаджирство, мухаджиры.

Keywords: Tatar literature, M. Galau, the theme of Tatar emigration, the muhajirun, emigrants.

Как отмечают исследователи, в конце XVIII – середине XIX вв. на окраинах Российской империи вынужденная миграция в мусульманские страны стала социальным явлением. Массовые миграционные волны наблюдались на территории Крыма и Северного Кавказа.

«Среди российских мусульман явление мухаджирства получило распространение с конца XVIII века, когда после присоединения Крыма к России часть крымских татар эмигрировала в Османскую империю. В XIX веке в ходе вхождения Кавказа в состав Российской империи часть живущих там мусульман приняла решение переселиться на территорию Османской империи, которая воспринималась исламской уммой того времени как второй халифат (турецкий султан носил титул халифа)» [Сулейманов, 2017: 56].

По мнению И. Загидуллина, одним из первых известий о намерении мусульман переселиться из исторической родины было связано с административной реформой в Приуралье, а именно – с отменой кантонной системы управления и с упразднением башкирского иррегулярного войска, состоящего из мусульман; превращением башкир, мещеряков и тептярей в сельских обывателей, т.е. в крестьян. «По мнению руководства Оренбургской губернии, во многом стараниями мусульманского духовенства, среди мусульман региона распространялись слухи: о намерении правительства после реформы отобрать у башкир вотчинные земли, распространить на бывшее военно-служилое сословие рекрутскую повинность (которую до этого времени исполняли представители податного сословия), обратить мусульман в христианство» [Загидуллин, 2012: 86].

Ярче всего эти миграционные процессы удалось в татарской литературе художественно воплотить татарскому писателю Махмуду Галяу (1886-1937) в дилогии «Муть», «Мухаджиры», где описывается история переселения жителей татарской деревни Ташкичу Казанской губернии в Османское государство. Судьба произведения не менее драматична, чем биография писателя. Известно, что М. Галяу приступил к созданию романа-эпопеи «Канлы тамгалар» («Кровавые метки») в 1920 г.. Произведение должно было состоять из 4 книг. В архиве сохранился план романа-эпопеи. В первой книге «Ил тыныч чакта» («Пока в стране спокойно») М. Галяу планировал изобразить дореволюционную жизнь татарской деревни, трагедию голода 1877 г. Во второй части «Ил өреккәндә» (“Когда страна напугана”) – брожжение среди населения, вызванное переписью. М.Галяу планировал здесь описать явление мухаджирства в среде поволжских татар. В третьей книге “Сабак” (“Урок”) – жизнь татар в годы Русско-японской войны и революции 1905 г. В четвертой книге “Өермәләр” (“Водовороты”) – события революции 1917 г [Зарипова, 2017: 109].

В 1931 г. писатель завершил работу над первой из них, в 1934 г. – над второй. Однако М. Галяу не удалось пробить издание этих книг на родном языке. Они увидели свет на русском языке в московском издательстве “Федерация”. В 1937 г. писатель был арестован, поэтому не сумел воплотить задуманное в жизнь. Архив М. Галяу был уничтожен во время ареста.

В первом романе М. Галяу подробно описывает жизнь татарской деревни в 1880-х гг. В деревню с солдатской службы возвращается Сафа Минлебаев. Вначале автор знакомит нас с жизнью его семьи, затем постепенно в читательское внимание привлекают и другие жители деревни из разных социальных слоев. М. Галяу подробно описывает, как жители переживают трагедию голода, вызванного неурожаем и непосильными налогами.

Писатель показывает процессы, которые повлияли на принятие крестьянами решения – уехать из родных мест в Османскую империю. Одной из причин послужила, по мнению писателя, полика насильственной христианизации. М. Галяу подробно описывает бесправную участь мусульман в Российской Империи. Так, вернувшийся с царской службы Сафа вынужден признаться Шамси мулле, что на чужбине он был лишен возможности жить согласно требованиям мусульманской вере. У него не было возможность совершать молитвы: “Пусть бог простит, мулла абзый. Только во время гаита лбы касались земли”. Сафа кается, что на службе ему приходилось есть запрещенную для мусульман пищу, т.к. другой не было: “Пусть бог простит, если что-то неладное было”. Вторая причина, подтолкнувшая крестьян к отъезду – нищета. М. Галяу подробно описывает, как молодая семья Сафы и Сажиды пыталась и не смогла удержаться на плаву

в период голода. Сафа уехал в город, где богачи, воспользовавшись ситуацией, заставляли крестьян работать за еду, за мизерную зарплату.

М. Галяу достоверно описывает, как встретили переселенцев в Турции (оформление паспортов, получение земельных наделов с помощью взяток). Особенно выпукло это показано на примере описания деятельности Одесской конторы по обслуживанию паломников и переселенцев. М. Галяу показывает, что мухаджирство конца 1870-х гг. намного ближе к истинному, так как уезжали не только бедняки, но и богачи. Последним было гораздо проще устраивать судьбу в Анатолии. В то время уровень нищеты турок-османов превышал нищету Российской империи, которая со второй половины XIX века проводила успешную индустриализацию. Брат Сабирзяна муллы купец Мустафа в своем письме пишет о необходимости строительства заводов, открытия джадидских школ. Он посылает своих трех сыновей учиться по трем возможным направлениям развития бизнеса: в Ташкент, Казань и Стамбул, но не указывает какой бизнес можно развивать в Турции» [Сафин, 2018: 119].

«Мухаджирство в судьбе Сафы оборачивается личной драмой: былой богатырь и зажиточный хозяин становится безземельным пастухом, а оставшийся дома его брат Вафа тем временем идет в рост и становится старостой. Таким образом, М. Галяу в своей дилогии характеризует мухаджирство как настоящую драму в жизни татарского народа» [Сафин, 2018: 124].

М. Галяу прибегает к контрасту при разработке системы персонажей. Образ Сафы противопоставляется образу его брата, богатого Вафы. Вновь в родной деревне он появляется, спустя два года. С горечью он рассказывает односельчанам, что так и не удалось ему разбогатеть, что жизнь его состоит из одних потерь, что зарабатывает на жизнь он пастушеством, а зимой – ткет рогожу. Читатели расстаются с героем накануне Русско-японской войны.

М. Галяу убедительно показал в своей дилогии, что главным мотивом для переселения татар из Урало-Поволжья и Сибири послужили слухи о якобы грядущей насильственной христианизации татар. На чужбину они отправились во имя сохранения религиозной идентичности. Татарский писатель подробно описывает, как татары самоорганизовывались на турецкой земле в общины и формировали собой целые населенные пункты. Эти деревни сохранились до сих пор: Бегрюделик, Каракоек, Эфенде Кепрюсю, Гексу и Османие. В памяти жителей этих деревень сохранились воспоминания о переезде их предков, совершивших хиджру в Османскую империю в прошлом. Значительная часть этих татар за несколько поколений подверглась турецкой ассимиляции и переехала жить из деревень в города, т.е. растворилось в турецком социуме.

ЛИТЕРАТУРА

Safin M.F, Khabutdinova M.M, Khabutdinov A.J., The theme of muhajirlik in tatar prose [El tema del muhajirlik en la prosa tartara] // Opcion, 2018. Vol.34, Is.86. – P. 119-126.

Галяу М. Муть. Роман. – М.: Госиздат, 1931. – 240 с.

Галяу М. Муть; Мухаджиры: Романы. [Дилогия]. Пер. с татар. Казань: Татар. кн. изд-во, 1982. – 447 с.

Галяу М. Мухаджиры. Роман. – М.: «Сов. литература», 1934. – 256 с.

Даутов Р. Әдипнең фаҗигасы // Казан утлары, 1966. № 9. – Б. 57.

Загидуллин И.К. Движение вынужденного переселения татар Среднего Поволжья в Османское государство в 1860-е гг. // Из истории и культуры народов Среднего

Поволжья: Сб. статей. Вып. 2. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2012. – С. 86.

Зарипова Р. Махмут Галәү // Татар әдәбияты 8 т. – т. 5. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. – 109 с.

Сулейманов Р. Современные татарские мухаджиры из Поволжья в странах зарубежного Востока: формирование, самоорганизация, идеологические установки // Мусульманский мир, 2017. № 1. – С. 56-66.

Т.Ш. ГЫЙЛАҖЕВ, А.Г. КӘЛИМУЛЛИНА
Казан федераль университеты, Казан

ЗАМАНДАШЛАРЫ ТӘНКЫЙТЕНДӘ ГАЯЗ ИСХАКЫЙНЫҢ ДРАМА ӘСӘРЛӘРЕ

Т.Ш. ГИЛАЗОВ, А.Г. КАЛИМУЛЛИНА
Казанский федеральный университет, Казань

ДРАМАТИЧЕСКИЕ ПРОИВЕДЕНИЯ ГАЯЗА ИСХАКИ В КРИТИКЕ СОВРЕМЕННИКОВ

Аннотация. В статье рассматриваются литературные и театральные статьи современников Г. Исхаки, где анализируются пьесы писателя и постановки по его произведениям. Особое внимание уделяется критическим работам Ф. Амирхана, который внес большую лепту в формирование как татарской литературной критики и так театральной. В статье выявляются принципы и законы оценивания критиком драматических произведений. Он наряду с анализом содержания пьес формулировал основные принципы татарского национального искусства. Также исследуются основные характеристики театральной критики Амирхана.

Abstract.. The article examines the literary and theatrical articles of G. Iskhaki's contemporaries, which analyzes the writer's plays and productions based on his works. Particular attention is paid to the critical works of F. Amirkhan, who made a great contribution to the formation of both Tatar literary criticism and theatrical criticism. The article reveals the principles and laws of the critic's assessment of dramatic works. Along with analyzing the content of the plays, he formulated the basic principles of the Tatar national art. The main characteristics of Amirkhan's theater criticism are also explored.

Ключевые слова: татарская драматургия, литературная критика, театральная критика, народность, национальность, культурно-историческая школа, Гаяз Исхаки, образ, тип.

Keywords: Tatar drama, literary criticism, theater criticism, ethnicity, nationality, cultural and historical school, Gayaz Iskhaki, image, type.

Күренекле прозаик, драматург һәм публицист Гаяз Исхакыйның татар мәдәнияте тарихында үз урыны бар. Замандашларына хас булганча, Исхакый да төрле тармакларның иң алгы рәтләрендә булып, XX гасыр башында татар халкының рухи һәм мәдәни алгарышында мәгълүм роль уйный. Әдипнең иҗаты үзе исән чакта әдәби җәмәгатьчелекнең игътибары үзәгендә була. Бу яктан аның белән сүз сәнгате яңарышында хәлиткеч роль уйнаган Габдулла Тукай гына ярыша ала. Әдипнең замандашлары арасында драма әсәрләренә һәм алар буенча куелган спектакльләргә биргән аобъектив анализы белән Ф.Әмирхан аерылып тора. Билгеле булганча,

Ф. Әмирхан (1886-1926) XIX-XX гасыр чикләрендә мөстәкыйль үсеш юлына чыккан татар әдәби тәнкыйте үсешенә һәм ныгуына зур өлеш кертә. Үз язмалары белән принципиаль, нәзари әзерлекле, таләпчән тәнкыйтьче буларак танылa. Г.Сәгъди аның үткен каләмен, таләпчән, принципиаль тәнкыйтен күздә тотып, “карчыга күзле” беренче әдәби тәнкыйтьче” [Сәгъди, 1927: 15] дип атый.

Әдәби хәрәкәтне һәм матур әдәбият әсәрләрен бәяләү бизмәннәре һәм кагыйдәләре белән тәнкыйтьнең реалистик агымын үстерә. Моннан тыш Яңарыш чорында милли сәнгать төре төсендә калыплашкан драматургиянең үз тәнкыйте дә барлыкка килә. Башка татар зыялылары белән бергә, Ф. Әмирхан татар сәхнә сәнгатенең формалашуында һәм үсешендә зур урын тота. Аның тәнкыйди мирасында татар театры тарихының елъязмасы булып торган Г. Исхакый (1878-1954) драма әсәрләре һәм сәхнәләштерелгән пьесалары бер шәлкемне тәшкил итә. Бу мәкаләдә татар теалистик прозасы һәм драматургиясе күтәрелешен тәэмин иткән Гаяз Исхакый пьесаларының һәм әдип шәхесенең Ф.Әмирхан әдәби һәм театр тәнкыйтендә бәяләнеше тикшерелә һәм шуның белән теманың яңалыгы билгеләнә.

Ф. Әмирханның бәяләмәләрендә әдәби иҗатка йогынты ясаган шартлар, иҗтимагый күренешләр, милли чынбарлык вакыйга-хәлләре белән әсәр арасындагы бәйләнешләр беренче планга чыгарыла,әдәби әсәрне җәмгыятькә, андагы процессларга бәйле тикшерүгә йөз тотыла.Тәнкыйтьченең Г. Исхакый әсәрләренә язылган рецензияләрендә матур әдәбиятның реаль чынбарлыкны тулы һәм дөрес чагылдыру хасияте бары тик җанлы һәм тормышчан образлар, табигый типлар тудыру аша тормышка ашырыла дигән фикер, кагыйдә үзәккә куела [Гыйлаҗев, 2016: 49-50]. Мәсәлән, “Алдым-бирдем” рецензиясендә тәнкыйтьче пьесаның сюжеты нигезендә яткан төп каршылыкны – яңа тормыш белән иске тормыш арасындагы көрәшне билгели, милли чынбарлыктагы тартышны типлар аркылы анализлый. Конфликт тудыручы көчләр, төркемнәргә нигезле характеристика бирә. Рецензент тормыш дөреслеге гәүдәләнү ягыннан пьесаны югары бәяли. Тип терминын түбәндәгечә аңлата: “Тип” дип, мәгыйшәттән алып ясалган вә тасвир ителә торган сурәте әдәбиягә әйтеләдер: [Әмирхан, 1989: 71] “Алдым-бирдем”дәге һәрбер персонажның татар тормышыннан алынып, тип дәрәҗәсенә җиткерелеп эшләнүе билгеләнә. Ә Ибраһим образының яңа тормыш каһарманы буларак ачылмавы, мәхәббәт темасының аз тасвир ителүе, пьесаның җитешсезлеге итеп күрсәтелә.

“Солдат” (1908), “Мөгаллим” (1914), “Зөләйха” (1917) рецензияләрендә дә Ф. Әмирхан реалистик тәнкыйть кануннары, әдәби әсәрне бәяләү принциплары белән эш итә. Иң беренче “Гаяз” (1907) мәкаләсендә Г. Исхакый каләменең иҗтимагый-милли һәм реалистик табигатен тотып алып: “... язган нәрсәләре белән йөрәкләрне кузгата, күңелгә әллә нинди фикер вә хисләр бирә вә мәгыйшәтьнең начар вә яхшы якларын ачык күрсәтә торган мөхәррир”[Әмирхан, 1989: 28], – дип яза. Ул аларда гәүдәләнгән тормыш материалының иҗтимагый-социаль, милли азатлык мәсьәләләре белән бәйләнешенә һәрдаим үз игътибарын юнәлтеп тора: “әдәбиятның иҗтимагый ягын югары күтәрә, аның җәмгыятькә тәэсир көчен фәнни мәктәп, юнәлешенең нигезен сала, җәмгыяви һәм милли мәсьәләләрне хәл иткәндә төп сүзне әйтүче икәнлеген күз уңында тота [Заһидуллина, 200: 173].

“Солдат” исемле рецензиясендә, автор җәмгыятьтә хөкем сөргән сәяси хәлгә бәйле рәвештә повестька тиешле, теләгән бәя бирә алмавын сиздертә. Ул аны әдәбият һәм фикер үсешен күрсәтүче“роман” дип атый. Г. Исхакыйның иҗтимагый-сәяси

эшчәнлеген, шуның бер өлеше “Зиндан”да тасвир ителүен хуплый. Бу рецензиядә Ф.Әмирханның инкыйлаби-демократик карашлары чагыла.

“Мөгаллим” рецензиясе пьесаның “Шәрык” клубында уйналу мөнәсәбәте белән языла. Шуңа күрә театр тәнкыйте белән үрелеп китә. “Мөгаллим” татар халкының азатлык хәрәкәтләре көчәйгән вакытында язылган. Кимчелек буларак V пәрдәдәге бертарафлылык күрсәтелә. Безнең карашыбызча, тәнкыйтьче бертарафлылык дигәндә сыйнфый көрәш, азатлык хәрәкәтләрен яктыртуга тиешле игътибар бирелмәүне күздә тота. Алдагы рецензияләрендәгечә пьесаны бәяләүдә төп бизмән булып татар тормышын реаль вакыйгаларда дөрес итеп үз кыяфәтендә чагылдыру принцибы тора.: “Татар мөгаллиме тормышының Гаязның маһир куллары тарафыннан ясалган картинасы безнең алда авыр, фаҗигале вә өмидсез булып басып торадыр. Моны күреп җан ачына, сызлана, пьеса бер трагедиягә, рухани трагедиягә әйләнә”[Әмирхан, 1989: 247].

Билгеле булганча, “Зөләйха” фаҗигасе 1912 елда языльп бетә, әмма ул 1917 елга кадәр рәсми төстә тыелып килә. 1917 елгы февраль инкыйлабы биргән мөмкинлекләрдән файдаланып, “Зөләйха” пьесасы “Сәйяр” труппасы тарафыннан аның җитәкчесе һәм режиссеры Г. Кариев бенефисына 1917 елның 17 мартында Казанның Зур драма театры сәхнәсендә күрсәтелә. Бу зур тарихи фаҗига милли театр хәрәкәтендә әле күрелмәгән яңа сәхифә ача. Җәмәгатьчелек бик җылы кабул иткән бу спектакль вакытлы мабугатның да игътибарын бик тиз арада үзенә җәлеп итә. Пьесаны сәхнәләштерү матбугат битләрендә аның идея-эчтәлеге, татар театрының торышы, актер осталыгы, режиссура, сәхнә бизәлеше, тамашачы турында зур сөйләшүгә этәрә. Г.Кәрам, Ш.Әхмәдиев, Р.Тюменов һ.б.ларның рецензияләре, тәнкыйди чыгышлары мәгълүм. Беренче булып фикерне Ф.Әмирхан әйтеп чыга (“Кояш”, 1917 ел, 19 март). Тәнкыйтьче әсәрнең темасына игътибар итеп, аның киң иҗтимагый-милли әһәмияткә ия булуына басым ясый: “Зөләйха – талантлы каләм, хәссас (сизгер – *Г.Т.*) рух белән язылган, урыны-урыны белән гаять тирән рухани фаҗигане караучының алдына китерә торган пьесадыр. Бу иске хөкүмәткә каршы гаять куәтле бер обвинительный акт булуы белән бергә, милләтемезнең үз кодсияте (изге – *Г.Т.*) юлында һичбер төрле фидаилектән кире тормас дәрәҗәдә рухка малик фәрдләре (ия шәхесләре – *Г.Т.*) барлыгын күрсәтә вә бөтенлегебезне саклауда исламның нинди шәрәфле бер роль уйнаганлыгын исбат итә торган бер васикадыр (нигезле дәлилдер – *Г.Т.*)” [Әмирхан, 1989: 327-328]. Күренә ки, тәнкыйтьче татар халкын милләт буларак саклап калуда ислам диненең әһәмияте турында әйтә. Моннан соң Ф.Әмирхан пьесаның һәм аның буенча эшләнгән спектакльнең сәхнәдә куелышына да дикъкать итә. Пьесаның сәнгатьчә эшләнешенә килгәндә, “әдәби җәһәтеннән дә, пьеса тормышта булган, реаль пьесаларыбызның күбесеннән өстен тора вә урыны-урыны белән гүзәллекнең югары дәрәҗәләренә ирешәдер”[Әмирхан, 1989: 329], - дип билгели Ф.Әмирхан.

Тәнкыйтьченең “Гаяз әфәнде шәрәфенә” (1917) мәкаләсе “Новый клуб”та Г.Исхакый хөрмәтенә зур банкет үткәрелү уңаеннан языла. Бик күп оешмалардан вәкилләр катнаша. Соңыннан Г.Исхакый да чыгыш ясый. Аның тарафыннан бу чорда төп мәсьәлә булып татар халкының сәяси көрәш тактикасын ачыклау һәм билгеләү проблемасы торуы билгеләнә һәм әдип банкетта сөйләгән нотыгында аңа үз мөнәсәбәтен белдерә: “Бу көндә бөтен милләт бербөтен буларак, кулга-кул тотышып хәрәкәт итәргә тиеш, демократы, буржуасы, зыялылары, руханилары – һәммәсе милләтнең һәрбер сыйныфы милли бөтенлек байрагы астында сәхнәгә басарга тиеш. Әмма хәзер исә, җимерелергә тиеш нәрсә җимерелде, аның урынына хәзер бер

хәрабәнең чүпләре генә калды. Безнең милләтебезнең хәзерге вазифасы, инде шул хәрабәнең урынын чүпләрдән арчып, аның урынына милли мәдәният иҗат итү, милли иркен рәфаһиятебезне (тормышыбызны – Г.Т.) торгызу өчен берләшү кирәк” [Әмирхан, 1989: 333].

Күзәтүләргә нәтиҗә ясап, түбәндәгеләрне әйтергә мөмкин. Ф.Әмирхан XX гасыр башында мөстәкыйль үсеш юлына чыккан таатр әдәби һәм театр тәнкыйтен калыплаштыруга зур өлеш кертә. Әдип тәнкыйди эшчәнлегендә рус әдәбият белемендә калыплашкан һәм XX гасыр башында милли әдәби-гыйльми фикер тарафыннан үзләштерелгән культура-тарих мәктәбенең принципларына һәм төп кагыйдәләренә, әдәби кануннарына таянып татар реалистик тәнкыйтенә нигез сала. Ф.Әмирхан Г.Исхакыйның әдәби осталыгын яклый, аның иҗатын пропагандалый, иҗтимагый үзенчәлекләрен, халыкчанлыгын һәм миллилеген ача. Үзенең игътибарын, иң беренче чиратта, язучы пьесаларының иҗтимагый-милли әһәмиятенә, фикри байлыгына юнәлтә.

ӘДӘБИЯТ

Әмирхан Ф. Әсәрләр: дүрт томда. 3 т. / Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 512 б.

Әмирхан Ф. Әсәрләр: дүрт томда. 4 т. / Әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биорафик материаллар. Казан: Татар.кит.нәшр., 1986. – 390 б.

Гыйлаҗев Т.Ш. Ф Әмирханның әдәби-тәнкыйди эшчәнлеге // Фәнни Татарстан, 2016. №4. 48-54 б.

Заһидуллина Д.Ф. Әдәбият кануннары һәм заман (Татар әдәбият нәзариясенең барлыкка килүе һәм үсеш баскычлары). Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. – 271 б.

Сәгъди Г. Бездә әдәби тәнкыйть / Үктәбрнең унъеллыгына. Казан: “Безнең юл”, 1927. – 22 б.

Т.Ш. ГЫЙЛАҖЕВ, А.И. ФӘТТАХОВА
Казан федераль университеты, Казан

Г. ИБРАҺИМОВ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДА МУЗЫКА ТӘНКЫЙТЕ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Т.Ш. ГИЛАЗОВ, А.И. ФАТТАХОВА
Казанский федеральный университет, Казань

ОСОБЕННОСТИ МУЗЫКАЛЬНОЙ КРИТИКИ В ПУБЛИЦИСТИКЕ Г. ИБРАГИМОВА

Аннотация. Татарская музыка начала своё профессиональное развитие лишь после 1917 года. В то же время в связи с появлением татарских периодических печатных изданий получила развитие и татарская музыкальная критика. Данная научная статья посвящается исследованию татарской музыкальной критики начала XX века. Музыкальная критика требует от автора знаний не только в сфере культуры, но и глубоких познаний музыкальных терминов, жанров, широкого мировоззрения.Особое внимание было обращено автором на деятельность Г. Ибрагимова в данной сфере.Проблема о которой идет речь, пока изучена мало, поэтому требует более тщательных исследований.

Abstract. Tatar music began its professional development only after 1917. At the same time, in connection with the appearance of Tatar periodicals, Tatar musical criticism also developed. This scientific article is devoted to the study of the Tatar musical criticism of the early twentieth century. Musical criticism requires from the author knowledge not only in the field of culture, but also deep knowledge of musical terms, genres, and a broad worldview. Special attention was paid by the author to G. Ibragimov's activities in this area. The problem in question has been little studied so far, therefore it requires more thorough research.
Ключевые слова: культура, профессиональная татарская музыка, музыкальная критика, начало XX века, Г. Ибрагимов.
Keywords: culture, professional Tatar music, musical criticism, early XX century, G. Ibragimov.

Татар музыкасы 1917 елдан соң гына һөнәри дәрәҗәдә үсә башлый. XX гасыр башында һөнәри белемгә ия булган бер генә татар музыканты да булмый. Татар халкының күпгасырлык музыкасы авыз иҗаты формасында гына яши, ул уен коралларына кушылмыйча гына, бер тавышка җырлана торган җырлардан гыйбарәт була. Социаль һәм милли изү шартларында авыр тормышны чагылдырган лирик җырлар күп туа. Башкару өчен махсус шартлар һәм тиешле социаль институтлар таләп итә торган һөнәри музыка үсә алмый. З. Яруллин, Ф. Латыйпов, С. Габәши кебек беренче татар музыкантлары, үзлектән өйрәнгән сәләтле композиторлар иҗатында һөнәри музыканың тәүге шытымнары сиземләнә. Әлеге музыкантларның хезмәтләре Октябрь инкыйлабыннан соң иҗат итү һәм башкару осталыгын үстерү өчен җирлек булып тора, бу елларда халыкның рухи тормышын яңарту, татар театр-музыка мәдәниятен төзү һәм үстерү республика хөкүмәтенең дәүләт бурычына әйләнә [http://100tatarstan.ru/structure/profile/kultura-i-nauka-tassr-v-1920-1930-e-gg_2496337. 1920-1930 нчы елларда ТАССРда мәдәният һәм фән] (Мөрәҗәгать итү вакыты: 06.09.2020).

Музыка тәнкыйте - бик үзенчәлекле өлкә. Ул тәнкыйтьчеләрдән музыка өлкәсенә генә кагылышлы белем, осталык кына түгел, гомумән, киң караш, чын белгеч, тирән мәгълүматлы булуны таләп итә. Моның өчен халык иҗатын, аның бөтен якларын, бөтен катламнарын, төрле жанрларын, классик музыканы, полифонияне, гармонияне, симфоник оркестрны һ.б. белергә кирәк. Музыка – үзенең табигате белән эмоциональ сәнгать. Шуңа да галимнәр музыканы хаклы рәвештә сәнгатьнең иң романтик төренә кертәләр.

XX гасыр башында барлыкка килгән татар матбугатында җыр, музыка өлкәсенә кагылышлы беренче тәнкыйди хезмәтләр, очерклар, мәкаләләр басыла башлый. Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Исхакый, Җ. Вәлиди, Ш. Әхмәдиев һ.б.лар бу юнәлештә актив эшли. Аларның язмаларында татар музыкасының беренче адымнары, җырчылар, аларның башкару осталыгы, репертуар, башкарылган көйләр, әлеге сәнгать төренең үзенчәлекләре хакында беренче мәгълүматлар күзәтелә.

XX гасыр башындагы иҗтимагый-рухи яңарыш татар музыкасына да мөнәсәбәтне үзгәртә: музыкага нисбәтле тискәре карашлар кире кагыла башлый. Әдәбият мәйданына килгән бик күп язучылар кешенең әхлагын тәрбияләүдә җыр белән музыканың вазифасы зур булуын ассызыклыйлар. Җыр, музыка, уен коралларында уйнау зур гөнаһ булуын инкяр иткән күп кенә әдәби әсәрләр языла; бу хакта теоретик хезмәтләр дә мәйданга чыга. Мәсәлән, журналист Һади Килдебәки 1906 елда Уфада дөнья күргән “Музыка вә ислам” дигән мәҗмугасында музыканың мөселманнарда хәрам булып саналуының сәбәпләрен ачып күрсәтә. Язма авторы: “Коръәндә көйләр вә уен коралларының хәрамиятенә һичбер аять юк”, - дип, нокта куеп кына калмый, музыканы

башка кардәш сәнгатьләр арасыннан кеше җанын тәрбияләү җәһәтеннән беренче урынга куя һәм атаклы татар зыялыларының музыканың шифасы хакында әйткән фикерләрен әйтә: “Музыка инсанны хайванлыктан чыгарыр, рухны тәрбияләр, тамырлардан йөреп канны сафлар, нерваларны тынычландырыр, фикерне киңәйтер, холыкларны төзәтер, зиһенне үткен кылыр”[Килдебәки: 5].

Г. Ибраһимов әдәби тәнкыйть мәйданына Беренче рус революциясе тудырган куәтле дулкын белән килеп керә һәм тәүге мәкаләләре белән үк замандашлары сафына кушыла. Тәнкыйтьченең беренче чыгышлары милли матбугат үсеше, әдәбият һәм сәнгать мәсьәләләренә багышланган булып, аларда татар дөньясында 1905 ел революциясе нәтиҗәсендә барлыкка килгән үзгәрешләр, газета-журналлар чыгара башлау, яңа әдәбиятның формалашуы, әдәби тәрҗемә, мәктәптә милли әдәбият укыту, милли театр, нәшрият һәм китап сату һ.б. мәсьәләләр яктыртыла. Җыеп әйткәндә, аның тәнкыйть эшчәнлеге ифрат бай һәм киң колачлы булуы белән аерылып тора.

Әдип үзенең тәныйть мәкаләләрендә татар әдәбиятының ул вакыттагы гомуми хәле, аерым жанрларның үсеше, әдәби процесста теге яки бу язучының тоткан урыны, татарда сынлы сәнгать, профессиональ музыка тууы перспективалары, журналистика һ.б. мәсьәләләргә дә даими рәвештә игътибар итеп килә [Хәсәнов, 1978: 532].

Г. Ибраһимовның музыка-сәнгать тәнкыйтендә әдәби-эстетик карашлары гәүдәләнә. Тәнкыйтьче аның ярдәмендә, кешенең әхлагын. Рухын тәрбияләүдән тыш, татар халкының авыр язмышын җиңеләйтү, аны алгарышка илтү турындагы мәгърифәтчелек идеаллары да чагылыш таба. Г.Ибраһимов музыканы сәнгатьлелекнең иң югары ноктасы һәм үрнәге дип саный; аңа аерата зур вазифа йөкли; милли музыка – халык йөрәге, халык тойгылары җимеше дип раслый.

“Нагай туе” (1910)мәкаләсенең башлам өлешендә автор татар халкында кызларның музыка коралларында уйнауларына тискәре мөнәсәбәтне ассызыклап үтә: “Татар кызы кулына музыка тоту зур җинаять санала” [Ибраһимов, 1986: 49]. Батыр, кыю хатын-кызның мунчада, яшеренеп, музыка уен коралында уйнавы беленсә, халык теленә чыгып, ул “азгынлык”та гаепләнгән. Ә нугай халкында бөтенләй бүтән гореф-гадәтләр: “Аларның кызлары музыканы иң якын иптәш саный. Ак сакаллы атасы, карчык анасы һәм башка могътәбәран каршында нугай кызы бер дә тартынмый гармун ала” [Ибраһимов, 1986: 50]. Ул рус көйләрен дә, татар көйләрен дә рәхәтләнеп уйнаган. Әлеге вакыйгалар, Г.Ибраһимовта төрле фикерләр һәм хис-кичерешләр уята.

“Альбом мөнәсәбәте илә бер-ике сүз” (1915) исемле мәшһүр мәкаләсендә Г.Ибраһимов, дөньякүләм танылган шәхесләрнең эстетик карашлары белән таныштырып кына калмыйча, әлеге мәсьәләдә үзенең шәхси фикерләрен дә җиткерә, бәясен бирә: “Һәр халыкның сәнгате – аның үзенең аерым җаны, аерым йөрәге, аның тик үзенә генә мәгълүм, тик үзе генә аңлый ала торган серле руханиятедер...” [Ибраһимов, 1978: 199]. Язучы халкыбызның “Тәфтиләү”, “Ашказар”, “Сакмар су” көйләрен иҗат итүчеләрнең табигать тарафыннан бирелгән зур композиторлык сәләтен таный. Әмма аларның Чайковскийлар, Шопеннар кебек танылу алмауларының сәбәпләрен, культура-тарих мәктәбе кагыйдәләренә, символикасына мөрәҗәгать итеп, тарихта, төрки-мөселман дөньясындагы гореф-гадәтләрдә, сәнгатькә булган тискәре мөнәсәбәттә билгели.“Ашказар” вә “Тәфтиләү” ияләре русның Чайковскилары, полякның Шопеннары була алмаган икән – моның өчен табигатькә түгел, тарихка, язмышка үпкәләргә мәҗбүрмез. Теләгән гөлнең тууы өчен орлык кына җитми, аның яхшы туфракка чәчелүе, вакытында яңгыр вә кояш тиюе, таш белән, фәлән белән

басылып калмавы шарт. Безнең халыкның табигатенә чәчелгән музыка истигъдадлары (сәләтләре) – орлыклары – шул шартлар булмаганнан, гөл булып үсә алмый калганнар.Чәчәк ату вә җимеш бирүне хәтергә дә китереп булмый инде: музыка хәрам иде, аның белән шөгыльләнү – әдамнең бөтен игътибарын юк итә иде” [Ибраһимов, 1978: 199] – дип аңлата.

Г.Ибраһимов татар яшьләрендә таралыш тапкан яңа уйлар, фикерләр, яңа музыкаль инструментлар турында дулкынланып хикәяли. Автор фикеренчә, халыкның чын рухын, телен бары тик татар җырларында гына табып була. Ул Болгар шәһәрләренең юкка чыгуы турында ачынып сөйли. Әмма шул ук вакытта ул халыкларның чын байлыгы, милли байлыгы – җырлар калган, ди. “Көй – күңелнең моңы” [Ибраһимов, 1978: 179]. Автор музыканың вазифасына иҗтимагый һәм милли яссылыктан килеп, кеше күңелендә милли хисләр, милләткә мәхәббәт тәрбияләүдә музыканыд ролен югары бәяли: “Миллиятнең тамырларын, халык йөрәгендә мәңге суырылмас мәртәбәдә тирәнәйтә ала - тик милли музыка милли сәнаигъның могъҗиз куәте аркылы гына мөмкиндер” [Ибраһимов, 1978: 199].

Халыкны мәдәни-музыкаль яктан агарту юнәлешендә Г. Ибраһимов гамәли адымнар да ясый. Мәсәлән, башкорт язучысы С. Кудаш хатирәләренә күз салсак, 1915–1917 елларда “Галия” мәдрәсәсендә укытканда, Г. Ибраһимов тәкъдиме белән мәдрәсәдә музыка дәресләре кертелә, хор һәм кыллы оркестр оештырыла. Соңрак бу халык инструментлары оркестры Уфа тамашачыларының иң яраткан музыка коллективына әйләнә [Хасанов, 1978: 98].

Татар әдибе Г. Ибраһимов үзенең иҗат эшчәнлегендә бөтен дөнья сәнгате тарихына караган мәгълүматлардан даими файдалана, рәсем һәм музыка тарихының тирән катламнарына мөрәҗәгать итеп, әдәбият һәм сәнгать төрләре арасындагы уртаклыкларны ачарга омтыла.

Г. Ибраһимов музыканың халыкчанлыгына, табигыйлегенә зур игътибар бирә. Шул ук вакытта мәдәният-тарих мәктәбе вәкилләренең сәнгать әсәре тууда милли кан, милли момент үзенчәлегенең дә әһәмиятен истә тотарга кирәк дигән карашларын уртаклаша һәм бу фикерләрен, татар тормышына да яраклаштырып, иҗади үстерүгә үзеннән зур өлеш кертә.

ӘДӘБИЯТ

Ибраһимов Г. Сайланма әсәрләр: 8 томда, 5 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр. Казан: Татар. кит. нәшр. 1978. – 615 б.

Ибраһимов Г. Сайланма әсәрләр: 8 томда, 6 т.: публицистика (1917–1932). Казан: Татар. кит. нәшр. 1986. – 605 б.

Килдебәки Һ. Музыка вә ислам. Казан: Иман, 1999. – 36 б.

Хасанов М. Галимджан Ибрагимов: монография. Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. – 432 с.

http://100tatarstan.ru/structure/profile/kultura-i-nauka-tassr-v-1920-1930-e-gg_2496337 (Мөрәҗәгать итү вакыты: 06.09.2020)

Э.Н. ДЕНМУХАМЕТОВА, НУЭРСЯТИ НУЭРМАЙМАЙТИ
Казанский федеральный университет, Казань

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С СЕМАНТИКОЙ ПОЖЕЛАНИЯ И ИХ СИНОНИМИЧНЫЕ ВАРИАНТЫ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье изучаются фразеологизмы татарского литературного языка, зафиксированные в словарях, и их синонимы, употребляемые в разговорной речи. В исследовании рассматриваются вопросы этимологии фразеологизмов и их структурных компонентов, вариативность синонимичных устойчивых единиц с семантикой пожелания. Актуальность исследования объясняется задачами выявления активности фразеологических единиц с семантикой пожелания и их синонимичных вариантов в литературном языке и устной речи. В данной статье изучаются фразеологизмы татарского литературного языка, зафиксированные в словарях, и их синонимы, употребляемые в разговорной речи. В исследовании рассматриваются вопросы этимологии фразеологизмов и их структурных компонентов, вариативность синонимичных устойчивых единиц с семантикой пожелания.

Abstract. This article examines the phraseological units of the Tatar literary language recorded in dictionaries and their synonyms used in colloquial speech. The study examines the etymology of phraseological units and their structural components, the variability of synonymous stable units with the semantics of wishes. The relevance of the research is explained by the tasks of identifying the activity of phraseological units with the semantics of wishes and their synonymous variants in the literary language and oral speech. This article examines the phraseological units of the Tatar literary language recorded in dictionaries and their synonyms used in colloquial speech. The study examines the etymology of phraseological units and their structural components, the variability of synonymous stable units with the semantics of wishes.

Ключевые слова: синонимия, фразеология татарский язык, татарская речь, пожелания, заклинания.

Keywords: synonymy, phraseology Tatar language, Tatar speech, wishes, spells.

Речь – это способ общения между людьми. Чтобы достичь полного взаимопонимания, яснее и образнее выражать свою мысль, используются многие лексические и языковые приемы, в частности, фразеологизмы, словосочетания, которые имеющие самостоятельное значение и свойственные тому или иному языку. Фразеологические единицы входят в речь спонтанно, так как дают субъективную или объективную оценку тому или иному действию или состоянию. Они употребляются как людьми высшего сословия, так и простыми работниками и домохозяйками, их можно услышать и в речи политических деятелей, стариков–аксакалов, и в устах мальчишек и девчонок, лишь начинающих познавать мир.

Лексический состав татарского языка, как и любого тюркского языка, очень богат на устойчивые выражения, которые появились благодаря тонкому чутью народа той или иной ситуации и знанию смысловых оттенков лексических единиц и их сочетаний. Они чем-то схожи в разноструктурных и родственных языках, но во многом и различны, так как полностью понятны лишь тому менталитету народа, где они появились. Благодаря этим лексическим единицам можно достичь апогея выразительности речи, выразить тонкий намек, не обижая собеседника, и отомстить, не причиняя вреда и т. д. Фразеологические единицы татарского языка являются одним из интересных объектов исследования как для лингвистов, филологов, так и для социологов, психологов и этнографов. Данная группа лексических единиц изучена и в

историко-лингвистическом аспекте, и в сравнительном и сопоставительном плане, и в лингвокультурологическом аспекте и др. Несмотря на многочисленные труды, область исследований фразеологических единиц не исчерпана. В данной работе устойчивые выражения рассматриваются как лексические единицы, входящие в синонимические отношения и определяющие тончайшие оттенки речи татарской речи.

Объектом данного исследования выступают фразеологизмы, зафиксированные в фразеологических словарях татарского языка. Предмет исследования - синонимические связи между устойчивыми выражениями литератного языка и их вариативность в устной речи. Цель работы - выявление особенностей фразеологических синонимов в определении перформативной парадигмы речевого акта «пожелания» а татарском языке.

Источником исследования является фазеологический словарь [Исәнбәт, 1989; Исәнбәт, 1990] и словарь синонимов татарского языка [Ханбикова, 1999]. Фактический материал исследования взят из Национального корпуса татарского языка “Туган тел” [http://litcorpus.antat.ru/index.htm] и Корпуса татарской художественной литературы [http://litcorpus.antat.ru/index.htm].

Вопросы лексической синонимии в теоретическом и практическом плане уже рассматривались в многочисленных трудах отечественных и зарубежных исследователей. В них исследуются как общие вопросы развития языковой системы и описываются частные формы обогащения того или иного языка, изучаются изменения в лексическом фонде того или иного языка исходя из экстралингвистических и интералингвистических факторов речи, даются лингвокультурные и социокультурные характеристики лексическому составу языка в связи с вышеуказанными причинами. Однако фразеологическая синонимия в татарской речи исследуется впервые.

В татарских устойчивых выражениях, как и в других языках, сохранены этнические особенности, мудрость и красноречие народа. Они дают советы, оберегают от невзгод, могут и звучать как заклинания.

Среди фразеологических единиц, собранных в двухтомный сборник Наки Исанбетом, имеется около 200 единиц со значением пожелания. Под пожеланием мы понимаем, речевое действие, которое реализуется говорящим с целью выразить надежду на определенное положение дел в жизни адресата в будущем с тем, чтобы проинформировать его об оценке говорящим свойств или действий адресата или ситуации в целом. Выражая надежду на будущее исполнение пожелания, говорящий при этом не побуждает адресата к какому-либо действию и не берет на себя ответственность за его осуществление. В основном пожелания являются высказыванием. Они реализуют речевой акт. Можно услышать такие пожелания как, пожелания-поздравления, тосты, пожелания-предписания, благословения. Бывают также и негативные пожелания, в том числе и проклятия, которые являются негативными пожеланиями в речевом акте. Хотя высказанные пожелания в основном выражаются в честь кого-либо или по какому-либо случаю, событию, существуют клише формы, используемые в готовом виде. В составе таких форм встречаются и фразеологические единицы. Например, *авызына бал да май- твоими устами да мед пить; йомшак сүз//яхшы сүз / җылы сүз - доброе слово;тәмле төшләр//татлы төшләр – приятных сновидений; тыныч йокы - спокойной ночи* и другие.

Татары, как представители восточной нации, любят выражать свои пожелания с красноречием, множеством эпитетов, сравнений. В их числе есть такие, которые

превратились в устойчивые выражения и зафиксированны в словарях фразеологизмов. Например, чын күңелдән - от всей души // ихлас күңелдән – от чистого сердца (в значении искренне); ак бәхетләр теләү –желать безоблачного счастья или его синоним керсез бәхетләр яусынп – пусть будет чистым счастье (желать большого счастья); аягыңда нык тор – твердо стой на ногах// аягына бас – встань на свои ноги (в значении накопи капитал) и др.

Выявлено, что этикетный речевой акт пожелания - это вежливое речевое

действие, которое реализуется говорящим с целью выразить симпатию по отношению к адресату и надежду на благополучие в его жизни. В таких пожеланиях в татарском языке глагольные фразеологические единицы используются в форме желательного наклонения. Например, акыл керсен – пусть поумнеет// акылга утырсын – пусть берется за ум; Алла ярдәм бирсен! - Бог в помощ!!// ходай куәт бирсен! –Да поможет бог!;исем калдыр –оставь свое имя// атың калсын – пусть останется твое имя (в значении пусть твое имя не забудется в памяти); мөбәрәк булсын – Да будет благословенным!// котлы булсын – поздравляем.

Известно и то, что выражая надежду на будущее исполнение пожелания, говорящий при этом не побуждает адресата к какому-либо действию и не берет на себя ответственность за его осуществление.

В исследуемом материале были выявлены как синонимичные отношения среди фразеологизмов с разными компонентами, так и среди устойчивых выражений, где изменен (добавлен, опущен) лишь один компонент. Например, ikhtiram kurset // khermet it // rigaya kil // kader kurset – окажи уважение, где меняется компоненты, однако семантика полностью сохраняется. В примерах iste tot - запомни// iste sakla – оставь в памяти // iste kaldir - сохрани в памяти, где меняется глагольный компонент фразеологизма, а значение также полностью сохраняется.

Однако в жизни встречаются и формы пожелания с негативной оценкой или заклинания. В научной литературе их называют неэтикетным речевым актом. Например, үлеп тәгәрә - пропади ты пропадом // үләт кыргырыі – прах побери// үләт ялагыры - холера тебя возьми // мур кыргыры пусть нападет мор (используется в значении проклинания); алланың каһәре төшсен // алланың каһәре суккыры // алла орсын – пусть тебя бог покарает! и др.

Пожелания в конкретных ситуациях речевого общения реализуются в дискурсе, который характеризуется адресованностью, контекстностью и динамикой, т.е. является сложным коммуникативным событием, находящемся в непосредственной зависимости от ряда экстралингвистических факторов - установок, целей, личностных и социальных характеристик интерактантов, ситуативного контекста.

Проведенное исследование позволило выявить основные особенности фразеологических единиц с семантикой пожелания, входящих в состав активной лексики современного татарского языка. Исследование и наблюдение синонимических связей между этими лексемами позволили сформулировать следующие выводы:

1. Несмотря на общетюркское начало, в зависимости от экстралингвистических и интералингвистических факторов каждый язык меняется и вступает в разные взаимоотношения с другими, поэтому в появлении синонимичных отношений фразеологизмов имеют места как отдельные их составляющие, так и целые устойчивые выражения со компонентами из разных языков.

2. Основную массу синонимов фразеологизмов татарского языка, все же составляет общетюркская лексика с разными оттенками семантики, где отражается национальная специфика.

3. Речевое поведение на татарском языке обуславливается опытом индивида, который зависит от исторического и культурного контекстов и формируется моральными, социальными нормами, а также находится под влиянием особенностей национальной культуры. Традиция желать кому-либо что-либо со временем претерпевают большие изменения. Как позитивные, так и негативные пожелания в основном являются частью обрядов и ритуалов и не несут особой социальной или этикетной функции. Однако они зафиксировались и в виде устойчивых единиц языка и произносятся адресату во время выражения эмоций, что привело и к их синонимичному использованию в речи.

Таким образом, синонимическая система татарского языка, как одного из тюркских языков развивается и меняется, которая отражается как в устной, так и в письменной речи.

ЛИТЕРАТУРА

Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989, т.1. – 495 б.
Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990, т.2. – 365 б.
Ханбикова Ш., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге. Казан: Хәтер, 1999. – 256 б.

М.Э. ДУБРОВИНА
Санкт-Петербургский университет, Санкт-Петербург

О ГРАММАТИЧЕСКОЙ ТОЖДЕСТВЕННОСТИ ФОРМ С ПОКАЗАТЕЛЯМИ -МА И -МАК В СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Согласно функционально-семантическому подходу, любое языковое средство обладает своими отличительными особенностями, определить которые и входит в задачу современного лингвиста. На морфологическом уровне у каждого языкового средства на базе его означаемого формируется индивидуальная зона семантической реализации. В этом отношении интересны взаимоотношения между двумя формами турецкого языка: формой с показателем -ma и формой -mak.

Abstract. According to the functional-semantic approach, any language tool has its own distinctive features, which are the task of a modern linguist to determine. At the morphological level, each language means forms an individual zone of semantic implementation based on its signified. In this regard, the relationship between the two forms of the Turkish language is interesting: the form with the indicator-ma and the form-mak.

Ключевые слова: тюркские глагольные формы, масдар, глагольные имена, имя действия, номинализация действия.

Keywords: the Turkic verb forms, the Masdar, the verbal names, the name of the action, nominalization of the action.

В турецком языке можно выделить несколько форм, называемых именами действия: форма–ma, форма-mak и форма -yış. Все эти формы объединяются в одну категорию по причине наличия у них общего языкового значения представлять передаваемое действие в образе предмета. Тем не менее, если формулировка

внутриязыкового морфологического значения этих форм благодаря концепции о вторичном гипостазировании (В.Г. Гузев) уже представляется законченной, то определение индивидуальных признаков каждой из названных форм продолжает входить в сферу интереса современного тюркского языкознания. Подобные задачи мотивированы как практическими соображениями, т.е. стремлением усовершенствовать методику преподавания турецкого языка, так и чисто теоретическими – через конкретизацию частных свойств каждой формы указать на ее место в системе языка, описать схему связей, в которые способна вступать каждая из них, и тем самым, отграничить одну форму от другой.

В настоящем сообщении речь пойдет только о формах с показателями -ma и -mak. В результате анализа фактического материала можно сделать вывод о том, что с функциональной точки зрения имя действие с показателем -ma является морфологическим синонимом формы -mak. На это неоднократно указывали ученые – тюркологи. Так, А.Н. Кононов пишет: «форма на -ma, употребленная без аффиксов принадлежности в форме винительного и дательного падежей …является грамматическим синонимом формы на -mak». [Кононов, 1956: 455]. В.Г. Гузев высказывает мнение о том, что сложно обнаружить разницу в значениях форм -ma и -mak и что, видимо, они находятся в отношении близком к дополнительному распределению [Гузев, 2015: 154].

Известно, что обе формы, представляя действие в предметном образе, сближаются с любыми другими субстантивными формами, и, прежде всего, с именами существительными. Важно понимать, что сближение это проявляется лишь в функциональном отношении, существительными такие формы не становятся [Дубровина, 2018]. Тем не менее, обе формы способны выступать в одинаковых синтаксических ролях. И именно их конкретные речевые употребления дают исчерпывающее представление об их различиях и сходствах.

Позиция подлежащего:

*1. Kışın bol bol vitamin C al**mak** gerek. 'Зимой нужно пить витамин С'*

*Kışın sizin bol bol vitamin C al**manız** gerek. 'Зимой Вам нужно пить витамин С'*

*2. Yalan söyle**mek** kötü bir şey. 'Плохо говорить неправду'*

*Yakın arkadaşımın yalan söyle**mesi** kötü bir şey. 'Плохо, когда мой близкий друг говорит неправду'*

*3. Bu programı izle**mek** beni çıldırtıyor. 'Букв. Смотреть эту программу сводит меня с ума'*

*Çocuğumun bu programı izle**mesi** beni çıldırtıyor. 'Я схожу с ума, когда мой ребенок смотрит эту программу'*

Позиция дополнения:

*4. Bu filmi seyret**meyi** çok istiyorum. ' Я очень хочу посмотреть этот фильм'*

*Senin bu filmi seyret**meni** çok istiyorum. ' Я очень хочу, чтобы ты посмотрел этот фильм'.*

*5. Köyde yaşa**maya** alıştık. ' Мы привыкли жить в деревне'.*

*Büyük kızımızın köyde yaşa**masına** alıştık. 'Мы привыкли к тому, что наша дочь живет в деревне'.*

*6. Yoga yap**mak**ta anlam var. 'Есть смысл в том, чтобы заниматься йогой'*

*Sizin yoga yap**ma**nızda anlam var. 'Есть смысл в том, чтобы Вы занимались йогой'.*

7. Paraşütle atlamaktan korkuyorum. 'Я боюсь прыгать с парашютом'.

Babamın paraşütle atlamasından korkuyorum. 'Я боюсь, когда мой папа прыгает с парашютом'.

Приведенные примеры наглядно демонстрируют те различия, которыми обладают две масдарные формы. В позиции подлежащего форма –mak употребляется в том случае, если речь идет о действии, производитель которого либо неизвестен, либо неинтересен, неважен для коммуникантов. Другая же форма употребляется только в том случае, если обязательно необходимо назвать производителя действия.

В позиции же дополнения функционально значимым становится иной признак – форма -mak будет использоваться тогда, когда производитель основного действия совпадает с производителем действия-дополнения. В случае же различных производителей дополнение оформляется формой -ma. В некоторых случаях, когда приписывание действий одному и тому же лицу происходит на уровне объективной действительности и в речи также происходит некое отождествление в виде употребления в позиции подлежащего масдара -mak, как показано в примере 3.

Интересными в этом отношении могут стать примеры вариативного употребления этих форм в одних и тех же позициях.

8. Kadı ikisini de dövmeğe kalkıştı (AM ADYY 42). 'А кадий принялся избивать обоих'.

9. Biz başladık korkmağa (AMADYY 42). 'Мы начали бояться'.

Можно предположить, что употребление в синхронии современного турецкого языка в этих позициях сочетания -maya вместо -mağa, которое, с очевидностью, раскладывается на -mak+-a, мотивируется отнюдь не грамматическими факторами, возможно чисто орфографическими или орфоэпическими. То же можно сказать и про форму винительного падежа, которая в настоящее время представляет собой сочетание -mayı, вошедшее в употребление вместо более старого варианта -mağı. Как известно, регулярного перехода форм местного и исходного падежа с -makta и -maktan на -mada и -madan не наблюдается.

Более или менее самостоятельное употребление формы -ma без аффиксов принадлежности можно увидеть в изафетных сочетаниях.

10. Gara çıkma zamanı geldi. 'Пришло время выезжать на вокзал'.

Однако и в подобных позициях, можно натолкнуться на случаи когда на месте ожидаемой формы -ma употребляется форма -mak. В сочетании со словом fırsat возможно встретить определение как в форме -ma, так и форма -mak.

*Bir şey yap**ma** fırsatı 'Счастливая возможность что-то сделать'.*

*Bir şey yap**mak** fırsatı 'Счастливая возможность что-то сделать'.*

На наш взгляд, подобные колебания мотивированы не чем-то иным, как практически полной функциональной (с позиций языка) тождественностью этих форм.

Очень четкое различие в функционировании подталкивает нас к идее о том, что едва ли оправдано говорить о существовании в языке отдельной формы -ma, употребленной все категории принадлежности, т.е. по-простому без аффиксов принадлежности. Замечания о близости -ma и -mak, их грамматической синонимичности, на наш взгляд, возможно довести до того убеждения, что в системе турецкого языка можно выделить две функционально различные формы – форму -mak и форму -ması, а форма употребленная без аффикса принадлежности является полным аналогом формы -mak.

ЛИТЕРАТУРА

Гузев В.Г. Теоретическая грамматика турецкого языка / под ред. А.С. Аврутиной, Н.Н. Телицина. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2015. – 320 с.

Дубровина М.Э. О глагольных именах в якутском и турецком языках (опыт сравнительного анализа) // Евкокия Иннокентьевна Коркина: биографика и интерпретация научного и творческого наследия. Сборник научных статей. Якутск, Изд-во ИГИиМПНС СО РАН, 2018. – С. 109-115.

Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М; Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1956. – 571 с.

М.Т. ДЖУМАМУРАТОВА
Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис

КӨРКЕМ ДӨРЕТИЎШИЛИКТЕ ФОЛЬКЛОР ҚӘДИРИЯТЫ
(Т. Жумамуратов шығармалары мысалында мысалында)

М.Т. ДЖУМАМУРАТОВА
Каракалпакский государственный университет, Нукус

ЦЕННОСТЬ ФОЛЬКЛОРА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ВОРЧЕСТВЕ
(На примере произведений Т. Жумамуратова)

Аннотация. Данная статья посвящена ценностной оценке фольклора в художественном творчестве на примере произведений Т.Жумамуратова.

На основе анализа объекта исследования, изучается художественное мастерство Т.Жумамуратова, сохранившее традиции народного фольклора в современности. Особенность сочетания традиционного и нового в творчестве поэта выявляется на основе фактических материалов, что по эстафете времени от прославленных сказителей прошлого, ему перешел редкий дар импровизатора. Рассматриваются проблемы традиций, их сохранения и развития в современном мире.

Annotation. This article is devoted to the value assessment of folklore in artistic creation on the example of the works of T. Jumamuratov. Based on the analysis of the research object, the artistic skill of T. Jumamuratov, which has preserved the traditions of folklore in modern times, is studied. The peculiarity of the combination of the traditional and the new in the poet's work is revealed on the basis of factual materials, that in the relay of time from the famous storytellers of the past, he passed the rare gift of an improviser. The problems of traditions, their preservation and development in the modern world are considered.

Ключевые слова: Фольклор, художественное творчество, народные поэты, сказители.

Keywords: folklore, artistic creation, folk poets, storytellers.

Фольклор ҳәм көркем дөретиўшилик мүнәсибети, фольклордың әдебиятта тутқан орны мәселелери ҳәр қашан да философиялық – эстетикалық қәдир-қымбатқа ийе болып келген актуал машқалалардан саналады. Себеби, фольклор – ҳәр бир халықтың руўҳый азығы, баҳасы жоқ миллий байлығы, дүньятанымлық, тәлим-тәрбиялық, эстетикалық әҳмийетке ийе жәмийетлик қәдирият.

Көркем дөретиўшиликте фольклордың әҳмийетине арналған бул мақаламыздың изертлеў объекти – Тилеўберген Жумамуратов шығармалары.

Тилеўберген Жумамуратов (1915-1990) Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық шайыры, Бердақ атындағы Мәмлекетлик сыйлық лауреаты, «Халықлар дослығы», «Ҳүрмет белгиси» орденлери ийеси. Дәслепки ўақытта аўыллық ески мектепте саўат ашты. Соң жаңаша мектепте, жоқары оқыў орнында оқып заманға сай этикалық, эстетикалық принциплер тийкарында жетилисти.

Тилеўберген Жумамуратовтың стиллик өзгешеликлери, дөретиўшилик мектебиң, поэтикалық дүньятанымының қәлиплесиўине тәсир жасаған нәрсе, ең дәслеп аўызеки халық творчествосы, фольклор болады. Буны шайырдың өзи де тастыйықлап жазған: «Бурын жыраўлар, бақсылар айтқан қысса, дәстанларды түнде тойда еситсем, ертеңине күндиз адамларға оны өзгертпестен ядтан айтып берер едим. «Алпамыс» пенен «Гөруғлының» шақапларын сондай дәрежеде билемен»… «Наўайы, Мақтумкулы, Бердақтың шығармаларын жасымда көп оқып едим, олардың қосықлары ядымда елеге шекем сақланады».[Султанов, 1986: 10]

Халқымыз бай фольклорлық мийрасы менен дүньяға аты белгили алымлардың итибарын тартқанн. 1843-жылы атақлы алымлар –Шоқан Ўәлийханов «Қарақалпақлар – сахрадағы биринши шайырлар ҳәм қосықшылар» деп, 1913-жылы Белаяев «Қарақалпақлар – сахра бүлбиллери» деп айтқаны тарийхтан белгили.Бул ҳаққында Тилеўберген шайыр мақтаныш пенен жырлайды:

«Мийрас қурған қарақалпақ халқым бай,
«Бүлбиллер» деп Шоқан айтқан тартынбай,
Мың жылларғы ушқыр жүрек сырларын,
Ҳәзир көрсең жалт-жулт еткен алтындай.
«Кеңдаланың жыршысы» деп бизлерди,
Ўәлийханов айтқан қарақалпақпыз!

Тилеўберген Жумамуратовтың үй архивиндешайырдың өзи жазып кеткен фольклор бойынша баҳалы мағлыўматлар табылды. Мысалы, “Қарақалпақтың ҳәр бир аўылларынан шыққан жыраўларды жастан тыңладық, -деп жазады шайыр. – «Жыраў-бақсы жыйналды, қырқ күн ойын ойналды», Гернай-сырнай тарттырды, алтын қабақ аттырды»дейди ески дәстанларда. Жоқ нәрсе айтылмайды». [Жумамуратов, 1995: 4] Жәнe: ..«Туңғыш қазақ алымы Шоқан Ўәлийханов, башқурт алымы Әбиўбәкир Диваев, рус алымы Беляевлар қарақалпақ әдебиятына сүйиспеншилик пенен қараған. Ал, Ә.Диваев қарақалпақ дәстанларын бираз түркий халықлардың дәстанларының негизи деп дәлийллеген еди». [Жумамуратов, 1995: 5].

Дагестан халық шайыры Расул Гамзатов: "Авар тилине тек аварлар ҳәм қудай түсинеди" [Гамзатов, 1984: 1] деген екен. Бул гәпте жан бар. Себеби, халықтың өзи жаратқан тили, реалиялары – миллий турмыс тәризине, өзгеше жасаў жағдайларына байланыслы келип шыққанлықтан, халық менталитети менен қарысып кеткенликтен, ҳәттеки, аўдармалағанда да, басқа халықтың толық түсиниўи қыйынға соғады. Халық тарийхын, жасаў мәканын, салт-дәстүрлерин, аўыз әдебиятын жақсы билиў, тил байлығын меңгериў – шайыр поэтикасының жаны.

«Тилеўберген – өзиниң туўылып өскен жерлери – Арал теңизи жағаларында тап сол жерде туўылып, өмир сүрген устазы шайыр бабалары Бердақ, Күнхожаның, Әжинияз бенен Аяпбергенниң ҳасыл сөз маржанларын көкирегине тоқып, солардан шайырлық өнерин үйренди, – деп жазған еди көрнекли алым И.Сағыйтов. – Бул жағынан қарағанда Тилеўберген, сондай-ақ, Аббаз аға менен Садық ағаларды да сол

уллы классик шайырлардың творчествосын даўам еттириўши нызамлы мийрасхорлары деўге болады». [Сағыйтов, 1988: 9]

Қарақалпақ классик шайырлары Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ ҳам т.б. барлығы да аўыз әдебияты үлгилерин ядтан билген, «Жанлы фольклордың актив атқарыўшылары» [Мақсетов, 1989:8] болған. Олар жыраў-шайыр, бақсы-шайыр, сазенде-шайыр, қыссахан-шайыр болып, шайырлықты белгили бир жанрда атқарыўшылық өнери менен қосып алып барған. Қарақалпақ, қазақ, қырғыз, ҳәм. т.б. халықларда шайырдың абыройы айтыстағы жуўабыйлық, тилдеги жүйриклик пенен белгиленген. Халық арасында күшли жуўабыйлық пенен көзге түсип, қосық қатарларын гез келген ўақытта суўырып салып шығарып, оларды ядқа айтып кетеберетуғын, той-мерекелерде өзиниң таланты менен тамаша көрсете алатуғын адамлар ғана шайыр деп мойынланған. Бундай сыпатлар бурынғы ҳәм биз сөз етип отырған соңғы дәўирдеги халық шайырларының ҳәммесинде де бар. Қарақалпақ, қазақ, қырғыз халықларында айтыс, өзбек, тәжик халықларында аския, мушайра сыяқлы қосық пенен жарысыў дәстүрлери бар. Усылардан келип шығып Садық шайыр: «Еки шайыр көпке түспей сыналмас», — дейди.

Тилеўберген Жумамуратов Аяпберген, Аббаз, Садықлардың тәбыйғый талантын, олардың қыссаханлық өнерин жоқары баҳалайды. Оларды өзиниң устазы деп билди, шын жүректен жақсы көрди. Оның өзинен алдынғы жас үлкен шайырларға ықласы оның жазған пикирлеринде де билинеди. Мысалы, Тилеўбергенниң Аяпберген Муўсаев ҳаққында жазғаны: "Аяпберген саўатлы адам болса да, ҳәмме жазған қосықларын, дәстанларын ядтан айтады. Сонда адамлардың дыққатын магниттей өзине тартқан тәсирине елеге шекем таңланаман [Жумамуратов, 1964: 2]

Тилеўберген Аббаз ҳәм Садық сыяқлы еки поэзия арасына, олардың қайталанбас талантына ҳәм адамгершилигине ҳүрмет пенен қарап, көбирек еслейтуғын еди. Себеби, жас өзгешелигине қарамастан олар бир заманның гүўасы болды, бир сәнелерден илҳәмланып шығармалар дөретти, бирге мәдeният байрамларына қатнасты. Бул ықласлар олардың шығармаларында из қалдырды. Садық шайыр Қазақстан сапарына арнаған қосығында:

«Маған жолдас болған Тилеўбергеним,

Ол да айтып берер көрген-билгенин»,- десе, үлкемизге өзге журтлардан мийманлар келгенде Тилеўберген шайыр:

«Аббаз, Садық шайырлардай гил шебер,

Сизиң ушын зибанынан дүр төгер», - деп мақтаныш етеди.

Тилеўберген Жумамуратовтың шығармаларында фольклорлық дәстүрлер заманагөй илим тийкарындағы көркем шеберлик пенен беккем байланысқан. Әзелден, бул шайырға кемнен-кем ушырасатуғын иләҳий талант – төкпе шайырлық, суўырмай сөз, импровизация уқыбы несип еткен. Усындай халықлық дәстүрди бизиң заманымызда даўам еткен ҳәм көркем шеберликтиң бәлент шоққыларына ерискен Тилеўберген шайыр, қарақалпақ мәденияты тарийхында шайырлық ҳаққындағы әзелден киятырған уғымға сәйкес келетуғын, ҳәзирше, бирден-бир импровизатор, төкпе шайыр болды.

Шайырдың поэтикалық «айтыс» өнериндеги шеберлиги, дилўарлығы, жеңилмеслиги, оның жас өспирим шағларынан-ақ, өз аўылында ҳәм оннан тысқары, қоңсылас еллерде де тиллерде дәстан болған. Қазақ шайырлары Умбетали Кәрибаев, СадықҚасымов ҳ.т.б. Тилеўбергенниң дилўарлық талантын мойынлап, жақсы пикирлер билдирген. Қоңсылас түркий халықлардың поэзия байрамларында Кенен Азирбаев,

Сырбай Мауленов, Буркит Искаков киби сөз шеберлери менен дослық ҳәзиллери менен айтысқаны ҳаққында мағлыўматлар бар [Жумамуратов, 2005: 3]

Тилеўберген шайыр манерлеп оқыў усылының устасы еди. Өзиниң ҳәмме шығармаларын, ири дөретпелерин де ядынан оқыды. Бул қарақалпақ мәдениятындағы жаңа қубылыс болды. Шайыр түркий халық аўыз әдебияты үлгисинен болсын, қарақалпақ, қазақ, қырғыз өзбек классик шайырларының шығармаларынан болсын ядынан айта билди. Дүнья әдебиятына қызығыўшылығы тийкарында Омар Ҳайям, Токтағул, Муса Жалил шығармалырнан қарақалпақ тилине аўдарды, бул аўдармалар өз алдына китап болып баспадан шықты.

«Т.Жумамуратов поэзиясы – миллий фольклорды терең билиў ҳәм қәстерлеўдиң нәтийжели көриниси, – деп жазады көрнекли ғайраткер Қ.Камалов, – Көркем сөз устасының халық фольклордан нәр алған термелери, сезимталлыққа қурылған көркемленген нәзик лирикалық кеширмелери философиялық ойлары, поэмалары, төртликлери, еки қатар, төрт қатар, алты қатар, сегиз қатарға қурылған қосықлары, халық рәўаятларына сүйенген тәрбиялық характердеги әпсаналары, тымсаллары, балаларға арналған ертеклери, пъесалары, прозалық, публицистикалық мақалалары шайыр дөретиўшилигиниң көп қырлылығынан дерек береди. Халықлық мотивтеги термелериниң мәниси терең, ўәжи басым, уйқасығы келисимли, оқысаң зериктирмейтуғын, маржандай дизилген гәўҳар сөзлер адамды өзине тарта береди» [Камалов, 2010: 7]

Тилеўберген аўыз әдебияты ўәкиллери сыяқлы фольклорды ядында алып жүрип, келешек әўладқа жеткериўши, бул тараў билимданы болған, миллий мийрасларды жыйнаўда, тиклеп жәриялаўда үлес қосқан. Қарақалпақстанда миллий фольклор бойынша китапларды баспадан шығарыў мәселесинде, шайыр арнаўлы комиссия баслығы сыпатында жумыс алып барған еди.

Т.Жумамуратов өзинен алдынғы, усы дәстүрий усылларға негизленген жазба әдебияттың классик шайырлары сыяқлы ескише саўатлы, араб, парсы, өз-ара жақын түркий тиллерден хабардар. Әжинияз, Бердақ, Күнхожа ҳәм т.б. классик шайырлардың шығармаларын билген ҳәм түсингенликтен, олардың дөретпелериниң баспадан шығыўында оригиналға сәйкес дурыс жазылыўына жанашыр болды. Шайырдың «Әжинияздың мәдений мийрасын кир шалмасын», «Күнхожаның бир қосығы ҳаққында», «Тил байлығы – ел байлығы», «Сынға шымшымайлық жараспайды» сыяқлы мақалалары халқымыздың бай мийрасын қәстерлеў, тил тазалығын сақлаў, әдебий шыгармаларды әдил баҳалаў мәселелерине байланыслы жазылған.

Жуўмақлап айтқанда, көркем дөретиўшилик тийкары – даналық ҳәм тарийхый билим дереги болған фольклордан нәрленеди. Халық аўызеки дөретиўшилигиниң түрли формаларын терең өзлестириў – хақыйқый таланттың айрықшалық белгилери сыпатында жүзеге келеди.

Тилеўберген Жумамуратов – миллий мәдениятқа үлкен үлес қосқан жазба әдебияттың көрнекли ўәкили.Соның менен бирге өзине тән иләҳий уқыбы – импровизация усылында фольклорға тән төкпелетип қосық шығарыў, суўырып салмай дилўарлық сөз айтыў, айтыс өнериндеги табыслары менен халық арасында, «Тилеўберген шайыр айтқан еди» дегендей баҳалы фольклорлық мийрас қалдырды.

ӘДЕБИЯТ

Гамзатов Р. Таў жулдызы, Нөкис, 1984, 7- бет.

Жумамуратов Т. Шайырды көргенимде. "Совет Қарақалпақстаны" газетасы, 1964, №45. (8341)Жумамуратов Т. «Өмириннин ози- философия» Нөкис, 2005, 303-305 б.
Жумамуратов Т. Шайырдың үй архиви. 1995.
Жумамуратов Т. Тил байлығы – ел байлығы. // «Әмиўдәрья», 1990, №1, 93 б.
Каракалпакский фольклор. Состязание.т.12. Нукус, 1983. С.321-325).
Камалов Қ. Илимли елге нур жаўар. Нөкис, 2010. 80-б.
Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис, 1989, 61 б.
Сағыйтов И. Әдебият ҳәм дәуир. Нөкис 1988, 212 б.
Султанов Қ. Шайыр жолы. Нөкис, 1986, 72 б.

С.Б. ЖҰМАҒҰЛ
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНДАҒЫ ШЫҒЫС РУХАНИЯТЫМЕН ДӘСТҮРЛІ ӘДЕБИ БАЙЛАНЫС АРНАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

С.Б. ЖУМАГУЛ
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан

ИССЛЕДОВАНИЯ ТРАДИЦИОННЫХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ В КОНТЕКСТЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ В КАЗАХСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Аннотация. В статье рассматриваются основные направления казахского литературоведения 1960-80 годов, связанные с исследованиями литературных связей в контексте востоковедения. Анализируются актуальные и методологические проблемы жанровых трансформаций и определения духовно-культурных взаимовлияний литературы тюркских народов. Определяется генезис и типология жанрово-стилевых, ментальных особенностей национальных литератур. Проводится сравнительный анализ литературно-исторических научных новизн литературоведов, осуществлявшие свои исследования в жесткой прессе идеологической цензуры. Затрагиваются актуальные вопросы казахского литературоведения 60-80 годов прошлого столетия.

Abstract. The article examines the main directions of the Kazakh literary criticism in the 1960-80s, associated with the study of literary relations in the context of oriental studies. The current and methodological problems of genre transformations, and the definition of spiritual and cultural mutual influences of the literature of the Turkic peoples are analyzed. The genesis and typology of genre-style, mental features of national literatures is determined. A comparative analysis of the literary and historical scientific novelties of literary scholars, who conducted their researches in the strictly controlled press of ideological censorship, is carried out. Topical issues of the Kazakh literary criticism of the 60-80s of the previous century are thoroughly considered.

Ключевые слова: казахское литературоведение 1960-80 годов, литературные связи, востоковедение, жанровые трансформации, тюркская духовность, генезис и типология, цензура.

Keywords: Kazakh literary criticism of the 1960-80s, literary relations, oriental studies, genre transformations, Turkic spirituality, genesis and typology, censorship.

ХХ ғасырдың 60-жылдарындағы ұлттық әдебиеттанудағы қазақ әдебиетінің көркемдік дамуындағы көне түркі дәуірімен тарихи сабақтастығын айқындау бағытындағы игі қадамдар ұлт руханиятының шығыстық тамырымен дәстүрлі рухани байланыс арналарын жіті қарастыру талабын ұштады. Халқымыздың рухани өрлеуі, мәдени кемелденуінде айрықша орын алатын Шығыс классикалық әдебиетінің діни

мазмұндағы қуатты арнасына саяси өлшеммен қараудағы идеологиялық қысым осы бағыттағы ізденіс аясын тежеп отырғанымен, 1960-80 жылдар кезеңінде отандық әдебиеттанудағы шығыстану ілімі өз орынын айқындау үстіндегі ілгерлеу жолына ұмтылды. Бұл ретте әдеби байланыстар мәселесі негізінен идеологиялық талаптағы интернационалдық сипатта, соның ішінде бір ғана орыс әдебиетінің ықпалы тұрғысынан зерделенгендіктен де қазақ халқының байырғы әдебиет бастауларының қайнар көзін құрайтын Шығыс руханиятының мәдениеттер тоғысындағы көркемдік қуатының ғасырлар бедеріндегі өрісті арналарын жан-жақты қарастыру мейлінше қажет еді. Оның алғашқы қадамы 1960-67 жылдар аралығында жарық көрген көп томдық қазақ әдебиеті тарихының II том бірінші кітабында (1961) жасалды. М.Бөжеев, З.Ахметов жазған «Қазақ әдебиетінің Шығыс әдебиетімен байланысы» тарауында қазақ әдебиетіне қытай, монғол, үнді, араб, парсы елдерінің ертегі-аңыз, әңгімелерінің таралу жолдары, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қазан, Уфа, Омбы қалаларында басылып шыққан қисса, хикаялар кітаптарына қатысты құнды деректер берілді [1: 182], Кітаби ақындар (Ақылбек, Жүсіпбек, Мәулекей), назира дәстүрін дұрыс байыптаған ғалымдар қисса, хикаяларды тақырыптық тұрғыдан үш топқа жіктеп көрсетті. «Бозжігіт», «Шәкір-Шәкірат», «Шаһмаран», «Жүсіп-Зылиха» қисса дастандарына шолу жасай отырып «Ләйлі-Мәжнүн» классикалық дастанының қазақша жырлануын Шәкәрім мұрасы негізінде қарастырды.

Ұлт әдебиетінің көркемдік табиғатын Шығыс әдебиетімен типологиялық бірлікте тануға мүмкіндік беретін әдеби байланыстың маңызды арналарын қарастырудағы осы бағыттағы ізденіс бірден келелі зерттеулер тақырыбының өзегіне ұласпағанымен, «жылымық» рухындағы ғылыми-зерттеушілік танымда жаңғыра түсті. Шығыс әдебиеті мен қазақ руханиятының тоғысқан келелі мәселелерін байыпты қарастыру барынша жанданып, проблемалық мақалалардан бастап күрделі зерттеулер өзегіне алына бастады. Осы бағыттағы игі қадам кітаби ақын, нәзира дәстүрі, қисса табиғатын зерттеу, Шығыс хикаяларының желісіне құралған қазақ дастандарын тұңғыш рет жеке кітап етіп жариялау, қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасының жарық көруімен кемелдене түсті. Ү.Сүбханбердинаның «Қазан университетінің кітапханасындағы қазақ қолжазбалары» («Қазақ ССР ҒА хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы».1969.№4), «Шығыс сюжеттері» («Қазақ ССР ҒА хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы».1972.№6), «Шығыс зерттеуші ғалымдары және қазақ әдебиеті» («Жұлдыз».1983.№4), Б.Кенжебаевтың «Анықтай түскен абзал» (Редакцияға хат) («Қ.Ә».1970.27.03), Н.Келімбетовтің «Шығыс әдебиетіндегі оянушылық» (Қазақ әдебиеті. Мақалалар жинағы. / Ред. С.Қирабаев. Екінші кітап. Алматы, 1970.132), «Орақ» пен «Күлше» дастаны» («Қазақ ССР ҒА хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы».1973.№6), «Ақын Шәді Жәңгіров» («Қазақ тілі мен әдебиеті мәселелері». Аспиранттар мен ізденушілер жинағы. / Ред. Т.Нұртазин. - YII шығуы. Алматы, 1971), «Төрт дәруіш» дастаны» («Қазақ ССР ҒА хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы». 1973.№1), Ө.Күмісбаевтың «Шығыстан құйған балбұлақ» («Қ.Ә».1971.24.09), «Отголосок легенды о Бахраме (Гуре)» («Қазақ ССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы».1976.№1), «Шығыс әсерлері» («Жұлдыз».1976.№12), «Қисса, хикая сөздерінің шығу тарихы хақында» («Қазақ ССР ҒА хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы». 1973. №5), Н.Өсеровтің «Архив сөресіндегі сүр» («Қ.Ә». 1971.30.04), Ә.Қоңыратбаевтың Мәдениет тарихынан алынатын таным» («Қ.Ә». 1972.28.09), «Қисса туралы бірер сөз» («Қ.Ә».1977.11.03), М.Бөжеевтің «Қисса-хикаялар» («Жұлдыз».

1972.№2), Т.Жұртбаевтың «Шығыс әдебиетін оқыту хақында» («Қ.Ә». 1972. 28.01), Р.Бердібаевтың «Шығыс қазынасы» («Қазақстан мектебі».1973.№9), «Шығыстану институтында» («Қ.Ә».1973.23.11), «Рухани қазынаның бір көзі» («Қ.Ә».1983.10.YI), Ә.Дербісалиевтің «Мағраб әдебиетінің көкжиегі» («Жұлдыз».1973.№8) «Байырғы әдебиет бастаулары (YII-YIII ғасырлардағы араб әдебиеті туралы)» («Жұлдыз».1982.№9), Б.Ысқақовтың. «Көрөғлы» қазақ топырағында» («Социалистік Қазақстан».1974.26.05), Б.Әбілқасымовтың «Уақыт. Әдебиет. Әдіс» («Қ.Ә».1974.15.02), С.Садырбаевтың «Көрұғлы» («Қ.Ә».1974.19.04), Б.Әзібаеваның «К вопросу об изучении дастанной литературы» («Қазақ ССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы».1976.№1) Н.Төреқұловтың «Дала дастандары немесе ел ақындары жайында» («Қ.Ә».1977.4.02), М.Байділдаевтың «Шаһнама» қазақ тілінде» (Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. / Ред. Ы.Дүйсенбаев. Алматы, 1976), «Назым жырдың дүлділі» («Жұлдыз».1983.№6), Б.Сағындықовтың «XIY ғасырдағы түркі жазба ескерткіштеріндегі араб-парсы элементтерінің лексикалық ерекшеліктері» («Қазақ ССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы». 1976.№1), М.Мырзахметовтың «Шығыстық қисса-дастандар» («Қазақстан мұғалімі». 1977.28.02), Ш.Сәтбаеваның «К вопросу об изучении восточных связей казахской литературы» («Қазақ ССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сеериясы».1981.№1), А.Қыраубаеваның «Қисса жанры» («Қ.Ә».1981.20.11), Б.Абилхасимовтың «О языке казахских кисс» («Қазақ ССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы».1982.№2), Ә.Марғұланның «Жаңа дүниенің жақсы нышаны» («Қ.Ә».1983.28.10) мақалалары қазақ рухниятының келелі мәселелерін Шығыс әдебиеті арналарымен тығыз бірлікте зерделеуімен құнды.

Қазақ топырағында Шығыс әдебиеті үлгілері негізінде туған қисса-дастандар табиғаты Ә.Қоңыратбаев, М.Бөжеев, Н.Келімбетов, Ө.Күмісбаев, А.Қыраубаева, М.Мырзахметов зерттеу мақалаларында қарастырылды. Ә.Қоңыратбаевтың «Қисса туралы бірер сөз» мақаласында қазақ қиссаларының әдебиетіміздің алдыңғы, кейінгі тарихымен дәстүрлік байланысы талданды. А.Қыраубаева «Қисса жанры» мақаласында «Қисса-шым-шытырық оқиғаға құрылған ғашықтық тарихи-героикалық сипаттағы әңгіме аңыз түрінде келетін жазба әдебиеттің және фольклордың жанры. Қазақ әдебиетіндегі қисса жанрына Шығыс аңыз-ертегілерінің сюжеті бойынша жазылған көлемді шығармалар, жыр-дастандарды жатқызамыз» деген пікірін білдірді.

Қисса жанрын айқындаумен қатар тақырыптық тұрғыдан жүйелеу мәселесі ғылыми мақалалар өзегіне алынды. М.Бөжеев қиссалардың сюжет, стиль, тіл ерекшеліктерін зерттеу қажеттігін орынды ескерте келіп, қазақ өміріне орайлас жырланған қиссалар қатарында «Қисса Құламерген», «Қиса Дотан Құбақанбайұлы», «Қиса Қыз Жібек», «Қиса Ихсан-Мәрзия», «Қисса Серғазы», «Қисса Фершін қыз» шығармаларын атайды. Абай, Әріп, Әсет, Мәулекей, Жүсіпбек, Шәді, Жанұзақ өзге де ақындар Шығыстық сюжетке шығармалар жазғанын қарастыра отырып, М.Ж.Көпейұлының «Гүлшат-Шеризат», Жүсіпбек Шайхұлисламұлының «Қасым Жомарт» қиссаларын талдайды. Ғалым қиссаларды үш топқа бөлуге болатынын екшейді: 1. Дінді уағыздайтын («Жұм-жұма», «Сал-сал», «Зарқұм», «Сейтбаттал»). 2. «Мың бір түн», «Тотынама», классикалық Шығыс әдебиеті үлгісінде жазылған дастандар («Шаһмаран», «Сейфүлмәлік», «Бозжігіт», «Қасым Жомарт», «Баһрам», «Ілияс», «Абулхарис», «Шәкір-Шәкірат»). 3. Шығыс сюжетіне құралған бірақ қазақ фольклорының дәстүрлерімен ұштасып, төл шығарма сипаттас болып кеткен шығармалар («Бозжігіт», «Мұңлық-Зарлық») [2]. Өз кезегінде Ө.Күмісбаев тақырып,

мазмұн, идеялық көркемдік ерекшеліктеріне орай қазақ топырағына Шығыстан келген қисса-дастандарды мынадай төрт топқа жүйелеп қарастырады: 1. Махаббатты, ізгілікті, достықты, жақсылықты жырлайтын дидактикалық лирикалық қисса-дастандар («Ләйлі-Мәжнүн», «Жүсіп-Зылиха», «Мұңлық-Зарлық», «Таһир-Зуһра», «Бозжігі»). 2. Діни бағыттағы дастандар («Сал-сал», «Сейітбаттал», «Жұм-Жұма», «Зарқұм»). 3. Қиял-ғажайып, фантастикалық сипаттағы дастандар («Шаһмаран», «Абулһарис», «Абушаһма», «Шәкір-Шәкірат»). 4. Батырлық пен ерлікті, ақ пен қараның күресін жырлайтын романтикалық сарындағы қисса-дастандар («Рүстем-Дастан», «Ескендір», «Қисса Баһрам») [3].

Проблемалық мақалаларда діни-ағартушылық ақындар, кітаби шайырлар мұрасын бағалауда орын алған қате танымнан арылтуға батыл бетбұрыс жасалды. Б.Кенжебаев XX ғасыр басындағы әдебиет өкілдері Шәді, Мәшһүр, Мақыш, Әубәкір, Ақмолла, Нұржан дүниетанымындағы діни көзқарасты айта келіп, олардың шығармашылығын әдебиет тарихына енгізуде ағартушы бағыттағы ақындар қатарында қарастырылуы керектігін байыптады [4]. Б.Әбілқасымов XX ғасыр басындағы әдебиеттегі көркемдік әдіс табиғатын зерделеп, ескішіл бағыттағы ақындар деп қарастырылатын Мәшһүр Жүсіп, Мақыш, Ақмолла мұрасындағы діни танымды таза терістеуге болмайтынын дұрыс көрсетті [5].

Ресей мұрағаттарындағы қазақ руханиятына қатысы бар қолжазбалардың игерілуі, Шығыс әдебиетін оқу бағдарламасына енгізу, Шығыстану институтын ашу, қисса-дастандар жырлаған ақындар мұрасын жариялау Р.Бердібаевтың «Рухани қазынаның бір көзі», Т.Жұртбаевтың «Шығыс әдебиетін оқыту хақында» мақаласында өткір қойылды.

Қазақ әдебиетінің шығыс классикалық әдебиетімен дәстүрлі байланысының көркемдік үлгілері болып табылатын әдеби мұраларды жариялау және зерттеу ісі бұл тұста барынша жанданды. Біріншіден, «Көрұғлы (Көрұғлы және оның ұрпақтары туралы дастандар)» (1973), «Ғашық-наме. Шығыс хикаяларының желісіне құралған қазақ дастандары» (1975) жинақтарымен, екіншіден, Р.Бердібаевтың «Гүлстанның бұлбұлдары» (1970), М.Бөжеевтің «Абайдың ақындық айналасы» (1971) («Қисса-хикаялар» тарауы), Н.Келімбетовтың «Шәді ақын» (1974), Ө.Күмісбаевтың «Тұрмағанбет Ізтілеуов және оның «Рүстем-Дастаны» (1974), «Екі перне» (1980), А.Қыраубаеваның «Қазақ әдебиетіндегі қисса жанры. Арнаулы семинар сабағының бағдарламасы» (1980), «Қисса жанрының өзіндік ерекшеліктері. Студенттерге көмекші құрал» (1985), Ә.Дербісалиннің «Шыңырау бұлақтар» (1982), «Араб әдебиеті. Классикалық дәуір» (1982), Ш.Сәтбаеваның «Казахская литература и Восток» (1982), «Достық дастандары» (1983) еңбектерінің жарық көруімен өрістей түсті.

Ұлттық әдебиеттануда шығыстанудың ғылыми бағытын, әдіснамалық негіздерін барынша жандандыруды қажет ететін өзекті мәселелер зәрулігін шешуде маңызды болып табылатын зерттеулер жарық көрді. Н.Келімбетовтің «Шәді ақын» (1974), Ө.Күмісбаевтың «Екі перне» (1980), Ә.Дербісалиевтің «Шыңырау бұлақтар» (1982), «Араб әдебиеті. Классикалық дәуір» (1982), Ш.Сәтбаеваның «Қазақ әдебиеті және Шығыс» (1982) еңбектері қазақ сөз өнерінің Шығыс әдебиетімен дәстүрлі байланысын зерттеуде соны қадамдар жасады. Н.Келімбетов зерттеуінде Шығыс классикалық әдебитіндегі нәзира дәстүрінде қисса-дастандар жазған Шәді төре Жәңгірұлы шығармашылығы алғаш рет жүйелі әрі арнайы қарастырылып, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақтың кітаби ақындарының өнерпаздық қасиеттеріне тән шығармашылығы әдеби байланыс арнасында байыпты сараланды [6].

Ө.Күмісбаевтың «Екі перне» еңбегінде Шығыс классикалық әдебиетінің айтулы тұлғалары Фирдоуси, Низами, Физули, Науаиларды ұстаз тұтып, үлгі алған Ораз, Шәді, Жүсіпбек, Майлықожа, Ақылбек сынды дарындармен қатар Шәкәрім шығармашылығы да қазақ әдебиеті тарихынан лайықты орын алуы керек деген батыл да принципті пікір айтылды [7: 11-12].

Шығыс классикалық әдебиетінің қазақ дастандары, Абай поэмаларында жалғастық табып жаңғыруы әдеби байланыстар тарихы тұрғысынан Ш.Сәтбаеваның «Казахская литература и Восток: (Из истории литературных связей) еңбегінде зерттелді [8]. Шығыс сюжетіне құралған «Бозжігіт», «Сейфүлмәлік», «Ләйлі-Мәжнүн», «Тахир-Зухра», «Мұңлық-Зарлық», «Жүсіп-Зылиха», «Мың бір түн» сынды қазақ дастандарын қарастыған зерттеуші олардың жанрлық ерекшелігі, аударылуы мен жариялануын саралағанда түрлі ауызша поэтикалық мәдениеттердің өзара тоғысуынан қазақ нұсқалары тууының табиғатын фольклорлық дәстүрмен байланыста саралайды. Абай поэмаларының Шығыстық тамырын айта отырып, дәстүрлі канондарды жаңаша жырлаудағы ақын жаңашылдығын айқындайды [8: 104].

Ә.Дербісалиевтің «Шыңырау бұлақтар» зерттеуінде араб, парсы әдебиеттері мен түркі әдебиеттерінің дәстүрлі әдеби байланысы қазақ әдебиеті негізінде қарастырылып, құнды дерек көздерімен ұштастырылды [9]. Бұл ретте араб әдебиетінің қайнар бастауы іспеттес бәдәуилер поэзиясы мен қазақ шайырларының кейбір ортақ шығармашылық сипатына тән жаңғырықтарының қарастырылуы осы маңызды тақырыпқа бойлаған алғашқы ғылыми барлау десек, әл-Фараби өміріне қатысты тың дерек көздері соны ғылыми негіздерімен құнды. Мәселен, ғұламаның түркілердің әскери әулетінен шыққанын араб тарихшыларының бәрі растайтынын түйген ғалым түрлі ғылым салалары бойынша өшпес мұра қалдырған ұлы тұлғаның «аса ірі мұсылман философтарының бірі» деген атақ алғанын араб ғалымдарының зерттеушілік тұжырымдарымен бекіте түседі. Еңбектің «Фараби және Сайф Ад-Даула», «Әл-Фараби және әл-Мутанаби», «Араб шежірешілері және әл-Фараби», «Әл-Фараби және поэзия» бөлімдері фарабитанудағы аса маңызды мәселелерді терең талдауымен ерекшеленеді. Фарабидің XYIII ғасырда көшірілген «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактаты» зерттеуші тарапынан аударылып, алғаш ана тілімізде толық «Сөзстан» (1980) жинағында жарияланған болса, аталған еңбегінде ғалым осы трактаттың ғылыми маңызын талдайды. Осы сипаттағы құнды ғылыми деректер молынан қамтылған кітапта Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік», Махмұд Қашқаридің «Диуани луғат ат-түрік» қарастырылып, «Кодекс Куманикс», Хорезмидің «Мұхаббат-нама» («Махаббат туралы жыр»), Ходжандидің «Латафат нама» («Нәзік жайлы жыр»), Сиди Ахмадттың «Тағашшук нама» («Ғашықтық жайлы жыр») туындыларына шолу жасалады. Зерттеудің атап өтер танымдық-тағылымдық маңызы – Бейбарыс туралы тарихи деректер, соның ішінде атақты тұлғаның Отырар өлкесіндегі Сауран, Сығанақ қалаларының бірінде туғаны туралы мәліметтің берілуі [9: 147]. Ғалымның Қожа Ахмет Яссауи мұрасын түркі әдебиетіндегі сопылық ағымның негізін қалаушы тұрғысынан бағалап, сопылық әдебиетке тән басты сипаттарды саралауы терең тұжырымдарға толы. Ғалым Яссауи кесенесінің салынуына қатысты тарихи деректер де келтіріп, кесененің ішкі қабырғалары мен шығыс жағындағы негізгі екі қақпаның біріндегі көне араб жазуларын қазақ тіліне тәржімалады.

Зерттеушінің Қазақстан жоғары оқу орындарында шығыстану мамандығы бойынша оқитын студенттерге арналап жазылған алғашқы оқулық «Араб әдебиетінде»

ҮІ-ХҮІІІ ғасырлар аралығындағы араб классикалық әдебиеті мен мәдениетінің тарихы қарастырылды. Араб руханиятының гүлденуіне үлес қосқан Әл-Фараби еңбегі, сонымен қатар қыпшақ Бейбарыс туралы тарихи деректермен араб тарихында із қалдырған тұлғаның алар орны екшелді.

Ұлттық әдебиеттанудағы шығыстану ілімінің қанат жаюында қазақ әдебиетінің туысқан түркі тектес халықтармен әдеби байланысын зерттеудің маңызы зор. Р.Бердібаевтің «Гүлстанның бұлбұлдары» (1970), «Достық кемесінде» (1976), Б.Ысқақовтың «Қазақ-башқұрт әдебиеттері байланысы тарихынан» (1973), «Қазақ-татар әдеби байланысы» (1976), А.Мусиновтың «Казахско-киргизские литературные связи» (1973), Р.Нұрғалиевтің «Өнер алды-қызыл тіл» (1974) («Әдебиеттің тұтастық сипаты» тарауы), С.Талжановтың «Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері» (1975) С.Тойшыбаеваның «Қазақ-қарақалпақ әдебиеттерінің байланысы» (1977), З.Тұрарбековтың «Әдебиеттер достығының дәнекері» (1977), К.Сейдановтың «Достық әуендері» (1978) еңбектері әдеби байланыс арналарын әдебиетттер мен мәдениеттер тоғысы, өзара ықпалы тұрғысынан қарастырумен үлкен мәнге ие.

Бүркіт Ысқақовтың зерттеулерінде түбі бір туысқан халықтардың көне кезеңдерден бастау алатын әдеби-тарихи тоғысу жолдары сан ғасырлық рухани өрлеу мен өзара әдеби ықпал аясында зерттелді [10]. ҮІІІ-ХХ ғасыр басындағы аралықты қамтыған ғалым әр кезеңнің ерекшеліктерін қарастырып, әсіресе ХХ ғасыр басындағы ерекше өрлеу жолында болған татар мәдениеті мен әдебиетінің тұтас түркі тектес халықтарға жасаған ықпалын: «Бұл кезде татар мәдениеті түркі тектес халықтар мәдениетінің көбінен жоғары тұрды. Осыған байланысты татар мәдениеті өзімен көршілес туыстас халықтар әдебиетіне, оның ішінде қазақ әдебиетіне де өз әсерін тигізді» [10: 8] деп ауқымды қарастырады. Соның ішінде жәдитшілдік туын көтерген Маржанидың тұтас түркі әлемінің рухани кеңістігіне жасаған қуатты ықпалын ашуда тың деректер келтіреді.

Қазақ халқының рухани мұрасының алтын қорын толықтыру, өткен кезеңнің уақыт бедерінде назардан тыс қалған руханият әлемін белгілі бір жүйеге келтіріп, жан-жақты қарастыру Ү.Сұбханбердина құрастыруымен жарық көрген «Әдеби мұра. Революциядан бұрынғы мерзімді баспасөз беттеріндегі жарияланған көркем шығармалар» (1970), Ә.Жиреншиннің «Қазақ кітаптарының тарихынан» (1971) еңбектеріне тән сипат.

«Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы» көп томдығының жарық көруі барысында батырлар жырына арналған кітаптің бірінші томында «Көрұғлының» 29 нұсқасы берілді [11: 5]. Ал, қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасының екінші томында халқымыздың төңкеріске дейінгі кезеңдердегі ғашықтық жырлары (лиро-эпос) қамтылып, 191 жырға сипаттама берілді. Осы қолжазбалардың жүз қырық екісі қазақ топырағында, елуге жуығы Шығыс сюжетіне құралған дастандар екені айқындалды .

Қорыта айтқанда, ХХ ғасырдың 60-80 жылдар бедеріндегі қазақ әдебиеттануындағы Шығыс руханиятымен әдеби байланыс арналарын зерттеу үрдісі күрделі ғылыми мәселелерді байыпты қарастыруда шешуші қадамдар жасады. Ұлт руханиятын еселейтін кемел істер тоталитарлық жүйенің цензуралық қысымы жағдайында жүзеге асқанын да назардан тыс қалдыруға болмайды. Ол ұлттық әдебиеттанудың ұлттық мүддеге тамыр тартқан ғылыми ізденістерімен әдебиеттер мен мәдениеттер тоғысуын байыптау барысында санаткерлік ұлтшылдық арқылы

халқымызды кеңестік ұлтсыздандыру саясатынан қорғауда дәуір жүктеген міндетін атқара білгенін айғақтайды.

ӘДЕБИЕТ

Қазақ әдебиетінің тарихы. II т. I кітап. Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы,1961. – 590 б.

Бөжеев М. Қисса-хикаялар // Жұлдыз, 1972. №2. – Б. 214-218.

Күмісбаев Ө. Шығыстан құйған балбұлақ // Қазақ әдебиеті, 1971. – 24 сентябрь.

Кенжебаев Б. Анықтай түскен абзал // Қазақ әдебиеті, 1970. – 27 март.

Әбілқасымов Б. Уақыт. Әдебиет. Әдіс // Қазақ әдебиеті, 1974. – 15 февраль.

Келімбетов Н. Шәді ақын. Алматы: Жазушы, 1974. – 95 б.

Күмісбаев Ө. Екі перне. Алматы: Жазушы, 1980. – 155 б.

Сәтбаева Ш. Казахская литература и Восток: (Из истории литературных связей). – Алма-Ата: Наука, 1982. – 200 с.

Дербісалиев Ә. Шыңырау бұлақтар. Алматы: Жазушы, 1982. – 256 б.

Ысқақаов Б. Қазақ-татар әдеби байланысы. Алматы: Ғылым,1976. – 175 б.

Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 1-том. Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1975. – 352 б.

А.М. ЗАЙНУЛЛИНА

МБОУ «Гимназия №36», Казань

РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ – ВАЖНЫЙ ЭЛЕМЕНТ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. Обращение – самый массовый и самый яркий этикетный признак. И в русском, и в татарском языках обращение может повторяться. Причем в обоих языках обращение произносится с особо сильной интонацией, когда оно занимает начальное положение в предложении. Как в русском, так и в татарском языках обращения служат или для привлечения внимания слушателя, собеседника, или употребляются только для модальных целей. Таким образом, обращения русского и татарского языков по значению и по структурным показателям, средствам выражения во многом одинаковы.

Annotation. Address is the most popular and the most striking feature of etiquette. In Russian and Tatar languages address can be repeated. And in both languages address is pronounced with a high tone especially when it takes the initial position in the sentence. In Russian and Tatar languages addresses serve to attract the attention of the listener or a friend, or are used only for the purposes of modal. Thus, addresses of Russian and Tatar languages by value, by structural indicators, by means of expression are largely the same.

Ключевые слова: обращение русского и татарского языков, речевой этикет, татарская речь

Keywords: Russian and Tatar languages addresses, speech etiquette, tatar speech

Обращение – одно из важнейших и необходимых компонентов речевого этикета. Обращение используется на любом этапе общения, на всем его протяжении, служит его неотъемлемой частью. В то же время норма употребления обращения и его форма окончательно не установлены.

Одно из самых больших достояний человечества и самых больших удовольствий человека – общаться о себе подобными. Немаловажных целей в общении человеку помогает достичь речевой этикет. Под речевым этикетом следует понимать

выработанное обществом правила речевого поведения, обязательные для членов общества, национально специфичные, устойчиво закрепленные в речевых формулах, но в то же время исторически изменчивые.

Этикет – (фр. Etiquette – ярлык, этикетка) - совокупность правил поведения, касающихся отношения к людям (обхождение с окружающими, формы обращения и приветствий, поведение в общественных местах, манеры и одежда).

Правила речевого поведения регулируются речевым этикетом – сложившейся в языке и речи системой устойчивых выражений, применяемых в ситуациях установления и поддержание контакта. Это ситуация обращения, приветствие, прощание, извинения, благодарности, поздравления, пожелания, сочувствие и соболезнования, одобрения и комплемента, приглашения, предложения, просьбы совета и многое другое. Речевой этикет охватывает собой все, что выражает доброжелательное отношение к собеседнику, что может создать благоприятный климат общения.

Обращение – самый массовый и самый яркий этикетный признак.

Обращение – это название лица, предмета или явления к которому обращена речь говорящего. В обращении, во-первых, устанавливается адресат речи, во-вторых, при помощи интонации - отношении говорящего ко всему высказыванию.

И в русском, и в татарском языках обращения бывают нераспространенные и распространенные. Нераспространенные обращения в обоих языках выражаются формами именительного падежа существительного, а также субстантивированных прилагательных, причастий, местоимений, значительно реже – порядкового числительного и очень редко – количественного числительного.

Обращение в обоих языках может терять свое основное лексическое значение. Например, в русском языке в обращении к женщине (в просторечии) может употребляться слово брат, в татарском языке – малай («мальчик»). А также, например, в татарском – в обращении к чужому человеку – «туган», «агай-эне» и т.п.

Обращения в обоих языках могут состоять из нескольких следующих друг за другом слов, соединенных между собой способом сочинения. И в русском, и в татарском языках обращение может повторяться. В рамках предложения обращение в обоих языках может занимать любое место и всегда обособляется. Причем в обоих языках обращение произносится с особо сильной интонацией, когда оно занимает начальное положение в предложении.

Как в русском, так и в татарском языках обращения служат или для привлечения внимания слушателя, собеседника, или употребляются только для модальных целей. В первом случае немногие из них могут употребляться без эмоциональной окраски, во втором же случае все они носят ярко выраженный эмоционально – экспрессивной характер.

Таким образом, обращения русского и татарского языков по значению и по структурным показателям, средствам выражения во многом одинаковы. И поэтому неслучайно, что в переводах с русского языка на татарский обращения оригинала очень часто передаются соответствующими элементами: «Ты зачем вылезла, Марья?» - «Ник чыктың син, Марья?» (Горьк.); «Ну, куда же ты, миленький, убегаешь?» - «Я инде, сөеклем, кая качасың?» (Н. Остр.); «Оставим же его, подруги» - «Бәйләнмик инде аңа кызлар» (Горьк.)

Обращение русского языка, повторяемое через частицу «а», при переводе на татарский язык приобретает вспомогательное слово «дим»: «Мать, а мать!» - «Әни, әни, дим!». Порядок расположения обращений в предложении в двух языках также не всегда совпадает.

Установление контакта при общении начинается с приветствий, которые зависят от участников. Приветствие «Әссәламәгаләйкем!» и ответ «Вәгаләйкемәссәлам!» употребляются в речи стариков, хотя могут иметь место и среди молодежи. Здороваются татары за руку, пожимая обе руки. Подавать только одну руку считается неуважением. Более всего употребительно «Исәнмесез!» (Здравствуйте!). Приветствие Хәерле иртә! Хәерле көн! Хәерле кич! (Доброе утро! Добрый день! Добрый вечер!) употребительны в официальной обстановке, среди интеллигенции. Рукопожатие при этом необязательно. Несколько просторечными и фамильярными являются приветствия Нихәл? (Как дела?), Саумы? (букв. Здоров ли?), Саумысыз? (букв. Здоровы ли вы?), Сәлам! (Привет!). Среди студенчества под влиянием русской речи в шутливом стиле употребляется Чао! Салют! Привет!

К близким знакомым, родным обращение – всегда на «ты». Вежливая форма обращения на «вы» распространилась под влиянием русской речи и приобрела нормативность при обращении к знакомым людям, при соблюдении субординации между собеседниками, как выражение уважительного отношения.

Своеобразием для татарской речи является обращение к родственникам с использованием термина родства: апа (сестра), абый (старший брат), энем (младший брат), апам (сестра моя), сеңлем (сестренка), җизни (дядя), балдыз (свяченица). Раньше гораздо чаще использовались такие обращения к близким родственникам, как «чибәр апа» (красивая сестра), «алма апа» (яблоко+сестра), «шикәр апа» (сахар+сестра), «бәләкәй абый» (маленький брат), «ерак әби» (далекая бабушка) и др.

Обращение детей к своим дедушке и бабушке сохранилась в форме әби, бабай, дәү әни, дәү әти (в диалектах есть формы зур әни-зур әти, карт әти-карт әни).

Татары выработали целую систему обращений к любимым, близким людям, отличающиеся доброжелательностью, эмоциональностью: кадерлем - дорогой мой, сөеклем - милый мой, алтыным - золото мое, күгәрченем - голубка моя, былбылым - соловей мой, аккошым - лебедь мой, акыллым - умный мой, җаным - душа моя, җанкисәгем - чистица моей души, бәгерем (букв. печень моя) - дорогой, бәгыркәем - дорогой мой и т. д.

У татар широко были распространены прозвища, которые давались исходя из этнической характеристики, своеобразия социальной и внешней характеристики личности, особенностей его поведения, речи, одежды, профессии, характера жилища, курьезов связанных с человеком, и т. д. Много прозвищ по названиям животных и птиц: Аю Вәли, Саескан Сафура, Төлке Гата, Тавык Гафур и т. д. Прозвищами больше наделяются мужчины, чем женщины. Прозвищами употребляются часто перед именами лиц.

Беседа происходит сидя, беседовать стоя считается немного неприличным. Обычно татары не начинают сразу деловую часть беседы. Как правило, она проходит за столом, за чаем, что является признаком уважения и гостеприимства. За неинформативной частью беседы следует деловая часть, где излагается цель визита говорящего. Разговор завершается благодарностью за угощение, пожеланием хозяевам благополучия. Когда уходит гость, он обычно просит извенения в форме “Гаеп итеп калмагыз” (букв. “Не обессудьте”), на что хозяин отвечает “Үзегез гаеп итеп китмәгез” (“Сами не уходите с осуждением”).

Общение проходит в форме диалога, где большую часть роль играют вопросы неинформативного характера, для того чтобы завязать разговор, частицы для поддержания и продолжения разговора, модальные слова. При прощании татары произносят хуш –

хушыгыз (прощай - прощайте), сау бул – сау булыгыз (букв. Будь здоровым – будьте здоровыми), исән бул – исән булыгыз (букв. будь живым – будьте живыми).

Речь татар старшего поколения небогата жестами и мимикой. Можно отметить следующие жесты татар: кивок головой направо – налево – отказ; кивок оловой сверху вниз – согласие; рукой вперед – указание; похлопывание руками по бедрам – уивление, потрясение; движение ладонью от себя – отвергающий жест; рукой к себе – приглашение и т. д. Раньше девушки во время посиделок мимикой бровей обьяснялись с парнями, пощелкивали суставами пальцев, чтобы привлечь к себе внимание.

Татарская речь очень эмоциональна, что достигается частично употреблением междометий, особенно женщинами.

Речевой этикет – важный элемент всякой национальной культуры. В языке, речевом поведении, устойчивых формулах общения сложился богатый народный опыт, неповторимость обычаев, обычаев, образа жизни, условий быта каждого народа. Речевой этикет представляет собой совокупность словесных форм учтивости, без которых просто нельзя обойтись.

ЛИТЕРАТУРА

Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В. Н. Ярцева. М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 340.

Сафиуллина Ф.С., Галиуллин К.Р. Русско – татарский разговорник. – Изд. 2, испр. И доп. Казань: Татар. кн. изд-во, 1991.

Радугин А.В. Русский язык и культура речи. Учебное пособие для высших учебных заведений. – М.: Библиотека, 2004.

Введенская Л.А. Культура речи. «Серия» Учебники, учебные пособия, Ростов н/Д: Феникс, 2002.

Қ.М. ЗАЙРОВА

Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис

ТҮРКИЙ ТИЛ БИЛИМИНДЕ КИЙИМ-КЕНШЕК АТАМАЛАРЫНЫҢ ҮЙРЕНИЛИЎ ЖАҒДАЙЫ

К.М. ЗАЙРОВА

Каракалпакский государственный университет, Нукус

О ПОЛОЖЕНИИ ИЗУЧЕНИЯ НАЗВАНИЙ ПРЕДМЕТОВ ОДЕЖДЫ В ТЮРКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ.

Аннотация. В данной статье идет речь о состоянии изучения названий предметов одежды в тюркской лингвистике. В статье говорится о специальных исследованиях с точки зрения лингвистики, касательно лексики предметов одежды татарского, башкуртского, хакасского, казахского, узбекского и других тюркских языков. Статья научно- теоретически раскрывает традиционную одежду, которая, несомненно, является богатейшим наследием каждого народа.

Abstract. This article deals with the state of the study of the names of clothing items in Turkic linguistics. The article talks about special studies from the point of view of linguistics, regarding the vocabulary of clothing items of the Tatar, Bashkurt, Khakass, Kazakh, Uzbek and other Turkic

languages. The article scientifically and theoretically reveals traditional clothing, which is undoubtedly the richest heritage of every nation.
Ключевые слова: лексика ручного ремесла, научная терминология, лексика предметов одежды, тулуп, платье, бишмент, чапан, шекпен, балак, брюки и т.д
Keywords: vocabulary of handicrafts, scientific terminology, vocabulary of clothing items, sheepskin coat, dress, bishment, chapan, shekpen, balak, trousers, etc.

Ҳәр қандай тил тарийхы халықлар тарийхы, руўхый ҳәм миллий мәдeният пенен байланыслы. Ҳәр бир миллет ушын кийимлер тарийхый раўажланыўы барысында басқа мәмлекетлер ҳәм халықлар менен экономикалық ҳәм мәдений байланысларын өзинде сәўлелендиреди. Узақ өтмишимизде ата-бабаларымыздың Шығыс халықлары менен байланыслары әсирлер даўамында қарақалпақ халқының мәдениятында өшпес из қалдырды.

Ҳәр бир тилдеги кийим-кеншек атамалары улыўма қолланыўшы сөзлер қатарына киреди. Бирақ, бул атамалар көркем-өнер мәдениятының белгили бир типинде илмий термин ўазыйпасын өтеўи мүмкин. Сондай-ақ, сөйлеў элементинде ҳәр түрли контекстлерде қолланылыўы, кең қолланыўшы лексикалық бирликлери сыпатында хызмет атқарыўы нәтийжесинде бул лексикалық бирликлер улыўмаласып, көпшиликтиң сөйлеўинде қолланылатуғын, ҳәммеге бирдей түсиникли сөзлерге айналған. Илим-техника раўажланған дәўирде, ахборот технологиялары барлық тараўға жедел кирип келиўи, әдебий тилдиң халық аўызеки тилине, диалектлерге тәсири көп екенлиги ең тийкарғы әҳмийетли мәселелерден бири саналады. Бул өз гезегинде, әдебий тил тәсиринде халық аўызеки тилинде пайда болған айырым атамалардың умытылып кетиўине, олардың әсте-ақырын жоқ болып кетиўине себепши болады. Сондай тәсир етиўши сөзлер қатарына кийим-кеншек атамалары да киреди. Әсиресе, кийим-кеншек атамалары системасында көплеген кийим атамаларының қолланыўдан шығыўы, оларды бүгинги әўладтың билмеслиги экстралингвистикалық факторлар – кийимниң атамасынан алдын сол кийимниң өзи тарийхыйлықты аңлатқаны, жәмийеттиң ҳәзирги басқышында кийим-кеншек материаллары түрлериниң өзгергени менен көбирек байланыслы. Ҳәр бир халықтың дәстүрий кийимлери халықтың узақ тарийхый басып өткен жолы, оның миллий өзгешелигин көрсететуғын бай мийраслардан болып табылады. Бундай бай мийрасларды үйрениў изертлеўшилердиң дыққатын өзине тартпай қоймайды.

Тюркологияда терминология ҳәм кийим-кеншек атамаларын үйрениў бойынша илимий изертлеў жумыслары ертеден-ақ алып барылып, үйрениле баслаған. Тил билиминде терминлер ҳәм ҳәр түрли кәсипке байланыслы лексиканы үйрениў, илимий терминология ҳәм оларды системаға салыў, кәсип-өнер лексикасы бойынша териялық ҳәм әмелий әҳмийетке ийе болған бир қанша жумыслар исленди.

Татар тил билиминде О.М. Годжалиев 1979-жылы «Еки тиллик сөзликте арнаўлы терминлерди таллаў ҳәм оның лексикографиялық сыпатламасы» (М.Т.Тагиевтың үлкен «Азербайжанша-русша сөзлик» материалы тийкарында) деген темада кандидатлық диссертация жумыс алып барған. Ол өз жумысында әҳмийетли болған атамаларды терминологиялық конструкциядан ажыратыў принципин мақсет етип қояды. Бунда олар арасында кийим-кеншек атамалары да бар болған. Соңғы дәўирде татар тилиндеги кийим-кеншек лексикасын илимий териялық жақтан арнаўлы үйренген Л.Ф.Тухбиева болды. Илимпаз жумысты төрт бапқа бөлип үйренип, кийим ҳәм бас кийимлердиң тюркологияда ҳәм татар тилинде үйренилиў тарийхына тоқтаған. Татар тилиндеги

кийим ҳәм бас кийимлердиң атамалары тарийхый-генетикалық анализ жасап, олардың структаралық дүзилиси ҳәм жасалыў усыллары ҳаққында кең сөз еткен. Оның мийнетинде улыўма түркий лексикаға тән болған сөзлер: *бшимэт-бишмент, тун-тон, кулмэк-көйлек, балак-ыштан(балақ), итэк-етик, чалма-шалма (шалғыш), чалбар-шалбар, чапан-шапан, чикмэн-шекпен* ҳәм т.б. [Тухбиева, 2006: 7] кийим-кеншек атамалары салыстырылып, арнаўлы изертленген. Ҳакас тили ҳәм оның диалектинде дәстүрий кийим-кеншек лексикасын арнаўлы үйренген Р.П.Абдинаның мийнетинен көриўимизге болды [Абдина,2009:1]. Ол өзиниң мийнетинде дәстүрий кийимлердиң лексикасының ҳакас тили ҳәм оның диалектлеринде үйренилиў тарийхына тоқтайды. Жумыстың биринши бабында, дәстүрий кийимлердиң лексика-тематикалық дифференцияциялық ҳәм сөз бирикпелериниң жасалыў усыллары ҳаққында сөз етилген болса, жумыстың екинши бабында, дәстүрий кийимлердиң фонетикалық, структура-семантикалық өзгешеликлерин алтай тиллери менен салыстырмалы түрде кең анализлейди. Башқурт тилинде А.Т.Шамигулованың мийнети кийим-кеншек лексикасы бойынша арнаўлы изертлеў объекти болды [Шамигулова,2015:8]. Ол өз жумысында кийим-кеншек атамалары менен бирге дәстүрий тағыншақларды да сөз етеди. Жумысты 4 бапқа бөлип үйренип, кийим ҳәм тағыншақлар лексикасының түркий тилинде ҳәм башқурт тилинде үйренилиў жағдайы, олардың лексика-семантикалық классификациясы, башкурт тилиндеги ески түркий ҳәм өзлестирилген атамалар, структура-грамматикалық ҳәм сөз жасаў усылларын илимий теориялық жақтан изертлеген.

Қазақ тилинде турмыслық лексикаға байланыслы арнаўлы изертлеў алып барған Б.Абдигалиеваның мийнетинде берилген. Оның илимий жумысында күнделикли турмыста қолланылатуғын ҳәр қыйлы буйымлар менен бирге кийим-кеншек атамалары кең түрде талқыланған [Абдигалиева, 1985: 2]. Ал, соңғы дәўирде, Ә.Алмаўытова кийим-кеншек атамаларын этнолингвистикалық тәбиятын илимий-теориялық жақтан арнаўлы үйренди [Алмаўытова, 2004: 3]. Илимпаз өзиниң изертлеў жумысында кийим-кеншек атамаларын ономосиологиялық аспектте, затлық (мотивация) теориясы негизинде қарастырырады. Кийим атамалары затлық белгисине байланыслы жасалыў материалына, формасына, жасалыў технологиясына, социаллық мәнисине, этномәдений өзгешелигине, атқаратуғын хызметине қарай системаға салып изертлеген.

Өзбек тилиндеги кийим-кеншек атамасы М.Асомутдинова мийнетинде арнаўлы түрде кең үйренилген. Оның жумысы кирисиў, еки баптан ибарат болып, 1-бапта, кийим-кеншек терминлериниң түрлерине қарай классификация жасалады ҳәм белгили бир топарларға бөлип үйренилген. Топарларға киретуғын айырым терминлердиң мәнилик өзгешеликлери, басқа түркий тиллери ҳәм шеваларлардағы вариантлары, олардың тарийхый раўажланыўын салыстырмалы усылда ашып бериўге ҳәрекет қылған. Жумыстың 2-бабында, усы кәсипке байланыслы сөз-терминлериниң грамматикалық характеристикасы ҳәм семантикалық усылда жасалыў өзгешеликлери анализленеди. Жумыс соңында кийим-кеншек атамаларының дизими ҳәм библиографиясы берилген [Асомутдинова, 1970,4]. Ал, соңғы дәўирде өзбек тил билиминде айырым шевалардағы кийим-кеншек атамалары лингвистикалық жақтан кең үйренилмекте. Хорезм шеваларындағы кийим-кеншек атамаларын структуралық-семантикалық жақтан кең анализлеп үйренген Ш.Х. Норбоева болды. Ол өзиниң мийнетинде кийим-кеншек атамаларын кирисиў ҳәм үш бапқа бөлип кең анализлеген. Жумыстың биринши бабында, Хорезм шеваларындағы кийим-кеншек атамаларын диахрониялық тийкарда үйренген. Жумыстың екинши бабында Хорезм шеваларындағы кийим-кеншек

атамаларының қурылысы ҳәм олардың жасалыў усыллары кең сөз етилген болса, үшинши бапта кийимлердиң ономосиологиялық принциплерине тоқтаған. Диссертация жумысында түркий қатламға тән болған *бөрик, қалпақ, қайтақы папақ, қайтақы топпы, гүппи* ҳәм т.б. сыяқлы кийим-кеншек атамалары салыстырмалы түрде кең анализленген. Соның менен бирге, иран, араб ҳәм халықаралық өзлестирилген атамаларға да тоқтап өткен [Норбоева, 2017: 6].

Қарақалпақ тилинде кәсип-өнер лексикасы бойынша ең дәслеп қол өнер терминологиясын изертлеген Ш.Алланиязованың мийнети болды. Ол өз жумысында қол өнер лексикасын тематикалық топарларға бөлип үйренип, олар арасында кийим-кеншекке байланыслы сөзлер, олардың мәнилери ҳәм жасалыў усыллары сөз етилген [Алланиязова,1986: 5]. Кийим ҳәр бир халықтың әййем заманлардан бери жасап киятырған турмыс тәризи, үрп-әдети, дәстүри, тәбияты менен тиккелей байланыслы болып, оның миллий мәдениятын белгилейди. Жуўмақлап айтатуғын болсақ, кийим-кеншеклер социаллық өмирдиң, тәбийий орталықтың, халқымыздың миллий өтмишиниң тарийхый жолын ашып бериўдеги бай мийрас хызметин атқарады. Усы бай мийрасты илимий-теориялық жақтан тереңирек үйрениў ең әҳмийетли ўазыйпаларымыздан бири.

ӘДЕБИЯТ

Абдина Р.П. Лексика традиционной одежды в диалектах хакасского языка: в сравнении с алтайским языком. автореф дисс.канд.фил наук. Абакан, 2009.

Абдигалиева Б. Бытовая лексика казахского языка (Семантика, структура и источники): автореф дисс.канд.фил наук. Алма-ата, 1985.

Алмаўытова Ә.Б. Қазақ тіліндегі киим атауларының этнолингвистикалық табиғаты: автореф. дисс. …канд. фил. наук. Алматы, 2004.

Асомутдинова М. Ўзбек тилида кийим-кечак ва унинг қисмлари номлари: филол. фан. номз. …дисс. Тошкент, 1970;

Алланиязова Ш. Термины прикладного искусства в каракалпакском языке: автореф. дисс. ...канд.фил.наук. Ташкент, 1986.

Норбоева Ш.Х. Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи: фил.фан.буйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. Тошкент, 2017.

Тухбиева Л.Ф. Лексика одежды и головных уборов в татарсом литературном языке: автореф дисс… канд. филол. наук. Казан, 2006.

Шамигулова А.Т. Лексика одежды и украшений в башкирском языке: автореф дисс. канд. фил наук. Уфа, 2015.

Г.Р. ЗАКИРОВА
Казан федераль университеты, Казан

ШАМИЛ АНАКНЫҢ ӘДӘБИ СТИЛЕ

Г.Р. ЗАКИРОВА
Казанский федеральный университет, Казань

ПОЭТИЧЕСКИЙ СТИЛЬ ШАМИЛЯ АНАК

Аннотация. В данной статье выявляются особенности поэтического стиля Ш.Анак. На материале лирических произведений утверждается, что стержнем поэтики лирических произведений Шамиля Анак становятся модернистские традиции и эстетика импрессионизма. Возрождение модернистских традиций, не ограничиваясь идейно-содержательной парадигмой, мировоззрением, присущим импрессионизму, ярко проявляется и в образно-художественном мышлении, в приемах и средствах воссоздания действительности, в условно-эмоциональном, субъективном содержании поэтических текстов.

Abstract. This article identifies the peculiarities of the poetic style shAnak. Based on the material of lyrical works, it is argued that the core of the poetics of ShamilAnak's lyrical works are modernist traditions and the aesthetics of impressionism. The revival of modernist traditions, not limited to the ideological and content paradigm, the worldview inherent in impressionism, is clearly manifested in imaginative and artistic thinking, in techniques and means of recreating reality, in the conditional emotional and subjective content of poetic texts.

Ключевые слова: стиль, поэтика, образ, прием, Ш.Анак.
Keywords: style, poetics, image, reception, Sh. Anak.

Әдәби стиль үз эченә бик күп аспектларны ала һәм шагыйрь иҗатын тулы бөтенлеге белән күзалларга һәм системалаштырып анализларга ярдәм итә. Әдәби стиль дигәндә, иҗатның һәм тышкы, һәм эчке ресурсларына игътибар итү мөһим. Эчке ресурсларга, иң беренче чиратта, билгеле бер шагыйрь-язучы иҗатында күтәрелгән темалар, аерым шигырьләрендә чагылган, “бөркеп торган” кәеф, рух керә. Теләсә кайсы шигырьне, яисә башка әдәби әсәрне укыганда, без иң башта ук әсәрдә хөкем сөргән кәефне, халәтне тотып алабыз, һәм үзебездән-үзебез билгеле-бер интонациягә, ритмга яраклашабыз. Иҗат әсәренең эчке ресурсы нәкъ менә шунда чагылыш таба да инде. Әмма без тоемлаган, интуитив рәвештә генә булса да сиземләгән кәеф – абстракт әйбер түгел һәм ул билгеле бер чаралар ярдәмендә иҗат әсәрендә материальләшә. Монда, иң беренче чиратта, шигырь үлчәменә игътибар итү мөһим. Нәкъ менә шигырьнең үлчәменә ияреп, без, укучылар үзебезне билгеле бер интонация, калыпка көйлибез. Шагыйрьнең әдәби стиле болар белән генә чикләнми, ул образлар системасы, лирик герой концепциясе, дөнья сурәте, аерым алымнар кебек мөһим күренешләрдән оеша. Гомумиләштереп әйткәндә, әдәби стиль – шагыйрьнең иҗатын үзенчәлекле итә торган, башкалардан аерып куя торган, әдәби барышта үзенә аерым урын билгеләргә ярдәм итә торган күренешләр, алымнар җыелмасы. Икенче төрле әдәби стильне, русчалаштырып, “почерк” дип тә атарга мөмкин булыр иде.

Шамил Анак иҗаты тирән эчке лиризм белән сугарылган, аның шигырьләренең теле гади халык сөйләменә якынлыгы, ихласлыгы белән аерылып тора. Мәхәббәт лирикасы үрнәге булган «Син» шигырендә автор безнең барыбызга да таныш халәт

турында яза. Ул катлаулы формалар, образлар белән “уйнамый”, ә гади сөйләм формасын сайлый. Лирик герой – ул без үзебез, һәм аның сөйләме дә – гади, ихлас:

Киттемме мин синнән? Юк, беркайчан!
Китсәм – китте бүтән, мин түгел.
Киттеңме син миннән? Хәтерләмим.
Китсәң – китте бүтән, син түгел [Анак, 1982: 15].

Шигырьдә фигыльләрнең еш кулланылуы да игътибарга лаек. Гадәттә, аеруча бүгенге көн шигъриятендә, фигыль белән фигыльне рифмалаштыруга карата ниндидер тискәре караш, “моветон”, дип әйтү бар. Әлбәттә, өлешчә, бу фикер белән килешәсе килә, чөнки шагыйрьнең төрле сүз төркемнәрен рифмалаштыруы, кызыклы формалар табуы үзе үк аның эзләнүчәнлеге, шигырь белән эшләве турында сөйли.

Шушы ук шигырьдә автор безгә яхшы таныш һәм безнең аң катламына кереп урнашкан образга мөрәҗәгать итә:

Асылда, син бердәнбер хатын-кыз
Ләйлә булып күңлем билгән [Анак, 1982: 15]

Сөйгәненә Ләйлә дип эндәшү аша, автор укучы күңелендә тагын бер образны калкыта – Мәҗнүн. Шигырьдә лирик геройны Мәҗнүн белән тәңгәлләштерү омтылышы барлыкка килә һәм бу, үз чиратында, лирик герой хисләренең шашкын, тыныгысыз, һәм хәтта күпмедер дәрәҗәдә җүләр табигатле булуына ишарәли.

Шамил Анак шигъриятендә авыл сурәте барыбызга да таныш образлар, күренешләр ярдәмендә ачыла, әмма аның теге яки бу ягы белән авыл темасына кагылган шигырьләре, аның шигъриятенә хас булганча, ритм ягыннан иркле булуы белән аерылып тора. Мәсәлән, «Бәрәкәт йөзе» шигырендә авылга бәйле күренеш-сурәтләр мөһим урын алып тора:

Бу көздә мин
Кызлар җырын, курай моңын ишеттем.
Туфрак, алма, бодай һәм җырларны
Мин үземә иш иттем... [Анак, 1982: 19]

Әлеге шигырьдә күп сүзләр туры мәгънәсендә кулланыла, сүз уйнату, метафорик әйләнмәләр юк дәрәҗәдә. Тик бу, киресенчә, шигырьдә сурәтлелекне кызыклырак һәм тирәнрәк итә кебек. Шигырьдә шулай ук калыплашкан фигыль-фигыль рифмаларыннан тыш, кызыклы табышлар да бар: *ишеттем-иш иттем, көздә-үзем дә.* Шигырьдә кешенең үз асылына, тамырына кайту аша, туфракка, туфрак үзендә кадерләрп үстергән һәр әйбергә кагылу аша үзенә тынычлык, дөньяга ышаныч табуы сурәтләнә.

Шигырь башындагы икеюллыкның ахырда янәдән кабатлануы бу фикерне тагын да көчәйтә төшә:

Бу көздә мин
туфрак, алма, бодай һәм җырларны
иш иттем...[Анак, 1982: 19]

Шамил Анак зур, олы күренешләрне кечкенә итеп, ә кечкенә, вак күренешләрне искиткеч зур итеп тасвирлый белә, аның шигърияте масштаблы, галәми киңлеккә ия, шуның белән янәшәдә ул кичерешләрне гади һәм үз итеп сурәтли белә. Бу мәсьәләдә «Кояшлы дөнья» шигыре кызыклы. Ул әкият сыман башланып китә:

Кайчандыр
дөнья шикләнгән –
таш калаларга кереп бикләнгән,

тар тәрәзәләрдән караган тышка,
тимер киемнәр кигән,
биек кытай коймалары өйгән [Анак, 1982: 7]

Шагыйрьнең биек кытай *стенасы*, я булмаса, *дивары* урынына *койма* сүзен куллануы аның шигырендә сурәтләнгәннәрне үз укучысына таныш милли контекстка якынайтуын күрсәтә.

Шигырьне шартлы рәвештә ике өлешкә бүлеп карарга була: беренче өлештә шагыйрь үткәндәгеләрне сурәтли, тиңдәш кисәкләрне актив куллана:

Уйлап тапкан ул
Төрмәләр, богаулар, йозаклар,
Мең төрле хәйләләр, тозаклар...[Анак, 1982: 7]

Икенче өлештә сүз бүгенге, хәзерге заман турында бара:

Атлыйм шушы урамнан.
Күлмәкләр, йөзләр, учлар ачык –
Яшәми дөнья үзеннән үзе качып![Анак, 1982: 7]

Бу ике өлештә актив кулланылган фигыльләрнең грамматик формалары аерылып тору да игътибарга лаек: беренче өлештә билгесез үткән заман фигыль формасы кулланылса, икенче өлештә эш-хәрәкәтләр хәзерге заман фигыль грамматик формасында сурәтләнә.

Беренче карашка, бу шигырь кешелекнең, дөньяның сугышлар, сәяси болгавырдан баш тартып, тыныч тормышка аяк басуы турында кебек күзалланырга мөмкин, һәм мондый нәтиҗә нигезсез түгел: *биек кытай коймалары, балчык дуваллар, кыл пәрәнҗәләр* кебек сүзтезмәләр моны дәллили генә. Тик, шул ук вакытта, әлеге шигырьдәге *дөньяны* башка планда да карарга була. Дөнья – кеше үзе ул:

Көннән-көн
Ачыграк була бара кешенең
Йөрәге һәм сүзе.
Балкыйлар өйләр –
Кирпечләрне алыштырган пыяла! [Анак, 1982: 8]

Шамил Анак шигырьләренең формасына килсәк, аның шигырьләре классик силлабик шигырь төзелешен инкяр итүгә корылган [Заһидуллина, 2015: 44]. Һәм бу шигырьләр күпмедер дәрәҗәдә монолог формасына тәңгәл кебек. Аның лирик герое үз-үзе белән сөйләшә, гапләшә, җавап көтелмәгән сораулар бирә. Ул гел дисгармоник халәттә яши, тоташ киеренеклек, бәргәләнү кичерә. Мондый тынгысызлык, бәргәләнүләрнең сәбәбе – чынбарлыкны, галәм кануннарын тулы бөтенлеге белән объектив рәвештә танып белә алмау, бар тере һәм тере булмаганның хаос халәтендә булуы. Бу лирик герой туу-үлү, кешенең яшәеш этаплары, тормыш мәгънәсе, кешенең асылы хакында уйлана. Философ-лирик геройга үзенең җирдәге урыны гына аз, ул җиһан киңлекләренә омтыла, тик үзенең яшәеш серләрен танып белә алмавыннан, һәм, бәлки, беркайчан да танып белә алмаячагыннан бәргәләнә, үзенә тынычлану таба алмый. Нәтиҗәдә, Шамил Анак шигъриятендәүзенчәлекле әдәби стиль оешып җитә, мондый ирекле формалар шигырьне тар кысалардан киңлеккә чыгаруга, фикергә күбрәк ирек бирүгә алып килә.

ӘДӘБИЯТ

Анак Ш. Тыйнак табын: шигырьләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 232 б.

Заһидуллина Д. 1960-1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 382 б.

Ә.М. ЗАКИРҖАНОВ
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе
Г.Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

Э. ЯҺҮДИННЕҢ "МӘХӘББӘТКӘ МӘДХИЯ" ПЬЕСАСЫНДА КОНФЛИКТ ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ

А.М. ЗАКИРЗЯНОВ
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань

ОСОБЕННОСТИ КОНФЛИКТА В ПЬЕСЕ Э. ЯГУДИНА "ОДА ЛЮБВИ"

Аннотация. В статье определяются особенности конфликта в пьесе Э. Ягудина "Ода любви". Особое внимание уделяется идейно-эстетическим особенностям, богатству изобразительных средств, образной системе в анализируемой пьесе. Научная новизна заключается в интерпретации пьесы через особенности конфликта. В результате определено, что конфликт пьесы тесно связан с художественным мышлением автора, жанром пьесы и основной идеей произведения.

Abstract. The article defines the features of the conflict in the play by E. Yagudin "Ode to Love". Particular attention is paid to the ideological and aesthetic features, the richness of pictorial means, the figurative system in the analyzed play. Scientific novelty lies in the interpretation of the play through the features of the conflict. As a result, it was determined that the conflict of the play is closely related to the artistic thinking of the author, the genre of the play and the main idea of the work.

Ключевые слова: татарская драматургия, Э. Ягудин, конфликт, жанр, идея.

Keywords: Tatar drama, E. Yagudin, conflict, genre, idea.

XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы татар сәхнә әдәбияты үсешенә билгеле бер өлеш керткән авторлар арасында Эсфир Яһүдин дә бар. Аның "Мәхәббәткә мәдхия" (2004), "Пьесалар" (2014) китапларында 14, "Яңа татар пьесасы" җыентыкларында 4 пьесасы туплап бирелгән. Драматургның пьесалары К. Тинчурин исемендәге, Чаллы, Оренбург, Әлмәт театрларында куела. Ә инде "Мәхәббәткә мәдхия", "Бер кояш астында", "Оҗмах бакчасында өч төн", "Олуг хан ярлыгы" кебек пьесалары әдәби җәмәгатьчелектә уңай бәя ала, республика театрларына тәкъдим ителә. Әлеге әсәрләрдә заман һәм замандашлар гаме белән яшәүче, тормышта кешелеклелек, гаделлек барлыгын расларга алынучы геройлар алга чыга. Автор әхлакый һәм фәлсәфи эчтәлек белән сугарылган вакыйга-күренешләр аша укучы-тамашачы белән әңгәмә кора, яшәеш кыйммәтләрен яклый. Ул, нигездә, драма һәм комедия жанрларында иҗат итә, реалистик һәм романтик сурәтлелек алымнарына да иркен мөрәҗәгать итә. А. Әхмәдуллин фикеренчә, "Акмулла" пьесасында шартлылык алымнарына, автор фантазиясенә киң урын бирелеп, символлар һәм модернистик алымнар ярдәмендә XIX йөз шагыйрен шәхес һәм иҗатчы-чичән буларак ачуга ирешә [Ахмадуллин, 2011: 438-439].

Э. Яһүдиннең “Бер кояш астында” пьесасында суд-тикшерү оешмаларында хөкем сөргән гаделсезлек мәсьәләсе калкытып куела. Драматург ике максатны алга куя: берсе – иртәме-соңмы, намусың каршында да, кешеләр каршында да җавап бирергә туры киләә, дигәнгә кайтып калса, икенчесе – төрмәдә утырган һәр кешегә җинаятьче итеп карага ярамау белән бәйле. Алар язмышы еш кына суд-тикшерү оешмаларында эшләүчеләр кулында, шуңа да игътибарлы булырга тырышыйк, дигән фикердә чагыла. Драматургның “Оҗмах газабында өч төн” пьесасы хәдисләрдә урын алган хәлләрне сурәтли: янәсе теге дөньяда ир кеше хур кызлары янында сынау үтә. Текстта исә ул халык йоласы буларак аңлатыла: кунак егет яшь кыз белән өч төн үткәрергә тиеш. Әгәр кыз ак күлмәк киеп чыкса, егет хөрмәткә лаек һәм бүләккә теләгән әйберен сорый ала. Әгәр кыз кара күлмәк киеп чыкса, яман егет үлемгә дучар ителә. Әлеге гыйбрәтле дә, кызыклы да вакыйга уңышлы диалогларда чишелешкә килә [Закирҗанов, 2011: 54-55].

Әдипнең бүгенге көн сорауларын үз эченә алган “Вагон”, “Җиһанның серле затлары” кебек пьесалары сюжет-композиция төзеклеге, уңышлы диалоглары, яшәеш мәсьәләләрен ачык һәм кискен куюы белән игътибарны җәлеп итә. Тарих белән бәйле сәхифәләрне күз алдына бастырган “Кол”, “Олуг Хан фәрманы”, “Тәхет”, “Мәхәббәтнамә” әсәрләре тарих аша мәңгелек темаларга килеп чыгуы белән үзенчәлекле. Яшәештәге яхшылык һәм явызлык көрәшенә нигезләнеп, драматург геройларын сынау алдына куя. Әсәрләрнең конфликты да әнә шул көрәштән үсеп чыга. Драматург тормышта гаделлек барлыгын расларга алынып, моны әхлакый һәм фәлсәфи эчтәлек белән сугарылган вакыйга-күренешләрдә чагылдыра.

Э. Яһүдиннең “Мәхәббәткә мәдхия” пьесасында яшәешнең әхлакый проблемалары мәхәббәт, яшәү мәгънәсе, тормыштагы матурлык кебек мәсьәләләргә караш-мөнәсәбәткә бәйле туган конфликтта ачыла. Автор бүгенгебезнең гаять тә мөһим, шул ук вакытта күп бәхәсләр-каршылыклар уяткан хәл-күренешләргә – ятим калган һәм инвалид кешеләр, бигрәк тә балалар тормышына мөрәҗәгать итә. Курортлы шәһәр читендә үз өе белән “тирә-якта дан тоткан архитектор, таштан чәчәк ясый” торган Раим һәм аның инвалид улы Фәрхади яши. Аларның тыштан тыныч күренгән тормышларында эчке каршылык үсә барып, Фәрхадинең сораулары рәвешендә тышка бәреп чыга: “Әтисе ни өчен гомере буе ялгыз яши?”“Үз әнисе кем, үлгән булса, кабере кайда?” һ.б. Ял итәргә килгән Газия белән Николайның вакытлыча яшәп торырга бүлмә сорап керүләре вакыйгаларны тизләтеп кенә калмый, хуҗалар тормышындагы фаҗигане дә ача. Шактый вакыт элек Раим белән Газия үзара яратышып, гаилә корган булганнар. Балалары булмау сәбәпле, алар ятим бала алырга килешәләр. Раим үзен кочаклап алган инвалид баланы күтәреп кайта. Яшь хатын инвалид бала карарга теләми, үзенә күз салып йөргән Николай белән читкә китеп бара. Әлеге каршылык инвалид баланың ү зәти-әнисе дә булуны ачыклау белән үстерелә. Шаим, өч елга чит илгә чыгу мөмкинлеге ачылгач, инвалид уллары Фәрхадине вакытлыча балалар йортына тапшырырга була, хатыны Мәрзияне дә моңа күндерә. Бераз вакыттан соң, ана хатасын аңлап, улын алырга килә, әмма малайның пожарда вафат булуын хәбәр итәләр. Шул рәвешле, пьесаның әхлакый катламында берәүләрнең миһербанлы йөзе, изге күңеле, икенчеләрнең үз рәхәтлекләре өчен генә яшәүгә корылган түбәнлеге ачыла һәм ул җитди әхлакый конфликт итеп үстерелә. Автор Раимга булган хөрмәтен яшерми. Якыннары тарафыннан ташланган хәлдә дә ул үзендә көч-ышаныч таба, чын кеше булып кала. Элекке хатыны Газия исә элек тә, хәзер дә аның эш-гамәлләрен аңламый, үз рәхәте өчен генә яшәвен дәвам итә.

Автор татар әдәбиятында тирән тамырлары булган корбанчылык мотивын да чагылдыра. Урта гасырлардан килеп, Г. Исхакый, М. Галәү, А.Гыйләҗев һ.б. иҗатында киң яңгыраш алган әлеге күренеш XX гасыр ахыры сәхнә әдәбиятында Ш. Хөсәенов («Әниемнең ак күлмәге»), Р. Батулла («Кичер мине, әнкәй») һ.б. иҗатында үзенчәлекле чагылыш таба. Аларның барысында да диярлек Аналарның балалары хакына теләк-омтылышын, мәхәббәтен корбан итү күренеше теге яки бу рәвешле гәүдәләнсә, Э. Яһүдин бу сыйфатның Аталарга да хас булуын сурәтли. Раимның эш-гамәлләренә, яшәү рәвешенә бәйле, пьесаның фәлсәфи катламында ярату, гаилә бәхете, яшәү мәгънәсе, матурлык турында шактый җитди бәхәс бара. Авторның нәфрәте Шаим белән Николайга юнәлтелгән. Беренчесе үз баласын балалар йортына ташлап, бернинди күңел газабы кичермичә, аның тормышы турында кайгыртмыйча яши алган. Ул бүген дә *«Мин тормышта нүземә ошаганны алырга тиеш»* дигән караш белән яшәүче, эгоист, түбән җанлы кеше булып калган. Николай да Шаим сыңары. Аның Газия артыннан йөрүе, өйләнүе дуслары алдында мактану, сүзен сүз итү рәвешендәге «уен» булган кебек, гомере буе әлеге «уен»ын дәвам итеп, ялган битлек киеп яши. Әсәрдәге вакыйгаларда да Николай белән Газия үзара ачуланышкан ир белән хатын ролендә «уйныйлар». Шуңа да Николайның *«Бу дөньяда кем кемне кызгана?»*дигән фәлсәфәсе кабул ителми, үзенә бәя-характеристика булып яңгырый.

Э. Яһүдиннең сәнгати фикерләвендә, эстетик карашларын чагылдыруда хатын-кыз образлары үзенчәлекле урын алып тора. Автор Газияне рухи көчсез кеше итеп тасвирлый. Шуңа да әлеге хатын үз дөньясын төзеп, бәхетен таба алмаган. Кызганыч ки, бик соңарып кына яшьлек хатасын аңлауга килә. Газиянең үз асылына кайтуы кешегә ышану, аның күңелендәге матурлык орлыкларының уянуына өмет билгесе булып тора. Газия кебек үк Мәрзия дә яшьлегендә ялгыш адым ясый һәм гомерен үкенү, җан сызланулары белән үткәрә. Күңелендә изгелек саклаган Мәрзиягә кызы Флора бик тә рәхмәтле, шуңа да соңарып булса да аны үз улы Фәрхади белән очраштыра. Әлеге көтелмәгән очрашу шатлыгыннан Фәрхади атлапкитә.

Э. Яһүдиннең әсәрдә эстетик идеалы үз күңеле матур булган һәм матурлыкка омтылып, ышанып яшәгән Раим образы белән бәйле. Эш-гамәлләре бераз идеаллаштырып бирелгән герой укучы-тамашачыда чын мәгънәсендә соклану уята. Автор эстетик категория булган матурлыкны киң мәгънәдә аңласа да, алгы планга кеше күңеленең матурлыгын куя. Шуңа да Фәрхадинең “*Үземне ңрәсемнәрдә мин кешенең һәр җире матурлыгын чагылдырырга тиеш. Ә үз күңелең матур булмаса, бар да ялган, шыр ялган*”дигән сүзләре шундый ул тәрбияләгән атага мәдхия булып яңгырый. Әлеге сүзләр пьесадагы конфликтның чишелешен дә аңлатып килә.

Заманның җитди мәсьәләләрен укучы-тамашачы алдына куйган пьеса билгеле бер кимчелекләрдән азат түгел. Әсәрнең жанрын билгеләү үк каршылыклы. Автор «моңсу комедия» дип атаса да үзәккә куелган әхлакый конфликт һәм аның үсеше, чишелеше “мелодрама” жанрына каравын билгели. Аерым геройларның эш-гамәлләре татар сәхнә әдәбиятындагы таныш образларны хәтерләтә. Шул ук вакытта Эдгар һәм Флора образларында ясалмалык булу, күбрәк автор теләге белән хәрәкәт итүләре сизелә. Пьесаның «Мәхәббәткә мәдхия» дип аталуы да сораулар уята.

Шулай итеп, сәнгати эшләнешендә кытыршылыклар булуга карамастан, пьеса үзенчәлекле сюжеты, каршылыклы образлары, әһәмиятле проблемаларга мөрәҗәгать итүе белән Э. Яһүдиннең уңышлы әдәби эзләнүләрен чагылдыра. Үзәккә әхлакый конфликт куелып, ул эзлекле рәвештә чишелә. Конфликт характеры геройларның

характер сыйфатларын билгели. Мелодраматик пафос әсәрнең эчтәлеген иңләп үтә, геройларның күңел кичерешләрен, үзара мөнәсәбәтләрендәге каршылыкларны ачуга нигез булып тора.

ӘДӘБИЯТ

Ахмадуллин А.Г. Татарская драматургия: история и проблемы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. – 511 с.

Закирҗанов Ә.М. Гасыр башы сәхнә әдәбияты // Рухи таяныч: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – Б. 35-59.

Л.Ф. ҖАМАЛИЕВА
Казан федераль университеты, Казан

МОРДОВИЯ ТАТАРЛАРЫНЫҢ ТУЙ ЙОЛАЛАРЫ

Л.Ф. ЗАМАЛИЕВА
Казанский федеральный университет, Казань

СВАДЕБНЫЕ ОБРЯДЫ ТАТАР МОРДОВИИ

Аннотация. В статье рассматриваются свадебные обряды татар, проживающих в Мордовии. Здесь до сих пор сохранились интересные элементы семейных обрядов: такие как сватовство, помолвка, свадебные застольные песни, в том числе величальные песни.

Abstract. The article deals with the wedding rites of Tatars living in Mordovia. Interesting elements of family rituals are still preserved here: such as matchmaking, engagement, wedding songs, including funeral songs

Ключевые слова: свадебные обряды, сватовство, величальные песни.

Keywords: wedding ceremonies, courtship, songs of praise were.

Татар халкының туй йоласы иҗаты фольклорчылар, этнографлар тарафыннан шактый өйрәнелгән өлкә. Соңгы берничә дистә елда бу юнәлештә фольклор һәм әдәбият галимнәре Р.Мөхәммәтҗанов [Мөхәммәтҗанов, 1977], М.Бакиров [2008], Традицион мәдәниятне үстерү үзәге белгече З.Арикеева-Брусько [2009] һ.б. кызыклы хезмәтләре дөнья күрде.

Чыннан да, туй йоласы үзенең тирән эчтәлеге, матурлыгы белән тикшеренүчеләр игътибарын даими җәлеп итүче өлкә. Кайсы чорда һәм кайсы халыкта булуына карамастан, никах туе белән бәйле йолаларның төп мәгънәсе яңа гаиләне булдыру, аны рәсмиләштерү һәм тануга кайтып кала. Р.Мөхәммәтҗанов билгеләвенчә: "Туй йолаларының төп юнәлеше һәм составы бер йорттан икенче йортка кыз (кәләш) тапшыру, булачак ирнең йортына озатудан тора. Калган бөтен эшләр (башта, озатканда, соңыннан булган чаралар) һәммәсе дә әлеге үзәк акт – ярәшелгән кызны күчерү – тирәсенә тупланган [Мөхәммәтҗанов, 1977: 11]". Бу процесс күпчелек халыкларда һәм татарларда да шулай булган һәм берничә көнгә яки айга сузылган. Шул рәвешле ул катлаулы фольклор-этнографик комплексы барлыкка китергән.

Соңгы елларда Казан федераль университеты студентлары тарафыннан җыелган фольклор материаллары арасында туй йолалары турында шактый кызыклы мәгълүматлар бар. Әмма аларда аермалар бик аз. Туй йоласының этаплары, детальләре

күп очракта кабатлана. Соңгы елларда рус һәм башка милләтләрнең традицияләренә, заман үзенчәлекләренә иярү дә сизелә. Кызганыч, чит йогынтыга иярү милли йолаларның онытылуына, югалуына китерә.

Ә менә Россиядәге иң зур татар авылларының берсе булып саналган Мордовия республикасының Белозерье авылында туй йолаларын саклауга хәзер дә бик зур игътибар бирелә икән. Әлеге авылда уздырылучы туй йоласы түбәндәге ритуалларны берләштерә.

1) *Яучылау (кодалау).* Яучылау өчен биредә иң уңышлы көн дип чәршәмбе һәм җомга көн санала. Яучы булып егетнең әти-әнисе яки берәр якын туганы килергә мөмкин. Кыз бу егеткә барырга риза булса, аның әти-әнисе чәй өстәле артында яучыларга хәбәрне әйтәләр һәм кул билгесе көнен билгелиләр.

2) *Ярәшү яки кул билгесе көне.* Бу көнне кыз йортына егетнең әти-әнисе зур бүләкләр белән килә. Алар булачак кодагыйлар белән калым хакын (хәзерге вакытта мәһәр якынча йөз мең сум тирәсе), кызга нинди киемнәр алырга кирәклекне (елның дүрт фасылына да яраклы баш, өс, аяк киемнәре, туй, туй арты көне өчен киемнәр һ.б.) сөйләшәләр. Аларны тәмле ризыклар белән сыйлап, кызның ризалык билгесе буларак берәр бүләк, мәсәлән сөлге биреп озаталар. Кияүнең нинди вакытка килергә мөмкин икәнен әйтеп җибәрәләр. Билгеләнгән вакытка кияү үзенең бертуган абыйсы яки энесе, я берәр якын дусты белән килә. Кызга бүләк итеп алтын бизәнү әйбере һәм чәчәк алып килә.

3*) Сүз бетерү.* Бу көнне егетнең әти-әнисе һәм якын туганнары җыелышып кыз йортына баралар. Алар барысы да яшь киленгә һәм аның әнисенә бүләкләр алып киләләр. Кияүнең әнисе кәләшкә алтын бизәнү әйберсе бүләк итә. Кодагыйлар да бер-берсенә зур бүләкләр бирешәләр.

4) *Туй.* Сүз бетергән көнне кичен кыз өенә ике яктан да яшьләр җыела. Менә шул көнге табынны туй дип йөртәләр. Элегрәк кызлар һәм егетләр бер өстәлләр артына утырганнар. Шушында танышып өйләнешүчеләр дә шактый булган. Әмма хәзер, авылда ислам дине йогынтысында кызлар һәм егетләр аерым өстәлләргә утыралар. Бу көнне кунакка килгән яшьләрнең барысына да кызның әнисе бүләк биреп җибәрә.

5*) Никах* - туйның иң әһәмиятле өлеше. Белозерьеда аны Фатия дип атыйлар. Монда инде ислам, шәригать кануннары өстенлек итә. Никах кыз өендә укыла. Никахка өлкәнрәк кешеләр килә. Кияү үзе белән мулла алып килә. Мулла никах укыр алдыннан кыздан өч тапкыр рөхсәт сорый. Кызның җавабыннан соң гына никах укыла. Кияүнең этисе мәһәрне кәләшнең кулына тапшыра. Фатия вакытында өстәлгә савыт белән су куела. Аны “фатия суы” (Ләбәжәдә) дип атыйлар. Никахтан соң бу су белән яшьләр кулларын, битләрен юалар, аннан агач төбенә түгәләр. Ә юынган сабын белән себеренгән (сөртенгән) сөлгене яшьләр үзләренә генә тоталар. Ә менә Торбеев районында никах суы белән яшь парлар мунчада юынырга тиеш икән.

6) *Фатия көнендә үк*, өлкәннәр таралгач, 30-35 егет белән кияү кызны алырга килә. Шау-гөр килеп, бик күңелле итеп киләләр. Мылтыктан аталар. Мылтыктан ату күренеше Казан арты авылларында сакланмаган. Белозерьедагы информантлар да “мылтыктан ату нигә кирәк?” дигән сорауга җавап бирә алмадылар. Әмма туй йоласына караган фәнни хезмәтләрдә бу сорауга бик кызыклы җавап бар. Р.Мөхәммәтҗанов кияү килгәндә мылтыктан атуны борынгыдан калган йола элементы дип күрсәтә һәм борынгы кеше карашынча, усал, явыз көчләргә каршы тору чарасы, ягъни апоторопик магиянең бүгенге көнгә килеп җиткән күрсәткече дип саный [Мөхәммәтҗанов, 1977: 28].

Кияү егетләрен ишек төбендә кечкенә малайлар көтеп тора. Алар кияүне акча түләгәч кенә кертәләр. Кыз өендә ашап-эчкәч, кияү, әти-әнисеннән рөхсәт сорап, кызны

алып китә. Машиналарның сигналларын кычкыртып һәр урамны әйләнәләр һәм егет ягы әзерләгән табынга туй мәҗлесенә – кодага кайталар.

7*) Ко(ы)да.* Кодада кеше бик күп була (250-300 ләп кеше). Зурлап уйнала. Кодада өч-дүрт сәгать дәвам итә. Ирләр һәм хатын-кызлар аерым өстәлләр артына утыра. Яшь парлар да иң якын туганнары белән аерым утыралар. Кунаклар бераз ашап-эчкәч, яшь кәләш белән кияүне хатын-кызлар ягына "тау итәргә" ягъни, күренергә чакыралар. Күренекле галим М.Бакиров "Туй табыны җырларының беришe, мәҗлес ахырында җырлана торганнары, тау итү җырлары дип атала. Тау итү кыпчаклардан килгән борынгы гыйбарә, рәхмәт белдерү мәгънәсендә. Мондый җырлар мишәрләрдә һәм керәшен татарлары арасында күбрәк сакланган" – дип яза. [Бакиров, 2008: 79]. Белозерьеда "тау итү" җырлары бүген дә сакланган. Ике як уздырышка кияү һәм кәләшне мактап җырлый. Алар чыгып киткәч тә, ике як кодагый-кодачалар арасында кара-каршы җырлашу дәвам итә. Җыр текстлары шактый күп. Чөнки туй табыны җырларының тематикасы, эчтәлеге шактый киң. Иң характерлы һәм киң таралган җырлар яшьләрне, ике якның да нәсел-нәсәбен һәм бер-берләрен макташуга корылган. Шуларның кайберләренә генә булса да игътибар итик. Җырларның кайберләрендә яшьләрне мактау, аларга бәхетле тормыш теләү күзәтелә:

1) Йе(ө)злереңә йе(ө)з карадым,
Йе(ө)з карап та туймадым.
Нурдан яралгансың диеп,
Син маемны уйладым.
2) Карагызчы киленемә,
Каршысында ае бар.
Җир шарында рәхәт яшә,
Йерәгемнең маеман (мае белән).
3) Э(ө)сләрегезгә килешә
Костюм күгелчемнәре
Пар килдегез, шат яшәгез,
Бохар күгәрченнәре.
4) Ке(ө)згегәме багыштыгыз,
Куллармы алыштыгыз?
Сахра былбыллары кебек
Сез каян табыштыгыз?

Кайбер текстларда кунакларны кыстап ашату, хөрмәтләү, аларның мөнәсәбәте өчен борчылу сизелә:

Магазиннан сатып алдым,
Ике тәңкәгә бер каз.
Ашамыйсыз да эчмисез,
Әллә хөрмәтебез аз?

Җырлар кода-кодагыйларга рәхмәт әйтеп, өйгә кайтыр вакыт җиткәнне белдерү белән тәмамлана:

Ары да ефәк эләбез,
Бире дә ефәк эләбез.
Кодагыйга рәхмәт әйтеп,
Давай өйгә китәбез.

Җырлашу бетү белән, кодалар мәҗлесе дә ахырына якынлаша. Кунаклар тарала, ә яшь киленнең туганнары кияү йортына “урны түшәргә” китәләр. Урынны кәләшнең иң якын җиңгәләре түши һәм кодагыйда кунак булгач, кайтып китәләр. [Иск.: Салихова Ә.]

Икенче көнне тагын кунаклар җыела. Монысы инде “урны кыртлау”, ягъни, урынны котлау дип атала. Бу көнне якын туганнар гына җыела. Монда кеше саны азрак (100-150) була.

Ә менә Мордовиядәге Торбеев районында туйның төп өлеше җиде көн үткәрелә:

1 көн- яраш туй (кыз ягында);

2 көн – алыр туй (егет ягында);

3 көн – еңәләр (җиңгиләр) Кызны кияү йортына төшерүче җиңгиләр белән кияү ягында була;

4 көн – кодачалар (ике якта да);

5 көн – кияүләр (кыз ягында);

6 көн – кодагыйлар (ике якта да);

7 көн – ике якта да Коръән укытыла. [Иск.:Агишева Ә.]

Замана туйларын оештыруны артистларга тапшырып, халык үзенең табигый күңел ачуын оныта барган вакытта, Мордовиядә яшәүче кардәшләребезнең гаилә йолаларының иң матуры – никах туе йоласын бүгенге көнгә кадәр шактый тулы формада саклап үткәрәләре һәм киләчәк буынга җиткерүләре бик матур күренеш.

ӘДӘБИЯТ

Бакиров М. Гаилә-көнкүреш йолалары һәм аларның поэзиясе / Татар фольклоры: Югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 2008. – Б. 65-88.

Мөхәмәтҗанов Р. Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты (Туй поэзиясе) “Татар халык иҗаты” курсы буенча читтән торып укучы студентлар өчен уку әсбабы. Уфа, 1977.

Брусько З. К вопросу комплексного изучения фольклора (на примере семейно-бытовых обрядов татар) // Актуальные проблемы современной фольклористики: материалы международной научно-практической конференции (Казань, 29 июня 2009 г.) ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ. Казань: Алма-Лит, 2009. – С. 88-89.

Искәрмәләр:

Агишева А., 1973 елгы, татар, Мордовия Республикасы, Торбеев районы Тат. Юнки авылында туган. Язып алучы Җамалиева Л.Ф. 17 сентябрь 2010.

Салихова Ә.А., 1941 елгы, татар, Мордовия Республикасы, Ромадан районы Белозерье авылында туган. Язып алучы Җамалиева Л.Ф. 18 декабрь, 2010.

Г.Ә. ҖӘЛӘЛЕТДИНОВА
КФУ каршындагы Ш.Мәрҗани исемендәге 2 нче татар гимназиясе, Казан
Н.М. ЙОСЫПОВА
Казан федераль университеты, Казан

М.ҖӘЛИЛНЕҢ «МОАБИТ ДӘФТӘРЛӘРЕ» ЦИКЛЫНДА МОТИВЛАР ТӨРЛЕЛЕГЕ

Г.А. ЗАЛЯЛЕТДИНОВА
МБОУ «Татарская гимназия №2 имени Шигабутдина Марджани
при Казанском федеральном университете», Казань
Н.М. ЮСУПОВА
Казанский федеральный университет

МОТИВЫ В ЦИКЛЕ «МОАБИТСКИЕ ТЕТРАДИ» М.ДЖАЛИЛЯ

Аннотация. Статья посвящена изучению мотивов в «Моабитских тетрадях» Мусы Джалиля. Его лирика характеризуетсяразнообразием мотивов, сочетанием условности с напряженными лирико-эмоциональными моментами. В ходе исследования установлено, что в исследуемый период поэзия Джалиля становится источником универсальных обобщений: раскрываются роль и взаимоотношения поэта и поэзии, поэта и Родины, поэта и вселенной, где переплетаются реалистические, романтические, фольклорные традиции и философские мотивы.

Abstract. The article is devoted to the study of motifs in Moabit notebooks by Musa Jalil. His lyrics are characterized by a variety of motives, a combination of Convention with tense lyrical and emotional moments. The study found that during the study period poetry Jalil becomes the source of universal generalizations: describes the role and relationship of the poet and poetry poet and the Motherland, the poet and the universe, intertwined with the realistic, romantic, folk traditions and philosophical motives..

Ключевые слова: лирика, образ, мотив, лирический герой, М.Джалиль.
Keywords: lyrics, image, motif, lyric hero, M. Jalil.

Тоткынлыкта язылган шигырьләрендә Җәлил фәлсәфи яктан да, форма җәһәтеннән дә башка югарылыкка күтәрелә. Шигырьләрен төзүдә төп композицион алымнар булган кабатлаулар, көчәйтүләр хиснең дәрәҗәсен арттыруга хезмәт итә («Ышанма», 1943; «Җырларым», 1943; һ.б.), интонация үзгәреше (салмак интонация үлемгә тыныч мөнәсәбәт булдыруга юнәлтелә: «Дуска», 1943), сүз-сурәт фәлсәфи эчтәлекне тирәнәйтү максатында кулланыла («Җырларым», 1943; «Чәчәкләр», 1943), якты хыял, якты гомер, ал таң, акбүз ат, зәңгәр томан, ак дулкыннар кебек төсне белдерүче эпитетлар фәлсәфи мотивларны җиткерүдә, лирик герой күңеленең матурлыгын, керсезлеген ачуда терәккә әйләнә. Җәлил милли поэзиянең күптөрле традицияләренә – классик әдәбият һәм халык иҗатында чарланган формаларга таяна. Аның әсәрләрендә халык авыз иҗатының әкият-дастаннарындагы сурәтләр, шартлы алымнар һәм тел чаралары күзәтелә [Мостафин, Йосыпова, 2017: 325]. Болар барысы да аның поэзиясенә көчле романтик рух бирә.

Бу чорда иҗат ителгән шигырьләрдә төп мотивлар буларак илгә тугрылыкны раслау, җиңүгә ышаныч, батырлыкка дан җырлау, илне сагыну, тоткынлык аерылып чыга.

Туган илгә тугрылыкны раслау мотивы ант һәм ышаныч образлары, үлем-үлемсезлек төшенчәләре белән тыгыз бәйләнештә бирелә, алар шагыйрь шәхесе белән

Туган ил арасындагы мөнәсәбәтне ачуда төп чарага әверелә. Моңа кадәрге иҗатында шагыйрь үлемне үлемсезлеккә, мәңгелек яшәешкә юлның башлангыч ноктасы дип расласа, хәзер инде коллыктан котылу чарасы итеп карый башлый.Яшәү-үлем оппозициясенә таянып язылган «Дуска» (1943) шигырендә батырларча үлү һәм хыянәтче булып үлү каршылыгы үлемне коллыктан котылу һәм Ватанына керсез мәхәббәтен дәлилләүче чара дәрәҗәсенә күтәрә:

Юк, теләмим мин бу «исәнлекне»,
Йөрәк минем моңа үчекмәс.
Кешеме мин илем үги иткәч,
Җирдә миңа эчәр су беткәч?![Җәлил, 1976: 192].

Үлем темасына язылган шигырьдә, читкәрәк китеп, илнең уңышлары турында сөйләү дә аңа үз үлемен аклау, үлемнең бу очракта бердәнбер дөрес юл булуына инандыру өчен хезмәт итә.

«Моабит дәфтәрләре»нең дә, Җәлил иҗатының да программ әсәре дәрәҗәсенә күтәрелгән «Җырларым» (1943) шигырендә туган илгә тугрылыкны раслау мотивы җыр символик образы аша ачыла.

Илне сагыну мотивлары белән сугарылган шигырьләрдә Туган ил чит җиргәкаршы куела:

Туган илем, үксез улың булып
Үләм инде читтә тилмереп.
Яшем барсын синә елга булып,
Каным шытсын кызыл гөл булып («Соңгы үпкә», 1943)[Җәлил, 1976: 163].

Тоткынлык мотивы «Бүреләр» (1943), «Таш капчык» (1943), «Алман илендә» (1944) кебек шигырьләрдә алга чыга, мондый әсәрләрдә фаҗигалелек көчле.

Бер төркем шигырьләрдә тоткынлыкта яшәп, палач балтасы астында гомере өзеләчәген белгән, илендә әсирләр, ягъни дошманнар исемлегендә йөргән шагыйрь язмышы фаҗига буларак ачыла[Заһидуллина, Йосыпова, 2011: 221]. Мәсәлән, «Соңгы үпкә» (1943) әсәрендә төп хиснең сәбәбен тоткын геройның әсирлектә үлемгә әзерләнүе, үлемнең аны яшәеш матурлыгыннан аерачагын уйлап газаплануы тәшкил итә. Чит җирдәге үлем фаҗигасе белән янәшә туган илдәге хаксыз мөнәсәбәтне фаразлау, шуның өчен язмышка үпкә тоемлана.

Кайбер шигырьләрдә («Алман илендә» (1944), «Катыйльгә» (1943), «Вәхшәт» (1943), «Бүреләр» (1943), «Кол» (1943), «Хөкем алдыннан» (1943), «Таш капчык» (1943) һ.б.) дошман образы фашист дип аталып, югары мәдәниятле, акыллы алман халкының фашизм колына әверелү фаҗигасенә кагылына. Мәсәлән, «Бүреләр» (1943) шигырендә бүре метафорасы фашистларның бүреләрдән дә ерткычрак булуы турындагы фикерне ассызыклый:

Кешеләр сугыша, кан коя,
Киселә меңнәрчә гомерләр.
Төн буе улашып якында
Иснәнеп йөриләр бүреләр.
Бүреләр,
Аһ, ләкин бүреләр
Бу кадәр үк ерткыч түгелләр [Җәлил, 1976: 123].

«Вәхшәт» (1943) шигырендә фашистларның, аналарны, балаларны кырга куып, атып үтерүләре кичерешләр сәбәбе булып килә:

Ул сарыла шашкан анасына,
Нәни күңеле сизә, күрәсең!
– Аталар бит, әнием, яшер мине,
Әнием, бәгърем, килми үләсем!.. [Җәлил, 1976: 181].

Көннең яңгырлы булуы, болытларның җиргә иелүе, елгаларның үкереп агуы, бу вәхшәткә «түзә алмаган җир-ананың, тешләрен кысып, үксеп җылавы, көзге урманның шашып шаулавы, җил сызгыруы» кебек әдәби детальләр, «үзем күрдем» гыйбарәсен кабатлау эмоциональ тәэсирлелекне көчәйтүгә хезмәт итә. Ил өчен үлем шушы вәхшилекне җиңә алырдай көч югарылыгына күтәрелә. Дошманга нәфрәт белән сугарылган мондый әсәрләрдә фашизмга бәя бирү һәм лирик геройга үз кичерешләрен тирәнрәк ачу максатыннан катыйль («Катыйльгә»), шакшы куллар, канга туймас Гитлер, фашист этләре («Дошманга каршы»), кызыл күзле, юеш танаулы җәллад («Хөкем алдыннан»), зур борынлы, ямьсез бакыр күзле («Вәхшәт») кебек натуралистик образлар, эпитетлар өстенлек ала; болар «Моабит дәфтәрләре»нең үзенчәлекле лексик сурәт катламын тәшкил итә.

Батырлык мотивы шигырьләрдә еш кына мифологик мотивлар, образлылык ярдәмендә белдерелә. Мәсәлән, «Ана бәйрәме» (1943) балладасында экияттәгечә өч ул, аларның икесе яуда башын салу, «алмаз кылычлы» өченче улның җиңеп кайтуы, хәбәр китерүче җил һәм күгәрчен, кайгыдан сукырайган ананың күзләре ачылу кебек мотивлар ил өчен көрәшне данлауга хезмәт итә. «Сандугач һәм чишмә» (1942) балладасында аллегорик образлылык шулай ук ил өчен үлү фикерен калкыта, табигать матурлыгы үлемнең ямьсезлеген көчәйтүгә юнәлдерелә. «Кызыл ромашка» (1942) балладасында батырлык иң югары кыйммәт дәрәҗәсенә куела, илгә тугрылык, батырларча ныклык ромашка образы аркылы җиткерелә.

Җәлилнең легионда вакытта язылган бер цикл шигырьләре юмористик эчтәлекле һәм нейтраль темага иҗат ителә. Конспирация таләпләреннән чыгып, шагыйрь монда үзен бик сак тота, фикерен яшерергә мәҗбүр була («Сыра залында», 1942; «Шагыйрь», 1942; «Аерылу», 1942; «Дару», 1942; «Ишек төбендә», 1942; «Хәдичә», 1943; «Томаулы гыйшык», 1943; һ.б.).

Шулай итеп, М.Җәлилнең тоткынлык чоры иҗаты мотивлар төрлелеге белән билгеләнә, ул үзенең иҗатын мотивлар ягыннан баета, катлауландыра. Мондый шигырьләре белән герой-шагыйрь Муса Җәлилнең исеме «тарихларда укып ятларлык» булып халык күңелендә уелып кала.

ӘДӘБИЯТ

Җәлил М. Әсәрләр: дүрт томда. Т.2. Казан: Тат.кит.нәшр., 1976. – 495 б.

Заһидуллина Д.Ф., Йосыпова Н.М. XX гасыр татар әдәбияты тарихы. I кисәк (XX гасырның беренче яртысында татар әдәбияты): Югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Казан ун-ты нәшр., 2011. – 235 б.

Мостафин Р., Йосыпова Н. М.Җәлил / Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. Т.5: 1917-1956 нчы еллар). Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. – Б. 315-345.

Э.А. ИСЛАМОВА, Р.М. БОЛГАРОВА
Казанский федеральный университет, Казань

ЛЕКСИКА МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА В РУССКОЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ

Аннотация. Язык, являясь неотъемлемой частью культуры народа, хранит в себе и передает от поколения к поколению бесценные сокровища культуры. Лексика любого языка отражает материальную культуру народа, в ней аккумулируются сведения об окружающем мире, об условиях жизни, быте и т.п. Изучение такой лексики предоставляет ценный материал о лексико-семантическом и структурном развитии лексических единиц языка, способствует раскрытию различных сторон хозяйственной деятельности этноса, выявлению его экономических и культурных связей с другими народами.

Статья посвящена исследованию наименований предметов одежды тюркского происхождения в русскоязычных лексикографических источниках.

Abstract. Language is an integral part of people's culture. It stores priceless treasures of culture and transmits them from generation to generation. The vocabulary of any language reflects the material culture of the people, it accumulates information about the world, living conditions, life, etc. The study of such vocabulary provides valuable material on the lexical, semantic and structural development of the lexical units of the language, it contributes to the disclosure of various aspects of the economic activity of the ethnic group, the identification of its economic and cultural ties with other peoples.

The article focuses on the study of clothing terminology of Turkic origin in Russian-language dictionaries.

Ключевые слова: лексика материальной культуры, тюркизмы, наименования одежды.

Keywords: vocabulary of material culture, Turkisms, clothing names.

В отечественной лингвистике активно развивается лингвокультурология, которая рассматривает язык не только как средство общения и познания, но и в качестве выразителя национально-культурного своеобразия народного духа.

Лингвокультурологические исследования призваны выявлять специфику отражения культуры в языке. Объектом изучения может стать материальная или духовная культура. Лексика материальной культуры занимает особое место в лексическом составе любого языка. Исследуя названия жилищ, одежды, обуви, посуды, домашней утвари и пр., исследователи обращаются к внеязыковой действительности, к этнографическим данным.

Одежда любого народа является важной составной частью культуры народа в целом. В ней отражаются традиции, социальные отношения, эстетические нормы. Лексика этой тематической группы теснейшим образом связана с историей народа, реагирует на изменения в жизни этноса, связанные с условиями среды обитания, климата, духовной жизни.

Задачей данной статьи является изучение лексики материальной культуры татарского языка в аспекте тюркско-русских языковых контактов, а именно лексем-тюркизмов в русскоязычных словарях.

Разработка вопросов взаимовлияния языков является одной из важнейших задач современной лингвистики. История русского народа тесно связана с судьбами тюркоязычных народов. Результатом языковых контактов тюрков и славян является

многочисленные заимствования из различных тюркских языков (или посредством тюркских языков).

Как показали результаты исследования, в исторических словарях русского языка зафиксировано большое количество названий предметов одежды тюркского происхождения, в том числе ушедших из активного употребления. Среди них наименования предметов верхней и нательной одежды, обуви, головных уборов, а также их элементов, названия тканей и т.д.

В меньшей степени известны специалистам исторические словари, составленные по региональным памятникам русской письменности. Например, в издании «Казанский край: Словарь памятников XVI века» отмечены использованные в «Писцовой книге города Казани, его острога, посада и слобод и церковных, городских и посадских выгонных земель» 1565-1568 гг. лексемы: *бахрома, кушак* “пояс”, *камка* “шелковая узорчатая ткань”, *мухояр* “старинная бумажная ткань с примесью шерсти или шелка”, тафта “тонкая и плотная шелковая ткань” и др. [Исламова, 2000].

Зафиксированы не только апеллятивы, но и собственные имена, которые позволяют судить о существовании нарицательных имен. Например, в списке жителей Казани XVI века встречаются Иванка *Башмаков* (от слова *башмак* “низкая обувь, преимущественно кожаная, женская или детская; ботинок”); Порыга *колпачник* (от слова *колпак* “вид головного убора”); Иванко *тафейник* (от слова *тафья* “небольшая шапочка: ермолка, тюбетейка или скуфейка”) и др. [Исламова, 2000].

«Тюркизмы в русской литературе» Р.А.Юналеевой (2005) – богатейший словарь с текстовыми иллюстрациями, составленный на материале произведений восемнадцати русских классиков XIX столетия. В этом издании зарегистрировано более пятидесяти лексем изучаемой группы. Это наименования предметов одежды, обуви, головных уборов, а также их элементов: *башлык, башмак, бешмет, бурка, ичиги, казакин, кайма, кафтан, колпак, кушак, папаха, тулуп, тюбетейка, халат, чалма, чоботы, чувяки, шаль, шаровары* и др. [Юналеева, 2005]. По материалам данного словаря можно судить об употребительности того или иного слова, об изменениях в его семантике, о производных и др.

Рассмотрим пример с последней лексемой из данного списка слов.

«Большой толковый словарь русского языка» раскрывает значение, происхождение слова *шаровары*: «От тюрк. шалвар из перс. Длинные широкие штаны свободного покроя, заправленные в голенища» [Большой толковый словарь, 1998: 1491]. Среди других примеров употребления есть любопытные: «*Татарские шаровары* (собранные в сборки у щиколоток)»; производное слово *шароварчики* отмечено стилистически как уменьшительно-ласкательное, это подтверждает свойственную некоторым тюркизмам способность к развитию значений эмоционально-оценочной характеристики.

«Этимологический словарь русского языка» М.Фасмера также указывает на персидское происхождение слова *шаровары* «через тюркское посредство», приводит много параллелей из тюркских, финно-угорских языков [Фасмер, 2004: 410].

По данным словаря Р.А. Юналеевой «Тюркизмы в русской литературе», в произведениях шестнадцати из восемнадцати классиков русской литературы XIX века употребляется лексема *шаровары* в значении “широкие штаны особого покроя, обычно заправляемые в сапоги”, например: «Передо мной стоял великан необыкновенной толщины; в нем было двенадцать вершков роста и двенадцать пуд веса, как я после

узнал; он был одет в казакин и в широчайшие плисовые шаровары; на макушке толстой головы чуть держалась вышитая золотом запачканная тюбетейка…» [Юналеева, 2005: 43]. Цитата дает представление о высокой частоте и типичном контексте употребления нескольких тюркизмов. Словарь также указывает на словообразовательную активность слова *шаровары* в виде производного *зашароварить* "заправить в брюки" в произведениях Н.С.Лескова.

Лексема *шальвары* отмечена в творчестве М.Ю. Лермонтова, И.С. Тургенева и А.Ф. Писемского в значении «широкие восточные шаровары», например, у последнего автора: «Одет он в серенький, домашний, с красною оторочкой пиджак и в широкие клетчатые шальвары» [Юналеева, 2005: 326].

В своей монографии «Тюркизмы русского языка (проблемы полиаспектного исследования)» Р.А. Юналеева указывает на параллелизм форм *шаровары, шальвары,* уточняет их этимологию и время заимствования (со ссылкой на труды П.Я.Черных и И.С.Козырева): «Форма *шальвары…* книжного характера и более всего отражает дальний персидский прототип šalvar через турецкое посредство и хронологически связывается с послевоенными событиями 1826 года. Форма *шаровары* была заимствована, очевидно, не раньше XVI в. На поздний факт усвоения русским языком указывает то, что еще в XVII в. она была малоупотребительна: при переводе польского слова *szarowary* переводчики, хотя и пользовались им, но считали необходимым комментировать его – "шаровары, то есть портки"» [Юналеева, 2000: 54].

Таким образом, языковеды располагают богатой словарной базой для исследования функционирования лексики тюркского происхождения в русском языке. Названия предметов одежды, ее деталей и т.п. зафиксированы в словарях различных типов – толковых, исторических, этимологических, созданных на материале памятников деловой письменности, художественных произведений и др. Эти материалы иллюстрируют все этапы освоения тюркизмов, развития ими переносных значений, приобретения стилистической окраски и т.д. В уже исчезнувшей лексике, зафиксированной словарями, содержится ценная информация об особенностях материальной культуры контактировавших народов.

ЛИТЕРАТУРА

Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. СПб.: «Норинт», 1998. – 1536 с.

Исламова Э.А., Галиуллин К.Р. Казанский край: Словарь памятников XVI века [Текст]. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2000.– 286 с.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. Т. 4 / М.Фасмер; Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. 4-е изд., стер. М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 860 с.

Юналеева Р.А. Тюркизмы русского языка (проблемы полиаспектного исследования). Казань: Изд-во «Таглимат» Института экономики, управления и права, 2000. – 172 с.

Юналеева Р.А. Тюркизмы в русской литературе. Словарь с текстовыми иллюстрациями. Казань: Изд-во «Таглимат» Института экономики, управления и права, 2005. – 752 с.

Д.И. КАМАЛОВА, А.Ф. ЮСУПОВ
Казан федераль университеты, Казан

ПОЭТИК ТЕКСТНЫ ОЕШТЫРУДА ГРАММАТИК ЧАРАЛАР

Д.И. КАМАЛОВА, А.Ф. ЮСУПОВ
Казанский федеральный университет, Казань

ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА В ОРГАНИЗАЦИИ ПОЭТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Аннотация. Статья посвящена проблеме функционирования грамматических средств в организации поэтических текстов в татарском языке. Актуальность исследования связана необходимостью рассмотрения художественного текста как грамматически организованного целого. Использование лингвистического анализа позволило представить способы репрезентации различных грамматических средств. В ходе исследования утверждается, что грамматические средства функционируют в поэтических текстах не только для формирования отдельных предикативных единиц, но и для создания общей синтаксической композиции, воплощая и единство замысла автора, и целостность действительности.

Abstract. The article is devoted to the problem of functioning of grammatical means in the organization of poetic texts in the Tatar language. The relevance of the research is related to the need to consider a literary text as a grammatically organized whole. The use of linguistic analysis allowed us to present ways of representing various grammatical means. The research asserts that grammatical means function in poetic texts not only to form separate predicative units, but also to create a common syntactic composition, embodying both the unity of the author's idea and the integrity of reality.

Ключевые слова: поэтический текст, грамматические средства, организация, язык поэзии.

Keywords: poetic text, grammatical means, organization, language of poetry.

Хәзерге тел белеме өлкәсендәге тикшеренүләрдә текст һәм аңа бәйле булган лингвистик проблемалар актуаль мәсьәләләрнең берсен тәшкил итә. Текст – сөйләмнең бөтен үзенчәлекләрен үзендә туплаган сөйләм берәмлеге [Сафиуллина, 1993: 7], аның мәгънәви, логик, коммуникатив, структур-грамматик, интонацион яктан оешкан иң зур берәмлеге, мөстәкыйль җөмләләрнең билгеле бер рәвештә оешуы [Сәлимов, 2005: 109].

Текст белән кызыксыну, иң беренче чиратта, лингвистик тикшеренүләр парадигмасын алыштыру һәм коммуникациянең реаль процессында эшли торган зур тел берәмлеген текст буларак тану белән бәйле башлана. Алга таба бу юнәлештәге эзләнүләр текст грамматикасы, текст стилистикасы, текст лингвистиксы һ.б. өлкәләр белән керешеп китә.

Текстның грамматик бөтенлеге турында сүз барганда тексттагы мөстәкыйль җөмләләрнең, абзацларның грамматик чаралар белән бәйләнүе күз алдында тотыла. Текст оештыра торган чараларны 3 төргә бүлеп карыйлар:

1. Текст оештыра торган лексик чаралар: мәгънәдәш сүзләр (синонимнар), бер тематик группага караган сүзләр (тематик лексика), кабатлаулар (лексик кабатлаулар, деривацион кабатлаулар, тамырдаш кабатлаулар, кумуляция).

2. Текст оештыра торган лексик-грамматик чаралар: алмашлыклар һәм аның төрләре, исем, фигыль, сыйфат сүз төркемнәре.

3. Текст оештыра торган грамматик чаралар: теркәгечләр, мөнәсәбәтле сүзләр, көттерү паузасы, грамматик формаларның кабатлануы, заман формаларының ярашуы, җөмләләр арасындагы логик бәйләнешләрне билгеләүче хәлләр һәм аерымланган хәлләр, модаль сүзләр (кереш һәм эндәш сүзләр), тиңдәш кисәкләр, ким җөмләләр һәм эллипсис.

Әлеге мәкалә чикләрендә без текст оештыруда аерым грамматик чаралар хакында сөйләшү белән чикләнәбез.

Беренчедән,татар телендә поэтик текст эчендәге җөмләләрне бәйләп килүдә мөнәсәбәтле сүзләраеруча актив кулланылалар. Алар җөмләләрне оештырып килү, аларны мәгънәви бөтенлек итеп оештыру сәләтенә ия. Мәсәлән:

«Шул заманнан бирле кем алтын, көмеш
Күл төбендә һич хисапсыз күп, имеш.
“Бер заманда, шөбһәсез, бу күл кибәр”,—
Дип гакыллы зур хәкимнәр сөйлиләр» (Г.Тукай) [Шигърият.ру].

Икенче яктан, текст эчендәге логик бәйләнешләрне барлыкка китерүдә хәлләр һәм аерымланган хәлләр,җөмләләр мөһим роль уйный:

«Бармакларыңны, җанашым,
Күмәч белән саласың,
«Шалт» иттереп саласың да,
«Ялт» иттереп аласың [Шигърият.ру].

Өченчедән, текст структурасында фикер тәртибен, чыганагын, логик эзлеклелекне, гомуми бәяне белдерү юлында кереш сүзләр актуаль санала. Алар җөмләләрне чагыштыралар, каршы куялар, нәтиҗә ясыйлар, фикер тәртибен урнаштыралар, аларның чыганагын теркиләр, сөйләмнең экспрессив-эмоциональ мөнәсәбәтен, фикерләрнең төгәл яки төгәл түгеллеген белдерәләр. Җөмләләр арасындагы структур бәйләнешне көчәйтеп киләләр, мәгънәви бәйләнешләрне ассызыклыйлар, фикер күчешләрен тәэмин итәләр:

«Кара аны, яшь Ләйләңне этеп,
Бер әкият тагын тумасын! » (К.Булатова)[Шигърият.ру].

Дүртенчедән, поэтик текстны җыйнак итүдә, кабатлаулардан коткаруда ким җөмләләр актив кулланыла. Бу очракта башта герой атала, аннан соң ким җөмләләр белән кыска-кыска гына аның тормышы, халәте, эше сурәтләнә. Текстны болай төзү монотонлыктан коткара, текстны мәгънәви һәм логик яктан бер бөтен итә, ритм һәм интонация ягыннан бердәм итеп оештыра:

«Соңладым...» дип, әллә уйнап инде,
Әллә чынлап әйтеп куясың... » (К.Булатова)[Шигърият.ру].

Моннан тыш, татар телендәтекст эчендәге җөмләләрне бәйләүдә көттерү паузасы актив кулланылышка ия:

Хас иткәндә (Маннур әйткән иде):
«Без беләбез аның хәйләсен:
Теләгәндә каратырга була
Ходайның һәртөрле бәндәсен» (К.Булатова)[Шигърият.ру].

Поэтик текстлар телендә аһәңлелеккәтиңдәш кисәкләрне уңышлы куллану нәтиҗәсендә ирешелә:

Алдагы михнәтнең, урнын әллә истикъбаль ала?
Тормыш инде яктырадыр, кузгала һәм җанлана» (Г.Тукай)[Шигърият.ру].

Шигъри текстларда җөмләләрне бәйләүдә, синтаксик бөтеннең бетем өлешен оештыруда, тематик күчешләрдә өстәлмәләр мөһим роль уйныйлар. Мондый төзелмәләр өстәмә хәбәр алып киләләр, җөмләләр бәйләнешен экспрессив-эмоциональ итүдә катнашалар:

Әмма мине (син беләсең инде)
Яшьләр аермасы беркайчан
Шагыйрьләрдән аерып сакламады,
Әгәр үзем киртә куймасам(К.Булатова)[Шигърият.ру].

Кыскалыкка омтылган поэтик текстлардафигыль заманнары аерым әһәмияткә ия. Алар вакыйгаларны бер вакытка беркетәләр, хикәяләүдә үзенчәлекле интонация барлыкка китерәләр:

Иләсләнгән җанны гаепләмим –
Озын кышлар аны тилмертте.
Сыешалмый дөньям бер йөрәккә –
Әрем исе мине тилертте(С.Әхмәтҗанова)[Шигърият.ру].

Бер үк грамматик формаларның кабатлануы да шигъри текст телендә тәэсир көчен арттыра, текст оештыруның мөһим чарасы булып тора:

Кеше кайчан матур була? *Кеше матур шул чакта —* *башкаларны чакырганда* *үзе яккан учакка;* *ятлар белән танышканда* *күзләре җылынганда;* *шул җылылыкның рәхәтен* *җаның белән тойганда.* *Кеше кайчан матур була?* *Кеше матур шул чакта —* *ерак дусын очраткачтын,* *елаганда кочаклап;*	*җырлаган чакта җырының* *моңында эрегәндә;* *бәхеткә таба чапканда,* *күршеңә юл биргәндә.* *Кеше матур шул вакыт —* *иле өчен, халкы өчен* *яшәгәндә җан атып;* *замананың авырлыгын* *җилкәсенә алганда;* *олы данга ирешеп тә,* *кече булып* *калганда(Р.Харис)*[Шигърият.ру].

Шул рәвешле, поэтик текстта грамматик бөтенлек аның үзәген тәшкил итә, грамматик чаралар аша тел чараларының барлык эстетик фунцияләре чагыла. Шигъри текстларның бөтенлеген тудыру юлында грамматик чаралар аһәңне көчәйтә, структураны бөтенлекле итә, фикерне, асыл мәгънәне төгәл җиткерүдә зур роль уйный.

ӘДӘБИЯТ

Сафиуллина Ф.С. Текст төзелеше / Югары уку йортлары өчен дәреслек-кулланма. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. – 263 б.

Сәлимов Х.Х. Тел гыйлеме терминнары сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 144 б.

Шигърият.ру. Интернетта татар сәнгате һәм мәдәнияте белән таныштыру [Электрон ресурс] // URL: https://shigriyat.ru/ (мөрәҗәгать итү вакыты: 20.09.2020)

Е.Е. ҚАНААТОВ
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, Нөкис

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ТАРИЙХЫЙ ҚОСЫҚЛАРЫ КЛАССИФИКАЦИЯСЫНЫҢ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Е.Е. КАНААТОВ
Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза, Нукус

ОСОБЕННОСТИ КЛАССИФИКАЦИИ КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕСНЕН

Аннотация. В статье рассматривается классификация каракалпакских народных исторических песен. Проведено сравнительное изучение классификации исторических песен в фольклоре некоторых других тюркских народов. Автор сравнивает каракалпакские народные песни с классификацией исторических песен татарских, ногайских, алтайских, казахских, узбекских народов. В классификации каракалпакских народных исторических песен выбрано периодическое и тематическое направление. В статье анализируются исторические песни, созданные в связи с историческими событиями, произошедшими в жизни каракалпаков в XIII - начале XX веков.

Abstract. The article deals with the classification of the Karakalpak folk historical songs. A comparative study of the classification of historical songs in the folklore of some other Turkic peoples has been carried out. The author compares the Karakalpak folk songs with the classification of historical songs of the Tatar, Nogai, Altai, Kazakh, Uzbek peoples. In the classification of the Karakalpak folk historical songs, a periodic and thematic direction is chosen. The article analyzes the historical songs created in connection with the historical events that occurred in the life of the Karakalpaks in the 13th - early 20th centuries.

Ключевые слова: каракалпаки, исторические песни, классификация, жанр, тематика.
Keywords: karakalpaks, historical songs, classification, genre, subject.

Қарақалпақ халық тарийхый қосықларының классификациясы мәселесин үйренгенимизде оны халық қосықларының классификациясы ишинде қараймыз. Улыўма қосық жанрын түрлерге бөлип системалаў, классификациялаў мәселесинде ҳәрқыйлы көзқараслар ҳүким сүрип келеди.

Басқа халықларда да халық қосықларын классификациялаўда түрлише қатнас жасаўлар көзге тасланады. Бир илимпазлар халық қосықларын классификациялаў ушын оның мазмуны менен тематикасын тийкар етип алса, базылары атқарылыў орталығына, биреўлери жанрлық сыпатына қарайды. Тағы бирлери қосықтың қай жерде, қайсы аймақта дөретилгенине итибар қаратады. Сондай-ақ қосықты белгили бир социаллық топарға байланыстырып яки белгили бир кәсип түрлерине қарай классификациялаў усыллары да бар.

Мәселен, қарақалпақ фольклоры менен қазақ, ноғай, өзбек халықлары фольклоры бир-бирине жақын. Деген менен усы халықлардың халық қосықларын классификациялаўда өзине тән өзиншеликлери, айырмашылықлары бар екенлигин көриўге болады. Қазақ халық өлеңлери (қосықлары) бойынша кең изертлеген илимпаз Б.Уахатов қазақ халық қосықларын үлкен 2 топарға бөледи: биринши топар – турмыс-салт қосықлары, екинши топар – лирикалық қосықлары.

Турмыс-салт қосықлары үш топарға бөлинеди:

1) Мийнет-кәсип қосықлары. Буған аңшылық ҳаққындағы, төрт түлик туўралы ҳәм Наўрыз қосықлары;

2) Халықтың ески исениминен туўылған қосықлары. Буған порханлар айтымы менен арбаў-байлаў қосықларын киргизген;

3) Үрп-әдет қосықлары: балалар қосықлары, үйлениў салт қосықлары, муң-шер қосықлары.

Лирикалық қосықларға қара қосықлар ҳәм тарийхый қосықларды киргизеди. Қазақ халық қосықларын классификациялаўда илимпаз жанрлық белгилерин ҳәм қосықтың халық турмысынан алатуғын орнын, оның турмысқа, салтқа қатнасын есапқа алған.

Илимпаз қазақ халық тарийхый қосықларының тийкарын қазақ пенен қалмақ арасындағы шапқыншылықты, Хийўа, Бухар ханлықларының қазақ гедейлерине жасаған зулымлық ҳәрекетлери ҳәм қалың елдиң басына түскен жутшылық сыяқлы ўақыялар қурайды, деп есаплайды [Уахатов, 1974: 75-76].

Қазақ фольклорындағы тарийхый қосықлар бойынша изертлеў жүргизген Ж.Ахметжанова тарийхый қосықларды тематикалық жақтан «Тарийхый қосықлардың ески дәўирдеги хатқа түскен үлгилери», «Қазақ ханлығы дәўирине байланыслы тарийхый қосықлар», «Ақтабан шубырынды» ўақыясына байланыслы тарийхый қосықлар», «XIX әсир тарийхый қосықлары», «1916-жылғы миллий-азатлық көтерилис қосықлары» деп топарларға бөледи[Ахметжанова, 2007: 58].

Ноғай халық йырларын (қосықларын) топлап, белгили бир системаға салып дүзген С.А. Калмыкова революцияға шекемги ноғай қосықларын өзиниң мәнисине, жырланыў өзгешелигине қарай бурынғы йырлар (лиро-эпикалық йырлар), казак йырлары, яшав йырлары (бизиңше турмыс-салт қосықлары – Е.Қ.) деп топарларға бөлген.

Лиро-эпикалық йырларға Айсылдың улы Әмет батыр, Қарайдар менен Қызыл гүл, Бозйигит, Шора батыр, Әдил Солтан сыяқлы батырлық жырларды киргизеди.

Өзбек халық қосықлары жанрлық тийислилиги, жаратылыў дәўири, атқарылыў орны ҳәм түри сыяқлы тәреплери менен рәң-бәрәңликке ийе. Кейинги изертлеўлер нәтийжесине бола, өзбек халық қосықлары төмендегише классификацияланады:

1. Мийнет қосықлары;
2. Мәўсим-мәресим қосықлары;
3. Лирикалық (ашықлық) қосықлар;
4. Тарийхый қосықлар [Мадаев, Сабитова, 2001: 208].

Өзбек халық тарийхый қосықларын арнаўлы түрде изертлеген илимпаз У.Жуманазаров басқа халықлар фольклористлериниң жанрлық классификациясын үйрене отырып, тарийхый қосықларды төмендегише классификациялаўды усыныс еткен:

1) Тарийхый-қаҳарманлық қосықлар; 2) тарийхый-революциялық қосықлар; 3) тарийхый-мобилизациялық қосықлар; 4) реал шахсларға бағышланған қосықлар; 5) белгили тарийхый ўақыяларға бағышланған қосықлар [Жуманазаров, 1982: 17].

Басқа түркий халықларда халық қосықларын тәртиплестирип бөлиўде түрлише қатнаслар жасалғанын көриў мүмкин. Мәселен, алтай халық қожон (қосық)ларын Т.Тюхтенев малдас қурып айтатуғын қосық, түрегелип айтатуғын қосық, дизерлеп айтатуғын қосық, ат үстинде киятырып айтатуғын қосық дер түрлерге бөлген [Тюхтенев, 1970].

Татар халық жырларын болса белгили фольклорист И.Надиров йола (салт) жырлары ҳәм лирикалық қосықлар деп еки топарға бөледи. Йола жырларына түрли исеним, үрп-әдетке, турмыс-салтқа байланыслы қосықлар киреди. Лирикалық

қосықларға болса ойын, мийнет, солдат, турмыс-күнкөрис жырлары болып, бирде атқарылыў мәнисине, бирде дөретиўшилер орталығына, гейде мазмунына, тематикасына қарап классификациялайды. Сондай-ақ, И.Надиров татар халық қосықларын жасалыў формасына қарап: узын сюжетли жырлар, төрт қатарлы жырлар, қарама-қарсы жырланатуғын жырлар ҳәм ойын жырлар деп те төртке бөледи [Надиров, 1965: 455].

Қарақалпақ халық қосықларының классификациясы Н.А.Баскаков, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, Н.Дәўқараев, Қ.Мақсетов, Ә.Тәжимуратов, Н.Камалов, М.Низаматдинов, С.Баўетдиновалардың мийнетлеринде сөз етиледи.

Н.А.Баскаков қарақалпақ фольклорын мазмуны ҳәм жанрлары бойынша шәртли түрде шаңарақлық-турмыс, дәстүр фольклоры ҳәм тарийхый-эпикалық жанрлар деп еки тараўға бөлди.Тарийхый-эпикалық жанрлар тараўы да екиге бөлинеди, яғный биринshisи, тарийхый қосықлар ҳәм аңызлар, екиншиси, қаҳарманлық дәстанлар. Тарийхый қосықлар ҳәм аңызлар бөлимине тарийхый қосықлар, толғаў ҳәм термелер кирсе, тарийхый дәстанларға дуўтарда айтылатуғын ҳәм қобызда айтылатуғын тарийхый эпикалық жырларды киргизген [Баскаков, 1951: 7].

Әлбетте, бул классификация ең алды менен диалектологиялық мийнетке байланыслы ислеп шығылған, сонлықтан илимпаз онда тек формалық өзгешеликлери ғана есапқа алған. Деген менен, бул классификация мол дәлийл ҳәм материалларға сүйенип исленген.

Қ.Айымбетов пенен О.Кожуров 1939-жылы “Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы” журналында жәриялаған мақаласында қарақалпақ фольклоры жанрларын төмендегише бөледи: 1) Ертек; 2) Нақыл (термелер де усының ишинде); 3. Жумбақ (ишинде айтыс түри де бар); 4) Жаңылтпаш; 5) Жуўап; 6) Өтирик өлең; 7) Бет ашар; 8) Жоқлаў; 9) Толғаў; 10) Бәдик, Гүләпсан; 11) Жайдары қосықлар; 12) Ярамазан; 13) Дәстанлар [Айымбетов, Кожуров, 1939: 79-80]. Бул бөлистириўде халық қосықларына киретуғын жанрлар шашыранды, биринши «жайдары қосықлар» болып бөлистирилсе, екиншисинде дәстүр қосықларының ишине кирип кеткен [Баўетдинова, 2019: 21].

Қарақалпақ фольклорын классификациялаўда Н.Дәўқараевтың ислеген мийнети айрықша. Қарақалпақ фольклорының өзгешелигин жақсы түсинген илимпаз классификация мәселесинде бирқанша тужырымлы бағдар бере алды.

Ол қарақалпақ халық аўызеки дөретиўшилигин үлкен еки жанрға бөлди: 1) Лирикалық; 2) Эпикалық.

Лирикалық жанрды қосықлар, салт әдебияты ҳәм аталар сөзи деп үшке бөлди. Қосықларға жайдары қосықларды, айтыс ҳәм жуўапты, бәйтти, балалар қосықларын, жаңылтпаш ҳәм жумбақты, диний фольклорды киргизсе, салт әдебиятына ҳәйийўди, той дәстүрлериниң қосықларын (сыңсыў, бет ашар, ҳәўжар), жоқлаўды киргизеди. Ал, аталар сөзине нақыл-мақалларды, пәтия, толғаў ҳәм термелерди жатқарады [Дәўқараев, 1977: 127-160].

Қосықлардың намаға алып айтылыў тәреплерин итибарға алып, орыс композиторы В.Шафранников 1959-жылы қарақалпақ халық қосықларының әдебий текстин жыйнап, оны нотаға түсирип, “Қарақалпақ халық қосықлары” деген атама менен китап етип шығарып, онда халық қосықларын төмендегише жанрлық бөлимлерге бөлип қарады:

1. Лирикалық қосық; 2. Дәлкек ҳәм сатиралық қосықлар; 3. Ойланыў, ойлаў қосықлары; 4. Тарийхый қосықлар; 5. Социаллық қарама-қарсы идеядағы қосықлар; 6. Эпикалық баянлаў (тәрип) қосықлары [Шафранников, 1959].

Қарақалпақ халық қосықларын классификациялаўда илимпаз Ә.Тәжимуратов белгили дәрежеде табысларға ерискен. Ол тарийхый қосықларды биринши мәрте өз алдына алып қарады. Ол халық қосықларын төмендегише классификациялады:

1. Турмыс-салт қосықлары (Ҳәўжар, Той баслар, Бәдик, Бәйит, Баяз, Айтыс, Беташар); 2. Бесик жыры ҳәм балалар қосықлары; 3. Қызлар қосықлары; 4. Муң-шер қосықлары (ҳаял-қызлардын муҳаббатқа, турмыстың қыйыншылығына байланыслы наразылық қосықлары; жәмийетлик тәртиптиң әдилсизлигине налыў қосықлары); 5. Нәсият қосықлары; 6. Ойын-дәлкек қосықлары; 7. Динди әшкаралаўшы қосықлар; 8. Муҳаббат қосықлары; 9. толғаўлар ҳәм термелер; 10. Тарийхый қосықлар [Тәжимуратов, 1965: 18-19].

Улыўмаластырып айтқанда, қарақалпақ халық тарийхый қосықлары өз алдына классификация етилмеди. Тарийхый қосықларды классификация етиўде дәўирлик ҳәм тематикалық жақтан бөлген мақул. Қарақалпақ тарийхый қосықлардың ең дәслепкилери XIII әсирде Шыңғыс хан шапқыншылығынан кейин қарақалпақлардың Хорезмнен бүлип көшиў дәўиринен басланған. Соған бола, тарийхый қосықлар дәўирин:

1) Хорезм журтынан бүлип көшиў дәўири; 2) Ноғайлы дәўири; 3) Түркистан дәўири; 4) Жаңадәрья дәўири; ҳәм 5) Аралбойына қайта айланып келген дәўир.

Тематикалық жақтан: 1) Ел-журт сағынышы; 2) Батырлықты тәрийплеў; 3) Қыз салығы; 4) Қазыўға байланыслы; 5) Мәрдикарлық қосықлары деп бөлиўди мақул таптық.

ӘДЕБИЯТ

Татар халық жырлары. Лирик жырлары, йола жырлары. Топлаған, таярлаған, алғы сөзин ҳәм түсиндирмелерин жазған И.Надиров. Казань: Татар. кн. изд-во, 1965. – 455 с.

Айымбетов Қ. Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлери // «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы», 1939. №7. – Б. 79-80.

Ахметжанова Ж. Қазақ фольклорындағы тарихи өлеңдер. (филология илимлери кандидаты илимийдәрежесиушын автореферат). Алма-Ата, 2007. – 58 б.

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Том 1, М., 1951. – 7 с.

Баўетдинова С. Қарақалпақхалыққосықлары. Нөкис: Қарақалпақстан, 2019. – 21 б.

Дәўқараев Н. Шығармаларыныңтолықжыйнағы. 2-том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Б. 127-160.

Қарақалпақ халық қосықлары (Баспаға таярлаған Ә.Тәжимуратов). Нөкис: Қарақалпақстан, 1965. – 18-19 бб.

Мадаев О. Сабитова Т. Халқоғзаки поэтик ижоди. Тошкент: Шарқ, 2001. – 208 б.

Уахатов Б. Қазақ халық өлеңдері. Алматы: Ғылым, 1974. – Б. 75-76.

Шафранников В. Каракалпакские народные песни. М.: Музгиз, 1959

Г.О. ҚАНААТОВА,
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, Нөкис

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ТАРИЙХЫЙ ЕСТЕЛИКЛЕР МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ БАЗЫБИР ТЕРМИНЛЕР
(Аралбойы ҳәм Бухара қарақалпақлары материаллары бойынша)

Г.О. КАНААТОВА,
Нукусский государственный педагогический институт, Нукус

НЕКОТОРЫЕ ТЕРМИНЫ, СВЯЗАННЫЕ С СТОРИЧЕСКИМИ ТЕРМИНАМИ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ
(по материалам каракалпаков Приоралья и Бухары)

Аннотация. В тезисе приведены примеры различных терминов каракалпаксого языка, имеющих историческое значение и их использование в говорах. А также показано их омонимичное значение.

Abstract. In the thesis, various terms are taken as an example which is of historical importance used in the Karakalpak language and its local speech.

Ключевые слова: Приаралье, Бухара, каракалпак, святые места, термин.

Keywords: Aral region, Bukhara, karakalpak, holy places, term.

Қарақалпақ тили – сөзлик қоры бай тиллердиң бири. Ҳәзирге шекем қарақалпақ тилши илимпазлары тәрепинен қаншама сөзликлер дүзилсе де, олар еле де халық тилинде бар сөзлердиң ҳәммесин толық өз ишине қамтып ала алған жоқ. Бул бағдарда ҳәр тараўға байланыслы көплеп сөзликлердиң дөретилиўи зәрүр екенлиги байқалады. Келешекте дүзилиўи тийис болған усындай сөзликлер қатарына тарийхый естеликлер менен байланыслы атамалар да киргизилсе, қарақалпақ тилиниң сөз байлығы және де артар еди ҳәм ҳәзирги ўақытта умытылып баратырған көплеген термин сөзлерди қайта жаңғыртыўдың итималы туўылар еди. Қарақалпақ халқының қәдириятларының бири усындай өтмиштен жеткен мийраслар [Андрианов, 1958: 7-132].

Бул жерде биз Аралбойы ҳәм Бухара қарақалпақлары тилинде тарийхый естеликлерге, тийкарынан зиярат орынларына байланыслы қолланылатуғын (сөзликлерге енген ҳәм сөзликлерде болмаған) гейпара терминлердиң қысқаша дизимин ислеп шықтық ҳәм оларға түсиндирме берип өтиўге ҳәрекет еттик.

1. **АЙҚАЛ**. Бурынғы заманларда адам тулғасына уқсатып жасалған тас мүсинлер **«айқал»** деп аталған. Ҳәзирги ўақытта бул сөз Бухара қарақалпақлары сөйлесимлеринде ҳәм қубла диалект ўәкиллериниң тилинде қолланылады. Д.Насыров ҳәм О.Доспанов авторлығындағы «Қарақалпақ диалектологиясы» атлы мийнетте: «**айқал** – биреўдиң естелигине арнап қойылған монумент, мүсин», - деп түсиник берилген [Насыров: 1995, 104]. Ески түрки тилинде «айқал» уғымы орнына «балбал» сөзи қолланылған. Ислам дининиң күшейиўи менен Орта Азия далаларында сақланған адам көринисиндеги бундай естеликлер шетинен бузып тасланған.

2. **ӘЎЛИЙЕ**. Халық арасында «әўлийе» мәниси бириншиден «кәраматлы инсан», «көзашық» деген түсиникти, екиншиден «зиярат орны» *(«әўлийежай»)* дегенди

аңлатады. Терминниң екинши мәниси қарақалпақ тилинде кең пайдаланылады ҳәм тарийхый орынларды, тийкарынан қойымшылықты аңлатады [ҚТТС_1: 1982, 152].

3. **БАЛБАЛ**. Халқымыз ертеде саўаш пайытында қазаланған атақлы батырларына балбаллар турғызған. Әскер тулғасын сәўлелендириўши бундай балбаллар Қарақалпақстанның Үстирт кеңислигинен де табылған [Есбергенов: 1993, 22].

4. **БЕЙИТ**. Ҳәрқыйлы көринистеги саздан, тастан ҳәм ағаштан турғызылған мазарлардың улыўма атамасы. Бундай атамадағы орынлар нәзермииздеги регионда да сақланған. Мысалы: *Тасбейит, Қосбейит*.

5. **БЕСИКТАС**. Марқумның басына салынған бесик тәризли естелик. Этнограф Х.Есбергеновтың бул туўралы пикири төмендегише: *«Қулпытас, қойтас, бесиктас ҳәм тағы басқалар халқымыздың тарийхын, мәдениятын, өнерин, руўхый байлығын изертлеўде баслы дәреклердиң бири болып есапланады»* [Есбергенов: 1993, 68].

6. **БИЙНЕТАС**. Таўелибай *(Арқа Бухара)* қарақалпақларында таў жартасларына салынған ҳәрқыйлы сүўретлерди «бийнетас» деп атайды. Бундай бийнетаслар Сармышсай мәканында, Бухантаў жанбаўырларында ҳәзирге шекем сақланған [ИДЖ: 2011, 12].

7. **ДИҢ**. Халықтың сөйлеў тилинде «диң» сөзиниң еки мәниси бар: 1) бийиклик, төбелик; 2) бийик жерге соппас тәризли салынған қурылыс. Диңлер белги сыпатында қойымшылықларға да қойылады. Диң – бийик болғанлықтан айрықша оқшаўланып алыстан көринеди. Сонлықтан геўдели узын адамлар диң менен салыстырылады. «Курттай тайға диңдей молла» деген сөз усыған байланыслы қолланылады [ҚТТС_2: 1984, 78]. Мысалы: *Қусхана диңи*.

8. **ДИҢГЕК**. Сөздиң биринши мәниси – қазық тәризли қурылма, екинши мәниси – қараўыл дүмпешик, үшиншиси – геўректиң жемиси, төртиншиси – тас сүдин *(өре)*. Диңгеклер қәбирстанларда да сақланып қалған. Сөзликте жергиликли мәнилери толық берилмеген [ҚТТС_2: 1984, 78].

9. **КЕСЕН**. Дәслеп тек ғана қурылыс мәнисинде түсинилген «кесен» кейин ала қойымшылық басына салынған естеликлерге байланыслы қолланылған. Бухара қарақалпақлары тилинде бул сөз «кешен» түринде де қолланылады ҳәм тийкарынан қойымшылықтағы тутас қурылысларды аңлатады.

10. **КЕСЕНЕ**. «Кесен» сөзи менен түбирлес болған «кесене» *(«кешене»)* түсиниги «мақбара» мәнисин билдирген. Мысалы: *Аққесене, Көккесене*.

11. **ҚАЗЫҚТАС**. Қәбир басына қойылатуғын тийкарғы тас белги. Онда марқумның шыққан тегине байланыслы мағлыўматлар, тамғалар түсириледи.

12. **ҚАЛМАҚЫ**. Қәбир үстине қамыстан өрип исленген үш мүйешли қурылма. Гейде оны «қалмақы ҳәрем» деп те атайды.

13. **ҚӘБИР**. Өли жерленген орын. *«Қәбирди изертлеп көргенде, оның арқа батыстан қубла батысқа қарай туўры төртмүйешли терең шуқыр етип қазылғанлығы, оған марқум менен қоса оның қурал-жарақлары, безениў буйымлары көмилгенлиги анықланды»* [Хожаниязов: 1994, 5].

14. **ҚӘБИРСТАН**. Қарақалпақ тилинде бул атама орнына «қойымшылық», «әўлийе» терминлери көбирек қолланылады. Нурата зияратханасы әтирапында «Қарақалпақ қәбирстаны», Кенимық жеринде «Кенегес қәбирстаны», Ғыждуўанда «Ғайып ата қәбирстаны» деген үлкен зиярат орынлары бар. *«Бул орында б.э.ш. IV әсирлерде тикленген қала ҳәзирги пайтахт қәбирстаны болған Шорша қойымшылығы ишинде қалып кеткен»* [Хожаниязов: 1994, 34].

15. **ҚӘБИРТАС**. Қәбир басына қойылатуғын ҳәрқыйлы тас белгилердиң *(қазықтас, қулпытас, бесиктас, қойтас ҳәм т.б.)* жәмлеўши атамасы.

16. **ҚӘДЕМЖАЙ**. Халық көп зияратлайтуғын кийели жер, муқаддес орын. Әўлийели жерлерден тысқары, мәдений орынлар да «қәдемжай» есапланады.

17. **ҚОЙТАС**. Зиярат орынларында белгили адамларға қойылған тас белгилердиң бир түри. *«**Қойтас** дәслепки дәўирлерде қой көринисин елеслеткен. Қойтастың бундай түрлерин С.П.Толстов та өз мийнетинде келтиреди»* [Есбергенов: 1993, 60].

18. **ҚОЙЫМШЫЛЫҚ**. Марқумларды жерлеў орны. Халық тилинде оны «қойымгершилик» деп те атайды. *«**Қойымшылық** елден аўлақ бийикликте, кеңислик ҳәм қурғақ жерде орналасып, алыстан көринип турған»* [Есбергенов: 1993, 78].

19. **ҚОРҒАН**. Қарақалпақ тилинде «қорған» сөзиниң тийкарынан «қала» *(«бекинис», «қамал»)* ҳәм «жайдың сыртын қоршаған ағаш яки тас дийўал» мәнилери белгили. Булардан тысқары, таслар менен қоршалған ески обалар турған жерди де усылай атайды. Оның шағын түрлери «қорғанша» деп аталады.

20. **ҚОРЫМ**. Қәбирстан мәнисинде қолланылыўшы сөз. Мысалы: «Қырыққыз» қорымы. Тас қоршаўларға байланыслы да «қорым» атамасы қолланылады [ҚФ: 2014, 556].

21. **МАЗАР**. Бул сөз қәбир басына салынған жайды да, қойымшылықты да аңлатады. Мысалы: *Қосмазар, Кәттемазар*.

22. **МАЗАРАТ**. Қәбир көп түскен қойымшылық «мазарат» делинеди. Сөйлесимлерде «мазарлық», «мазарстан» деген сыңарлары да бар [ҚТТС_3: 1988, 256].

23. **МОЛА**. «Мола» сөзи тийкарынан саз кесектен турғызылған қойымшылық иморатларына байланыслы қолланылады. Молалар шөл аймақларда усындай атамаларда сақланған. Мысалы: *Ақмола, Тасмола, Молалы*.

24. **МЫҚ**. Ертедеги отпаразлар орны. Бундай орынлар Бухара қарақалпақлары қонысланған аймақларда бирнеше жерде бар болып, оны «Мықтың үйи» деп те атайды. Қарақалпақ фольклоры үлгилеринде «мық» атамасы менен байланыслы мысаллар сақланып қалынған [ҚФ: 2015, 512].

25. **НЫШАНАҒАШ**. Қайсыдур бир қәдемжайды аңлатыў ямаса әрўақларды еске алыў мәнисинде қойылатуғын белги ағаш. Бундай ағашлар кийели саналады. Ол сырық ҳәм сайғақ ағаштан ажыралып турады. Нышанағашқа ҳәрқыйлы тамғалар, белгилер түсирилген.

26. **ОБА**. Әдетте, «оба» деп топырақ яки өрметас пенен үйип бастырылған қәбирлерге айтылады. Қызылқум далаларында усындай себеп пенен аталған «Қособа», «Үшоба», «Қароба» ҳәм т.б. ески зиярат орынлары ушырасады. Аңызларда Едигениң қаны тамған жер сыпатында «Созақтың қара обасы» деген сөз жийи есленеди. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлигинде «оба» сөзиниң «аўыл, ел, жай, үй» деген мәнилери ҳәм жуқпалы кеселликтиң түри екенлиги көрсетилген [ҚТТС_4: 1992, 9]. *«...обалардың үлкен-киши болып салыныўы, жәмийеттеги класслық бөлиниўшиликти де аңлатыўы мүмкин»* [Есбергенов: 1993, 83].

27. **САЙҒАҚ**. Қарақалпақ халқының аўызеки сөйлеў тилинде «сайғақ» сөзиниң бирнеше мәнилери сақланған. Әдетте кийиктиң тумсығы дөңес болған ақ қуйрықлы түрлери усылай аталады. Жаўынгерлердиң жуўан ағаштан жонылған жарағы «сайғақ» делинген. Сондай-ақ, әўлийели жерлердеги бийик төбеликке шаншылатуғын узын ҳәм беккем сырықты да «сайғақ» дейди.

28. **САҚАНА**. Марқумды жерлемей «аты» менен жер бетине қойып, соның үстине орнатылған бесик тәризли естелик усылай аталады. Айырым орынларда сақананы

«сағана» деп те атайды. *«... көрсетилген сақана, айшық, қулпытас, бесиктасларды жергиликли естеликлер иретинде дизимге алыў керек»* [Есбергенов: 1993, 82].

29. **СЫРЫҚ**. Көпшилик зиярат орынларда халыққа сыйлы инсанлардың басына сырық орнатылады. Сырықты «сырғаўыл» деп те атайды. Марқумның әрўағына сыйыныўшылар, оны зияратлаўшылар сырыққа шүберек байлап кеткен. Аты умытылған айырым қойымшылықлар усындай сырықларға байланыслы жаңа атамалар алған: *Сырықлы, Қуўсырық*.

30. **ТАМ**. Қарақалпақ әдебий тилинде «там» сөзи тийкарынан «имарат» мәнисин ҳәм «өжире» мәнилерин билдиреди. Айырым сөйлесимлерде бул сөз «мазар басына салынған жай» мәнилеринде де ислетиледи.

31. **ТАМҒА**. Қәбир басына қойылған қазықтаслар менен қулпытасларға, басқа да естеликлерге марқумның тегин еслетиў ушын салынған белги. Тамға – әўлад ийелериниң бирден-бир баслы нышаны. Усыған байланыслы ата-бабалар: «Тамағыңа бола тамғаңды жойытпа», - деп ескерткен [Саза: 2020, 8].

32. **ТИЛЕЎХАНА**. Әўлийели орынлар басына салынған сыйыныў ханасы. Әдетте, тилеўханаларда әўлийе-әнбиялардан перзент тилеген ҳаяллар түнеген ҳәм сол жерде садақа тарқатқан.

33. **ТӨРТҚУЛАҚ**. Марқумлардың қәбири үстине салынатуғын қурылыстың кең тараған түри.

34. **ҮЙМЕТАС**. Ески диний исенимлерге байланыслы айырым орынларда қойымшылықтағы тасларды бир жерге жыйнаў дәстүри бар. Бундай тасларды халық «үйметас» деп атайды. Хожели қаласындағы тарийхый төбеликте жайласқан қойымшылықлар әтирапында усындай үйметасларды ушыратыўға болады.

Улыўма алғанда, қарақалпақ тилинде тарийхый-мәдений естеликлер менен байланыслы бирқанша терминлер бар болып, келешекте олардың ҳәрбириниң анықламасын бериў зәрүр болады. Бул өз нәўбетинде, илимий терминологиямызды байытып баратуғынлығы тақыйық.

ӘДЕБИЯТ

Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в северном Хорезме // ТХАЭЭ, том. III, М., 1958. [Andrianov B.V. The ethnic territory of the Karakalpaks in northern Khorezm // PKAEE, vol. III, M., 1958.].

Есбергенов Х. Қоңырат: тарийхый ҳәм мәдений естеликлери. Нөкис: Билим, 1993. [Esbergenov H. Konyrat: historical and cultural monuments. Nukus: Bilim, 1993.].

ИДЖ – Изертлеўшиниң дала жазыўлары. Таўелибай, 2011. Дәпт. № 4. [RFR – Researcher's field records. Tauelibay, 2011. Noteb. No: 4.].

ҚТТС_1 – Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1982. [EDKL – Explanatory dictionary of the Karakalpak language. I vol. Nukus: Karakalpakstan, 1992].

ҚТТС_2 – Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. [EDKL – Explanatory dictionary of the Karakalpak language. II vol. Nukus: Karakalpakstan, 1992.].

ҚТТС_3 – Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. [EDKL – Explanatory dictionary of the Karakalpak language. III vol. Nukus: Karakalpakstan, 1992].

ҚТТС_4 – Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. [EDKL – Explanatory dictionary of the Karakalpak language. IV vol. Nukus: Karakalpakstan, 1992].

ҚФ – Қарақалпақ фольклоры /көптомлық/. Нөкис, 2014. [KF – Karagalpak folklore / мultivolume/. Nukus: Ilim, 2015].

ҚФ – Қарақалпақ фольклоры /көптомлық/. Нөкис, 2015. [KF – Karagalpak folklore / мultivolume/. – Nukus: Ilim, 2015.].

Насыров Д., Доспанов О. Қарақалпақ диалектологиясы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1995. [Nasyrov D., Dospanov O. Karakalpak dialectology. Nökis: Karakalpakstan, 1995.]

«Саза» журналы. Нөкис, 2020. №3 (120). [Journal «Saza». Nukus, 2020. №3 (120)].

Хожаниязов Ғ., Юсупов О. Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар. Нөкис: Полиграфист, 1994. [Khozhaniyazov G., Yusupov O. Holy places in Karakalpakstan. Nukus: Poligrafist, 1994].

Г.Ф. КАЮМОВА
Казан федераль университеты, Казан

ТАТАР ДРАМАТУРГИЯСЕНДӘ ЯУЧЫ ОБРАЗЫНЫҢ БИРЕЛЕШЕ

Г.Ф. КАЮМОВА
Казанский федеральный университет, Казань

ОБРАЗ СВАХИ В ТАТАРСКОЙ ДРАМАТУРГИИ

Аннотация. Образ свахи является одним из ключевых в дореволюционной татарской драматургии, что связано с традиционно-обрядовой культурой татар. Сватовство являлось традиционным предсвадебным этапом свадебного обряда. В предлагаемой статье на основе анализа положительных и отрицательных образов свах в татарской дореволюционной драматургии анализируется их обязанности и роль в создании семьи, делается вывод о том, что труд свахи достаточно трудоёмкий, требующий не только профессионализма, но и определённых личностных качеств, в том числе чувство такта, изворотливости, умение анализировать информацию и даже обладания знаниями психологии. Резко отрицательно драматургами оцениваются свахи, рассматривающих своё дело исключительно как источник прибыли.

Abstract. The image of the matchmaker is one of the key in pre-revolutionary Tatar drama due to the traditional ritual culture of the Tatars. Matchmaking was a traditional pre-wedding stage of the wedding ceremony. The article analyzes positive and negative images of matchmakers in the Tatar pre-revolutionary drama and highlights their responsibilities and role in creating a family. The author comes to the conclusion that the matchmakers' labor is quite hard and requires not only professionalism, but also certain personal qualities, including sense of delicacy, resourcefulness, the ability to analyze information and even possess knowledge of psychology. Matchmakers who view their business exclusively as a source of profit are strongly criticized by playwrights.

Ключевые слова: традиционные ценности, сваха, сватовство, драма, положительный образ, отрицательный образ.

Keywords: traditional values, matchmaker, matchmaking, drama, positive image, negative image.

Татар халкының тирән мәгънәле, әмма төрле сәбәпләр белән онытылуга дучар ителгән, һәм яңа гасырда яңадан торгызыла башлаган күркәм гадәтләре, традицияләре

бар. Гомумән, соңгы елларда, галимнәр ассызыклаганча, традицион – рухи, гаилә, дини һ.б. – кыйммәтләр белән кызыксыну арта, һәм әлеге күренешне мәдәни яңарыш буларак та бәяләргә мөмкин” [Азизова, 2009: 3]. Әлеге мәкалә кысаларында безне гаилә кыйммәтләре, туй йоласы белән бәйләнгән, аның беренче – туй алды традицияләренең берсе булган яучылык күренеше кызыксындыра. Инкыйлабтан соңгы тарихыбызда иҗтимагый-сәяси үзгәрешләр белән бәйле рәвештә яучылык үзе дә, яучылар да көлү объектына әверелсәләр дә, бүгенге көндә бу күренеш яңадан таралыш ала башлый. Интернет челтәрендә егет-кызларны кавыштыручы махсус сайтлар булдырыла, әлеге эшчәнлек махсус клубларда тормышка ашырыла, вакытлы матбугатта профессиональ яучылык турындагы игъланнар да еш очрый. Бүгенге көн реалияләре инкыйлабка кадәрге тормыштан җитди аерылса да, яучылыкның асылы үзгәрми: ул егет-кызларга (әлбәттә, егет, кыз сүзләре бу очракта шартлы рәвештә кулланыла, яучылар төрле яшь категорияләренә караган кешеләр белән эшлиләр) потенциаль ярлары турында объектив, гадел мәгълүмат бирү, аларны таныштыру, кавыштыру һәм шушы хезмәт өчен матди бүләк алу белән характерлана. Татар драма әсәрләрендә яучы образларының бирелешен, яңа гаилә тууда яучыларның ролен өйрәнү дә кызыклы булыр, дип уйлыйбыз.

Инкыйлабка кадәрге татар гаиләләрендә, бигрәк тә кызлы гаиләләрдә яучы – көтелгән кадерле кунак. Шуңа күрә мәхәббәт, өйләнешү темасы күтәрелгән әсәрләрдә яучы образы еш очрый. Татар әдәбияты әсәрләрен күзәтү күрсәткәнчә, әдәби образлар галереясында яучыларның капма-каршы ике тибы урын ала: яки бу үз эшен яхшы белгән, яшьләрне кавыштыру һәм тигез, бәхетле гаилә кору серләренә яхшы төшенгән, эшчәнлеген тиң парларны кавыштыруга юнәлдергән яучы карчык, яки яучылыкны акча эшләү кәсебенә әверелдергән принципсыз герой. Күренгәнчә, сәрләрдә бу образ беркайчан да урталыкта бирелми. Мәкаләбез кысаларында һәр ике типка да тәфсилле тукталырбыз.

Уңай яучы карчык образы Ф.Халидинең “Рәдде бичара кыз”, Г.Камалның “Каениш”, М.Фәйзинең “Галиябану” кебек әсәрләрендә урын ала. Ешрак болар автор тарафыннан “мәшһүр яучы карчык” буларак тәкъдим ителәләр. Болар эшләренә җаваплы караулары, ялган мәгълүмат белән эш итмәүләре белән аерылып торалар. Аңлашылганча, тормышта мондый типлар кадер-хөрмәткә лаек кешеләр буларак кабул ителәләр, чөнки ата-ананың йөрәк парәләре – балаларны яхшы гаилә, әхлакый яктан бөтен булган яр белән кавыштырырга ярдәм итәләр. Шул ук вакытта драма әсәрләрендә мондый яучыларның ниятләре һәрвакытта да тормыша ашмый, һәм бу аларның профессиональлык дәрәҗәләре белән түгел, ә бәлки әсәрләрнең жанр үзенчәлекләре белән аңлатыла: “кискен конфликтлы үзара мөнәсәбәтләрне диалоглар аркылы сурәтләгән киеренке сюжетлы сәхнә әсәрләрен драма дип атыйлар” [Хатипов, 2000: 237]. Аңлашылганча, бу очракта яучы карчыкларның хезмәтләре, изге ниятләре яки башка геройларның әхлак сыйфатлары (ешрак көнчелек, саранлык) белән бәрелешкә керә, яки әсәрдә социаль планда тигез булмаган геройларны (мәсәлән, урта хәлле крестьян кызы Галиябану һәм ярлы егет Хәлил) кавыштырудагы каршылыклар сурәтләнә.

Ф.Халиди язган “Рәдде бичара кыз” драмасында яучы карчык буларак Биби әби тәкъдим ителә. Бай тормыш тәҗрибәсе булган, яше 76 га җиткән әлеге карчык салмак хәрәкәтләре, башкарган эшен Аллаһыга тапшырып башкаруы, кыз һәм егет өйләре арасында арадашчы, киңәшче, үгет-нәсихәт бирүче булуы белән аерылып тора. Приказчик Закирның шактый бай, ә Мирза белән Сәлимәләрнең ярлы тормышта торуларын белгән хәлдә, туй чыгымнарының кияү тарафыннан тотылачагын белдерергә

дә ашыга ул. Мәгълүм, элек яшьләр еш кына бер-берсен күрмичә, белмичә өйләнешкәннәр, Биби әби егеткә кызны күрсәтү җаен да таба: “Закир тәрәзәдән карар, Сәлимә тәрәзә яныннан узып китәр” [Драма. – URL: http://www.kitap.net.ru/halidi.php; мөрәҗәгать итү вакыты: 23.09.2019]. Бу очракта драматург кызның матурлыгын егетләрне җәлеп итүче төп критерий буларак бәяли, Закир да, соңрак бай улы Әптем дә иң элек кызның матурлыгына гашыйк булалар. Биби әбинең Закир белән Хәлимәне кавыштыру эше уңышлы барып чыкмавының сәбәбе – Закирның шәхес буларак бөтен булмавында, Биби әбигә түгел, көнче Мәхүпкә ышануында. Яучы Бибинең үгет-нәсихәтенә игътибарлы булган очракта, Закирның тормышы бәхетле гаилә кору белән тәмамланыр иде, көнче Мәхүпнең ялган димләвенә ышанган егет тормышы трагик үлем белән тәмамлана.

Татар әдипләре яучыларның хәйләкәр булуын да ассызыклап китәләр, әмма бу хәйлә яшьләргә файда китергән очракта гына аклана. М.Фәйзинең “Галиябану” атаклы татар музыкаль драмасындагы яучы Бәдиганы гына искә төшерик: ул йомшак теле белән Бәдри һәм Галимәне шулкадәр җәлеп итә, булачак кияне шулкадәр мактый ки, кызның ата-анасы аны Исмәгыйль байдан килгән яучы дип кабул итәләр. Т.Гыйлаҗев ассызыклаганча, шушы вакыйганы тасвирлаган “икенче пәрдәдә төп каршылыкның беренче адымы – төенләнеш ясала: әсәрне композицион яктан оештыруда, геройларның холык-фигылен, күңел кичерешләрен ачуда зур роль уйнаган аңлашылмаучылык аркасында Бәдри белән Галимә, яучы Бәдиганы Исмәгыйльдән дип белеп, шатланып Галиябануны кияүгә бирергә ризалык белдерәләр” [Гыйлаҗев, 2011: 52-53].

Г.Камалның “Каениш” драмасында “шәһәрнең мәшһүр яучы карчыгы” Хәмидә, эпизодик рольне башкарса да, яучыларның хезмәте турында күп кенә мәгълүмат алырга ярдәм итә. Уңай герой буларак кабул ителгән әлеге яучы ике гаилә арасында арадашчы буларак төп эшенә күчкәнче, төрле яклап мәгълүмат җыя. Хисами Хәйрулласы, аңлашылганча, аны төп героиняның сеңлесенә яучы буларак җибәрә. Хәмидә исә иң башта төрле кешеләрдән иң мөһим сорауларга җавап эзли: “Төскә-биткә чибәрме? Яхшы, булган нәрсә микән? Кулыннан эш киләме икән?” [Камал, 1978: 263]. Хәмидәнең бу сорауларны бер генә кешегә түгел, төп героиня Зәйнәпләр гаиләсен күреп белгән күпләргә бирүе аңлашыла. Дөрес, драматург әлеге яучы образын Зәйнәпнең каенанасы Бәдигыльҗамалның чын йөзен тагын да тулырак ачу өчен куллана, әмма эшебез кысаларында ул яучылык эшенең четерекле якларын, дөрес һәм ялган мәгълүматны анализлый белергә тиешлекләрен дә асссызыклавы белән кыйммәт.

Татар драматургиясе сатирик яучы образларына да бай. Галимнәр ассызыклавынча, “мөгаен, яучылык бик төшемле, акчалы кәсеп булгандыр. Чит кешеләрдән яучы буларак кемнең өйләнергә, кемнең кыз бирергә җыенуы турында хәбәрдар булган карчыкларны чакырганнар. Бер якны икенче як алдында мактап, алар эшне никах белән тәмамларга тырышканнар, моның өчен бүләкләнгәннәр” [Азизова, 2009: 27]. Әгәр яучы өчен төп максат ничек кенә булса да яшьләрне өйләндереп, бүләкле булуга кайтып кала икән, яңа гаиләнең бәхете зур сорау астында кала, әлбәттә. Бу очракта комсыз һәм алдакчы яучы образы драматурглар тарафыннан көлкегә калдырыла, тәнкыйтьләнә. Г.Камалның “Бүләк өчен” комедиясендә яучы Мәхүп карчык образы – шундыйлардан. Егетнең байлыкка кызыккан анасының Габдуллаҗанны ямьсез, надан бай кызына димләүләре иң элек аның тарафыннан әйттерелә: “бу җүләр дә инде, минем шикелле, бүләккә кызыгып, кызның начар икәнен белән торып, бергәләшеп мактый”, – ди ул [Камал, 1978: 92].

Шунысы кызык: татар драматургиясендә яучы образлары нигездә шактый олы яшьтәге карчыклар буларак урын алалар. Бары Г.Камалның “Безнең шәһәрнең серләре” драмасында гына яучы “аңа (Себер баена – искәрмә безнеке) кыз димләргә йөрүче, маклер сымак бер ысул кадимче” буларак тәкъдим ителә [Камал, 1978: 172]. Дөрес, драмада бу образ яучы буларак түгел, кадими Казанны фаш итүче, кадими Казанны бер өлеше буларак күрсәтелә.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: татар драматургиясенә яучы образлары шактый еш урын алалар. Аларның төп эшләре буларак потенциаль кияү һәм кәләш турында тулы һәм төпле мәгълүмат җыю, әдәп-әхлак кысаларыннан чыкмыйча, яшьләрне бер-берсенә күрсәтү, гаиләләр арасында арадашчы булу, шул исәптән четерекле булган акча, бүләк бирү турындагы мәгълүматны җыю-җиткерү, хәтта яшьләргә үгет-нәсихәт бирү буларак аңлашыла. Яучылык вазифасы – гаять җаваплы, яңа гаиләнең тигез-имин булуы яучы эшчәнлегенә дә күп кенә дәрәҗәдә бәйле, шуңа күрә әлеге хезмәт тиешле рәвештә бүләкләнгән дә. Яучылыкны бүләк, акча алу, моның өчен ялганнан да тайчынмаган яучылар драматурглар тарафыннан кискен тәнкыйтьләнә.

ӘДӘБИЯТ

Азизова Н.Р. Традиционно-обрядовая культура локальных этнических групп в современной России (на примере юртовских татар): автореф. дис. д-ра культурологи. Краснодар, 2009. – 41 с.

Гыйлаҗев Т.Ш. Мирхәйдәр Фәйзи. Тормыш юлы һәм иҗаты. Уку-укыту әсбабы. Казан: Казан (Идел буе) федераль ун-ты. 2011. – 80 б.

Камал Г. Әсәрләр. Өч томда. 1 нче т.: пьесалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – 407 б.

Халиди Ф. Рәдде бичара кыз. Драма // URL: http://www.kitap.net.ru/halidi.php (дата обращения: 23.09.2019)

Хатипов Ф. Әдәбият теориясе: югары уку йортлары, педагогия училищелары, колледж студентлары өчен кулланма. Казан: Мәгариф, 2000. – 351 б.

З.Н. КИРИЛЛОВА
Казан федераль университеты, Казан

КЕРӘШЕН ТАТАРЛАРЫНЫҢ ТЕЛЕ, ТАРИХЫ ҺӘМ МӘДӘНИЯТЕ: ТӨРЕК ТЕЛЕНДӘГЕ ХЕЗМӘТ

З.Н. КИРИЛЛОВА
Казанский федеральный университет, Казань

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА КРЕЩЕНЫХ ТАТАР: МОНОГРАФИЯ НА ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Данная работа представляет собой обзор монографии на турецком языке, посвященной исследованию языка, истории и культуры крещеных татар.

Abstract. This work is an overview of a monograph in Turkish on the study of the language, history and culture of Christian Tatars.

Ключевые слова: кряшены, крещеные татары, языковые особенности, история, культура

Keywords: Kryashens, Christian Tatars, language features, history, culture

Чыгышыбыз керәшен татарларының теле, тарихы һәм мәдәни үзенчәлекләре турындагы хезмәткә күзәтү ясауга багышлана. Әлеге китап 2018 елның ахырында Төркиянең Истанбул шәһәре “Кәсит” нәшриятендә дөнья күрде. Хезмәтнең авторлары – Төркиянең Фырат университеты хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар кафедрасы мөдире, профессор, доктор Әрҗан Алкая һәм Казан федераль университетының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты, филология фәннәре кандидаты Зоя Кириллова.

Әрҗан Алкая – тюркология һәм татаристика өлкәсендә зур белгеч, хәзерге төрки телләрне тикшерүгә багышланган күп санлы хезмәтләр авторы. Бигрәк тә төрки телләрнең кыпчак төркемен, аерым алганда, татар теле һәм аның диалектларын җентекләп тикшереп, 2008 елда – мишәр, ә 2014 елда Себер татарлары диалектының тел үзенчәлекләре турында саллы хезмәтләрен бастыра. Әлеге тикшеренүләрдән соң аның керәшен татарлары сөйләшләренә мөрәҗәгать итүе табигый.

Монографиянең беренче өлешендә керәшеннәрнең тарихи һәм мәдәни үзенчәлекләре киң яктыртыла. Мәсәлән, алар яшәгән җирләр, төркемнәре, дини үзенчәлекләре, тарихы һәм хәзергесе, халык саны, килеп чыгышы мәсьәләсе, “керәшен” атамасы, XX гасыр башы һәм ахырында керәшен сәяси-иҗтимагый хәрәкәте, керәшен татарларын өйрәнүгә багышланган хезмәтләр, керәшеннәрнең йола һәм бәйрәмнәре, күренекле шәхесләре һ.б. бик күп темалар тикшерелә.

Хезмәтнең аерым бер бүлеге керәшен татар сөйләшләренең фонетик үзенчәлекләрен ачыклауга багышлана, аерым алганда, сузык һәм тартык авазлар, аларның ясалу урыны һәм әйтелеше ягыннан үзенчәлекләре, сөйләм барышында барлыкка килгән аваз үзгәрешләре һ.б. күп мәсьәләләр карала. Сөйләшләрнең авазлар системасын тасвирлау, иске төрки телне нигез итеп алып, чагыштырма-тарихи алым белән татар әдәби теле, башка төрки телләр, бигрәк тә кыпчак телләре, аларның тарихы белән тыгыз бәйләнештә алып барыла.

Алдагы бүлектә керәшен сөйләшләренең морфологик һәм сүз ясалышы ягыннан аерымлыкларын билгеләүгә зур урын бирелә. Әлеге өлештә һәр сүз төркеме белдергән категорияләре, сүз ясагыч кушымчалары белән бергә җентекләп анализлана. Сөйләшләрдә кулланыла торган төрле кушымчалар һәм структур элементларның элекке һәм хәзерге төрки телләр, татар әдәби теле белән булган якынлыгы һәм бәйләнеше билгеләнә, керәшен татарларының төрле сөйләшләренә хас булган уртак һәм аермалы якларга бәя бирелә.

Хезмәт ахырында керәшеннәрнең төрле төркемнәренә караган сөйләм текстлары, кайбер фотографияләр тәкъдим ителә. Әлеге текстлар керәшен сөйләшләренең тел үзенчәлекләрен төрле яклап ачыклау өчен нигез булып тора һәм анализ вакытында аерым номерлар белән күрсәтелеп барыла.

Хәзер исә монографиядә чагылыш тапкан кайбер төп моментларны карап үтәргә телибез. Керәшеннәр – Идел һәм Урал буйларында яшәүче татарларның үзенчәлекле бер төркеме. Алар христиан диненең православие юнәлешен тоталар. Тел һәм гореф-гадәтләре ягыннан да аерымлыклар күзәтелә. “Керәшен” атамасы рус телендәге “крещён” (“чукындырылган”) сүзеннән килеп чыккан дип карала, шулай ук тарихчы Максим Глухов тарафыннан санскрит телендәге кер (тау) һәм кытай телендәге чин (кеше) сүзләреннән ясалып, “тау кешесе” мәгънәсен белдерүе хакындагы фикер дә урын ала.

Керәшен татарларының саны буенча беренче мәгълүматлар XVIII гасыр башыннан гына сакланып калган. Совет чоры статистикасында аларны мөстәкыйль төркем буларак соңгы тапкыр 1926 елда саныйлар, бу вакытта 121 меңгә якын кеше үзен

керәшен дип күрсәтә. 2002 елгы халык санын алуда Россиядә яшәүче керәшеннәрнең саны 25 меңләп, ә 2010 елда 35 меңгә якын дип билгеләнә.

Керәшен татарларының күпчелеге Татарстанда яши, шулай ук аерым төркемнәре күрше республика һәм өлкәләрдә дә урын ала. Аларны, яшәгән территорияләренә һәм тел үзенчәлекләренә нигезләнеп, 5 төркемгә бүлеп карыйлар: Казан арты (Казан-татар), Түбән Кама (Алабуга), Нагайбәк, Тау ягы (Мәлки) һәм Чистай керәшеннәре.

Казан арты төркеменә Татарстанның төньяк-көнбатыш районнарында һәм Киров өлкәсендә яшәүче керәшеннәр керә. Бу төркем чагыштырмача борынгырак булып исәпләнә һәм, күп санлы галимнәр фикеренчә, элек-электән шушы территориядә яшәгән җирле халыкны тәшкил итә. Этник составы ягыннан аны ике катламга бүлергә мөмкин: төрки чыгышлы һәм фин-угыр катламнары.

Түбән Кама яки Алабуга төркеменә Татарстанның көнчыгыш районнарында, күрше Башкортостан һәм Удмуртия республикаларында яшәүче керәшеннәр керә. Галимнәр фикеренчә, әлеге төркем оешуда ногайлар, угырлар, татарлашкан удмурт һәм марилар катнашкан. Башкортостандагы керәшеннәр исә рус, чуаш, мари, мордва һәм удмурт авыллары чолганышында яши, кайбер авыллары татар телендә сөйләшүче, әмма христиан динендәге мари һәм чуашлардан формалашкан.

Керәшеннәрнең өченче төркеменә Чиләбе өлкәсендә гомер итүче нагайбәкләр керә. Алар да этник тамырларының катлаулы булуы белән аерылып тора. Күп кенә документлар буенча, бу төркемнең нигезен Казан арты татарлары һәм ногайлар тәшкил итә, шулай ук аларга мәҗүси фин-угыр һәм Урта Азиядән килгән халыклар да кушылган. Нагайбәкләр күп гасырлар дәвамында казак гаскәрләрендә хезмәт иткәннәр һәм башка татарлардан аерылып яшәгәннәр, нәтиҗәдә үзенчәлекле төркем барлыкка килгән.

Керәшеннәрнең дүртенче төркеме – Тау ягы яки Мәлки керәшеннәре – Татарстанның Чуашстан белән чиктәш булган районнарында яшиләр. Бу төркем формалашуда чуашлар да катнашкан. Николай Воробьев фикеренчә, әлеге керәшеннәр татар һәм чуашлар өчен уртак булган гомуми болгар тамырыннан бу ике этнос әле аерылмаган вакытта формалашкан. Матди мәдәнияттә һәм тел үзенчәлекләрендә чуашлар белән дә, мишәрләр белән дә уртаклыклар күп.

Керәшеннәрнең соңгы төркеме – Чистай керәшеннәре – Татарстанның үзәк, көньяк һәм көньяк-көнчыгыш районнарында һәм Самара өлкәсендә яшиләр. Бу төркем христиан динен кабул иткән мишәрләрдән формалашкан, шунлыктан аларны мишәр керәшеннәре дип тә атыйлар. Шул ук вакытта кайбер авылларның чуашлар белән катнаш булуын, төркем оешуда Каманың уң ягында һәм Казан артында яшәүче керәшеннәрнең дә катнашуын әйтеп узарга кирәк.

Керәшен сөйләшләре аваз составы ягыннан татар әдәби теленнән аерылмый. Төп фонетик үзенчәлекләрдән исә кайбер авазларның башкача әйтелүен, аваз тәңгәллекләрен, ассимиляция, диссимиляция, аваз төшереп калдыру, борынгы төрки фонетик вариантларның саклануы кебек күренешләрне аерып күрсәтергә мөмкин.

Керәшен татарларының **лексик үзенчәлекләре** христиан дине белән кергән йола атамаларында, рухи һәм матди мәдәнияткә кагылышлы сүзләрдә ачык күренеп тора, шул ук вакытта хәзерге татар телендә кулланылмаган борынгы төрки нигезле сүзләрнең сакланып калуы, рус, чуаш, удмурт һ.б. телләрдән кабул ителгән алынма сүзләр дә игътибарга лаек. Керәшен татарларының һәр сөйләшендә дә төрки нигезле сүзләр төп урынны алып тора. Ләкин мөселман татарларыннан күпмедер дәрәҗәдә аерымланып яшәгәнлектән, сөйләшләрдә, татар әдәби теле белән тәңгәл килгән сүзләрдән тыш, язма

истәлекләрдә урын алган һәм хәзерге төрки телләрнең кайберсендә кулланыла торган сүзләр дә сакланып калган. Мәсәлән: ару (яхшы, чиста; изге), ардаклы (хөрмәтле), күз (утлы күмер), печү / пычу (кисү) һ.б. Тау ягы яки Мәлки керәшеннәрендә чуаш теленнән кергән алынмалар да күзәтелә: тунди кен – дүшәмбе, утлари кен – сишәмбе, җекрәс – игез, чапле – яхшы, матур һ.б.

Керәшен сөйләшләрендә татар әдәби теле, аның урта һәм мишәр диалектлары белән шактый зур уртаклык күрсәткән **грамматик үзенчәлекләр** дә чагылыш таба. Морфологик үзенчәлекләр беренче чиратта фигыль сүз төркемендә күренә. Аерым алганда, керәшен сөйләшләрендә боерык фигыльнең II зат берлек санда борынгы **-гын/-ген, -ың/-ең** (баргын / барың (бар)); хәл фигыльнең **-гачын/-гәчен**, **-гынчы/-генче** (килгәчен (килгәч), килгенче (килгәнче)), инфинитивның **-ма/-мә, -мага/-мәгә, -маллы/-мәлле** кушымчалары (алма / алмага (алырга), җырламаллы (җырларга)), сыйфат фигыльнең башка төрки телләрдә дә (мәсәлән, төрек, гагауз, азәрбайҗан, кырым татарлары, төрекмән, чуаш һ.б.) кулланылган **-малы/-мәле** (җөрмәле (йөрерлек)) формасы сакланып калган. Керәшен сөйләшләрендә шулай ук килешләрнең борынгы формалары да күзәтелә. Мәсәлән, тартымлы исемнәрнең юнәлеш килеше формасы **-ңа/-ңә, -ңар/-ңәр, -ңгар/-ңгәр** кушымчалары ярдәмендә формалаша: тегесеңә (тегесенә), барысыңар (барысына), куҗаныкыңгар (хуҗаныкына) һ.б. Чыгыш килеше өчен керәшен сөйләшләрендә хәзерге вакытта -дан/-дән, -тан/-тән кушымчалары кулланыла, бары җырларда гына борынгы **-дыйн/-дин, -тыйн/-тин** формалары сакланып калган.

Йомгаклап әйткәндә, керәшен татарлары хакында татар һәм рус телләрендә хезмәтләр нәшер ителсә дә, башка төрки телләрдә бары берничә мәкалә генә барлыгы мәгълүм. Без күзәтү ясаган хезмәтнең төрек телендә басылып чыгуы һәм төрки дөнья җәмәгатчелеге тарафыннан бик хуплап кабул ителүе татар халкының үзенчәлекле төркемен тәшкил итүче керәшеннәрне өйрәнү һәм башка халыкларга таныту ихтыяҗының булуы хакында сөйли.

ӘДӘБИЯТ

Ercan Alkaya, Zoya Kirillova. Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür). İstanbul: Kesit Yay., 2018. – 670 s.

Қ.Р. КЕМЕҢГЕР
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

АБАЙ МҰРАСЫ – МАҒЖАН ЖҰМАБАЙҰЛЫНЫҢ «ПЕДАГОГИКА» ЕҢБЕГІНДЕ

К.Р.КЕМЕНГЕР
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Сулан

НАСЛЕДИЕ АБАЯ В ТРУДЕ МАГЖАНА ЖУМАБАЕВА «ПЕДАГОГИКА»

Аннотация. Статья посвящена научно-методическому наследию казахского поэта, выдающегося просветителя плеяды «Алаш» М.Жумабаева. В ней рассматриваются стихотворения великого казахского поэта Абая в научно-просветительской работе М.Жумабаева «Педагогика» (1922). Исследуется художественное наследие Абая в данной

книге. Интерпретируются идейно-нравственые, художественно-воспитательные черты стихотворения Абая. Автор видит духовно-нравственную, художественно-эстетическую связь между двумя поэтами.

Abstract. The article is devoted to the scientific and methodological heritage of the Kazakh poet, outstanding educator of the "Alash" pleiad M. Zhumabayev. It examines the poems of the great Kazakh poet Abay in the scientific and educational work of M. Zhumabayev "Pedagogy" (1922). This book explores the artistic heritage of Abay. The author interprets the ideological and moral, artistic and educational features of Abay's poem. The author sees a spiritual, moral, artistic and aesthetic connection between the two poets.

Ключевые слова: казахская литература, Абай, Магжан Жумабаев, литератруное наследие, педагогика, преемственность.

Keywords: Kazakh literature, Abay, Magzhan Zhumabayev, literary heritage, pedagogy, continuity.

Ұлт-азаттық Алаш қозғалысы саяси күш ретінде тарих сахнасына шыққан ХХ ғасыр басында халықтың рухани өміріне серпіліс әкеліп, оны қараңғылық ұйқысынан оятқан бірнеше айтулы жағдай орын алғаны белгілі. Ұлттық баспасөздің тууы, кітап шығару ісінің артуы, сауда капиталының көбеюі, жазба әдебиеттің дамуы, әдебиетте жаңа жанрлардың пайда болуы, театр өнерінің өмірге келе бастауы сынды маңызды оқиғалар халық өмірінде елеулі орын алды. Солардың қатарында Абай кітабының баспадан жарық көргені – қазақ қоғамында айтулы мәдени жаңалық болып саналды. Ұлы ақын сөзі ХХ ғасыр басында қалың бұқараға тарап, қазақ жұртының санасына сәуле төгіп, мәдениетті жұрттар қатарына ұмтылуға жұмылдырды.

Қалам ұстаған оқыған қазақ кемел ақын мұрасымен танысқаннан кейін, сөзін мысал етпей, тағылымынан тәлім алмай, даналығын ескермей өлең де, мақала да, зерттеу еңбек те жазбады. Абай туындыларымен танысқан ескі сүрлеумен өлең жазатын ақындар шығармашылыққа сыни көзбен, жазғанына биік талғаммен қарады. Шын мәнінде, Абайдың ұлы даналық қағидалары ХХ ғасыр басындағы қазақ мәдени өмірінде айрықша сипатқа ие болды. Аталған уақытта, әсіресе алғашқы ұлттық басылымдардың беттерінде ұлы ақын есімін, шығармаларынан үзіндіні үнемі оқымасақ та, кемеңгерлік ой-тұжырымдарын, философиялық, гуманистік пікірлерін аңғара аламыз. Абайды қазақ жұртына алғаш таныткан алаш оқығандары болды. Сол арқылы олар Алаш қозғалысының рухани негіздемесіне ақынның терең философиялық, ұлы гуманистік, елді бірлікке шақырған саяси-әлеуметтік ойларын негізге алды.

Алаштың көрнекті ақыны Мағжан Жұмабайұлына (1893-1938) шығармашылық тұрғыдан қалыптасып кемелденуіне, көркемдік-эстетикалық қуаты жоғары туындыларды жазуға, поэзияның көркемдік биігіне шығуына Абайдың асыл мұрасы зор ықпал етті. «Шолпан» атты алғашқы жинағында «Атақты ақын – сөзі алтын хакім Абайға» деп өлең арнаған он тоғыз жасар жас ақын:

«Көз ашып, жұртың ояу болған сайын,
Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар» [М.Жұмабаев, 2005. 2 т.: 12], –

деп Абайдың асыл мұрасына қызығушылық жыл озып, қазақ халқының санасы жоғарылаған сайын арта береді деп әулиелік танытты. Абай өлеңінің көркем дәстүрі Мағжан шығармашылығында жалғасты. Ұлы ақынның «Жазғытұры» өлеңіндегі:

«Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты,
Құмары екеуінің сондай күшті» [Абай, 1995, 1 т.: 161], –

деген кейіптеудің айшықты үлгісі Мағжанның «Батыр Баян» поэмасында:

«Алтын Күн алыстағы арайланған,

Жарқырап шығып жерге сәлем берді» [М.Жұмабаев, 2005, 1 т.: 150], –
деп бейнелі метафорамен қайталанғанын байқаймыз. Екі ақын туындыларын зейін қойып зерделегенде, дәстүр сабақтастығын көрсететін мұндай көркем мысалды молынан келтіруге болады.

М.Жұмабайұлының «Педагогика» ғылыми еңбегінде Абай өлеңдерінен мысал алынып, оларға талдау жасалған. Еңбек 1922 жылы Орынбор қаласында жеке кітап күйінде жарық көрген. «Кітапты бір орыс кітабынан тура тәржіма деуге болмайды. Алдыма бір кітапты жайып қойып, бұрылмастан желе бергенім жоқ. Тәрбие ғалымдарының пікірлерін таңдап алуға ұмтылдым. Шамам келгенше қазақ қанына қабыстыруға тырыстым» [М.Жұмабаев, 2005, 3 т.: 97], – деп автор өзі ескерткендей, еңбек орыстың педагогика саласындағы кітаптарынан аударма болып саналмайды, ол қазақ ұғымына, болмысына жақын етіп жазылған. Қазақ халқының түсінігіне ыңғайлап жазуда Мағжан туған халқының ауыз әдебиеті үлгілерін, соның ішінде тұрмыс-салт жырларды, аңыз әңгімелерді, батырлар жырын, мақал-мәтелдерді пайдаланған. Ойын айшықты, сөзін дәлелді ету үшін жазба әдебиеттен де көркем үзінді берген. Төл туындыларынан мысал келтірген. Ш.Бөкейұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы есімдерін атап, олардың өлеңдерін ұсынған. «Педагогика» кітабында Абайдың көркем сөзі мен философиялық ойлары бірнеше рет мысалға алынған.

Зерттеуші адамның жан тұрмысының бірлігін талдағанда, оның үш тапқа бөлінетінін айтады да, пікірін дәйектеу үшін Абайды еске алады: «Жан көріністері қанша түрлі болғанымен, оларды түп негіздері бойынша үш тапқа бөлуге болады: білу яки ақыл көріністері, ішкі сезім көріністері һәм қайрат көріністері. Қазақтың данышпаны Абай бұл үш тапты ақыл, жүрек, қайрат деп атайды» [М.Жұмабаев, 2005, 3 т.: 122]. Адам бойында осы үш тап жан көрінісі тең болмаса, ол өзін бақытты жан сезінбейді. Бірі артық, бірі кем болмауына тәрбиеші міндетті деп Абайдың көлемі шағын болса да, бірақ мағынасы терең философиялық «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» деп басталатын өлеңін мысалға алады:

«Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.
Тоқтаулылық, қалыпты, шыдамдылық,
Бұл – қайраттан шығады, білсең керек.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі жақсы демек.

Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ,
Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек.
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек» [М.Жұмабаев, 2005, 3 т.: 123].

Алаш білімпазы мысалға алынған өлеңге «данышпан Абайдың төмендегі сөзі шын дұрыс сөз» деп баға берген. Байқасақ, жан тұрмысының бірлігін зерттегенде Абайды екі рет мысалға келтіріп, оны үнемі данышпан деп атаған.

Ғылыми еңбектің «Есту сезімінің жан тұрмысына керектігі» тақырыбында адамның жаратылыс әуенін есту қабілеті түсіндірілген. Көз нәрсенің сыртын, құлақ

оның ішін, жанын шешіп береді, бейтаныс адамның жанын ұқтыратын – есту сезімі, есту қабілетіміз болмаса, қоршаған дүние мылқау, жансыз көрінер еді дейді автор. «Кәне, сөйлеші. Мен сені көрейін» деген көне грек данышпанының терең мағыналы сөзін мысал еткен. Адамның жан дүниесін тәрбиелейтін, гуманизмге бойлататын, эстетикалық ләззатқа бөлейтін әсем ән, әдемі күй екенін түсіндіріп, олардың құдыретіне тәнті болады: «Адамның әділеттілікті сүю сезімін тереңдететін де осы есту сезімі. Әдемі ән, сұлу күй бойды билеп, денені балқытып, адамға терең ой салмай ма?» [М.Жұмабаев, 2005, 3 т.: 135]. Адамның есту сезімінің ғылыми сипатын қарапайым мысалдар арқылы түсіндіріп:

«Құлақтан кіріп, бойды алар
Тәтті ән мен мұңды күй.
Жүрекке терең ой салар
Әнді сүйсең, менше сүй» [М.Жұмабаев, 2005, 3 т.: 134], –

деген Абай өлеңінің бір шумағын ән мен күйдің тәрбиелік-эстетикалық сипатын ашуға ұсынған. Кейде осы өлеңнің екінші тармағы баспасөзде, әлеуметтік желіде «Әсем ән мен тәтті күй» деп те беріледі. Ұлы ақынның 1995 жылы жарық көрген «Шығармаларының екі томдық толық жинағында» келтірілген шумақтың екінші тармағы «Жақсы ән мен тәтті күй», үшінші тармағы «Көңілге түрлі ой салар» деп жазылған [Шонанұлы Т., 4 т., 36]. Яғни Лермонтовтың «Звуки» атты өлеңінен еркін аударма жасаған Абайдың нұсқасын Мағжан кітабында ауыстырып берген. «Педагогика» еңбегінде «ән» – «тәтті», «күй» – «мұңды» болып айшықталған, сондай-ақ түпнұсқадағы «көңілге» – «жүрекке» деп, «түрлі ой» – «терең ой» деп ауысқан. «Шығармаларының екі томдық толық жинағында» бұл өлең Абайдың 1909 жылғы нұсқасы бойынша дайындалғаны айтылған. Ұлы ақын шығармаларын текстологиялық тұрғыдан зерттеу жұмысы жалғаса беретінін білеміз. Осы орайда Мағжан кітабындағы келтірілген нұсқаны да қаперде ұстау керек деп есептейміз.

Алаш білімпазы «Педагогика» еңбегінде адам бойындағы жұмбақ нәрсенің бірі – мінез деп санайды. Бір адамның іс-әрекетін басқа адамдікінен айыратын да мінез дейді. Мінездің жасалуы, темперамент түрлері, мінездің тәрбиесі жайында ұзақ талдау жасайды. Балада дұрыс мінез қалыптастыру үшін тәрбиеші көп күш жұмсау керектінін айтады: «Ерінбей, жалықпай балаға әрбір істің себебін ұқтыра беру керек. Мәні-жайын ұқтырмай, құр бұйрық беруші адам – тәрбиеші емес. Данышпан Абай айтқандай, «ұстаздық қылған жалықпас үйретуден балаға», тәрбиеші баланың қаһарлы қожасы болмасын, жұмсақ жолдасы болсын» [М.Жұмабаев, 2005, 3 т.: 185], – деп ойын пысықтау үшін Абай өлеңінен мысал алады. Ұлы ақынның ұстаздық қасиетін айшықтаған дана сөзімен Мағжан «Педагогика» зерттеу еңбегін қорытындылаған. «Данышпан Абайдың төмендегі сөзімен біз кітабымызды тамамдаймыз» [М.Жұмабаев, 2005, 3 т.: 186], – деп, ақын өлеңімен ойын түйіндейді. М.Жұмабайұлының «Педагогика» кітабы Абайдың «Әсемпаз болма әрнеге» деп басталатын өлеңнің екі тармағымен тұжырымдалған.

Қазақ мұғаліміне құнды ғылыми-әдістемелік оқу құралы ретінде ұсынылған «Педагогика» еңбегінде данышпан Абайдың дидактикалық-философиялық ойлары анық байқалады. Ақынның асыл сөзі, өлеңдерінің тұтас шумақтары тақырыпты ашуға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТ

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т. 1: Өлеңдер мен аудармалар. Алматы: Жазушы, 1995. – 336 б.

Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том. Өлеңдер, дастандар, аудармалар. Алматы: Жазушы, 2005. – 208 б.

Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. Өлеңдер, дастандар, әңгіме. Алматы: Жазушы, 2005. – 208 б.

Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 3-том. Аудармалар, ғылыми еңбек, мақалалар. Алматы: Жазушы, 2005. – 232 б.

Шонанұлы Телжан. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. / Құрастырып, түсініктерін жазған – филология ғылымдарының докторы О.Жұбаева. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. Т.4: – 256 б.

Х.Х. КУЗЬМИНА

Казан федераль университеты, Казан

МӘКТӘПКӘЧӘ ЯШЬТӘГЕ ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ СҮЗ БАЙЛЫГЫ ТУПЛАНУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Х.Х. КУЗЬМИНА

Казанский федеральный университет, Казань

ФОРМИРОВАНИЕ ЛЕКСИКИ У ДЕТЕЙ-ТАТАР ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. Изучение особенностей формирования детской речи (онтолингвистика) считается одной из сравнительно новых, активно развивающихся научных дисциплин. В данной статье были рассмотрены проблемы формирования лексикона детей-татар дошкольного возраста.

В сознании ребенка, достигшего возраста одного года, слово представляет собой фонетически организованную и смысловую единицу. В возрасте одного года лексикон ребенка состоит примерно из десяти слов, в полтора года – из 30 слов, в 3 года – из 300 слов. По достижении 3-4летнего возраста, слова в детской речи начинают составлять активную лексику; в 4-5 лет дети практически полностью усваивают все морфологические элементы. В возрасте 6-7 лет ребенок осваивает логическую последовательность, монологическую речь, в которой уже четко и в должном смысле используются слова, выраженные предметами.

Abstracts. The study of the formation of children's speech (ontolinguistics) is considered one of the relatively new, actively developing scientific disciplines. This article deals with the problems of forming the vocabulary of preschool Tatar children.

In the mind of a child who has reached the age of one year, a word is a phonetically organized and semantic unit. At the age of one year, the child's vocabulary consists of about ten words, at one and a half years – 30 words, at 3 years – 300 words. Upon reaching the age of 3-4 years, words in children's speech begin to form an active vocabulary; in 4-5 years, children almost completely assimilate all morphological elements. At the age of 6-7 years, the child learns a logical sequence, monologue speech, in which words expressed by objects are already clearly and in the proper sense used.

Ключевые слова: онтолингвистика, детская речь, татарский язык, лексика

Keywords: ontolinguistics, the first language acquisition, child speech, the Tatar language, vocabulary

Тел белемендә балалар сөйләмен һәм, гомумән, сөйләм онтогенезын өйрәнә торган фән онтолингвистика дип атала. Ул лингвистиканың һәм, аерым алганда, психолингвистиканың бер бүлеге буларак баланың сөйләм сәләтләрен формалашуын, индивидуаль телнең барлыкка килүен һәм алга таба үсешен, һәм теге яки бу бала телендә яшь үзенчәлекләренә бәйле рәвештә барлыкка килә торган үзгәрешләрне өйрәнә.

Рус онтолингвистикасыннан аермалы буларак, татар телле балаларның сөйләм үсеше мәсьәләләре өйрәнелмәгән диярлек. Дөрес, XX йөз башында ук М.Фазлулла бу мәсьәләгә карата фикерләрен үзенең «Баланың теле ничек ачыла?» хезмәтендә тәкъдим итә [Фазулла, 1922]. XX йөз ахырында балалар сөйләмен өйрәнүгә кагылышлы фикерләрне И.Низамовның «Уем – тел очында» исемле хезмәтендә очратабыз [Низамов, 1995]. Шулай ук Ф.Ю. Юсупов хезмәтләрендә дә балалар сөйләм мәсьәләләре күтәрелә [Юсупов, 2002].

Беренче сүзләрне кечкенә балалар, кагыйдә буларак, бер яшь тулганда әйтәләр. Ул сүзләр, гадәттә, барлык балалар сөйләмендә дә чагыла. Баланың әйткән үз сүзләре актив сүзлек составын тәшкил итә. Аңлап та, әйтә алмаган сүзләр пассив сүзләргә кертеләләр. Баланың аңлап әйткән беренче сүзләре нигезендә реаль лексикон оеша. Сүзлек составына кергән сүзләр баланың ничә яшьтә булуы, нинди җенескә караганлыгы, гаилә шартларына, баланың уенны ничек кабул итүе һәм практик яктан аларны үзләштерүе, ата-аналарының биргән тәрбиясенә дә бәйле. Ике яшьтән алып кулланышка кереп киткән сүзләр конкрет мәгънәгә ия булалар, аларны инде оешкан, индивидуаль, стандартлашкан төшенчәләр кебек кабул итәргә була.

Предметны белдергән сүзләрне куллана башлау балада аны чолгап алган дөнья, ягъни еш кабатлана торган кеше исемнәре, хайван, кош - корт атамалары, уенчык, азык-төлек өлкәсенә караган сүзләр белән бәйләнгән. «Янә балалар табигатенең ике аерымлыгын истә тоту кирәк. Берсе – балаларның һәрдаим уен-көлкегә, шуклыкка омтылулары. Икенчесе – аларның тыелгысыз хәрәкәтчәнлеге һәм, әнә шул нигездә, һәрвакыт искиткеч маҗараларга ташланырга ыргылып торулары», – дип яза И.М. Низамов [Низамов, 1995: 287]. Предметлык төшенчәсе киң мәгънәдә кулланылырга мөмкин. Ул затны, конкрет предметны, күренеш һәм вакыйгаларны, абстракт төшенчәләрне белдереп килә ала, ләкин бала сөйләмендә нинди мәгънәдә кулланылуы баланың үзеннән генә тора. Мәсәлән, 1-3 яшькә кадәр предметны белдергән сүзләрне үзләштерү дигәндә без, *әннә, әттә, әббә* (әби*), авау* (эт) кебек сүзләр кулланышта булуын күрәбез. Бала еш кына бер ситуациядә бер үк сүзне төрле мәгънәдә кулланырга мөмкин. 1,5 яшьлек бала предмет белдергән сүзләрне ешрак файдалана башлый, чөнки психологлар фикеренчә, бала үзен чолгап алган предметлар дөньясы белән тизрәк танышып, аларны үзләштерергә өлгерә. 2-2,5 яшьтә бала бакчадагы тәрбиячеләрнең исемнәрен, мәсәлән: *Унна – Резеда Сәмигулловна*, яисә *Итя Фанна*, соңрак *Елена Итяфанна – Елена Вячеславовна* дип кешенең исем-фамилиясен атаучы сүзләрне үз лексиконына кертеп сөйләшә башлый. Яисә бала сөйләмендә, бөтенләй аңлашылмый торган һәм логик эзлеклелеккә сыймаган сүзләр кулланыла: *тану – помидор* (“Белмим, ник алай дип атаган. Кызык” – дип җавап бирә әнисе) (Динә, 2 яшь).

Нәтиҗәдә, бер яшькә җиткән бала предметларны белдерүче сүзләрдән – 10 сүз, 1,5 – 30, 3 яшькә – 300 сүз өйрәнә. 3-4 яшьлек бала сөйләмен күзәтик: Мәсәлән,

– *Нәрсә ашадың?*
– *Ас, сылок, сок.*
– *Рәсемдә кемне ясыйсын?*

– *Апаны, сине, әтине, дәүәнине.*

– *Камиләнең нәрсәләр ашыйсы килә? (Камилә, 3 яшь)*

– *Мәмиләр, кәнфит* (конфет)*, аписин* (апильсин)*, сок, банан, винанад* (виноград), *тупатупс* (чупа-чупс)*, абус* (арбуз*).*

Сүзләрдәге хәрефләрне бутап, ялгыш авазларны куллану дәвам итә. Мәсәлән: *ундырык* (урындык), *тевелизор* (телевизор), *тәргәчмәч* (тәгәрмәч), *кандараш* (карандаш). (Динә, 3,5 яшь).

Күренгәнчә, 3-4 яшькә җиткәндә, балалар сөйләмендәге сүзләр актив лексиканы тәшкил итә башлый, предметны белдергән сүзләр конкретлашып, сөйләмдә еш кабатлана. Морфологик яктан якын килгәндә, исем сүз төркеменә кергән сүзләр баланың беренчел дәрәҗәдәге сүзлек составын тәшкил итәләр. 4- яшьләрдә балалар практик яктан бөтен морфологик элементларны, исемнәрдәге сан категорияләрен бик тиз үзләштереп бетерәләр. Мәсәлән, күрсәтелгән мисалларда предметны белдергән сүзләрдә кайбер очракларда гына [р] һәм [л], яңгырау [с] һәм [з], саңгырау [ж] һәм [ш] һәм тартык авазларның сүзләрдә янәшә килүе бала өчен кыенлык тудырырга мөмкин. 6-7 яшьтә бала логик эзлекле, монологик сөйләмне үзләштереп бетерә, анда инде предмет белдергән сүзләр төгәл, тиешле мәгънәсендә кулланыла. Беренче җөмләләре дә гади булуга карамастан, аңлаешлы һәм тел закончалыкларына буйсынган була. Мәсәлән,

– *Бүген өйдә нишләдең?*

– *Бүген мин Линатка (Ринатка), Булатка бүләк эсләдем (эшләдем), аннан уламга (урамга), кибеткә сыктым (Алсу, 2,5 яшь)*.

Предметны белдергән сүз, 3 яшьлек бала тарафыннан дөрес әйтелә, шул ук вакытта баланың психо-физиологик халәте кызыксыну, фикерләү рәвешен һәм белемгә омтылышны дәлилләп тора:

Караңгы. Автобуста: «Кояш» тукталышы.

Динә: – Әнием, ә кояш кая? Ник ул юк? (Динә, 3 яшь).

1-2 яшьлек бала бөтен сорауларга җавапны төгәл һәм тулы итеп бирә алмый, ләкин вакыт үтү белән, эш-хәрәкәтне белдергән сүзләрне куллана башлау баланың лексиконын баета бара. Элементар сүзләрне ул 2 яшькә үзләштереп бетерә. Баланы тәрбияләү өчен олылар тарафыннан эшкә өндәү, хәрәкәткә, авазларны тиешенчә кушып, дөрес сүз формалаштырылырга тиеш. Андый сөйләм хәрәкәткә нигезләнә, бала инде ул сүзләрне куллана гына түгел, ә хәрәкәтне үзе дә башкара башлый: *тол* (тор), *утыл* (утыр), *ят* һ.б. Эш-хәрәкәтне белдергән сүзләрне куллану өчен балада төрле характердагы күнегүләр белән кызыксындыру мөһим. Мәсәлән, олылар сөйләме эшкә өндәргә тиеш, бары шул очракта гына ул бала тарафыннан кабул ителәчәк. Яшь үзенчәлеген исәпкә алып, без эш-хәрәкәт белдергән сүзләрне ни дәрәҗәдә актив кулланылуын аңлый алабыз. Мәсәлән, 2 яшькә кадәр фигыль лексемаларын ул «бала сөйләме» белән әйтә: *уп иту* (егылу), *тютю* (югалу, качу). Инде 3-4 яшьтә баланың сүзлек составындагы лексемалар арта һәм ул җөмлә төзү өчен төрле конструкцияләрне файдалана башлый: *Эт сяба* (эт чаба); *кита лята* (китап ята). 5-6 яшьләрдә бала эш-хәрәкәт белдергән сүзләрнең мәгънә төсмерләрен аера башлый һәм 7 яшьтә аларны тиешенчә файдалана.

Баланың эш-хәрәкәтне белдергән сүзләр арасыннан иң еш кулланыла торганнарыннан *балмадым* (бармадым), *асыйм* (ашыйм), *адым* (алдым), *каламадым* (карамадым), *зылыйм* (җылыйм), *оссаттым* (ошаттым), *эсләгә тылысам* (эшләргә тырышам), *әннә белән саубулластым* (әни белән саубуллаштым) һ.б.

Санап үтелгән мисаллардан балаларның физиологик һәм психологик аерымлыкларын истә тотып балаларның тел үзенчәлекләре туплануын билгелибез. Аралашу барышында аларны истә тоту әһәмиятле. Баланың эш-хәрәкәтне белдергән үз сүзләрен сөйләмгә кертеп җибәрергә дә мөмкин: *эннә* (әни), *мәм-мәм* (мими), *тәпи-тәпи, өфәй булган, тәти иткән* һ.б.

Шулай итеп, балаларның төрле сүз төркеменә караган сүзләрне үзләштерү процессы бертөрле бармый. Аларны куллану үзенчәлекләре баланың яшь үзенчәлекләренә дә, фикерләү сәләтләренә дә, теләк-омтылышларына да, баланы чолгап алган мохиткә дә бәйле.

ӘДӘБИЯТ

Низамов И.М. Уем – тел очында... (Сөйләм һәм массакүләм аралашу // Беренче кисәк. Татар сөйләменең нигезләре). Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 287 б.

Фазлулла М. Баланың теле ничек ачыла? Балалар психологиясеннән. Казан: ТССР дәүләт нәшр., 1922. – 32 б.

Юсупов Ф.Ю. Балалар бакчасы. (Ата-аналар һәм татар балалар бакчалары тәрбиячеләре өчен уку китабы). Казан: Раннур, 2002. – 650 б.

Г.Р. ЛОТФУЛЛИНА, Ф.С. САЙФУЛИНА
Казанский федеральный университет, Казань

ЛИТЕРАТУРНЫЕ МУЗЕИ, ПОСВЯЩЕННЫЕ Г. ТУКАЮ

Аннотация. В данной публикации описана деятельностьлитературных музеев,посвященных жизни и творчеству Г. Тукая. В статье отражены этапы становления музеев и исторические факты, связанные с ними. В материале рассматриваются экспозиции литературного музея, посвященные поэту. Автором подчёркивается уникальность экспонатов, представленных в музее. Также уделяется внимание роли литературных музеев в популяризации творчества великого поэта Г. Тукая.

Abstract. This publication describes the literary museums dedicated to the life and work of G. Tukay. The article reflects the stages of the formation of museums and the historical facts associated with them. The material examines the museum expositions dedicated to the poet. The author emphasizes the uniqueness of the exhibits presented in the museum. Attention is also paid to the role of literary museums in preserving the work of the great poet G. Tukay.

Ключивые слова: Литературные музеи, поэтическое наследие, татарский поэт,т ворчество, экспозиция.

Keywords: Literary museums, poetic heritage, Tatar poet, creativity, exposition.

Музеи играют важную роль в изучении и сохранении литературного наследия, так же выполняют функцию отражения жизни писателей, судьбы произведений, написанных в той или иной период жизни.

В столице Республики Татарстан, Казани, есть значительное количество литературных музеев, посвященных жизни и творчеству татарских и русских писателей: литературный музей Г. Тукая, музей Горького и Шаляпина, музей-квартира М. Джалиля, музей Е.А. Боратынского, музей К. Насыри и др.

В Республике Татарстан и в регионах, где проживал Тукай, проводится большая работа по привлечению внимания жизни и творчеству великого татарского поэта и

увековечению его творческого наследия, деятельности в целом. Организацию посвященных этой работе музеев можно назвать одной из самых важных и эффективных работ в этой области. Таким образом, объектом изучения в данной статье является деятельность литературных музеев в сохранении и популяризации творчества великого татарского поэта Г. Тукая.

Литературный музей Тукая – музей, посвященный творчеству татарского народного поэта Г. Тукая, расположенного в одном из красивейших зданий исторического Старо-Татарского поселения. Как отмечают ученые, сегодня литературный музей Г. Тукая –это научный центр, посвященный изучению жизни и творчества поэта и его современников, а также площадка для ознакомления с историей и культурой татарской литературы начала XX века [Тябина, 2013: 42].

Впервые жизнь и творчество Тукая нашли отражение в исторической экспозиции Государственного музея Татарской АССР (ныне Государственный музей Республики Татарстан), а затем и специальной литературной экспозиции. Внастоящее время творчеству Г. Тукая посвящены четыре музейные организации: в Казани литературный музей Г. Тукая,за Казанью, где родился поэт в селах Кушлауч, деревне Новый Кырлай, и в городе Уральск (Республика Казахстан).

Первая музейная экспозиция, посвященная деятельности Тукая, открылась в библиотеке села Новый Кырлай Арского района Республики Татарстан во второй половине 1960-х годов. Кырлай занимает особое место в жизни поэта. Здесь открылось его мировоззрение: он наслаждался сельской жизнью, научился распознавать буквы, впервые участвовал в деревенских праздниках, слышал легенды о Шурале и Су анасы из речей старейшин. Г. Тукай в автобиографическом рассказе «Мои воспоминая» пишет: «Село Кырлай– это место, где я впервые открыл глаза на мир» [Академик басма, 2011: 141].

30 марта 1971 г. музейТукая будучи филиалом музея М. Горького получил статус Государственного музея, а с 1976 года он включен в состав Государственного музея ТАССР [Назипова, 2018: 12].

Совета Министров ТАССР «В соответствии с постановлением от 7 декабря 1978 г. «О реставрации и дальнейшем развитии мемориального центра Г.Тукая и обеспечении архитектурно-художественного убранства, реконструкции села Кырлай» строится новый музейный комплекс (открыт в 1976 г.) по проекту современника Тукая Баки Урманче (1897–1990). Экспозиция музея открылась 25 апреля 1979 года. С 2007 года музей зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Татарстан как отдельная организация [Назипова, 2018: 12].

В 2006 году музейный комплекс Кырлай был отремонтирован и открыта новая литературно-биографическая экспозиция.

Экспозиция музея с. Кырлай воплощает весь образ жизни поэта: среди экспонатов можно увидеть книги, изданные самим Г.Тукаем при его жизни, личные вещи родных и близких, а также мебель гостиницы «Болгар» в Казани. Тема «Шурале» придает музею глубокую особенность. В состав литературно-мемориального музейного комплекса Тукая в Новом Кырлае также входит домСагъди абзый.Он знакомит с предметами быта, образцами декоративно-прикладного искусства казанских татар, элементами одежды (мужской, женской, детской), рабочими инструментами, посудой и домашним интерьером. Домашняя мебель, игрушки, книги помогают визуализировать сельскую жизнь, среду детства, в которой воспитывался Тукай [Назипова, 2018: 12].

Еще одна часть литературно-мемориального музейного комплекса в Новом Кырлае– дом-музей Тукаевых в деревне Кошлауч. Дом-музей семьи Тукаевых отреставрирован 1996 году. Музей находится на хуторе муллы Мохаммадгарифа (1843-1886). Дом-музей Г. Тукая включает в себя следующие объекты: шестиугольный дом, четырехугольный дом, баня, келет.

Экспозиция, разместившаяся в шестиугольном доме, знакомит с домом родителей поэта. Центральная тема экспозиции – мир детства Г. Тукая. Здесь большую роль играет детство поэта, его детские произведения и иллюстрации к ним. Образ книги сосредоточен во всех залах.

Основными темами экспозиции являются: «материнский мир» и «мир мужчин», что объясняет важность деятельности мусульманского духовенства в просвещении людей.

Экспозиция музея, посвященная Г. Тукаю, также находится и за пределами Республики Татарстан. Уральск– один из исторических городов Казахстана.

12 декабря 2006 г. в двухэтажном доме имама Красной мечети, владельца медресе «Мотыгия» Мотыгуллы хазрата Тухфатуллина (1840-1920) в городе Уральск Республики Казахстан открылся музей Габдуллы Тукая [Абузяров, 2011: 34].

Выбор бывшего дома Тухфатуллиных местом открытия музея не случаен. Поэт был частым гость в этом доме, пользовался богатой частной библиотекой владельцев. Вместе с Камилем Тухфатуллиным (1883-1941), сыном Мотыгуллы Тухфатуллина,в 1905 году Тукай участвовалв издании газеты «Фикер». Сегодня здание считается памятником архитектуры 19 века и находится под охраной Республики Казахстан.

Особенностью экспозиций, посвященных Г. Тукаю, является витрина-экспозиция «Вечный Святой Дом для нас ...» в бывшем доме «Булгарского номера».

В 2015-2016 годах Национальным музеем Республики Татарстан в здании бывшего Болгарского номера при поддержке «Татнефть» организуется экспозиция ,посвященная Габдулле Тукаю. Названая в честь стихотворных строк «Вечный святой дом для нас ...» из поэмы «Сороковая комната» написанного лауреатом государственной премии Г. Тукая Сибгатом Хакимом. Сегодня эта экспозиция работает в рамках литературного музея Г. Тукая.

В экспозиции «Вечный Святой Дом для нас ...» освещена жизнь и творчество казанского периода Тукая. Основное место занимают условные фрагменты интерьера комнаты №40 в гостинице «Булгар» и «Редакция».

Таким образом, экспозиции, посвященные Г. Тукаю, расположенные в городах и селах, связанных с жизнью поэта являются культурными центрами, где бережно хранится история и жизни и творчестве великого татарского поэта.

ЛИТЕРАТУРА

Абузяров Т.А. История Евразийского центра Габдуллы Тукая / Р.А. Абузяров, Т.А. Каримов; ред. К.Т. Утегенова. Уральск: Изд. центр и СМИ ЗКГУ им. М. Утемисова, 2011. - 205 с.

Концепция новой экспозиции Литературного музея Г. Тукая / Назипова Г.Р., Тухватова Г.Ф., Медведева Л.А. и др. Казань, 2018.

Тукай Г. Әсәрләр. Академик басма. Алтытомда. Казан, 2011. - т.. V. 114 б.

Тябина Л. В Старо-татарской слободе: [о Литературном музее Г. Тукая.Казань] / Л. Тябина // Мир музея, 2013. № 3. – С. 42-44.

M.M. MƏMMƏDOV
Bakı dövlət universiteti, Bakı

YUSİF BALASAQUNLUNUN "QUTADĞU BİLİG" ABİDƏSİNDƏ TANRI VƏ KUT // QUT ƏLAQƏSİ

М.М. МАМЕДОВ
Бакинский государственный университет, Баку

ПОНЯТИЯ ТЕНГРИ И КУТ (ГУТ) В ЛИТЕРАТУРНОМ ПАМЯТНИКЕ ЮСУФА БАЛАСАГУНИ «КУТАДГУ БИЛИГ» («БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»)

Аннотация. Юсуф Баласагуни в своем произведении «Кутадгу Билиг» сочетал исламскую философию с философией древних тюрков, сформировавшуюся из Торы (закон-Törə), Тенгрианства, жизни и образа мышления тюрков. В произведении концепция человека, концепция разума, философия мудрости раскрываются через изучение в свете тенгрианства понятий Кут и Тора. В статье показано, что тенгрианство – это система веры общества, духовно полного чистых чувств и помыслов к Тенгри, который упорядочивает, регулирует миры с помощью божественных законов. Единственный способ достичь Кута (счастья, благоденствия, удачи), являющийся милостью и щедростью Всевышнего, − это быть скромным, душевно чистым и не поддаваться искушению, соблазну. В произведении показано, что те, кто выступал против Кута, погибли, а те, кто подчинились и приняли его, осуществили свою мечту. На наш взгляд, в «Кутагду Билиг» слово Кут, тесно связанное и рожденное понятием Тенгри, наряду со значениями «счастье, удача» несет в себе еще и значение «политическая власть, государство».

Abstract. In "Kutadgu Bilig", Yusuf Balasaguni associated Islam philosophy with ancient Turkic philosophy encapsulating custom, divinity, life style and thinking. Upon his work, human concept, mindfulness, wisdom philosophy appeared by studying notions of Kut and custom in the light of divinity. In the article was showed that divinity is a belief system of a society whose souls are full of pure feelings, this system regulates the universe by virtue of divine laws. According to this book, only way to get to Kut (happiness, wealth, fate), regarded as grace and benevolence of God, is modesty, pure sincerity and not being lustfulness. The book says that who opposed Kut they were perished, but who obeyed their wishes came true. To us, "Kut" related to God also carries a meaning of "political power, state", along with "happiness, good fortune, fate".

Ключевые слова: Кут, Тенгри, мудрость, истина, счастье
Keywords: Tengry (God), Kut, wisdom, truth, happiness

Yusif Xas Hacib Balasaqunlu "Qutadğu bilig" abidəsində islam fəlsəfəsi ilə qədim türklərin törədən, Tanrıçılıqdan, həyat və düşüncə tərzindən gələn fəlsəfəsini üzvü şəkildə birləşdirmişdir. Yusif Balasaqunlu bu əsəri ilə "türklərin mənəvi tərifini, siyasi və idarəçilik görüşlərini ortaya qoymaqla, Türk dövlətinin ictimai-siyasi bünövrəsini tanıtmağı bacarmışdır"[Kafesoğlu, 1980: 4]. "Qutadğu bilig" əsərində insan konsepsiyası, ağıl anlayışı, hikmət fəlsəfəsi Kut// Qut və Törə anlayışlarının tanrıçılıq işığında təhlili ilə üzə çıxır. Qutun mənşəcə Tanrıdan gəlməsi bu fəlsəfi əsərdə dəfələrlə vurğulanır.

Tanrı türk din düşüncəsi tarixi boyunca bilinən və prototürklərinin etnik-mədəni tarixinin ən alt qatında belə var olan əski anlayışdır. Qədim türklərdə "Tenqri" şəklində olub, "gözlə görünən göy" və "Allah" mənalarını ifadə edən bu məfhum ilkin ilahi başlanğıcı bildirir. Tanrıçılıq dini-mifoloji sistem kimi çox əski çağlardan Tanrı adı ətrafında təşəkkül tapmışdır.

Türk düşüncəsinə görə dünya Tanrı nizamıdır və bu düzülüşdə nə varsa hamısı Tanrı istəyincə nizamlanmışdır. Türk araşdırıcısı Hikmət Tanyunun fikrincə, Kök Tenqri//Göy Tanrı ifadəsində Kök//Göy rəng anlamında deyil, Tanrının "ucalıq, böyüklük, ənginlik" kimi sifətlərindən biri olaraq işlənmişdir [Tanyu, 1986: 15]. Həqiqətən də, "Göy-Tanrı" adındakı "göy" tərkibi heç də sadəcə göyün rəngini deyil, onun müqəddəsliyini, ucalığını anladan Səma rənginə bürünməyi, ənginliyi, sonsuzluğu və dərinliyi, Tanrının göylərlə bağlılığını, ululuğu, ucalığı və əzəməti bildirmişdir. "Göy Tanrı" - Uca Tanrı, Ulu Tanrı deməkdir. Türk mifoloji sistemində göyün rəngini daşıyan obrazlar səmavi mənşəli və sakral varlıqlardır. Orxon-Yenisey yazılı abidələrində adı çəkilən Göy Tanrı və ya Türk Tanrısı konkret zaman və məkan strukturu olmayan uca sitayiş obyektidir.

Türk dini-mifoloji düşüncəsinin mahiyyətində olub, onun strukturunu müəyyən edən tanrıçılıq kanonik mətnli göydən enmə kitabı, eləcə də peyğəmbəri olmayan bir dindir. Türk mifoloji düşüncəsində dünya tanrı nizamıdır və düzülüşdə nə varsa hamısı tanrı istəyincə nizamlanmışdır. Zaman keçdikcə, türk düşüncəsində daha çox mənəvi qüdrətin sahibi olan tanrı maddi göy üzü mənasından "ulu varlıq " anlamına qovuşur və tanrı əbədiliyi, "Qadiri mütləqliyi" özündə təcəssüm etdirir [Kafesoğlu, 1998: 311].

Əski türklər hər şeyin üstündə Tək Tanrı iradəsinin hakim olduğuna inandıqları üçün haqqı, ədaləti qorumağı da Tanrı əmri kimi başa düşürdülər. Kainatı bir bütün şəkildə qavrayan türklərin tanrıçı dünyagörüşündə Tanrı heç bir antropomorfik özəllik daşımamışdır. Türk mifoloji düşüncəsində sonsuzluq və ölümsüzlük yalnız Tanrıya yaraşdırılırdı. Heç bir zaman şəxsləndirilməyən görklü türk Tanrısının yalnız özünə bənzəri vardır [Günay Ü., Güngör H., 2015: 44].

Tanrıçılıq ilahi qanunlarıyla aləmləri nizama salan Yaradan Ulu Tanrıya ruhu təmiz duyğularla dolu bir cəmiyyətin dini inanış sistemidir. Yaradılışın nizamını davamlı olaraq saxlayan türk tanrısı xaqanları və bəyləri yüksəltməsi üçün deyil, məhz türk millətini yüksəltsinlər deyə xaqanlara "kut" göndərirdi [Beydili, 2004: 539].

Türk düşüncəsində Tanrıya üsyan etmək yoxdur, çünki türkün yaradılışın qayəsi, xəlq olunmağın mənası Tanrıya xidmətdir. Tanrıya qulluq göstərib Tanrı yolunda olmaqdır. Həyat və artım onun əlindədir, yaxşılıq edən və hər şeyi biləndir [Bayat, 2007: 216-217].

N.A. Baskakov Kut anlayışının Sibirin, Türküstanın və Qafqazın, eləcə də bir sıra bölgələrin türk xalqlarının ənənəvi görüşlərində "embrion, həyat gücü ,ruh, can; həyatverici başlanğıc; bərəkət, bolluq, uğur; səadət, xoşbəxtlik, mal-qaranı qoruyan amulet" və s. mənaları ifadə etdiyini bildirir [Sovetskaya etnoqrafiya, 1973, № 5: 108]. Azərbaycanlı mifoloq M.Seyidov qeyd edir ki, əski və müasir türk dillərində "Kut//Qut" sözünün mənalarını və onun çalarlarını iki qismə ayırmaq olar:

1. Xoşbəxtlik, bəxt, bərəkət, tale;
2. Ruh, həyat qüvvəsi, can.

Tədqiqatçı qeyd edir ki, "Kut//Qut" nəinki kainatdakı cisimlərin ibtidası, kökü, əsasıdır, o eləcə də canlı insanların mayası, canıdır, həyat qüvvəsidir [Seyidov,1983: 136-139].Qədim türkcədə " kutluq" sözünün "sakral, müqəddəs" mənası vardır. Yakut mifoloji düşüncəsində acıqlı ruhlar və şamanlar tərəfindən oğurlanmağı xəstəliklə və ya ölümlə nəticələnən kut "ilahidən gələn bir həyat qüvvəsi, rüşeym, başlanğıc"ı bildirmişdir. Türkiyə türkcəsində "yaxşı əlamət, xoşbəxtlik, qida", türkməncədə "xoşbəxtlik" və b. mənalarda işlənməkdədir. Azərbaycan-türk şivələrində "qut"un "həyat gücü, can" mənaları qorunubdur. Bu anlayış Azərbaycan-türk ədəbi dil örnəklərində "sayalı, mübarək, xeyirli, uğurlu" anlamlarında da işlənmişdir [Bəydili, 2007: 139].

Altay türklərində insan ruhunun- kutunun insan özü hələ doğulmazdan əvvəl göydə var olduğuna inanılmışdır. Sayan-Altay xalqlarında uşağı olmayan ər-arvad haqqında " kudı yok kiji" deyirdilər [Lvova, Oktyabrskaya, Sagalayev, Usmanova, 2013: 82]. Yakutların etiqadına görə, canlı varlıqların bir qismində onlara həyat verən gizlin qüvvə vardır ki, "qut" adı daşıyan həmin qüvvət sayəsində bu varlıqlar işıqlı dünyada yaşaya bilirlər. Bu qutlar ilahidən verilir. S.Q. Skobelev qeyd edir ki, xakaslarda yenicə doğmuş qadına "kut"u göndərən əslində uşaqları hifz eləyən Imay-içe adlı ruhun özüdür. [Etnoqrafiçeskoye obozreniye, 1997, №6: 88].

Qazax dilində "kut"un yeməklə bağlı məzmunu onun "həyatverici qüvvət, yaradıcı başlanğıc" semantikasından irəli gəlir. Sibirin türk xalqlarının ənənəvi təsəvvürlərində südlə "kut" arasında dərin bir bağlılıq vardır. "Kut" morfeminin semantik dairəsi axıcılıq, duruluq, sıyıqlıqla bağlıdır. Canlı aləmin bütün mürəkkəb strukturları yaradılışın ilkin əsasında dayanaraq həyatverici qüvvət, yaradıcı başlanğıc olan ümumi bir əsas üzərində qurulur.Mey tək axıcılığı, su kimi duruluğu olan kut yaradılışın ilkin əsasında dayanan həmin struktur özəlliyinə görə arxaik düşüncədə artım, bolluq, bərəkət ideyası ilə əlaqəli olaraq düşünülmüşdür [Bəydili, 2004: 206].

"Qutadğu bilig" abidəsinin araşdırıcıları "Kut//Qut" sözünü "səadət, tale, bəxt" mənalarına üstünlük vermişlər. Türk araşdırıcısı S.M. Arsal "Kut" sözünün əslində "siyasi hakimiyyət" anlamını ifadə etdiyini bildirir. "Kut"un mübarək mənası Tanrı ilə əlaqəsindən doğmaqdadır. Türk dilinin əski sözlərindən biri olan "Kut"sözü hələ m.ö. 176-ci ildə Mo-tun tərəfindən Çin imperatoruna yazılan məktubda bu türk hökmdarının adı sırasında verilməkdədi: "Tanrı kutu Tan-hu" [Kafesoğlu, 1980: 33-34]. M.Kaşğarlı isə "Kut" sözünə əvvəlcə "dövlət" mənasını vermişdir [*Divanü Lüğat-it-Türk*, 1998, I c.: 320]. İ.Kafesoğlunun fikrincə, "Qutadğu bilig" ifadəsi "Hökmranlıq bilgisi", "Siyasi hakimiyyət bilgisi" və ya "Dövlət olma", "Dövlətli olma bilgisi" mənalarını ifadə edir [Kafesoğlu, 1980: 34]. Deməli, "Kut" sözü "xoşbəxtlik, səadət, bəxt, tale"anlamı ilə yanaşı siyasi bir termin olaraq iqtidar, hakimiyyət qavramlarını da özündə birləşdirərək,"dövləti idarəetmə bilgisi" anlamını daşıyır.

Reşıt Rahmeti Arat "Kut" sözünün əsərdə "səadət, tale, xöşbəxtlik" və bir neçə yerdə "dövlət" anlamında müəllif tərəfindən işlədildiyini bildirir [Genç,1981: 66-83). Hər şeydən öncə Kut Tanrının bir ehsanı, bir lütfüdür, Kutu yüksəldən Tanrıdır: "Ey dövlətli hökmdar, Tanrı sənə səadət verdi, // Onun adını min dəfə çəkərək şükür etmək lazımdır" [Qutadğu bilig, 2006: 31, b.: 109].Əsərin 1258-ci beytində " Məni yaratdın, səadətlə, yüksəltdin// Mən sənin qüsurlu, günahkar bir qulunam" [Qutadğu bilig, 2006: 108, b.: 1258], 5125- ci beytində " Səndən başqa sığınacaq rəbbim yox, // Günahımı bağışla, məni səadətə tuş et"[Qutadğu bilig, 2006: 342, b.: 5125], 1267-ci beytində " Tanrı kimi inayət və kömək etsə, // O, iki dünyada diləyinə çatar" [Qutadğu bilig, 2006: 109, b.: 1267], 6192- ci beytində"Tanrı kimə inayət və yardım etsə, // Dünya onun olar, o səadətə çatar [Qutadğu bilig, 2006: 407, b.: 6192] fikri vurğulanır.

Kutun təbiəti qərarsızdır, ona güvənmək yanlışlıqdır.Axar su, gözəl söz və sərvət kimi Kutun da yeri sabit deyil, dincəlmədən dünyanı gəzər: "Səadətə heç inanma, o vəfasız dönükdür, // Yürürkən birdən uçar, ayağı sürüşkəndir" [Qutadğu bilig, 2006: 69, b.: 669-670]. Kuta qovuşmuş kişi sərvətə güvənməməli, taleyə inanmalıdır. Çünki kut daim özünə yeni, təzə və daha yaxşı məkan axtarır:"Səadət hər kəsə üz verə bilir, //Onun cidarı təmiz könüllülükdür" [Qutadğu bilig, 2006: 136, b.: 1704]. Kut (Aydoldu), Gündoğdunu(qanun, ədalət, hökmdar-Törə) duyunca çox uzaqlarda olduğu halda müxtəlif çətinlikləri aşaraq onun yanına gəlmişdir: "Mən də bu uzun yolları yoraraq// Əziyyətlə, yorularaq sənin yanına gəldim// Bu təbiət və

fəzilətlərimdən dolayı // Böyük bir diləklə sənin xidmətinə gəldim” [Qutadğu bilig, 2006:80, b.: 837-838].

Kutun təbiəti xoşxasiyyət, yaşı kiçikdir. Bütün böyüklərə və bəyliyə gedən yol ondan keçir. Hər türlü böyüklüyün qaynağı olan Kutun üzü gözəl, təbiəti mülayimdir; dilədiyi hər şeyə əli çatır [Qutadğu bilig, 2006: 69, b.: 674-675]. Əsərdə Kuta qarşı çıxanların, məhv olub getdiyi, boyun əyənlərin isə arzularını çatdığı göstərilir: “ Məni vurmaq istəyən, özü vurular//Məni əzmək istəyən , Özü əzilər” [Qutadğu bilig, 2006: 70, b.: 678-679].

Kut Tanrı mənşəlidir. İnsanın dünya kirlərindən arınıb təmizlənməsi, saflıq qazanması, öz təbii vəziyyətini tapması “kut” qazanmaq anlamı daşıyır. İnsan nəfsini saflaşdırdığı anda Tanrının gücünü varlığında, könlündə hiss edir. Törəyə görə “ərlər əri” Kut harada olsa, ona boyun əymək, özünü ona bəyəndirmək lazımdır: ” Xoşbəxtlik olsa, ona boyun əy, özünü bəyəndir, // Dövlətə qarşı çıxsan, cəfa ilə boğuşarsan [Qutadğu bilig, 2006: 70, b.: 681]. Kutun vəsfi, təbiəti xidmət etmək, şüarı ədalətdir: ”Aydoldu dedi:- Ey dövlətli hökmdar,// Qulluq adı xidmətlə gözəldir.// Adım qul- xidmətçidir, yerim qapıdır,// Şüarım doğruluq, işim xidmətdir [Qutadğu bilig, 2006: 63, b.: 589—590].

Türk tədqiqatçısı Sait Başer yazır ki, abidənin 100-ci beytində verilmiş “ Səadət xidmətə gəlib qapında gözləyir,// Qapında duranlar qulluq üçün durur “ ifadəsində “qapı” məhz insanın özü olaraq düşünülməlidir [Başer,2015: 85]. Bu möhtəşəm abidədən aydın olur ki, bütün nemətlər kutdandır və onu saxlamağın yeganə yolu təvazökarlıq, təmiz könüllülük və nəfsə aldanmamaqdır.

Süleyman Dönmez yazır ki, abidədə Kut haqq və həqiqətin dilidir. “Kutadğu bilig” əsəri Kutun Tanrıdan çıxıb Təbiət-Cəmiyyət- İnsanı dolaşdıqdan sonra təkrar Kuta dönüş hərəkətini anlatmaqdadır. Kutlanma, bir varlığın kamala çatmasıdır. Tanrıdan gələn lütüf və ihsan ilk növbədə insan üçündür:“Bir Tanrı kimə inayət və yardım etsə, // Dünya onun olar, o, səadətə çatar” [Qutadğu bilig, 2006: 407, b.: 6192]. Yusif Balasaqunlu abidədə Tanrı haqqında belə deyir: “Ey batini və zahiri bilən, ey-həqqül- yəqin,// Gözdən iraq olsan da, könlünə yaxınsan.// Parlaq gün və ay kimi varlığın bəllidir, Ancaq sənin necəliyini qavramaq üçün könül və ağıl acizdir” [Qutadğu bilig, 2006: 25, b.: 11-12]. Tanrının necəliyini aramadan “könlünü dinlə, varlığına inan, rahatlığa qovuş” deyərkən ədib ”qiyməti bilgi, ağıl və idrak olan insanı” nəzərdə tutur [Qutadğu bilig, 2006: 26;34, b.: 26;147].

Bilgi, ağıl və idrak sahibi olan insanın könlünə Kut dil ilə düşər: “ İnsanı dil qiymətləndirər, insan səadət tapar...”[Qutadğu bilig, 2006: 36, b.: 163]. Tanrı vergisi olan kutu könülə daşıyan vasitə dildir. Dil həqiqəti daşıyan haqdır. Həqiqətin haq ilə daşınması yalnız məcazən mümkündür. İnsanın kuta, yəni səadətə qovuşması üçün öncə könül sahibi olmaq tələb olunur.Könül sahibi olmağın şərtlərin gəlincə, əvvəlcəər, sonra isə bilgi sahibi olmaqdır. Deməli,insanın dəyəri, bilik, ağıl və idrakdır [Dönmez, 2013/2, sayı 58:76-77]. Qəflətdən uzaq olan ər yaradılışın sirlərinə bələddir, həqiqəti biləndir, könülə sağlıq verən, şərəf, etibar, hikmət və kut sahibidir. İlahi nizam olan Törə Tanrı nizamına uyana kut bəxş etməklə onu özünə yaxınlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

Balasaqunlu, Y.(2006), Qutadğu bilig. Bakı: “Avrasiya Press”

Baskakov, N.A. (1973),“Duşa v drevnix verovaniyax tyurkov Altaya”//“Sovetskaya etnoqrafiya”, № 5, s.108-113

Başer, S. (2015), Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre. İstanbul: İrfan Yayıncılık

Bayat, F. (2007), Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi). Cilt:1, Ankara: Ötüken

Beydili, C. (2004), Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük (Çeviren: Eren Ercan). Ankara: Yurt Kitap-Yayın

Bəydili, C. (2007), Türk mifoloji obrazlar sistemi: Struktur vəfunksiya. Bakü: Mütərcim.

Divanü Lüğat-it-Türk (1998) / ÇevirenBesimAtalay. Cilt I. Ankara: Ankara ÜniversitesiBasımEvi.

Dönmez, S.(2013),"KutadğuBilig'te metaforik dil ve kut felsefesi" // Felsefe Dünyası, 2, Sayı 58, 66-84.

Genç, R.(1981), KarahanlıDevletTeşkilatı. İstanbul: KültürBakanlığıYayınları

Günay, Ü., Güngör, H. (2015), Başlangıclarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi. Ankara: Berikan Yayınevi

Kafesoğlu, İ. (1980), Eski Türk Dini, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,

Kafesoğlu, İ. (1980),Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri. İstanbul: Kültür Bakanlığı

Kafesoğlu, İ. (1998), Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken

Lvova, E.L., Oktyabrskaya, İ.V., Sagalayev, A.M., Usmanova, M.S.(2013). Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri.İnsan ve Toplum. / Çeviren: Metin Ergun. Konya: Kömen yayınları

Skobelov, S.Q. (1997). "Ponyatiye "kut"i eqo prinadlejnost u tyurkov Sibiri i Sredney Azii //" Etnoqrafiçeskoe obozreniye", № 6, s. 84-92.

Seyidov, M.(1983). Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: "Yazıçı"

Tanyu, H. (1986), İslamlıktan önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları

С.Ю. МАМЕДОВА

Национальная Академия Наук Азербайджана, Баку

НЕОЛОГИЗМЫ В СОВРЕМЕННОЙ ПРЕССЕ

Аннотация. Статья посвящена проблеме функционирования и использования неологизмов в средствах массовой информации Азербайджана. Как известно, выдвижение нового понятия, создание новых слов, переход слов в пассивную лексику, архаизация слов происходят на основе конкретных законов и правил языка. Новое понятие в различных областях науки и техники находит свое выражение в научных статьях и материалах. Несомненно, средства массовой информации играют важную роль в широком распространении новых слов среди носителей языка, их популяризации и регулировании в соответствии с нормами языка. Такое распространение новых слов с помощью средств массовой информации формирует отношение к слову. Если количество источников употребления и пользователей этого слова увеличивается, то это слово усваивается.

Abstract. The article is dedicated to the problem of function and employment of neologisms in mass media of Azerbaijan.

It is well-known that nomination of new notion, creation of new words, transition of words to the passive vocabulary,archaization of words take place on the basis of concrete law and rules of the language. New notion in the different fields of science and technology finds expression in scientific articles and materials.

Undoubtedly mass media play an important role in wide spreading of new words among native speakers, their popularization and regulation according to the norms of the language. Such spreading of new words by means of mass media forms the attitude to the word. If the number of the sources of use and users of this word increases, this word is assimilated.

Ключевые слова: средства массовой информации, пресса, на современном этапе, тенденция, глобализация, интеграция, словообразование, номинация, термины, неологизмы, новое понятие, нормализация, нормы, экстралингвистические и интралингвистические факторы, заимствованные слова, самостоятельность, официальный язык государства, лексика, словарный запас, система.

Keywords: mass media, press, at the present stage, tendency, globalization, integration, word-formation, nomination, terms, neologisms, new notion, normalization, norms, extra-and intralinguistic factors, loan-words, independence, official language of the State, vocabulary, word stock, system.

Цель нашей исследовательской работы – узнать подробнее, что такое неологизмы, их происхождение и употребление в современном Азербайджанском языке. Чтобы достичь этой цели, нам понадобится исследовать средства массовой информации, так как в них постоянно появляются новые слова.

Лексика Азербайджанского языка постоянно пополняется, обогащается, обновляется. Слова исчезают, выходят из употребления, другие, наоборот, появляются, начинают активно использоваться носителями языка.

Лексический запас языка может обогащаться разными путями. Например, в определенные периоды развития государства в его языке появляется значительное количество заимствованной лексики, что наблюдается в Азербайджанском языке. Однако основным источником пополнения словарного запаса является не заимствование, а образование новых лексических единиц на базе родного языка путем использования разных способов словообразования.

Неологизмы – это новые слова общенародного языка. Значительные события общественной жизни, научно-технические открытия способствуют порождению целых серий неологизмов. Неологизмом слово остается до тех пор, пока новизна его ясно ощущается говорящими. Как только слово становится достаточно употребительным, оно переходит в активный словарный запас.

Неологизмы могут быть образованы по имеющимся в языке моделям, заимствованы из других языков, появится в развития новый значений у уже известных слов. Перемены, происходящие в обществе, отображаются, прежде всего, в средствах массовой информации. Можно сказать, что в первую очередь неологизмы появляются в прессе. Это определяет актуальность темы нашей статьи.

В прессе новые слова выполняют ту же функцию, что и в языке в целом. Они обозначают новые явления и иногда служат для придания образности журналистскому тексту.

Глобальные изменения в языке происходят в определенной последовательности и в данном процессе определенные функции выполняют внутренние закономерности языка. Язык, достигший определенного уровня развития и имеющий сложившиеся и устоявшиеся нормы, стили, может сохраниться на всех своих уровнях. Несмотря на это, интенсивность происходящих в обществе изменений служит причиной активизации определенных процессов в языке печати. Такая интенсивность обусловливает сознательное вмешательство в язык. Г.Магеррамли, пытаясь внести ясность в этот аспект, пишет: «Основная проблема в языковой политике – выбор форм существования языка, конкретных языковых единиц в определенных коммуникативных целях. В связи

с этой политикой возникает проблема сознательного вмешательства в развитие языка, и в этом процессе важную роль играют средства массовой коммуникации» [Магеррамов, 2004: 123].

После приобретения Азербайджаном независимости в общей панораме языковых связей вновь произошли изменения. На этот раз не было реальных условий для возникновения арабско-персидских языковых связей. В связи с нормализацией азербайджанского литературного языка не было никакой необходимости в новых арабских и персидских словах, не «вмещающихся» в его нормы. В первые годы независимости усиливается вытеснение из языка слов, заимствованных из русского языка, а также употребляющихся в языке слов арабско-персидского происхождениии тенденция замены их заимствованными из турецкого языка словами. Обогащение азербайджанского языка за счет слов из родственного турецкого языка может расцениваться, с одной стороны, как положительная тенденция, с другой же стороны, – как к крайность. Таким образом, в первые годы независимости наблюдаются такие две тенденции, как замена заимствованных слов арабско-персидского и русского происхождения в словарном составе азербайджанского языка турецкими словами и сохранение нормализовавшийся до приобретения независимости лексической системы азербайджанского языка.

Однако согласно требованиям времени ускорение процесса заимствования, формирование азербайджанско-английских языковых связей обусловили возникновение еще одной тенденции. В действительности, это – не тенденция, а процесс, связанный с номинацией новых понятий и глобализацией, происходящей в мире. И в этом процессе ведущая роль принадлежит СМИ, в частности, печати.

Одной из проблем в языке печати, вызывающих наибольшую обеспокоенность, является чрезмерная свобода в употреблении заимствованных слов. «Без всякой на то надобности в азербайджанский язык в большом количестве проникают иностранные слова (ремикс, имиджмейкер, провайдер, актив, координатор, интеллигент, дискредитация, пропаганда, фактор, интервью, реестр, критик, стиль, формула, копировка, контекст и др.). Порой невозможно даже определить, из какого именно языка заимствованы слова» [Ахундов, 2003: 78].

Послевосстановления Азербайджаном независимости азербайджанский язык вступил на новый этап развития. Характерные особенности начальной стадии данного этапа – расширение сети демократических преобразований, устранение цензуры из печати, увеличение числа органов печати, количественные изменения в ряду журналистов, усиление тенденций национализации языка.

Новый этап послужил причиной изменений в лексической системе языка под влиянием как экстра, - так и интралингвистических факторов. Во время этих изменений в лексической системе азербайджанского языка проявились такие тенденции.как замена ранее заимствованных из русского, персидского, арабского и других языков слов словами азербайджанского языка, словами, созданными за счёт внутренних возможностей языка, заимствование слов из турецкого языка. Возросла роль печати в формировании, употреблении и нормализации новых слов. В период независимости расширились области использования азербайджанского языка. Использование азербайджанского языка в новых областях обусловило ускорение процесса номинации понятий, относящихся к данным областям, и связанного с этим словообразовательного процесса.

После восстановления Азербайджаном независимости началась интеграция страны в мировое содружество и дальнейшее её ускорение. Возросла потребность в номинации терминов и понятий, употребляющихся в официальных документах, в связи с интеграцией в международный мир, глобализацией, государственностью, международными отношениями, международным правом, и решение данной проблемы обусловило обогащение словарного состава за счет как внутренних возможностей языка, так и заимствованных слов.

Например, язык вошли некоторые политические термины английского происхождения, например, спикер – председатель парламента, инаугурация – церемония вступления в должность президента страны, рейтинг – оценка.

В связи с широким распространением компьютеров вошли в Азербайджанский язык слова – термины, связанные с компьютерной техникой, например, сайт – местоположение, местонахождение, файл – досье, дело, регистратор.

Названия некоторых бытовых предметов. Так, в последнее время прочно вошли в нашу жизнь предметы, а в язык – обозначающие их наименования: миксер – смешивающий аппарат или прибор; тостер – приспособление для поджаривания;

Спортивные термины, а также названия некоторых игр или видов спортивных занятий, ставших модными и популярными в последнее время, например: боулинг – игра в шары, байкер – велосипедист; фитнес – быть в форме.

Названия некоторых явлений музыкальной культуры, культуры вообще, например, хит – популярная песня; сингл – песня, записанная отдельно; имидж – образ; дизайн – оформление;

Названия некоторых профессий, рода деятельности, например, секьюрити – охрана, защита; провайдер – поставщик; киллер – профессиональный убийца; рекетир – вымогатель;

Термины, употребляемые в косметологии: лифтинг – подтяжка; пилинг – чистка лица.

Часто встречаются в языке газет – секондхенд; паркинг – стоянка; имиджмейкер – тот кто разрабатывает имидж; кастинг – отбор; тендер – конкурс; лизинг – долгосрочная аренда машин.

По итогам нашей статьи, можно констатировать тот факт, что в последние годы, как и ранее, образование неологизмов обусловлено изменением общественно-политических условий, государственного и экономического устройства, культурным сближением разных стран и научно-техническому прогрессу.

Все эти процессы продолжают свое существование в современном обществе. Поэтому лексика языка как изменялась, так и будет изменяться. В конечном счете в языке закрепятся только самые удачные неологизмы.

Практическая ценность нашей статьи состоит в том , что понимание истоков новой лексики и причин заимствование поможет в дальнейшем более адекватно как использовать ее, так и воспринимать, и оценивать ее употребление в прессе.

Особенно нужно отметить упомянутую в нашей статьи в нашей статьи важность понимания контекста для адекватного истолкования семантики неологизмов.

ЛИТЕРАТУРА

Ахундов А.А. Язык и литература. Баку: Гянджлик, 2003. – 660 с.

Габибова С.Ю. Язык прессы / [Ред.Мамедов М.Б.]. Баку: Нурлан, 2002. – 116 с.

Магеррамов Г. Язык и массовая коммуникация. Баку: Гянджлик, 2004. – 201 с.

Мамедова С.Ю. СМИ и язык / [ред.кол.Мамедов И.О., Эфендиева Т.А., Алиева С.Р.]. Баку: Наука и образование, 2009. – 128 с.

Страмной А.В. Газетный текст как источник неологизмов: Автореф. дис. …канд. филол. н. Волгоград, 2007. – 22 с.

Попов Р.Н. Новые слова на газетной полосе // РЯГИ, 1993, №4. С.15-16.

Б.К. МИННУЛЛИН
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ТЕКСТАХ ТАТАРОЯЗЫЧНОЙ АРАБОГРАФИЧЕСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ МЕЖРЕВОЛЮЦИОННОГО ПЕРИОДА 1905 – 1917 гг.

Аннотация. Категория падежа имен существительных в текстах газет«Борхане таракки», «Вакыт» и «Кояш» характеризуется наличием смешанного типа склонения. Здесь присутствуют аффиксы, характерные для кыпчакских и огузских языков. Огузские формы наиболее активны в текстах газеты «Борхане таракки».

Abstract. The category of case of nouns in the texts of the newspapers "Borkhane tarakki", "Vakyt" and "Koyash" is characterized by the presence of a mixed type of declension. There are affixes that are typical for Kipchak and Oguz languages. Oguz forms most active in the texts of the newspaper "Borkhane tarakki".

Ключевые слова: старотатарский литературный язык, периодическая печать, язык газеты, имя существительное, падежная система, огузские грамматические формы.

Keywords: old Tatar literary language, periodical press, newspaper language, noun, case system, Oguz grammatical forms.

Как известно, начало XX века, в плане развития старотатарского письменного литературного языка и его дальнейшего преобразования в татарский национальный литературный язык, определяется в качестве одной из ключевых временных точек. Данный факт был обусловлен общественно-политическими и экономическими изменениями, которые привели к росту национального самосознания у народов, проживающих на территории Российской империи. Рост национального самосознания, в свою очередь, приводит к необходимости организации национальной периодической печати. В результате, в межреволюционный период 1905 – 1917 гг., на территории России издается свыше 120 наименований газет и журналов на татарском языке. В этот период татарский национальный литературный язык формируется, наряду с текстами литературных произведений, в том числе и на страницах татарской периодической печати.

Функционирование старотатарского письменного литературного языка в рассматриваемый период хорошо иллюстрирует употребление имен существительных в текстах газет«Борхане таракки», «Вакыт» и «Кояш», издававшихся, соответственно, в Астрахани, Оренбурге и Казани. В текстах газет зафиксировано использование смешанного типа склонения, где присутствуют аффиксы, характерные как для кыпчакских, так и для огузских языков. В частности, наличием смешанного типа склонения характеризуются притяжательный, направительный и винительный падежи.

Притяжательный падежв текстах газет «Вакыт» и «Кояш», как правило, оформляется с помощью аффикса *-nyŋ/-neŋ,* который характерен для современного татарского литературного языка (*komitet**nyŋ**, mirza**nyŋ**, mäsälä**neŋ*** и т.д.). Редко в текстах газеты«Кояш» при оформлении притяжательного падежа имен существительных употребляетсяаффикс *-yŋ/-eŋ*, свойственный для огузо-турецкого варианта старотатарского литературного языка конца XIX – начала XXвв.: *Bu mäcles jalŋyz mäktäb wä **mädräsäläreŋ** islaxy mäsäläse müzakäräse wä jäki program tärtib idelmäse öčen wäli cänablärenеŋ röxsätilä japylmyš ber mäclesder* («К.», 1916, № 928, «Кырым идарә руханиясендә мөһим мөшәвәрә мәҗлесе») 'Данное собрание – это собрание, проведенное с разрешения господина вали только для обсуждения вопросов реформирования школ и медресе либо упорядочения их программ'. Между тем, регулярное употребление аффикса *-yŋ/-eŋ* для обозначения притяжательных и определительных отношений является одной из характерных особенностей, отличающих язык газеты «Борхане таракки» от языка газет «Вакыт» и «Кояш»: *Rumiledä **ğosmanlylaryŋ** hič berwaqyträxätlekkürmädeklärehäpBolğarstanarqasyndadyr* («Б.т.»,1911, № 145, «Румиле – Болгарстан») 'Османцы никогда не видели спокойствия в Румелии только из-за Болгарии'.

В настоящее время такой вариант оформления притяжательного падежа характерен для тюркских языков огузской группы – азербайджанского, туркменского, турецкого, гагаузского [Исслед. по срав. грам., 1956: 48]. Кроме того, аффикс *-yŋ/-eŋ* обнаруживается в тюрко-татарских текстах письменных памятников периода Волсжкой Булгарии [Татар әдәби теле..., 2017: 53] и в некоторых художественных произведениях, оформленных на старотатарском литературном языке конца XIX – начала XXвв. [Бәширова, 2008: 58-63].

Направительный падеж в текстах газет оформляется, как правило, подобно современному состоянию татарского литературного языка, с помощью аффиксов *-ğa/-gä, -qa/-kä* (*xalyq**qa**, jer**gä**, čara**ğa*** и т.д.). В текстах газеты «Борхане таракки», зафиксировано регулярное оформление направительного падежа, в том числе, и посредством аффикса *-a/-ä*: *Šul keše bu **könä** qadär… ber kapejka ulsa da iğanä aqčasy göndärdege juqdyr* («Б.т.», 1911, № 145, «Дикъкать кирәк») 'До сегодняшнего дня этот человек… не вложил в пожертвования ни единой копейки'. При этом, если основа слова оканчивается на гласный звук, вместо аффикса *-a/-ä*употребляется аффикс*-ja/-jä*: *Ütenämen – miŋa iltifat itmäskä, läkin bar iltifatyŋyzny Keller **äfändejä** saryf idärseŋez* («Б.т.», 1906, № 30) 'Умоляю – не обращайте на меня внимания, но все ваше внимание направьте на товарища Келлера!'. Употребление данного варианта аффикса направительного падежа в текстах газет «Вакыт» и «Кояш» получило ограниченное распространение.

На сегодняшний день функционирование аффикса *-a/-ä*характерено для ряда тюркских языков огузской группы – для современного азербайджанского, туркменского, турецкого и гагаузского языков [Исслед. по срав. грам., 1956: 51]. Между тем, употребление данного аффикса являлосьхарактерной особенностью произведений некоторых классиков татарской литературы рубежа XIX–XX вв., среди которых М. Акъегет, Ф. Карими, Р. Фахретдинов [Бәширова, 2008: 64–69].

При оформлении винительного падежа у имен существительных в текстах газет «Вакыт» и «Кояш» используются, как правило, аффиксы *-ny/-ne*, характерные для современного татарского литературного языка (*xökümät**ne**, süzlär**ne**, xäbär**ne*** и т.д.).

Однако характерной особенностью текстов газеты «Борхане таракки» является параллельное употребление и аффикса винительного падежа *-у/-е*, свойственного для некоторых языков юго-западной группы (туркменский, азербайджанский, кумыкский, гагаузский и турецкий языки) и частично для якутского [Исслед. по срав. грам., 1956: 52]: *Äğzalarsajlau säğat 11 dänbašlanačaqdyr***biletlary***onytmyjasyŋyz* («Б.т.», 1906, № 54, «Мөһим игълан») ‘Выборы начнутся в 11 часов, не забудьте свои билеты’.

Следует отметить, что имена существительные в винительном падеже, оформленные при помощи аффиксов *-у/-е*такжеобнаруживаются в некоторых тюрко-татарских письменных памятниках разного периода [Татар әдәби теле..., 2017: 56, 125, 204, 255, 380]. В настоящее время данная форма винительного падежа сохранилась в диалектах татарского языка [Тат.грам., 1997: 51].

В преобладающем большинстве, в текстах газет «Вакыт» и «Кояш», также как и в современном татарском литературном языке, к существительным с аффиксом принадлежности третьего лица для оформления винительного падежа добавляется аффикс *-n* (*floty***n**, fraksijasy**n** и т.д.).Однако в редких случаях в текстах данных газетах обнаруживаются имена существительные с аффиксом принадлежности третьего лица в винительном падеже, оформленные посредством аффикса *-ny/-ne*, характерного для огузированного варианта татарского литературного языка начала XX века:*ŠulsäbäblejaŋyTörkijäneŋ iŋ berenčewazyjfasy äcnäbilärmödaxaläseneŋ* ***julyny****beterergä tyryšu*(«В.», 1909,№ 470, «Яңы Төркия вә солтанның тәхет хатбәсе») ‘По этой причине главной обязанностью новой Турции является попытка пресечь иностранное вмешательство’. Между тем, в текстах газеты «Борхане таракки» употребление данного варианта обнаруживается регулярно: *Dumanyŋ äwälge wäkile Ğarif Badamšin* ***cänäblärene*** *aristavajt itkänlär* («Б.т.», 1906, № 56, «Русия хәбәрләре») ‘Арестован предыдущий член Думы, господин Гариф Бадамшин’.

Как видно из приведенного материала, в плане употребления огузских грамматических элементов особенно отличается падежная система имен существительных, функционирующих в текстах газеты «Борхане таракки». С одной стороны, это объясняется отдаленностью Астрахани, где издавалась указанная газета, от духовного, национального и религиозного центра татар – Казани. Кроме того, Астрахань начала XX века – это территория, где пересекались разные тюркские народы, что могло иметь влияние и на развитие языка местного татарского населения в плане склонности к употреблению традиционных общетюркских языковых форм. В частности, нельзя исключать и влияние на язык местного татароязычного населения, а следовательно и на язык газеты «Борхане таракки», южного диалекта крымско-татарского языка, а также османско-турецкого языка через крымско-татарское посредство.

ЛИТЕРАТУРА

Бәширова И.Б. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теле: жанр стильләре, аерым грамматик категорияләрдә норма һәм вариантлылык. Казан, 2008. – 340 б.

Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 336 с.

Татарская грамматика: в трех томах. Т. 2. Морфология. Казань: Таткнигоиздат, 1997. – 397 с.

Татар әдәби теле тарихы (XIII – XX йөз башы) / И.Б. Баширова, Ф.Ш. Нуриева, Э.Х. Кадыйрова, Р.Ф. Мирхаев; фәнни ред. Ф.М. Хисамова. Казан: ТӘҺСИ, 2017. – II т.: Морфология. Грамматик категорияләрнең структур-субстанциональ үзенчәлеге һәм функциональ-стилистик мөмкинлекләре: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык. – 888 б.

Р.Р. МИҢНЕМУЛЛИН, Т.Ш. ГЫЙЛАҖЕВ
Казан федераль университеты, Казан

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ ӘСӘРЛӘРЕНЕҢ АКАДЕМИК НӘШЕРЕ

Р.Р. МИНЕМУЛЛИН, Т.Ш.ГИЛАЗОВ
Казанский федеральный университет, Казань

АКАДЕМИЧЕСКОЕ ИЗДАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению истории академического издания произведений Г. Тукая. Автором было изучено история издания научных произведений Г. Тукая, а также проблемы, возникшие при издании данных научных произведений. В статье представлены работы многих ученых, таких как Джамал Валиди, Фатих Сайфи-Казанлы, Якуб Агишев, Хай Хисматуллин и др. В работе особое внимание уделяется на научные издания, вышедшие после смерти поэта.Отдельные положения и результаты данной статьи могут быть использованы при написании методических пособий по творчеству Г. Тукая, при определении научной концепции отдельных аспектов науки Тукая.

Abstract. This article is devoted to scientific publications of the works of G. Tukay. The author studied the history of publishing scientific works of G. Tukay, as well as the problems that arose during the publication of these scientific works. The article presents the works of many scientists, such as Jamal Validi, Fatih Saifi-Kazanli, Yakub Agishev, Hai Khismatullin, etc. The work pays special attention to scientific publications published after the death of the poet. Certain provisions and results of this article can be used when writing methodological manuals on the work of G. Tukay, when defining the scientific concept of certain aspects of Tukay's science.

Ключевые слова: Габдулла Тукай, академическое издание, поэт, принципы, стихи, социальные и культурорлогические условия.

Keywords: GabdullaTukay,academic publication, poet, principles, poems, social and cultural-logical conditions.

Габдулла Тукай әсәрләренең төзелү тарихы гаять зур. Әлеге әсәрләрнең һәркайсы зур әһәмияткә ия, һәрберсе тирән эчтәлекле. Үзе исән чагында ук шагыйрьнең 33 китап җыентыгы дөнья күргәнлеге билгеле. Күп язмалары, аеруча публицистик һәм сатирик әсәрләре “Уклар”, “Фикер”, “Әлислах”, “Яшен”, “Ялт-йолт” кебек газета һәм журнал битләрендә басылып, безнең көннәргә дә килеп җиткән. Габдулла Тукай үзенең әсәрләрен җыеп, аларны туплап җыентык итеп чыгаруны көн тәртибенә куя. Ләкин бик иртә үлеп китү сәбәпле, әлеге эш ахырына кадәр җиткерелмичә туктап кала. Шул сәбәпле шагыйрьнең күп фәнни басмалары аның вафатыннан соң дөнья күрә башлый. Җамал Вәлиди, Фатих Сәйфи-Казанлы кебек күп кенә галимнәр Габдулла Тукай иҗатын аның вафатыннан соң дәвам итә башлыйлар. Шуңа да карамастан аның күп кенә язмалары фәнни яктан өйрәнелмәгән. Билгеле булганча, шагыйрь үзенең күп

шигырьләрен төрле псевдонимлар астында чыгара. Шулай ук замана җилләре аркасында бик күп язмалары югалган. Бүгенге көндә әлеге язмаларны табып, барлап аларны нәшер итеп чыгару өстендә зур эшләр алып барыла.

Г. Тукай әсәрләрен фәнни нәшерен һәм аның «академик басма»сын әзерләү юнәлешендә берничә омтылыш ясала. Аларның һәркайсы фән күзлегеннән караганда да, классик әсәрләрне популярлаштыру ягыннан да шактый зур адым булып тора. XX гасыр ахырында илебезнең иҗтимагый тормышында килеп чыккан кискен үзгәрешләр әдәбиятыбызның үткәнен бернинди чикләүләрсез өйрәнү, әдәби мирасыбызны тулы рәвештә халыкка кайтару мөмкинлеген бирде.

1939 нчы елда оешкан Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты (хәзер: Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һм сәнгать) фәнни-тикшеренү институты классикларның мирасын җыйнап, фәнни-текстологик яктан өйрәнү, ягъни күптомлыклар әзерләү эшен башлап җибәрә. Беренче эш итеп, Тукай әсәрләрен күптомлы Академик басма итеп әзерләүгә керешелә.

Г. Тукайнын вафатына 25 ел тулу көнен билгеләп үтү максатында, Татарстан хөкүмәте комиссиясе Татгосиздатка "Татарстан Язучылар союзы белән берлектә кыска вакыт эчендә Г.Тукай әсәрләренең академик басмасын чыгару эшен тапшырырга» дигән карар чыгарганнан соң, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих фәнни-тикшеренү институты шагыйрьнең икетомлык академик басмасын төзүне планга кертә [URL: http://gabdullatukay.ru/works/poem/6-tomlygy-turynda/zofer-remiev-shagyjrnen-kuptomly-basmalary/ (мөрәҗәгать итү вакыты: 13.09.2020)]. Әмма әлеге эшкә тиешле әзерлек җитмәү сәбәпле, бу басма Академик басма дәрәҗәсендә эшләнә алмый. Җыентык ике томлы булып, 1943 нче һәм 1948 нче елларда басылып чыга.

Ике томлык җыентыкны әзерләү эше Якуб Агишев һәм Хәй Хисмәтуллинга тапшырыла. Сугыш елларында дөнья күргән 1 нче томда (1943) Габдулла Тукайның барлык шигъри әсәрләре хронологик тәртиптә бирелә һәм балалар өчен язылган текстлар махсус бүлектә тәкъдим ителә.

1948 нче елда басылган томда проза әсәрләре 4 бүлеккә тупланып бирелә:

1) автобиографик очерклар, истәлекләр һәм хатлар (китапта барлыгы 13 хат);
2) иҗтимагый-политик һәм әдәби-критик мәкаләләр;
3) хикәяләр, фельетоннар һәм памфлетлар;
4) мәсәлләр һәм дидактик материаллар.

Ике томлык «Габдулла Тукай. Академик басма» дип атала. Әлеге ике томлыкка әлеге исемне бирү турында төрле бәхәсләр куба. Әдәбият тармагы галимнәренең китапның төзелеше, тулылыгы, әсәрләрнең һәм комментарийларының бирелеше ягыннан караганда, "Габдулла Тукай. Академик басма" исеменә туры килерлек материаллар бирелгәнме дигән сораугa җавап эзлиләр. Бу турыда дәлилле фикерне «Әдәбият чыганаклары белеме» (1998) дигән монографиясендәге «Ике томлыкның үзенчәлекләре» исемле мәкаләсендә Нил Юзиев язып чыга. Ул, архив материалларын да өйрәнеп, әлеге басманың төзелү, редакцияләнү тарихын ачыклый һәм «Тукайның ике томлыгы «академик тулы җыентык» дип аталса да, чынында, ул будәрәҗәгә күтәрелә алмый. Моның өченәле Тукай әсәрләренең текстологиясе өстендә фәнни эшләрнең җитәрлек дәрәҗәдә алып барылмавы комачаулый. Шуңа да ул гадәти фәнни басма дәрәҗәсендә кала. Бу басма тибы да Институт галимнәре өчен әһәмиятл еказаныш булуын әйтергә кирәк. Шушы басма белән Институтта классикларны текстологик әзерләү буенча фәнни традицияләр салына башлый» [Юзиев, 1998: 61] дигән нәтиҗә

чыгара. Алга таба, 1955–56 нчы елларда – беренче дүрт томлыгы, 1975–77 нче елларда икенче дүрт томлыгы дөнья күрә. Тукайның 100 еллык юбилее уңае белән биш томлы итеп әзерләнә.

XX гасырның 90 нчы елларыннан соң башланган үзгәрешләр нәтиҗәсендә, классикларның күптомлыкларын яңадан барларга, билгеле яки ниндидер сәбәпләр аркасында кыскартуларга дучар булган, яки бөтенләй төшерелеп калдырылган әсәрләрне торгызырга, аларны һәртөрле идеологиядән азат итеп, обьектив бәя бирергә мөмкинлек туа. Беренче Академик басма әзерләү эше дә Габдулла Тукай томлыкларыннан башлана. Тукайның әлеге басмасын алтытомлы итеп әзерләү һәм Академик басма дәрәҗәсендә эшләү максат итеп куела. Габдулла Тукайның 125 еллыгына 1–2 томнары, 130 еллыгына 3–5 томнары дөнья күрәләр. Бу томнар Академик басма таләпләре нигезендә эшләнә. Текстлар шул чорга хас язылышлар, тел-стиль үзенчәлекләре сакланган хәлдә урнаштырыла. Текстлар сакланган хәлдә, тел һәм стиль, шулай ук язылышның шул чор өчен хас булган үзенчәлекләрен саклап урнаштырыла. Барлык әсәрләре, бернинди идеологик чикләүләргә буйсынмыйча, бергә тупланып бирелә. Ул төзегән җыентыклар, аңа кагылышлы материаллар шулай ук аерым том буларак лаеклы урын алалар. Нәтиҗәдә, шагыйрьнең 6–7 шигыре, 45ләп мәкаләсе, 2 хикәясе һәм ул төзегән бер җыентыгы да күптомлыкларда беренче мәртәбә дөнья күрәләр.

Габдулла Тукай «Әсәрләр»енең алты томлы Академик басмасының алтынчы томын эшләү барышында табылган берничә әсәр «Өстәмә материаллар» бүлегенә урнаштырыла. Шуларның арасыннан «Кәфәштатыюш» имзасы белән язылган «Казандан Думага телеграм» мәкаләсе икетомлык «Габдулла Тукай. Академик басма»сының икенче томына (1948) һәм беренче дүрт томлык «Габдулла Тукай. Әсәрләр»енең өченче томына (1956) берникадәр кыскартылып урнаштырылса, «Бичура» имзасы белән басылган «Нәҗип Ломовой шигырьләре» исемле мәкаләсе беренче дүрт томлыкның өченче томына (1956) кертелә. Әлеге мәкаләләр 1975–1977 нче һәм 1985–1986 нчы елгы басмалардан чыгарылган. Ә менә өч әсәре Тукай томлыкларына беренче мәртәбә урнаштырыла. Беренчесе – «Дүнә вә Мишә» исемле мәкалә. Язма «Фикер» газетасының 1907 елгы 2 апрель (13 нче) саны кушымтасында «Күрдегезме? шигыре белән бергә урнаштырылган. «Шүрәле» имзасы шигырьдән соң куелган. Бу мәкалә Тукайныкы булуына бер дә шик тудырмый. Беренчедән, шагыйрьнең ике әсәрен янәшә куеп, бер имза белән имзалау очраклары бар. Икенчедән, Тукайның «Дин вә мәгыйшәт» журналын мыскыллап «Дүнә вә Мишә» дип атавы аның «Гөмберрт» имзасы белән басылган «Динчеләр куаныштылар» исемле мәкаләсендә дә күзәтелә [Сәйфи-Казанлы, 1929: 235]. Өченчедән, мәкаләдән соң урнаштырылган «Күрдегезме?» шигырендә дә «Дин вә мәгыйшәт» журналы телгә алына. Кызганычка каршы, алтынчы томны әзерләү барышында, «Фикер» газетасының 13 саны кушымтасы табылмый.

Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана торган Габдулла Тукай фондында әлеге мәкаләнең 1953 елдаХ. Хисмәтуллин күчергән кулъязмасы саклана [Габдулла Тукай и тюркский мир, 2016: 123]. Ни өчендер Х. Хисмәтуллин һәм Я. Агишевлар төзегән беренче дүрт томлыкның 1 нче томына (1955) бары тик «Күрдегезме?» шигыре генә урнаштырылган. Мәкалә кыскартылып күчерелүгә карамастан, фикер бөтенлеген югалтмаган. Шуңа күрә дә мәкаләнең текстын томга бирергә кирәк дип табыла.

Йомгак ясап әйткәндә, Габдулла Тукай иҗатын өйрәнү төрле яссылыктан алып барыла. Әлеге теманы күп татар галимнәре үзләренең фәнни эшчәнлекләрендә яктырта. Габдулла Тукай тормышы белән бәйле булган истәлекле көннәр уңаеннан уздырылган фәнни-гамәли чыгышларның җыентыклары ел саен диярлек басыла.

ӘДӘБИЯТ

Габдулла Тукай и тюркский мир: материалы международной конференции, посвященной 130-летию со дня рождения Г.Тукая / сост. Ф.Х. Миннуллина, А.Ф. Ганиева. Казань: ИЯЛИ, 2016. – 484 с.

Г. Тукай әсәрләре. 1 том / төзүчесе Ф. Сәйфи-Казанлы. Казан: Яңалиф, 1929. – 176 б.

Юзиев Н. Источники по татарской литературе: (Обзор лит. наследия, исслед. теорет. и практ. проблем) / Акад. наук Татарстана, Ин-т яз., лит. и истории им. Г. Ибрагимова. Казань: Мысль, 1998. – 175 с.

URL: http://gabdullatukay.ru/works/poem/6-tomlygy-turynda/zofer-remiev-shagyjrnen-kuptomly-basmalary/ (мөрәҗәгать итү вакыты: 13.09.2020).

Х.Й. МИҢНЕГУЛОВ
Казан федераль университеты, Казан

ФИН ИЛЕНДӘ КӘРӘКӘШЛЕ КЫЗЫ (ГӘҮҺӘР ТУГАНАЙ)

Х.Ю. МИННЕГУЛОВ
Казанский федеральный университет, Казань

О ПОЭТИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ ГАУХАРА ТУГАНАЙ (ФИНЛЯНДИЯ)

Аннотация. Татарское словесное искусство XX века существовала и развивалась не только в России, СССР, но и в Зарубежье, в том числе в Финляндии. Одним из представителей татарской эмигрантской литературы является Гаухар Туганай (1911—1998). В статье профессора Х.Ю. Миннегулова освещаются жизненный путь и творчество этой поэтессы.

Annotation. Tatar verbal art of the twentieth century existed and developed not only in Russia, the USSR, but also abroad, including Finland. One of the representatives of Tatar emigrant literature is Gaukhar Tuganay (1911-1998). The article by Professor H.Y. Minnegulov highlights the life and work of this poetess.

Ключевые слова: татарские эмигранты в Суоми и их литература; Гаухар Туганай — уроженка деревни Каракашле Ютазинского района; автор поэтических сборников; ностальгия по родине; доминирование татарской тематики; поэтический мир автора.

Keywords: Tatar emigrants to Suomi and their literature; Gaukhar Tuganay — a native of the village of Karakashle in the Yutazinsky district; author of poetry collections; nostalgia for the Motherland; the dominance of Tatar themes; the author's poetic world.

...Чит илләрдә яшәү читен хәл ул,
Йөзләрне саргайтты сагышы
Туган илем калды бик еракта,
Алсуланып кояш чыккан якта [Туганай, 1970: 68]

Мөһаҗәрәттәге милләттәшләребез, чит мәмләкәтләрдәге татар әдәбияты һәм матбугаты хакында сүз чыкканда күпләр иң әүвәл Финляндияне атый. Моның үзенә күрә ныклы нигезе дә бар. Бердән, бу ил — йөз елдан артык Рәчәй империясе составында яшәп, Октябрь инкыйлабыннан соң бәйсезлек алган күрше дәүләт. Ул элек-электән үк татарлар чагыштырмача оешып яшәгән Мәскәү, Петербург, Нижгар, Касыйм төбәкләре белән аралашып тора. Балтыйк флотында милләттәшләребезнең хезмәт итүе дә мәгълүм. Финляндиядәге татарлар хакында Гәүһәр Туганайның «Безнең тормыш корылышы» [1: 72] әсәрендә дә кайбер мәгълүматлар бар: «Моннан берәр гасыр элек мишәр бу җиргә килгән. Төрле кием-салымлыклар» метрлап сатып йөргән; Тора-бара юллар табып, гаиләләре дә килгән». Икенчедән, бу мәмләкәттә кавемдәшләребезнең төпләнеп гомер итә башлауларына инде ярты гасыр ярымнан артык вакыт узып китте. Алар, гәрчә сан ягыннан бик аз булсалар да, милли үзлекне саклауда башка илләрдәге һәм төбәкләрдәге милләттәшләребезгә үрнәк рәвешендә дә карала. Моңа биредәге татарлар, иң беренче чиратта, телне, динне, моңны, гореф-гадәтләрне саклау, чагыштырмача бердәмлек, шактый гына китаплар, гәҗит-журналлар чыгару аша ирешәләр. Татар дөньясының мәркәзе Казан белән дә традицион бәйләнешләре көчле.

Финляндиядәге (Суомидагы) кавемдәшләребезнең иң зур күпчелеге үзләренең килеп чыгышы, нәсел-нәсәбләре белән Нижгар (Сергач) яклары, тагын да төгәлрәк әйткәндә, Яңапар (Актук) авылы белән бәйле. Бу хакта аларның бик күп язмалары бар. Үзе дә шушы авылда туып үскән, 15 яшендә Суомига күчеп килгән Хәсән Хәмидуллланың (1900—1988) «Яңапар тарихы» китабында (1954) [Хәмидулла, 1954] Финляндиядәге милләттәшләребез, аларның асыл ватаннары хакында шактый тулы мәгълүматлар бәян ителә. Биредәге каләм әһелләренең дә зур өлеше еш кына үзләрен «Нижгар мишәре» дип саный. Әмма моннан чыгармалар да бар. Шундыйларның берсе Гәүһәр Туганай (15. 10. 1911 — 4. 02. 1998)*. Ул чыгышы белән исеме җырларда яңгыраган, берничә билгеле затны (Мирфатыйх Зәкиев, Фәһимә Хисамова, Әнвәр Шәрипов һ. б.) биргән, атаклы Кәрәкәшледән. Элек Самара губернасының Бөгелмә өязенә кергән бу авыл хәзер Татарстанның Ютазы районы составында.

Истәлекләрдән булачак шагыйрәнең әтисе Нигъ мәтулла һәм әнисе Гайниҗамалның уртача хәлле, чагыштырмача укымышлы, абруйлы кешеләр булуы күренә. Гаиләдә китап үзенә лаеклы урынны били. Авылда электән үк билгеле мәдрәсә эшли. Гәүһәр шул уку йортында, бераздан аның нигезендә ачылган мәктәптә белем ала. Бу — бик тә катлаулы, болгавыр еллар: инкыйлаб дулкыннары, аклар-кызыллар, илдәшләр сугышлары... Тормыш кырмыска оясы кебек кайный. Тиз арада боларга коточкыч ачлык афәтләре килеп кушыла. Ул безнең әдәбиятта, аеруча Г. Ибраһимов, М. Гафури, Ф. Әмирхан әсәрләрендә шактый калку гәүдәләнеш тапкан. Соңрак булса да, аларга Гәүһәр Туганай да килеп кушыла. Аның «Бала вакытымдагы хакыйкый хатирә» исемле язмасында [Туганай, 1970: 76—80] ачлык чорның шактый гына аянычлы күренешләре тасвирлана. Шагыйрә аны үз язмышы, үз гаиләсе, үз төбәге мисалында сурәтли («Бу хәсрәтне, ди ул, — мин дә күрдем...»), «Газраил гел янымда... торды...», «Үлән орлыклары белән туену» да телгә алына. Ризык эзләп авылдан авылга хәерчеләр йөри. «Илдә эт, мачы калмады»,— ди автор. Әсәрдә Американың азык-төлек белән ярдәм итүе дә искәртелә. Әмма барыбер халык кырыла, «унбишәр» мәетне

* Кабер ташында шагыйрәнең туу вакыты 1907 ел дип күрсәтелгән.

бер кабергә күмәләр. Әсәр ахырында күрше авылдагы дүрт балалы бер гаиләдә кечкенә кызларын пешереп ашау кебек коточкыч хәл дә сурәтләнә...

Мәгълүм ки, 20 нче еллардагы ачлыктан берничә йөз мең милләттәшебез кырыла. Башка җирләргә, илләргә күчеп, качып китүчеләрнең саны да гаять күп. Болар арасында Кәрәкәшленең үсмер кызы Гәүһәр дә бар. Кайбер язмаларда аның туган төбәгеннән Төркиягә килүе искәртелә. Бу мәкаләне язганда без фәкыйрегезгә күренекле милләттәшебез, күптәнге танышыбыз, Хельсинки университеты мөгаллиме Окан әфәнде Таһир белән берничә мәртәбә элемтәгә керергә туры килде**. Аның һәм Гәүһәр апаның кызы Гүзәл ханымның әйтүенчә, булачак шагыйрә этисенең туганы, заманында Буби мәдрәсәсендә укыган Рәйхана ханымның чакыруы буенча әүвәл Финляндиягә килә. Аның бу «һиҗрәте», чикләрне үтүе бик тә авыр булгандыр. Әдибәнең 1962 елда иҗат ителгән «Бала вакытым» шигырендә [Туганай, 1970: 10-13] мондый юллар бар:

Илле яшем үтеп киттем, сагынам туган илне көн дә,
Гомер буе читтә адашсам да, татлы уйлар калды күңелдә.

Бу әсәрдәге сан һәм кайбер башка өстәмә мәгълүматлар Гәүһәрнең Суомига 1922-1923 еллардан да иртә килмәвенә ишарә ясый. Биредә ул берара яшәгәч, Рәйхана апасы һәм җизнәсе белән Төркиягә китә. Кайда яшәве, укуы бик билгеле түгел. Бу мәмләкәттә 3-4 ел торгач, Финляндиягә әйләнеп кайталар. Әүвәл Тирйоки да (Зеленоград. 1939 елдан ул — СССР составында), аннан ил башкаласында гомер кичерә. 1933 елда чыгышы белән Касыйм татарларыннан булган Хәким (1907—1989) исемле кешегә кияүгә чыга. Окан әфәнде аңлатуынча, аның фамилиясе Тәкәнә исеменә нигезләнгән Текенаев рәвешендә була. Финляндиядә ул аны «Туганай» дип үзгәртә. Гәүһәр апабыз үзенә тәхәллүс итеп шул исемне ала. Аларның берничә баласы булуы мәгълүм. Исемнәре бик мәгънәле, үзебезчә, милли: Хәтфә (1934 елгы), Тугры, Гүзәл (1939 елгы, минем яшьтәш), Якты, Зирәк... Боларның кайберләре белән шәхсән үземә дә күреп сөйләшергә туры килде. «Ислам җәмгыяте»ндә секретарь вазыйфаларын башкаручы, ачык күңелле, ярдәмчел Зирәк миңа гыйльми-тикшеренү өчен кирәкле материалларны табуда шактый булышты.

Туганайлар, нигездә, мех сәүдәсе белән шөгыльләнә. Гәүһәр апа да кибеттә эшли. Бу аның шигырьләрендә дә берничә мәртәбә телгә алына. «Үтте еллар» парчасында (1967) ул сату, кибет эшенең авырлыгын да искәртеп куя:

Уен-көлкегә, җырларга калмый һич форсат, вакыт,
Кибеттә утырып торабыз үләксә тиресе сатып.
Кич белән өйгә кайтабыз кара тузанга батып,
Көн буена арып талгач, йоклыйбыз инде ятып [Туганай, 1970: 70]

Миңа 1990 елда Финляндиягә өч айлык гыйльми командировка вакытында Гәүһәр апа, аның гаилә әгъзалары белән берничә мәртәбә сөйләшергә, аларның Хельсинки мәркәзендәге «Туганай» дип исемләнгән мех кибетләрен дә күрергә туры килде. Беренче очрашу, ничектер, күңелдә ныграк уелып калган. Хельсинкига килеп, берничә көн үткәч, Гәүһәр апаның кызы Хәтфә ханым үзенең елык-елык килеп торган машинасында кунакка алып китте: тору урыныннары шактый зур, иркен. Мул тормышта яшәүләре сизелеп тора. Мине бөтен кыяфәтеннән, үз-үзен тотышыннан ук татар икәнлеге сизелеп торган бер хатын каршы алды. Ул Гәүһәр апа булып чыкты. Мул итеп чын милли табын әзерләнгән. Самовар да гөрләп тора. Утырдык. Мин артык

** Биргән мәгълүматлары, җибәргән фотолары өчен мин бу игелекле затларга янә рәхмәтләр укыйм.

ачылып китмичә, үземне рәсмирәк тотам. Имеш, Совет кешесе. Шунда Гәүһәр апабыз, үземнең әнкәй кебек аркадан сөеп: «Хатыйп улым, читенсенеп утырма»,— дип йомшак кына әйтеп куймасынмы. Шуннан телләр ачылып, сөйләшеп киттек. Мин аның матур сөйләменә, тормышны, кешеләрне, әдәбиятны, халкыбызны белүенә сокланып утырдым. Үз туган теленнән тыш, ул төрек, фин, швед һәм кайбер башка телләрдән дә яхшы хәбәрдар. Гәүһәр апа минем лекцияләргә дә иң алдан килеп утыра иде. Милләттәшләребезнең аны хөрмәт итүен мин үз күзләрем белән күрдем. Ул милли чараларда актив катнаша, халкыбызның гореф-гадәтләрен, традицияләрен саклауга үзеннән зур өлеш кертә. Туган якларына да кайтып килгәләве, туган-тумачалары белән бәйләнештә торуы да мәгълүм***.

Финляндиядән мин мөһаҗирлектәге татар китапларына шактый баеп кайттым. Ул басмаларның зур өлешен үзебезнең китапханә-музейларга тапшырдым. Аларның бит шактый өлешен миңа Гәүһәр апа бүләк иткән иде! Бу гамәле өчен генә дә ул олуг рәхмәтләргә лаек. 1990 елның апрель аенда Хельсинкиның тимер юл вокзалында мине озатырга, башка күп кенә милләттәшләребез белән бергә, Гәүһәр апа да килгән иде. Шәхсән миңа һәм үзенең кардәше һәм авылдашы Фәһимә ханым Хисамовага күчтәнәчләрен биреп: «Исән-сау йөр Хатыйп улым»,— дип мине озатып калды. Ул җибәргән тәм-томнар белән өйдәгеләрне генә түгел, эштәгеләрне дә сыйладым. Үзенә күп рәхмәтләр укыдылар. Яңадан Суомига баруларымда инде ачык йөзле Гәүһәр апабыз якты дөньяда юк иде. Аның һәм кайбер башка милләттәшләребезнең каберләрен генә зиярәт кылырга, рухларына дога кылырга гына туры килде.

XX йөздә Суомида яшәгән кавемдәшләребез мең тирәсе генә булса да, алардан чыккан каләм әһелләренең саны дистәдән артып китә: Хәсән Хәмидулла (1900-1988), Садрый Хәмид (1905-1987), Садыйк Хөсәен (1906-1971), Гайсә Хәкимҗан (1896-1972) һ.б. Болар арасында Гәүһәр Туганай да мөһим урынны били. Аның әдәби иҗат белән кайчаннан бирле шөгыльләнүе төгәл билгеле түгел. Шигырьләре аркылы без аның яшьтән үк әдәбиятны яратуын, сүз сәнгатенә тартылуын күрәбез. Әмма Кәрәкәшле кызы әдәби иҗат белән ныклап чагыштырмача соңрак — 50-60 нчы елларда гына шөгыльләнә башлаган булса кирәк. 1968 нчы елның 16 нчы апрелендә язылган шигырендә ул болай ди:

Кайвакыт күкрәгемдә кайный хисле илһам чишмәсе,
Тупланып килгәч күңелгә, язмыйча соң нишләсе.
Ярты гомрем үтте язарга вакыт таба алмыйча,
Бәлки дустлар уйлый торгандыр бу «саташкан» диеп.
Мин үз-үземне таныйм да, бакмыйм аларга кыек.
Укысаң әүвәлге шагыйрьләр тарихын — нәкъ шулай,
Тиле исмен күтәреп йөрүе булмаган уңай [Туганай, 1970: 72].

Шагыйрә безгә мәгълүм әсәрләренең башында ук язылу вакытын көне, ае, елы белән күрсәтеп бара. Аларның иң зур күпчелеге нәкъ менә 60 нчы елларга карый. Арада, сирәк кенә булса да, 50 нче елларда иҗат ителгән парчалар да күзгә ташлана.

*** Туган якларына Гәүһәр Туганай берничә дистә елдан соң гына кайтып килгән бугай. «Әнкәм үлгәндән соң» дип исемләнгән шигырендә (15. 07. 1956) ул әнисе белән очрашуны озак көтүен искәртә. Әмма барыбер бу теләгенә ирешә алмый: «Мин утыз ике ел көттем әнкәй белән күрешүне», «Күрмичә калдым еракта әнкәйдән мин ятим» [Туганай, 1970: 2].

Гәүһәр Туганайның аерым язмалары мөһаҗәрәттәге төрле җыентыкларда, гәҗит-журналларда басылып килә. Мәсәлән, 1986 елның 25 октябрендә Хельсинкида Г. Тукайның тууына 100 ел тулу уңае белән зур кичә оештырыла. Аның җыентык рәвешендәге махсус программасы да бар. Анда шагыйрьнең берничә әсәре дә («Пар ат», «Яз галәмәтләре», «Туган авылым», «Көз» һ. б.) урнаштырылган. Шунысы мөһим: латин хәрефләре белән басылган бу мәҗмуга Гәүһәр Туганайның Тукайга багышланган шигырьләре белән ачыла һәм ябыла. Аларда автор шагыйрьнең бөеклегенә, «мәңгелегенә» басым ясый. «Аның исеме, шигырьләре мәшһүр, Җаныбызга —аш, күңелгә — нур»,— ди. Җыентык ахырындагы «Тукайны сагыну» парчасы мондый строфа белән тәгәлләнә:

Ничә еллар көттек сиңа тиң торганны,
Белеп булмый синең мислең туармы?
Һәр ел зурлап хөрмәтлибез бу көнеңне,
Вакытсыз ташлап киттең — әрнетә күңелне.

Илдәге басмаларда шагыйрәнең иҗатының аерым үрнәкләре, гәрчә бик сирәк булса да, күзгә ташлана. Күзәтү характерындагы язмаларда, шул исәптән без фәкыйрегезнең хезмәтләрендә дә Гәүһәр Туганай хакында аерым белешмә-мәгълүматлар бар. Шагыйрәнең безгә мәгълүм тәүге [Туганай, 1970] җыентыгы ике китап («бүлек». — 99 б.; 104 б.) рәвешендә 1970 елда дөнья күрә. Гарәп хәрефләре белән басылган бу «Шигырьләр мәҗмугасы» «Тампере Ислам мәхәлләсе имамы» Хәбибрахман Шакир матбагасында нәшер ителә. Кызганыч ки, бу китапларның «беренче бүлеге» генә кулыбызда бар. Шуңа күрә хәзерге вакытта шагыйрә иҗаты хакында сүз әнә шул басмага таянып алып барыла, мисал-өзекләр дә шул «Беренче бүлек»тән китерелә. Кәрәкәшле кызы үзенең иҗатын, әлбәттә, 1970 елдан соң да дәвам иттерә. Әмма бу чор әсәрләренең аерым туплам рәвешендә нәшер ителүе бу юлларның авторына хәзергә мәгълүм түгел.

1970 елда дөнья күргән «Шигырьләр мәҗмугасы»нда (төгәлрәге аның «беренче бүлеге»ндә) авторның 87 шигыре урнаштырылган. Алар, нигездә, 60 нчы елларда иҗат ителгән. Әлеге китап, гомумән, лирик-эмоциональ характерда; эпиклык-вакыйгалылык азчылык урынны били. Әсәрләре аркылы авторның шигъри дөньясы, рухи халәте, күңел биографиясе шактый тулы күзаллана. Шәхси уй-кичерешләр, хатын-кыз психологиясе аркылы иҗтимагый, фәлсәфи, милли, тарихи мәсьәләләргә шактый урын бирелә. Туган ил һәм җир, газиз халкың, ата-ана, туганнар һәм кардәшләр, якташлар һәркем өчен бик тә якын, үз. Алардан аерылу адәм баласын, аеруча иҗат әһелләрен, кайгы-сагышка, сагыну диңгезенә сала. Мондый халәт, мондый хис Гәүһәр Туганай парчаларында бигрәк тә ачык гәүдәләнә. Аның күп кенә шигырьләре туган ягына мөнәсәбәттә язылган. Җыентыкның тәүге битләрендә үк без 1956 елда иҗат ителгән шундый юллар белән очрашабыз:

Мин бик яшьдән айрылдым туган илдән,
«Илем» дигәч күңлем нәзек нечкә кылдан.
Шуның өчен төшерә алмыйм сине телдән,
Иген үсә иде уңып башдан, билдән
Беркайчан да туймас идем туган илдән,
Аны мәшһүр итәр идем, килсә кулдан.
Авылыбызның исеме дә Кәрәкәшле,
Тирә-ягы биек таулар һәм бурташлы

Анда үскән кызлар матур, кара кашлы,

Җегетләрдә — кара мыек, кара чәчле... [1: 2]

Автор кайвакыт тормыш, гомер агышы хакында уйлана. Аның фикерләвенчә, бу дөньяда рәхәт-шатлыкка караганда, газап-михнәт хәддин ашкан. Лирик герой әнә шул капма-каршы төшенчәләр арасында бәргәләнә: «Хәсрәт ялкыны эчендә тарсынып җаным талашты, Бер туктамый яна йөрәк, янмаган көне бик сирәк» [Туганай, 1970: 46]; «Дөнья кыса, тормыш авыр, сызыла күңлем тарсына, Ямь таба алмый, тәм таба алмый, нигә болай ярсына?!.»; «Җан яна урын таба алмый, михнәт эчендә иртә-кич» (63 б.). Татар шигъриятендә «күңел»гә мөрәҗәгать итеп, аны хәтта рәдиф итеп (юл ахырында кабатлап) язу күптәннән килә. Гәүһәр Туганай да бу традициягә тугры кала. Газәл жанрына тартым бер шигырендә автор лирик герой күңеленең бәргәләнүен, сызлану-әрнүләрен, яну-көюләрен шактый үтемле тасвирлый:

Әй күңел, ялкыны юк янган күңел,

Су сибеп сүндерергә мөмкин түгел.

<…>Дөнья золмәтендә изелгән күңел,

Һәр явызлыкларга түзә алган күңел.

Шагыйрә мондый халәтнең үзенә күрә сәбәбе булуын да искәртә:

Дөнья ерткыч булмаса, янмас идек,

Хөр яшәр, йончымас, интекмәс идек... [Туганай, 1970: 38]

Кәрәкәшле, туган илнең бер символы, коды буларак, шагыйрәнең кайбер башка әсәрләрендә дә очрый. Бу тирәдәге халыкның яшәеше билгеле бер дәрәҗәдә Ык белән дә бәйле. Гәүһәр Туганай шигырьләрендә дә бу елга телгә алына. Аның «Ык буе хатирәсе» дигән махсус шигыре дә бар [Туганай, 1970: 44-45]. Бу әсәр берничә яктан игътибарга лаек. Беренчедән, бу елга, аның кешеләре автор өчен бик тә кадерле:

«*Ык буенда үскән кызлар — ул тирәдә мактаулы:*

Йөзе кояш, кашы кыйгач, эшчән, армый-талмый...

<...> Бала чагымда ук таныйм: ямьлелә ул Ык буе,

Кара бөрлегән, карлыган куаклары бик куе.

Чиләкләп җыйсаң да бетми — халык җыя җәй буе,

Җәтмә, кармакка эләкде зур җәен балыклары...

Икенчедән, бу шигырь авторның нәсел-нәсәбенә, тәрҗемәи хәленә дә билгеле бер ачыклык кертә:

Каразирек авылында әнкәем туып үскән,

Буе кыз булгач, Кәрәкәшлегә яшь килен булып киткән

<...> Әнкәй Вилдан нәселендән — Әхмәдҗан бабам кызы

Ерак әбием Сәхибкәмал — сөлекче иде үзе.

Җыентыкта «Крым»ны мактаган бер шигырь дә күзгә ташлана [Туганай, 1970: 19]. Ул көньяктагы Кырым түгел, ә Ык тирәсендәге Крым — Сарай. Автор аның гүзәллеген генә түгел, ә үзе өчен бер «ватан» булуын да искәртә. Күрәсең, аның берәр бик якын кешесе бу авыл белән бәйледер.

Гәүһәр Туганай шигырьләрендә туган төбәгенең гореф-гадәтләре, шөгыль-яшәү рәвешләре дә гәүдәләнеш тапкан.

Кәрәкәшле кызы әсәрләрендә туган як, бала һәм үсмерчак хатирәләре зур урынны били. Әмма аның иҗаты алар белән генә чикләнми. Шагыйрәнең тугыз дистәгә диярлек сузылган гомер юлының иң зур өлеше иленнән читтә — Финляндиядә уза. Биредә ул балигълык яшенә керә, гаилә кора, балалар үстерә, эшли, кешеләргә, бигрәк тә үз

халкына булдыра алган кадәр хезмәт күрсәтә. Шунда ук бакый дөньяга да китеп бара. Мондый чынбарлык, яшәешнең реаль вазгыяте, әлбәттә. аның иҗатына да сизелерлек йогынты ясый. Шагыйрә, гомумән, табигать, ел фасыллары, аларга хас сыйфатлар турында язарга ярата. Аның аерым шигырьләрендә Финляндиянең урман-сулары, кош-кортлары, озакка сузылган карлы, «кара» кышлары хакында шактый юллар бар.

Финляндиядә шулай инде, җәйне көтеп гомер үтә,

Елы көнгә туеп булмый — өч айдан җәй үтеп китә [Туганай, 1970: 14].

Гәүһәр Туганай Суомидагы тормышның көйле, халкының тырыш, эшчән булуын да искәртә. Мәгълүм ки, бу мәмләкәттә милләттәшләребезгә шактый уңай мөнәсәбәт урнашкан. Бу хакта Кәрәкәшле кызы да язып үтә:

Рәхмәт төшсен бу милләткә: безне яхшы тоталар,

Кимсетмичә, тигез карап, бөек хөрмәт итәләр.

Фин халкы инсаниятле, исеме танулы, мәшһүр,

Меңләрчә тәшәккер (рәхмәт. — Х. М.) *белән рәхәт яшибез,*

мәсрур (шат. — Х. М.) [Туганай, 1970: 73]

Әмма матди яктан ничек кенә мул, «рәхәт» яшәсә дә, мөстәкыйль дәүләте булмаган халыкка, бигрәк тә чит мәмләкәтләрдә гомер кичерүче кавемнәргә үзләренең тел-моңнарын, гореф-гадәтләрен саклау һәм киләчәк буыннарга тапшыру гаять кыен... Монда төп шартларның бик мөһиме булып халыкның бердәмлеге тора. Мөһаҗәрәттәге башка каләм әһелләре кебек, Гәүһәр апабыз да бу мәсьәләгә кат-кат басым ясый:

Бер-береңдән аерылмый дусча бергә берләшик,

Бергә татлы сүзләр сөйләп, күгәрчендәй гөрләшик.

Бергә уйнап, бергә көлсәк, бергә җырлап, бергә торсак, —

Ахырда үкенмәбез, авырлыклар күрмәбез [Туганай, 1970: 84].

Фин илендә торабыз — әз монда безнең халык.

Көч куеп тырышабыз — тормаска артка калып.

Кирәк бергә яшәргә, таралмыйча бер булып.

Аерылмыйча яшәсәк — капламас кара болыт [Туганай, 1970: 54].

Билгеле ки, дәүләтчелеген җуйган халкыбыз коточкыч колониаль изелү елларында да, зур югалтулар бәрабәренә булса да, үзенең телен, милли барлыгын саклап, алдагы буыннарга тапшыра килгән. Бу юлда аның даими һәм ышанычлы юлдашы, таянычы ислам дине булган. Бу тарихи тәҗрибәне, реаль хакыйкатьне тирәнтен аңлаган шагыйрә дә кавемдәшләрен иманлы булырга чакыра, Ураза, Корбан бәйрәмнәре уңае белән махсус шигырьләр дә иҗат итә. Автор өчен дин, тел, миллият — аерылмас төшенчәләр.

Узган гасыр урталарында Финляндиядә яшәүче, болай да оешып, бердәм булып җитмәгән милләттәшләребез арасында төрекчелек хәрәкәте, Истанбулга йөз тоту көчәя. Хәтта төрек телендә басмалар да дөнья күрә. Әмма күпчелек, Төркиягә, төреккә һич тә каршы килмичә, үзенең элек-электән килгән милли барлыгын сакларга омтыла. Гомәр ага Таһир оештырган «Тукай җәмгыяте» бу юнәлештә нәтиҗәле генә эшли. Хәсән ага Хәмидулла халкыбызның тарихын яктырткан хезмәтләр яза, милли рухлы шигырьләр иҗат итә. Мондый татарпәрвәрләр арасында Гәүһәр Туганай да бар. Аның берничә әсәре турыдан-туры шушы бәхәскә бәйле:

Берсе әйтә: татар түгел, мин төрек, — ди,

Икенчесе ди: мин татар,— сөйлисең ни? [Туганай, 1970: 22].

Башка күп кенә татар зыялылары кебек, Кәрәкәшле кызы да Истанбулны, төрекләрне үз һәм якын итә, зурлый, укучыларын да бу халыкка дустанә карарга чакыра. Әмма бер үк вакытта, тарихи хакыйкатькә тугры калып, татарлыкны да кискен яклап чыга. Строфаларының төгәлләнеше белән Шәмседдин Зәкинең (1821-1865) «булгай – булмагай» шигырен хәтерләткән парчасында (1962) Гәүһәр Туганай болай ди:

Һичбер заман татар төрек булмай-булмай,

Ул юл белән киткән эшләр уңмай-уңмай.

Шивә башка — туган телгә килмәй-килмәй,

Халкыбызның күңеленә сеңмәй-сеңмәй... [Туганай, 1970: 29].

«Төрек-татар» мәсьәләсе «Татар без!» шигыренең дә [Туганай, 1970: 28] төп мотивы. Менә андагы аерым юллар: «Әллә нәрсә дисәләр дә, татар булгач – татар без», «Бездә бар да бар» («сүзе» дә, «көе» дә, җыры» да)

Туган телебез булып торсын — төрекчәне дә өйрән»,

Фин кызларына өйләнмә — татар кызларын (кызына. — Х. М.) *өйлән.*

Кияүләр дә татар булсын, татар белән зал тулсын,

Төрек кардәшләребез дә хөрмәтле кунак булсын.

Шагыйрәнең «Дәрдләрем», «Милләтем», «Татар», «Идел суы» һәм кайбер башка әсәрләрендә дә татар тематикасы шактый тулы яктыртыла. Автор фикеренчә, халкыбыз уңган, булган, озын тарихлы («Татарлыкны әзсенмәгез, татар — Чыңгыз баласы»; аның «теле матур», җыр көе моңлы). Урыны белән, мөгаен, артык яратканга, үз халкын тәнкыйтьләп тә ала. Идел, Казан — Кәрәкәшле кызының төп кыйбласы.

Мөһаҗәрәттәге милли әдәбиятыбызда «Татарстан» атамасы, аның белән бәйләнешле тематика сирәк очрый. Татар дөньясы, элеккеге тарихка нисбәтән, киң планда карала, еш кына «Идел-йорт», «Идел-Урал», «Казан» төшенчәләре рәвешендә күзаллана. Гәүһәр Туганай исә бу юнәлештә кыю гына эш итә. Аның хәтта республикабызга багышланган махсус әсәре дә бар. Ул «Бүгенге Татарстан» дип атала [Туганай, 1970: 42-43]. 1966 елда иҗат ителгән бу шигырьне җөмһүриятебезнең билгеле бер дәрәҗәдә идеаллатырылган картинасы дип тә атарга мөмкин. Анда муллык, алга китеш, тәртип, рәхәтлек...; «мәктәпләр гөрләп тора — бар да татар телендә»... Автор Татарстанны «зур гөлбостан» белән тиңли. Элеккеге әдәбиятта касыйдә, мәдхия жанрлары бик актив кулланыла. Аларда, гадәттә, авторлар үзләре күрергә теләгәнне бар, булган рәвешендә тасвирларга ярата. Кәрәкәшле кызы да билгеле бер дәрәҗәдә шул традицияне дәвам иттерә. Әмма аның шигырендәге төп төшенчә-сурәтләр реаль чынбарлыктан артык ерак китми. 2020 елда Татарстанның төзелүенә 100 ел тулды. Аның тарихы, үткән юлы хакында сүз барганда Кәрәкәшле кызының да бу шигыре бер гыйбрәтле мисал була ала.

XX йөздә мөһаҗәрәттә иҗат ителгән күп кенә язмаларда илдәге хакимиятне, Кремльне, совет системасын тәнкыйтьләү очрый. Мондый хәл исә Гәүһәр Туганай иҗатында күзәтелми.

Вәзен-кафиядә, поэтик стильдә, сүз-гыйбарәләр сайланышында аерым төгәлсезлекләр, бәхәсле яклар булуга да карамастан, Гәүһәр туганай иҗаты мөһаҗирлек әдәбиятында гына түгел, ә гомумән татар сүз сәнгатендә дә билгеле бер игътибарга лаек. Ул татар мәнфәгатьләре өчен көрәшүче, чын милли шагыйрә. Аның уй-кичерешләре, сагыну-сагышлары укучыларны битараф калдырырлык түгел. Шунысын да искә төшерик: соңгы берничә дистә елда илдән китеп, чит мәмләкәтләрдә яшәүче милләттәшләребез шактый. Әмма, ни кызганыч, алар арасында Сания Гыйффәт, Хөсәен

Габдүш, Әхмәд Гәрәй, Гәүһәр Туганай... кебек татарым, телем, моңым дип янучылар, фидакарьләрчә тырышучылар бик аз шул . Ә инде Рөстәм Сүлти, Чулпан Зарифтан... кала, татарча иҗат итүчеләр бөтенләй юк диярлек.

Гәүһәр Туганайның «Иртә чиркәү кыңгыравы тәэсире астында» баш исеме белән 1968 елның 6 нчы декабрендә язылган бер шигыре бар [Туганай, 1970: 96].Чит илдә яшәве җайсыз.

Торам гүя ярты җансыз. *Кая барсам да ят тоям,* *Бу әрнүне язып куям.* *Иртәдән үк кага чиркәү.* *Күңел белән без тик икәү.* *Туганлар, туган ил калган,* *Язмышны белмисең алдан.* *Көн-төн үз (ул. — Х. М.) илне сагынам,*	*Сары яфракдай саргаям,* *Канатсыз кош кебек яшим,* *Итләрен мәҗбүрдән ашыйм* *Ничек аңлатырлык әйтим,* *Сизәм үземне гел ятим.* *Сагынам моңлы азанны,* *Моңайган шәһрем Казанны.* *Йөрәк төптән сагынмасам,* *Бу сүзләрне язаммы?!*

Игътибар итегез: бу юлларны бит ярты гасырдан артык чит илдә яшәгән, шунда гаилә корган, балалар үстергән, тамырланган, мул тормышлы кеше яза! Никадәр әрнү-сагыш, никадәр сагыну-юксыну!

«Безнең мирас» журналын укучыларга Гәүһәр Туганайның тормышы һәм иҗаты турындагы мәкалә һәм аның аерым шигырьләрен тәкъдим итәбез. Аларны сайлап алу шактый кыен, шартлы булды. Чөнки җыентыктагы 100ләп шигырьнең һәрберсенең үз кыйммәте бар. Бәлкем киләчәктә Кәрәкәшле кызының махсус шигырьләр җыентыгын әзерләп бастыручы булыр. Ютазылы-баулылар үз якташларын ни дәрәҗәдә беләләр, Гәүһәр апаларын ни рәвешле искә алалар микән – күңелдә бу төр сораулар да туып тора.

ӘДӘБИЯТ

Гәүһәр Туганай. Шигырь мәҗмугасы. Беренче бүлек. Тампере, 1970. – 99 б. (гарәп язуында).

Хәсән Хәмидулла. Яңапар тарихы. Хельсинки, 1954. – 85 б. (гарәп язуында).

Хатыйп Миңнегулов. а) Фин илендә Кәрәкәшле кызы; б) Гәүһәр Туганай шигырьләре // Безнең мирас, 2020. № 9-10.

А.И. МИННУЛЛИНА

Казанский федеральный университет, Казань

СКАЗКИ НАРОДОВ ПОВОЛЖЬЯ
(На примере татарских и чувашских сказок)

Аннотация. Цель данного исследования – на основе структурно-семантического анализа выявит сходства и различия татарских и чувашских сказок.

Annotation. The purpose of the study – based on structural-semantic analysis will reveal similarities and distinctions of the Tatar and Chuvash fairy tales.

Ключевые слова:сказка, чувашский и татарский фольклор.

Keywords: fairy tale, Chuvash and Tatar folklore.

Сказка – это яркое проявление народной культуры каждой нации. Она содержит в себе такие сюжеты, образы, ситуации, которые специфичны для определенного этноса,

что находит выражение в именах действующих лиц, названиях животных и растений, месте действия, в самобытных традиционных языковых формулах. Национальный характер сказки каждого народа определяется его бытом, обрядами, условиями труда, фольклорными традициями, особым поэтическим взглядом на мир и т.д. [Тришакина, 2011: 28-29].

Многие сказки чувашского и татарского фольклора сопоставляются с аналогичными произведениями других народов. Это помогает во многих случаях полнее раскрыть смысл сказок, дает возможность делать интересные заключения. Сходство сказок часто объясняется не заимствованием, а одинаковыми условиями жизни трудовых слоев населения разных национальностей. Но, в то же время нельзя отвергать и культурное взаимовлияние и заимствования. Всказка во многих тюркских народов имеется древнее общее ядро, а в отличных друг от друга вариантах отражаются специфические черты национальной жизни. В переводах чувашских сказок на русский язык по возможности сохранено национальное своеобразие оригинала. Желание находить эквивалент сказок в татарском языке не всегда выполнимо, так как не каждый раз можно подобрать в татарском фольклоре сказки, полностью передающую содержание и стиль чувашской.

СКАЗКА 1, -и, ж. 1. Повествовательное, обычно народно-поэтическое произведение о вымышленных лицах и событиях, преимущ. с участием волшебных, фантастических сил. Русские народные сказки. Сказки Пушкина. 2. Выдумка, ложь (разговорное). Бабьи сказки (пустые слухи, сплетни; пре-небр.). 3. сказка. То же, что чудо (в 3 значение) (разговорное). Костюм получился — сказка! Ни всказке сказать, ни пером описать — в народной словесности: о ком-чём-нибудь очень хорошем, красивом. || уменъш. сказочка, -и, ж. (к 1 значение). || прил. сказочный, -ая, -ое (к 1 значение). С. жанр. Сказочные герои [Ожегов, 1996: 412]

Смысл сказок народов Поволжья - возвышении человека, вооруженного разумом и знаниями, способного побеждать враждебные силы, строить жизнь без помощи и вмешательства сверхъестественных сил. В сказках утверждается мысль о том, что житейский опыт является основой человеческого познания и что практика проверяет достоверность наших знаний. В обоих языках существуют сказки на одну и ту же тематику: семья, хозяйство, правда и ложь, труд. А для того чтобы передать тонкий смысл сказок и в татарском, и в чувашском языках используются схожие предметы, схожие ситуации. Соответственно и смысл в данных сказок тоже одинаковы.

Рассмотрим вышеуказанные подходы на примерах.

1. Рос Иван не по дням, а по часам (Иван-батыр) – Камырмалай ай үсәсен көн үсә, ел үсәсен ай үсә (Камыр батыр).

2. Пошли они вместе. Шли-шли, порожний мешок нашли. Опять идут путем-дорогой, нашли голову волка, положили ее в мешок (Козёл и Баран) – Икәү чыгып сызалар болар. Баралар – баралар, бара торгач бер бүре башы табалар да: «Кирәк булыр әле!» - дип, бүре башын капчыкка салып алып китәләр болар (Кәҗә белән сарык).

3. Сам берет мешок и вытаскивает из него голову волка. Вытащил, поглядел, обратно положил и снова вытащил: делает вид, что выбирает (Козёл и Баран) – Бер бүре башы, ике бүре башы, өч бүре башы, - дип, шул бер бүре башын әйләндерә дә саный, әйләндерә дә саный(Кәҗә белән сарык).

4. Бабушка отвечает:

- Что вы мелете? Нету у нас никакой дочки (Зухра) – Әби әйтә: Ни сөйлисез, безнең кызыбыз юк ич, - ди (Зөһрә).

5. И отправился тот малец по свету бродить. Шел он день, шел он ночь, месяц минул, год прошел, от деревни он ушел на один вершок. И попал в дремучий лес. Повстречался ему в этом лесу человек стреноженный (Иван – батыр) – Чыгыпкитә малай дөнья гизәргә. Көн китә, атна китә, ай китә, ел китә, бер саплап җир китә. Барып керә, ди, бер карурманга (Камыр батыр).

Итак, изучив татарские и чувашские сказки можно, во-первых, сделать вывод, что в языке разных народов существуют много общих и сходных явлений. Многие сказки народов мира изобилуют похожими сюжетами. Герои могут видоизменяться в соответствии с особенностями и привычками определенного народа, в котором эта сказка бытует.

Изучая татарские и чувашские сказки, мы видим в них схожее содержание, выраженное в сказочных сюжетах, героях и их испытаниях, но форма повествования может быть различной. Отличие сказок часто связано с особенностями другой культуры, природы и обычаев другой страны. Сказки сближают разные народы и помогают им лучше понимать друг друга.

ЛИТЕРАТУРА

Ожегов С.И., Шведов Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М.: Российская академия наук. – 4 – е изд., дополненное, 1999. – 944 с.

Тришакина Е.С. Народная сказка как фольклорный жанр и как специфичкое культурное явление. Ростов-на-Дону, 2011. – 28-29.

Татар халык әкиятләре: Әкиятләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989.- 480 б.

Ф.Х. МИҢНУЛЛИНА
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

Р. ЗӘЙДУЛЛАНЫҢ «ҮЛЕП ЯРАТТЫ» ДРАМАСЫНДА ШӘХЕС ФАҖИГАСЕ

Ф.Х. МИННУЛЛИНА
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань

ТРАГЕДИЯ ИЧНОСТИ В ДРАМЕ Р. ЗАЙДУЛЛЫ «ЛЮБОВЬ БЕССМЕРТНАЯ»

Аннотация. Статья посвящена изучению драмы Р. Зайдуллы «Любовь бессмертная», где показана драма человека, на долю которого выпали суровые жизненные испытания. Анализ трагического конфликта раскрывает неразрывную связь судьбы героев и судьбу татарского народа. Писатель не только изобразили на страницах своих произведений исторические события, но также смогли отразить трансформацию мировосприятия и ценностных ориентиров человека под влиянием диктатуры.

Annotation. The article is devoted to the study of R. Zaydulla's drama «Immortal love», which shows the drama of a person who has experienced difficult life trials. Analysis of the tragic conflict

reveals an indissoluble connection between the fate of the heroes and the fate of the Tatar people. The writer not only depicted historical events on the pages of his works,but also managed to reflect the transformation of a person's worldview and value orientations under the influence of the dictatorship.
Ключевые слова: драма, пьеса, герой, личноть, заблуждение.
Keywords: drama, play, hero, personality, delusion.

Татар драматургиясе иҗтимагый яңарыш һәм тетрәнүләр чорын үтеп, XXI гасыр башында җитди үзгәрешләр дәвренә керде. Каләм ияләре тарафыннан гомумкешелек кыйммәтләре, кеше гомере аның яшәеше, шәхес иреге мәсьәләләре алга куела. Тоталитар режимны, бюрократик системаны фаш иткән пьесалар аеруча күп иҗат итлелә. Т. Миңнуллинның «Баҗа мал түгел, кәҗә туган түгел», З. Хәкимнең «Телсез күке», «Легионер», Р. Батулланың «Җимерелгән бәхет», Р. Зәйдулланың «Үлеп яратты» кебек пьесалары шундыйлардан. Чынбарлыкны чагылдыруда драматурглар төрле алым-чаралар эзлиләр, яңа тормыш моделен төзиләр. Мәсәлән, соңгы еллар татар драматургиясендә фаҗигалелек категориясенәдәби алым буларак та, сурәтләү объекты рәвешендә дә кулланылган әсәрләрне еш очратырга була.

Билгеле булганча, Сталин чорында мәдәниятебез зур югалтулар кичерә: меңләгән татар зыялылары, әдәбиятчылары, фән вәкилләре, җәмәгать эшлекләре, дин әһелләре юк ителәләр. Мәсәлән, Р. Зәйдулланың «Үлеп яратты» исемле драмасында XX гасырның 20-30 елларында татар зыялыларына кагылган эзәрлекләүләр Дини идарәдә хезмәт иткән өлкән яшьтәге Мөхлисә ханымны да читләтеп үтми. Пьесада Мөхлиса Буби нәселенең гаять аянычлы язмышлары бәян ителә. Мөхлиса гаиләсең юк ителүе совет хакимияте алып барган сәясәткә барып тоташуы ачык текст белән әйтелә.Мисал итеп, бердәнбер кызы Мөнҗия 1919 елда кызыддар тарафыннан үтерелә. Геройлар бирелешендә кеше күңеленең катлаулы һәм бай булуына да игъибар ителә. Шундыйларның берсе Россиянең мөселман дөньясында хатын-кызлар өчен иң беренче мәдрәсәгә нигез салучы һәм беренче хатын-кыз казый Мөхлисә Бубый язмышы. Ә. Закирҗанов сүзләре белән әйткәндә: «Сәхнә кануннары таләп иткәнчә, аворның игътибар үзәгекндә М. Бубыйның төрмәдәге соңгы көннәре һәм хатирәләр рәвешендә ггомеренең аерым эпизодлары гына укучы-тамашачы күз алдыннан үткәрелә» [Закирҗанов, 2020: 132]. Яшәү һәм үлем, олы җанлылык һәм намуссызлык, бөеклек һәм түбәнлек төшенчәләрен дөнья, ил язмышы белән рәттән куела. Драматург ретроспекция ярдәмендә, ягъни Мөхлиса Буби карчыкның хәтерендәге хәл-ситуацияләрне искә төшерү аша шәфкәтьсезлек, имансызлык кебек сыйфатларга кагыла, «яңа» җәмгытьнең, иделогиянең кешенең дөньяга карашын да, әхлагында, үз-үзен тотышында үзгәртүен күрсәтә. Ата-ана кызлары бәхетле булыр, мул тормышта яшәр дип өметләнеп Мөхлисаны өлкән яшьтәге муллага яшьли кияүгә бирәләр. Кыз исә ире белән бергә авыл халкын мәгърифәтле итү турында хыяллана. Кызганыч ки, дуамал, каты күңелле хәзрәт яшь абыстайның кызлар укыту теләгенә каршы килгән. Аның ике кечкенә кыз - ире сүзенә карамастан тәрбиягә алган ятимә (баладан үлгән хезмәтче хатынның кызы) Нажия һәм үз кызы Мөнҗия генә юаныч булган. Мөхлисәнең авыр тормышын күргән абыйсы һәм энесе аны үзләре белән алып китәләр. Мөхлисә, ир туганнарын авыл капкасына кадәр озатабыз, дигән хәйлә белән чыга һәм, ике кызын алып, аларның чанасына утырып китә. Драматург Мөхлиса Буби образы ярдәмендә татар зыялылары тормышын, теләк-омтылышларын, шул чорның иҗтимагый-мәдәни, сәяси халәтен бәян итә.Ул бөтен гомерен татар халкын белемле итүгә багышлый. Әмма тотлитар режим

шартлары бу фидакарь шәхесне аямый. Пьесада Мөхлисә ханымның Мәккәгә хаҗ кылу ниятеннән җыеп килгән барлык «байлыгы» тартып алынуы, кулга алынуы сурәтләнә.

Корбанов сүзләрендә Мөхлисаның революциягә каршы милләтчел эшчәнлек алып баруы, чит ил разведкасы белән элемтәдә торуы,совет хөкүмәтенә каршы фетнә күтәрүдә, бәйсез татар дәүләте төзергә җыенуда гаепләнүе бирелә. Драмаург Мөхлиса Бубиның төрмәдәге соңгы көннәрен һәм хатирәләр аша гомеренең аерым күренешләрен үзәккә куя. Төрмә авырлыкларын кичергән шәхес кансыз тикшерүчеләрне кызганырга, сатлык дусларын кичерергә көч таба. Тормыш юлында күптөрле золым кичергән Мөхлиса олы гуманист буларак сурәтләнә. Җаны-тәне белән явызлыкка каршы торучы бу образ күңелендә үзен кайгы-хәсрәткә дучар иткән кешеләргә карата нәфрәт-хисе юк. Үзенә нахак гаеп тапкан Вәлиулла Макаевны да кичерергә көч таба. Яңа идеология адаштырган Кобанов, Дәүләтов кебекләрне Аллаһка мөрәҗәгать итеп, аңардан ярдәм сорарга чакыра. Язалауларга карамастан, гомеренең соңгы сәгатенә кадәр Мөхлисә Бубый үзенең рухи көченә таяна, сайлаган юлына тугры кала.«Бетешкән бер карчыкны сындыра алмадык бит, ә?» [Зәйдула, 2014: 152], ди бу турыда Дәүләтов. Бу системаны саклап торучылар буларак сурәтләнгән тикшерүчеләр – Корбанов һәм Галияне– үзләре дә хокуксыз, яңа хөкүмәт корбаннары дип әйтергә мөмкин. Яңа җәмгыять тәрбияләп үстергән, авыл хәзрәте улы Корбанов әхлак кануннарын санга сукмыйча, максатына кыйнап, куркытып, кан коепирешергә өйрәнгән. Корбанов кебекләр исә мыскылланмас өчен, Дәүләтов кулында корал булырга ризалашкан. Ул башкалар теләгенә буйсынучы, заман тәртипләренәҗайлашып, үз шәхесен югалтучы булып күзаллана.мӘмма вакыйгалар үстерелешендә ул Мөхлисә Бубыйның ныклыгы, сабырлыгы каршында җиңелүен, ялгышуын таный, чарасызлыктан, сайлаган юлының ялгыш булуына төшенеп, үз-үенә кул сала. Мөхлиса Буби мәктәбендә белем алган, яңа власть өчен җанын көрәшкән комиссар Галия дә яңа идеология корбаны, адашкан геройларның берсе. Ул үзенең ни өчен төрмәгә ябылуын, халык дошманы буларак гаепләнүен аңламауга кармастан үлемгә алып киткәндә дә: «Яшәсен Сталин!» [Зәйдулла, 2014: 146], - ди. Пьесада Галиянең улы Мэлсның анасыннан халык дошманы дип баш тартуы, дөресрәге кадерле кешеләрен югалтуы, яшьлегеннән мәхрүм ителүе аша ялгызлык мотивы, яңа идеологиянең рәхимсез, аяусыз булуы тергезелә. Шул рәвешле әсәрдә идеология китереп чыгарган фаҗигаләрне яктырту, югалтуларны советчыл иделогиянең кешегә кыйммәт итеп каравы, шуны тәнкыйтьләү килеп керә.Корбанов та, Галия дә, яшәешнең кырыс шартлары нәтиҗәсендә авыр хәлдә калган шәхес фаҗигасен социаль-фәлсәфи планда чагылдыралар. Әлеге образларнәкъ менә катлаулы, каршылыклы булуы белән игътибарны җәлеп итәләр. Язучы моның өчен тарихи-иҗтимагый, сәяси проблематикага мөрәҗәгать итә, геройларын хата-ялгышулар аша уздыра. Тикшерүче Дәүләтов исә Галия белән Корбановтан аермалы буларак эш-гамәле белән алардан аерылып тора, нәрсә өчен хезмәт итүен яхшы белә. Үз макстатына ирешүдә ул кулга алынган кешенең рухын сындыра. Бередә совет урнаштырган кешелексез җәмгыятьнең куркытуга нигезләнгән булуын ассызыклый. Ләкин Мөхлиса бирешми. Көчле шәхес булып кала, бу явызлар алдында башын ими. НКВД төрмәләрендә җәзаланса да, атылуга хөкем ителсә дә халкына һәм диненә хыянәт итми.Ятим калып, ләкин Мөхлисә ханым тарафыннан тәрбияләнгән Наҗия ханым да Дәүләтов тарафыннан төрле газаплауларга дучар ителүгә карамастан, рухи яктан көчле, авырлыклар каршында баш имәс шәхес буларак ачыла. Драмада Мөхлиса ханым күптөрле вакыйгалары шаһиты буларак кына түгел, ә тирән фикерле, татар жанлы, көчле рухлы, зыялы, милләтпәрвәр

шәхе буларак ачыла. Аның рухи ныклыгы Аллаһы Тәгаләне, әти-әнисен, милләтен, тормышны яратуда. «Мин дөньяны үлеп яраттым» [Зәйдулла, 2014: 153], – ди ул. Шуңа да әлеге герой кешелекле кеше булып кала һәм шул сыйфатлары, эш-гамәлләре белән системага каршы чыга, аның гадел булмаган принципларны җимерә. Ул Коръәннән килә торган сабырлык һәм түземлеккә таянып яши.Бу очракта шәхес язмышы – милләт язмышы, гаилә, ил, Ватан язмышы белән тыгыз бәйләнештә булуын күрәбез. Шул рәвешле Р. Зәйдулла заманның милли, әхлакый, сәяси һ.б. проблемаларын күтәреп, милли характерлар тудыра.

Яшәешнең җитди мәсьәләләрен үзәккә куйган пьеса үзара мөнәсәбәттәге ярату һәм нәфрәт, өмет һәм өметсезлек, ышану һәм ышанмау, горурлык һәм курку кебек төшенчәләрне иңләп үтә, аларның асылы турында уйланырга этәрә.

ӘДӘБИЯТ

Закирҗанов Ә. Дөньяны ярату // Мәйдан, 2020. № 4. – Б. 127-134.

Зәйдулла Р. Үлеп яратты // Ркаил Зәйдулла. Саташкан сандугач һәм башка пьесалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 146 б.

Р.Ф. МИРХАЕВ

Институт языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова

Академии наук Республики Татарстан, Казань

О СОЦИАЛЬНО МАРКИРОВАННЫХ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВАХ В ЯЗЫКЕ ТАТАРСКОЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ПРОЗЫ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКОВ

Аннотация. В статье рассматривается проблема изучения истории татарского литературного языка, ее отдельных синхронных срезов в социолингвистическом аспекте, а именно вопрос социально маркированных языковых единиц. Теоретическая ценность и актуальность исследования определяется социальной обусловленностью развития языка, а также недостаточной разработанностью проблемы в татарском языкознании.

Abstract. The article deals with the problem of studying the history of the Tatar literary language, its separate synchronous sections in the sociolinguistic aspect, namely the issue of socially marked language units. The theoretical value and relevance of the research is determined by the social conditionality of language development, as well as the lack of development of the problem in Tatar linguistics.

Ключевые слова: социолингвистика, подсистема, язык, татарская просветительская проза, маркированные языковые средства, стилистические средства.

Keywords: sociolinguistics, subsystem, language, Tatar educational prose, marked linguistic means, stylistic means.

На современном этапе влияние социальных факторов на развитие языков у научного сообщества не вызывает каких-либо сомнений. Возникаемая при этом дифференциация внутри каждого из них, по мнению специалистов, находит свое выражение «1) в виде социально обусловленных подсистем (таких, как местные диалекты, городские койне, социальные и профессиональные жаргоны, литературный язык) и 2) в виде социально маркированных языковых средств, используемых говорящими, которые принадлежат к тем или иным общественным слоям и группам, в

зависимости от условий коммуникации, от функционально-стилистических характеристик речи» [Современный русский язык…, 2003: 29].

Как показывает обзор работ татарских ученых, отдельные формы существования татарского языка, такие как литературный язык и диалекты, в структурном и функциональном аспектах исследованы досконально. Однако этого нельзя сказать об их социальной природе. Другие же его подсистемы и вовсе оказались вне поля зрения. Что касается изученности второго вида социальной дифференциации языка, являющегося предметом нашего исследования, здесь к примеру можно привести труды И.Б. Башировой [Баширова, 2008], [Баширова, 2012] (относительно литературного языка) и Ф.Ю. Юсупова [Юсупов, 2004] (относительно диалектов), в которых структурные элементы (фонетические, грамматические, лексические) указанных форм существования татарского языка в определенной степени рассматриваются и как социально маркированные единицы. В частности, их употребление в речи соотносится с жизнедеятельностью представителей отдельных слоев и групп общества. В первом случае это духовенство, поэты и писатели, которые в силу своего статуса самой образованной и ученой прослойки в течение многих веков выступали в качестве, если не единственных, то основных носителей письменно-литературных норм и традиций, а во втором – сельские жители, практикующие в своей повседневной жизни диалектный язык.

Учитывая сказанное выше, язык татарской просветительской прозы конца XIX – начала XX веков, который выступает объектом нашего исследования, мы выделяем его как историческую социально обусловленную функциональную подсистему татарского языка. Его формирование было обусловлено деятельностью писателей-просветителей – представителей светской интеллигенции, возникшей в указанный период и объединившей в себе выходцев из различных социальных слоев. Общественно-социальные предпосылки и факторы его появления нами были рассмотрены в предыдущих работах [Мирхаев, 2016: 141-143; Мирхаев, 2017: 127-130].

Социальная обусловленность языка татарской просветительской прозы конца XIX – начала XX веков в свою очередь определяет актуальность исследования уровней и степени отражения социальной дифференциации в элементах разных языковых уровней (фонетических, грамматических, лексических, стилистических). Необходимость рассмотрения языковых средств всех уровней на предмет их социальной обусловленности продиктована тем, что она «<…> проявляется не на всем пространстве языка, а лишь на некоторых его участках» [Современный русский язык…, 2003: 79], а также избирательностью социального влияния относительно их. По мнению ученых, «<…> ему подвержены лишь определенные участки, те или иные группы единиц, а также отдельные единицы, в то время как другие участки и группы единиц остаются относительно устойчивы к социальному воздействию» [Современный русский язык…, 2003: 79].

В рамках данного исследования на материале, извлеченного из произведений татарской просветительской прозы, в частности из романов и повестей М. Акъегета, З. Бигиева, Р. Фахретдина, на предмет социальной маркированности рассматриваются стилистические средства. В этом плане язык указанных авторов от их предшественников отличается употреблением художественных фигур, образованных на основе имен собственных, таких как сравнительных конструкций *Ғаббас меллабу қарйәйә күрә Дамустин улуб*‘ Габбас мела по меркам этого села был своего рода Дамустином’, *Наполеон ғаскәрендән зийадә* ‘больше чем войско Наполена’,метафоры

Дарвин мәймүнләре‘обезьяны Дарвина’, гиберболы *Рочильдләр байлыкы моқаwәмәт идә алмаз*‘не хватит богатств Ротшильда’ и т.д.

Конечно такого рода стилистические средства встречаются и на более ранних этапах развития старотатарского письменно-литературного языка. Однако здесь социально маркированным является употребление в художественных целях имен древнегреческих философов, европейских ученых и государственных деятелей, американских миллионеров. В сферу художественного словоупотребления, в которой до этого традиционно доминировали имена восточных писателей и поэтов, они проникли именно посредством творчества писателей-просветителей. Сюда же можно отнести и градации, возникшие на основе использования в одном ряду названий стран мира: *Қырым, Қытай, Иран, Һиндстан, Әфғанстан, Тунис, Мисырда*‘в Крыму, Китае, Иране, Индии, Афганистане, Тунисе, Египте’,*Йапун, Қорә, Сиам, Бразилия әхwәлләрендән* ‘о состоянии дел в Японии, Корее, Сиаме, Бразилии’ и т.д.

Далее социально маркированными по нашему мнению являются также и те стилистические средства, которые возникли на основе семантического переосмысления традиционных для старотатарского письменно-литературного языка слов и употребления их в новых контекстах, в частности публицистического характера. Здесь к примеру можно привести метафорическую конструкцию *наданлық wә һөнәрсезлек кеби олуғ wә ғаддар ике дошманлық әленә*‘в руки таких двух больших и вероломных врагов как невежество и бездеятельность’. В данном случае значения слов *олуғ* и ‘большой’ *ғаддар*‘вероломный’ в силу их употребления в одном ряду с лексическими единицами *наданлық* ‘невежество’ и *һөнәрсезлек*‘бездеятельность, отсутствие профессий, ремесл’, выражающими общественные понятия, обогащаются новыми коннотациями и приобретают функцию эпитетов.

Сюда же можно отнести оксюмороны *ғақылсыз дәлилләр* ‘неразумные доказательства’, *ғақыллы ишәкләр*‘умные ослы’, образные конструкции *җинайәт wә мәхкәмә мәғыйшәтендән* ‘из жизни криминала и правосудия’,*бәхетләре түбән кидеб*‘счастье их покинуло’, *бәхет wә байлық ишеге*‘двери счастья и богатства’, эпитеты *қара* ‘черный’, *үткен* ‘острый’, *йиңел* ‘легкий’, *ғали* ‘высокий, возвышенный’, зарегистрированные в составае таких словосочетаний как *қара бәхетемең очқыны*‘искра моего черного счастья’, *үткен фикерле* ‘остроумный’, *йиңел фикерле*‘легкомысленный’, *ғали фикерле* ‘с возвышенными идеями’ и т.д.

Таким образом, в языке татарской просветительской прозы конца XIX – начала XX веков в качестве социально маркированных стилистических средств выделяются новые художественные фигуры, привнесенные самими авторами, а также переосмысленные ими в семантическом плане в силу необходимости употребления в новых контестах традиционные для старотатарского языка единицы.

ЛИТЕРАТУРА

Бәширова И.Б. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теле: жанр-стильләре, аерым грамматик категорияләрдә норма һәм вариантлылык. Казан: ИЯЛИ, 2008. – 340 б.

Бәширова И.Б. Татар әдәби теле тарихы. Гомумтеоретик мәсьәләләр. Казан: ИЯЛИ, 2012. – 255 б.

Мирхаев Р.Ф. Языковая ситуация в татарском обществе конца XIX – начала XX века // Филологические науки. Вопросы теории и практики, 2016. № 12. Ч. 3. – С. 141-143.

Мирхаев Р.Ф. Старотатарский литературный язык и социальная структура татарского общества в конце XIX – начале XX вв. // Гуманитарные науки и образование, 2017. – № 1 (29) (январь-март). – С. 127-130.

Современный русский язык: Социальная и функциональная дифференциация / А. В. Занадворова, Е. В. Какорина, М. В. Китайгородская и др./ Отв. ред. Л. П. Крысин. – М.: Языки славян.культуры, 2003. – 565 с.

Юсупов Ф.Ю. Морфология татарского диалектного языка: категории глагола. Казань: Фэн, 2004. – 592 с.

Г.Р. МӨГЪТӘСИМОВА
Казан федераль университеты, Казан

РУС ТЕЛЕНДӘГЕ ТӨС АТАМАЛАРЫН ТАТАР ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘ ИТКӘНДӘ БАРЛЫККА КИЛГӘН ТРАНСФОРМАЦИЯЛӘР

Г.Р. МУГТАСИМОВА
Казанский федеральный университет, Казань

ТРАНСФОРМАЦИИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ РУССКИХ КОЛОРАТИВОВ НА ТАТАРСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы перевода колоративной лексики. Приводится подробный переводческий анализ оригинальных примеров. Делается вывод об использовании переводческие преобразования, применяющиеся для адекватной передачи семантики русских колоративов при переводе на татарский язык.

Abstract. The article deals with the problems of translation of colorative vocabulary. A detailed translation analysis of the original examples is provided. The conclusion is made about the use of translation transformations that are used to adequately convey the semantics of Russian colorants when translating into the Tatar language.

Ключевые слова: колоратив, семантика колоратива, переводческие трансформации.

Keywords: colorative, colorative semantics, translation transformations.

Телара лексик тәңгәллекләр турындагы мәсьәлә тәрҗемә белемендә мөһим урын алып тора. Телнең лексик берәмлекләре һәм тәрҗемә арасындагы телара тәңгәллекләрне классификацияләү мәсьәләләре Я.И. Рецкер, Л.С. Бархударов, В.С. Виноградов һәм башка галимнәрнең хезмәтләрендә билгеләнгән. Без З.О. Давидян классификациясен нигез итеп алабыз.

Тәрҗемә белеменең заманча парадигмасы күзлегеннән караганда, чыганак текстка коммуникатив бердәй кыйммәтле, укучыда чыганак текст кебек үк фикерләү эшчәнлеге уята торган тәрҗемә тексты адекват дип танылa [Богин, 1989: 6]. Әдәби, бигрәк тә ритмик һәм мелодик үзенчәлекле шигъри текстларны адекват тәрҗемә итүгә ирешү өчен, чыганак берәмлекләрендә төрле трансформацияләр булуы котылгысыз.

Тәрҗемә трансформацияләренә түбәндәгеләрне кертеп карыйлар: а) төшереп калдыру (семантик яктан артык булган сүзләр тәрҗемә ителми); б) алмаштыру; в) тәрҗемә туры килмәү (хәрефкә-хәреф тәрҗемә иткәндә барлыкка килә, ул калька рәвешендә була).

Тәрҗемә трансформацияләренең чынбарлыкта реальләшүен тәфсилләбрәк рус әдәбияты классиклары Н.Некрасов, С.Есенин һәм М.Лермонтов әсәрләренең татарчага тәрҗемәләренә таянып күзәтәчәкбез.

Шигъри әсәрләрдәге төс атамаларын татарчага тәрҗемә иткәндә, атама тәрҗемә ителмичә төшеп калырга яки тәрҗемәгә өстәлергә мөмкин. Мәсәлән, С.А. Есенинның «Анна Снегина» әсәрендә мондый юллар бар: *Свобода взметнулась неистово. // И в* ***розово-смрадном*** *огне....*Г. Рәхим болай дип тәрҗемә иткән: *Тыелгысыз ирек иде анда //* ***Алсу-соры*** *утлар эчендә...*Розово-смрадный – катлаулы сыйфат. Төс тасвирламасы ис тасвирламасы белән бергә үрелеп бирелгән. Алсу төстәге ут смрадный (сасы исле, әшәке исле) лексемасы аша тискәре характеристикага ия була. Барлык дүртьюллык экспрессия белән сугарылган һәм геройның ачуын, аның тискәре хис-кичерешләрен чагылдыра. Тәрҗемәче исә утны алсу итеп кенә тәрҗемә итеп калмый, алсу төскә соры сыйфатын да кушып җибәрә дә утлар алсу-соры төскә әйләнә. Шулай итеп, С. Есенин әсәрендәге смрадный (сасы исле, әшәке исле) татарчага тәрҗемәдә искә алынмый, тәрҗемәче аны төшереп калдыра. Тәрҗемәдә чыганакның экспрессив үзенчәлеге югала.

С.А. Есенинның «В Хороссане есть такие двери» шигырендәге *В Хороссане есть такие двери, // Где обсыпан* ***розами*** *порог. // Там живет задумчивая пери. // В Хороссане есть такие двери, // Но открыть те двери я не мог.*юллары Зөлфәт тәрҗемәсендә болай яңгырый: *Шундый ишекләр бар бу Һарсанда, //* ***Кызыл гөлгә*** *чумган юллары. // Уйчан әкият кызы яши анда. // Шундый ишекләр бар бу Һарсанда, // Аларны тик ачып булмады.* Роза чәчәге русча-татарча сүзлектә гөлчәчәк дип бирелә [Русско-татарский словарь 1984: 544]. Күргәнегезчә, Зөлфәт бу чәчәкне кызыл гөл дип тәрҗемә иткән. Гәрчә, роза төрле төстә булса да, тәрҗемәче аны кызыл итеп кенә күрә. Яңа төс атамалары өстәү текстның төсләр палитрасында уңышсыз чагылыш табарга мөмкин.

Иң киң таралган тәрҗемә трансформацияләренең тагын бер үрнәге – сүз төркемнәрен алыштыру. Бу очракта бер сүз төркемен башка бер яки берничә сүз төркеме белән алмаштырыла. Тәрҗемә процессында сүз формалары, сүз төркемнәре, җөмлә кисәкләре дә алмашырга мөмкин. Шунлыктан, грамматик һәм лексик алмаштыруларны аерып карарга кирәк. Мәсәлән, М.Ю. Лермонтовның «Парус» шигыренең татарчага тәрҗемәсендә кызыклы шундый очракны күзәтәбез: *Кояш сибә матур* ***алтын*** *нур, // Ә түбәндә* ***зәңгәр*** *дулкыннар. // Ул тынгысыз, давыл тели ул, // Гүя тынычлык бар давылда!* Татарчага Ә. Ерикәй 1941 елда тәрҗемә иткән. Чыганак текст болай яңгырый: *Под ним струя светлей* ***лазури****, // Над ним луч солнца* ***золотой****... // А он, мятежный, просит бури, // Как будто в бурях есть покой!* Бу мисалда да без тәрҗемәченең грамматик алмаштыруга мөрәҗәгать иткәнен күрәбез. «Лазурь» берәмлеге рус телендә морфологик яктан исем сүз төркеменә карый. Тәрҗемәләрдә ул сыйфат белән алмаштырылган. Русча-татарча сүзлектә «лазурь» берәмлегенә мондый тәрҗемә бирелгән: «лазурь – 1. (светло-синий цвет) аксыл-зәңгәр төс, зәңгәрсу төс 2. (синева) зәңгәрлек 3. (краска) лазурь — зәңгәрсу [төстәге] буяу» [Русско-татарский словарь 1984: 242]. Безнеңчә, М.Ю. Лермонтовның «Парус» шигырендә «лазурь» сүзе беренче мәгънәсендә кулланылган. Әлеге сүзне тәрҗемәче Әхмәт Ерикәй 1934 елгы тәрҗемәдә «иң якты зәңгәр су» дип тәрҗемә кылган: Asta a **in jaqtь zəngər su**, // Өste – qojaş, **ytken çiz nurlar**, // Ə ul anda davьl teli ul, // Davьllarda gyjə tьnlьq bar!

Шушы ук өзектә икенче бер төс атамасы да бар. «Золотой» сүзе төп мәгънәсе буенча предметның физик, химик чималын аңлатса да, еш кына төс атамасы буларак та кулланыла. Биредә без нәкъ менә шуны күзәтәбез. Яңалиф вариантында тәрҗемәче

шигырь тукымасына яңа сурәт, образ кертеп, күтелмәгәндә җиз (медный) сүзе кулланган. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә әлеге сүзгә мондый аңлатма биргәннәр: «җиз – 1. Бакырга төрле металлар (цинк, кургаш, аккургаш, тимер һ.б.) кушып коелган эретмә. 2. с. мәгъ. 1) Шундый эретмәдән эшләнгән. 2) Шул эретмә төсендәге, сары, җирән» [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге 2005: 776]. Шулай итеп, җизнең төсен искә төшергәндә, бик уңышсыз вариант булып күзаллана. М.Ю. Лермонтов шигыренең карала торган строфасындагы дәһшәтле күренешне аерым бер күренешләрне (алтын кояш нурлары, сыек зәңгәр төстәге дулкыннар давыл көтүгә каршы куела) капма-каршы куеп сурәтләү алымы тасвирны үтә киеренке итә, шигырьнең тәэсир көчен арттыра. Җиз төсе монда бөтенләй урынсыз тоела.

Гомумән, М.Ю. Лермонтов иҗаты төсләргә гаять бай. Шагыйрь төс атамаларын бик уңышлы куллана, алар сурәт тәэсирен көчәйтү, сурәтләү катламыннан тыш символик, психологик, хисси катламнарга да үтеп керәләр.

Әйтергә кирәк, төс атамасын тәрҗемәдә тасвирлана торган реалиягә башка бәя бирә торган лексема белән алмаштырырга яки аның мәгънәсен компенсацияләмичә калдырырга мөмкин. Мондый хәл ике мәдәният вәкилләренең аңында төсле образлар белән беркетелгән тотрыклы ассоциацияләргә ия булган реалияләр очрагында күзәтелә. Мәсәлән, бу Н.А Некрасовның «Выбор» шигырен татарча биргәндә, ачык чагылыш таба: *Только красивее дам я наряд: // В белом венке голова засияет // Завтра, чуть* ***красное*** *солнце взойдет.* Татар теленә Ә.Ерикәй тәрҗемә иткән: *Иң матур киемне кызганмам: // Кидерермен ак таҗ, нур сибәр ул // Иртәгә,* ***көн балкып туганда.***Күргәнегезчә, “красное солнце” сүзтезмәсе тәрҗемәдә, гомумән, “төзсез” кала, ягъни тәрҗемәче аны “көн балкып туганда” дип процесс алды алмаштыру ысулы белән тәрҗемә итә. Димәк, укучыда тәрҗемә белән танышканда, шулай ук күзаллау тудырылырга тиеш: көн туганда, барлык җиһан кызыл төскә керә. Безнеңчә, бу очракта тәрҗемәченең букваль, ягъни калькалаштырып тәрҗемә итмәве дөрес, чөнки “кызыл таң” – татар халкы өчен үзгә күренеш. Татарларда таң, гадәттә, Муса Җәлилдәге кебек алсу итеп сурәтләнә.

Тикшеренүләрдән күренгәнчә, тәрҗемә әсәрләрендә кайбер төгәлсезлекләр дә бар. Тик бу кимчелекләр чыганагын бозарлык кимчелекләр түгел, ә рус теленең кайбер специфик үзенчәлекләрен саф татарча биреп булмау һәм татар телендәге төс атамаларының саны рус телендәгегә караганда күпкә ким булуга кайтып кала.

Һәрбер телнең төсләрне сайлауда үз юлы булган кебек, шагыйрьләрнең дә үз юлы, үзенең рухына, психологиясенә, халәтенә туры китереп, төсләрне белдергән сыйфатларны файдалану ысулы бар. Әлеге катлаулы процессларны аңлау, төшенү иҗат кешеләренең психологиясен аңларга, шуның белән милләтебезнең лингвомәдәни кыйммәтләрен ачыкларга, дөнья сурәтен тасвирларга ярдәм итәчәк.

ӘДӘБИЯТ

Богин Г.И. Критика перевода в свете современных представлений о рефлексии // Перевод как процесс и как результат: язык, культура, психология: Сб. научн. тр. Калинин: Изд-во КГУ, 1989. – С. 6-14.

Есенин С. Анна Снегина: поэма / Г.Рәхим тәрҗ. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 63 б.

Есенин С. “Шундый ишекләр бар бу Һарсанда...”; “Зәгъфран төсе сеңгән кичке нурга...” / Зөлфәт тәрҗ. // Казан утлары, 1985. – № 10. – Б.141-142.

Лермонтов М. Ю. Сочинения: В 2-х томах. М., 1992. – Т. 2. – 488 с.

Некрасов Н.А. Поэмалар. Казан, Татгосиздат, 1953. – 63 б.
Русско-татарский словарь. Казань, 1984. – 734 с.
Татар теленең аңлатмалы сүзлеге / Баш редактор проф.Ф.Ә.Ганиев. Казан: “Матбугат йорты” нәшр., 2005. – 848 б.

Г.Н. МӨХӘРЛӘМОВА
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

1920-1930 ЕЛЛАР ТАТАР ПРОЗАСЫНДА ТӨН ХРОНОТОБЫ БИРЕЛЕШЕ

Г.Н. МУХАРЛЯМОВА
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань

ХРОНОТОП НОЧИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТАТАРСКОЙ ПРОЗЫ 1920-1930-х гг.

Аннотация. В данной статье рассматривается хронотоп ночи в татарских прозаических произведениях 20-30-х годов XX века. Хронотопический образ ночи, приобретающий символическое значение дает возможность охарактеризовать историческое время, изображенное в произведениях данного периода.

Abstract. This article examines the chronotope of the night in Tatar prose works of the 20-30s of the XX century. The chronotopic image of the night, which acquires a symbolic meaning, makes it possible to characterize the historical time depicted in the works of this period.

Ключевые слова: хронотоп, историческое время, пространство, хронотоп ночи, бинарная оппозиция.

Keywords: chronotope, historical time, space, chronotope of night, binary opposition.

XX гасырның 20-30 нчы еллары татар прозасында тасвирланган тарих вакыт тормышта туктаусыз хәрәкәтне, аның үзгәрүен һәм яңаруын белдерүче «кояш баю – төн – таң – көн» циклик вакыт та билгеләп тора. 1920-1930 еллар татар проза әсәрләрен күзәтү барышында тәүлекнең күрсәтелгән дүрт вакыты да еш кына символик мәгънәләргә ия булуы ачыклана.

Әлеге чор әсәрләрендә сурәтләнгән төп вакыйгалар, характерларына карап, башлыча тәүлекнең төн вакытында туры килә. Төн образы XX гасыр башы татар әдәбиятында күпчелек очракта ирреаль мифологик пространство функциясен үтәсә, XX гасырның 20-30 нчы еллар прозасында ул, киресенчә, аерым иҗтимагый мәсьәләләр хәл итә торган социальләшкән пространствоны тәгаенли. Биредә төн – таң, туачак көн алдыннан революция белән бәйле яңа планнар кору, геройларның очрашулары, төрле мәсьәләләрне хәл итү вакыты буларак күзаллана. Шул рәвешле, әлеге чорга караган әсәрләрдә төн хронотобы билгеләнә.

Билгеле булганча, әдәби хронотоп, иң элек, сюжет мәгънәсенә ия, автор тарафыннан сурәтләнгән вакыйгаларның төп оештыру үзәге булып тора. Хронотоп эчендә сюжет вакыйгалары конкретлаша, вакыт белән урын исә хисси һәм күрсәтмәле характерга ия була. Моннан тыш «әдәби урын һәм вакыт бирелеше дә билгеле бер эпохадагы көнкүрештә, диндә, фәлсәфәдә, фәндә кабул ителгән урын-вакыт турындагы күзаллауга бәйле була» [Әминева, 2005: 52].

Әлеге чор әсәрләрендә төн хронотобы әдәби геройлар яшәгән пространствоны билгели. Геройларның күбесенә яшерен эшләрен башкаларга белдермәс өчен конспиратив рәвештә төнлә башкарырга туры килә. Боларны эшләргә аларга төнге караңгылык булышлык итә. Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» романында да җыелышлар, план корулар башлыча төнлә уздырыла. Шәһәр буйлап та геройлар төнлә хәрәкәт итә: Булат «Гәүһәрне капка төбенә чаклы озатып, кулын кысты, аның караңгы төндә, чат башында югалганын карап калды да тиз-тиз бүлмәсенә керде» [Ибраһимов, 2018: 28], яки «Шул кала читендә, соңгы, салкын көзнең караңгы төнендә, пычрак урамнардан ялгыз уйлана-уйлана, каенлы йортка таба кызуланып атлады» [Ибраһимов, 2018: 54]. Ләкин геройлар, күптән ияләшкән булып, төнге урам пространствосында чагыштырмача яхшы ориентлашырга да өйрәнәнеп өлгерәләр: «Төн караңгы. Шулай да күп тапталган таныш урамнардан бару артык кыен булмады» [Ибраһимов, 2018: 73].

К. Нәҗминең «Язгы җилләр» әсәре геройларына да күбесенчә төнлә йөрергә туры килә. Әсәрдән Хәсән Айвазов кешеләр арасында кичке сәгатьләрдә генә күренүен беләбез. Геройлар төнлә, кешеләр инде йокларга ятып беткәч, «бистә урамында буран улап», «ниндидер суккан тавышлар ишетелгән, караңгы вакытта» очрашырга тырышалар.

Әсәрләрдән геройларны кулга алулар, сөргенгә җибәрүләр яки аларның аннан кайтулары шулай ук тәүлекнең төн вакытына туры килүен күрәбез. Мәсәлән, «Язгы җилләр»дә Адмиралтейство бистәсе кичке караңгылык белән әйләндереп алынган вакытта пристань ягына конвой астында бер төркем арестантларны Себергә озату күренеше бирелә. Шул ук романда Мостафаның әтисе – Сәүбәннең дә каторгадан «караңгы көзге төндә» кайтып төшүе турында әйтелә.

Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» романында төнлә тагы бик күп яңа тоткыннар, яңа материаллар алынуы турында искәртелә. Качкын Хәбип Мансуровны да төнлә тоталар һәм төнге сәгать бердә жандарм агентлары аны бишенче полиция участогына алып килә. Романның тагын бер төп герое – Булат Зарифны көзге төндә винтовкалар тоткан кешеләр, өйне астан өскә әйләндереп атып, үзләре белән алып китәләр. К. Нәҗминең «Язгы җилләр» романы герое Мостафа фатирында прокламация табу нияте белән, тентүне шулай ук төнлә үткәрәләр. Күргәнебезчә, төн тентүләр үткәрү өчен дә уңайлы вакыт була.

Төн вакытының характерын әдәби геройлар пространствосы да ачыклый ала. Мәсәлән, төрмәдәге төн «зинданда гына була торган авыр, озын, ел буенча сузылгандай озын кара төн» [Ибраһимов, 2018: 387] булуы белән аерылып тора. «Зиндан тыштан тын, тыныч, авыр, басынкы караңгылык эчендә чолганып утыра» [Ибраһимов, 2018: 393], шулай да төн булуына карамастан «тоткыннар йоклый алмыйлар», нидер сизгәндәй көтәләр. Алар бу юлы ялгышмый – шушы «төннең тын караңгылыгында» Гәрәй Солтановны асып үтерәләр.

Төн шулай ук иректә булган геройлар өчен дә күп очракта тынгысыз була. «Безнең көннәр» герое Баязит, үзенең хәле турында уйланып, тынычсыз төн үткәрә. Иртән, бик озак уйланып ятканнан соң, үзе өчен бик мөһим һәм шул ук вакытта коточкыч бер карар кабул итә – авылга кайтып атасын үтерергә була. Шулай итеп, төн – катлаулы карарлар кабул итү вакыты буларак та билгеләнә.

Г. Ибраһимовның «Тирән тамырлар» романында күп вакыйгалар шулай ук төнлә бара. Роман үзе үк төнге вакыйгаларны тасвирлаудан башлана: «Майның караңгы төне иде». Төннең мәңгелек юлдашы – караңгылык. Монда исә караңгы төн, өстәвенә «кичтән башланган яңгыр туктамады, каты җил иде, дөньяны ялтыратып яшен яшьнәде,

тау-таш җимерелгәндәй гөрелдәтеп, күк күкрәп үтте» [Ибраһимов, 2018: 168]. Автор, төнне шул рәвешле тасвирлап, геройлары белән булган хәлләрнең драматизмын тагын да көчәйтә төшә кебек. Әйтергә кирәк, бу әсәрдә төн хронотобы берничә мәгънәви функция башкара. Беренчедән, романтик хис белән сугарылып геройларның очрашу хронотобын билгели. Мәсәлән, төн төп геройлар булган Фәхри белән Гайшәгә бер-берсенә мәхәббәтләрен аңлату мөмкинлеген бирә, аларны яңа өметләр белән канатландыра. Нәкъ шул төнне Гайшә туган йортыннан сөйгәне янына качып китәргә карар кыла. Димәк, бу очракта төн хронотобы тупса хронотобына туры килеп, геройларның тормышында борылыш, үзгәреш буларак аңлашыла.

Романның тагын бер героинясы Нәгыймәгә төн, киресенчә, тынычлану китерми. Ул өеннән төнлә, ирен төрмәдән чыгару нияте белән аның иптәшләрен табарга дип чыгып китә: «Көн кич иде. Кара-соры болытлар, менә хәзер коеп яварга әзерләгән кебек, кала өстенә капланганнар иде. Хатын боларны шәйләмәде. Ашыгып барышында очраган әйберләргә тиргәнә-тиргәнә, үз юлы белән чапты» [Ибраһимов, 2018: 214]. Әсәрдә Нәгыймәнең юлы күптөрле киртәләрдән гыйбарәт булуга карамастан, иренә ярдәм итү теләге көчле булганга, юлында очраган бер генә каршылык та аны туктата алмавы күрсәтелә

Төн, үлем символы буларак, тәүлекнең бу вакытында үтерүләр, һөҗүм итүләр, җәзалаулар күп башкарылуын күрсәтеп тора. Г. Ибраһимовның «Тирән тамырлар» романында Фәхрине, Вәли бай Хәсәнов боерыгы буенча, төнлә үтерәләр. Вәли Хәсәнов үзе дә җәзасын тәүлекнең караңгы вакытында ала, аны төнлә урманда атып үтерәләр. Г. Ибраһимовның «Кызыл чәчәкләр» геройлары Гыйлаҗи һәм тагын берничә комсомол егет шулай ук кояш баер алдыннан, караңгы төшкәндә, җәзалап үтерелә. Шулай итеп, әсәрләрдә төн күп очракта геройларга үлем, яки бәхетсезлек китерүче куркыныч явызлык белән тәңгәлләштерелә.

1920-1930 еллар татар прозасында сурәтләнгән тарихи вакыт һәм урын Көн/Төн бинар оппозициясе белән тәгаенләнә. Төн геройларларның үткәне яки караңгы хәзергесе, көн якты киләчәге буларак күзаллана. Булатның Гәрәй Солтановка язган хатында: «Караңгы авыр төннең иң авыр сәгатьләре үтә инде 〈...〉, бу караңгы төннәр мәңге булмас, ышан, озакламас, безнең көннәр яңадан килерләр!» [Ибраһимов, 2018: 392], дип әйтелә. Шул рәвешле, Көн/Төн оппозициясе бу очракта Үткән/Киләчәк оппозициясе белән кисешә.

Көн/Төн бинар оппозициясе илнең хәзерге вакытындагы хәлен ачыклый. Геройлар яңа тормыш символы булган яңа көннең җитүенә әле тәгаен ышанып та бетмиләр.

Шул рәвешле, көн – ил тормышындагы якты, төн – караңгы полоса буларак аңлашыла. Бу чорда язылган әсәрләрдә геройлар авыр, караңгы, куркыныч төннән соң «кызарып таң аткан»ны көтеп яшиләр.

ӘДӘБИЯТ

Әминева В.Р. Әдәби әсәрдә хронотопны билгеләү // Әдәби әсәргә анализ ясау: Урта гомуми белем бирү мәктәбе укучылары, укытучылар, педагогика колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма. Казан: Мәгариф, 2005. – Б. 52-71.

Ибраһимов Г. Безнең көннәр // Әсәрләр: 15 томда. 5 т.: роман. – Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – 423 б.

Ибраһимов Г. Кызыл чәчәкләр // Әсәрләр: 15 томда. 3 т.: хикәя повестьлар, роман, драма. – Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – Б. 9-102.

Ибраһимов Г. Тирән тамырлар // Әсәрләр: 15 томда. 3 т.: хикәя, повестьлар, роман, драма – Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – Б. 168-388.
Нәҗми К. Язгы җилләр. Казан: Татгосиздат, 1949. – 412 б.

Г.Н. МӨХӘРЛӘМОВА
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

ТУГАН ТЕЛ ҺӘМ ӘДӘБИЯТНЫ ДИСТАНЦИОН УКЫТУ ШАРТЛАРЫНДА УКУЧЫЛАРДА ТАНЫП БЕЛҮ УНИВЕРСАЛЬ УКУ ГАМӘЛЛӘРЕН ФОРМАЛАШТЫРУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Г.Н. МУХАРЛЯМОВА
Институт языка, литературы и искуства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ У УЧАЩИХСЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ УНИВЕРСАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ДЕЙСТВИЙ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования познавательных учебных действий на уроках родного языка и литературы в условиях дистанционного обучения. Получившее в последнее время широкое распространение дистанционное обучение способствует формированию у учащихся универсальных учебных действий, связанных с самостоятельной деятельностью. Познавательные универсальные учебные действия формируются на уроках родного языка и литературы при самостоятельном изучении, систематизации, обобщении учебного материала.

Annotation. The article deals with the features of forming cognitive educational actions in the lessons of the native language and literature in the conditions of distance learning. Distance learning, which has recently become widespread, contributes to the formation of students ' universal learning activities related to independent activities. Cognitive universal educational actions are formed at the lessons of the native language and literature with independent study, systematization, generalization of educational material.

Ключевые слова: дистанционное обучение, Федеральные государственные образовательные стандарты, познавательные учебные действия, родной язык, родная литература.

Keywords: distance learning, Federal state educational standards, cognitive learning activities, independent activity, native language, native literature.

Бүген мәктәптә укытуның төп максатларының берсе – алдагы тормышында һәм эшчәнлегендә белем алырга әзер булган, инициативалы, мөстәкыйль, үз позициясе формалашкан шәхес тәрбияләү. Әлеге фикер Федераль дәүләт белем бирү стандартлары белән билгеләнеп, уку-укыту барышында шуңа бәйле шартларны тудыру төп мәсьәлә булып санала. Билгеле, моңа ирешүдә төрле заманча белем бирүнең төрле технологияләрен, ысул-алымнарын, укыту формаларын исәпкә алып эшләү алгы планга чыга. Үз чиратында укучы алдына да аерым бер таләпләр куела. Шуларның берсе – мөстәкыйль укый, эшли белү. Әлеге гамәлне формалаштыру юнәлешендә башка формалар белән беррәттән дистанцион укыту формасы ярдәмгә килә.

Дистанцион, яки онлайн уку формасы моңарчы да билгеле бер категория укучыларны (сәламәтлек мөмкинлекләре чикле булган балаларны, сәләтле балаларны, гаилә белеме алучы балаларны) укыту, өстәмә белем алу мәйданында дәрестән тыш эшләү өчен кулай булып саналып, үткән уку елының соңгы айларында, күпчелек уку йортларында пандемия белән бәйле рәвештә билгеле бер вакытка төп укыту формасына әйләнде. Әйтергә кирәк, нәкъ шул вакытта дистанционуку-укытуның уңай һәм тискәре яклары да күренде: моңа билгеле бер күләмдә техник сәбәпләр дә, эшләү процессын тиешенчә оештырмау, дистанцион укытуның таләпләрен белмәү, укучыларның бу шартларда уку максатларын аңлап бетермәведә һ.б. да керә. Шулай да уңай яклары да бар, әлеге форманы киң масштабта куллану Федераль дәүләт белем бирү стандартлары билгеләгән таләпләрнең берсе – универсаль уку гамәлләрен формалаштыру мөмкинлеге һәм зарурлыгын ачык күрсәтте.

Укытучы дәресне планлаштыра башлаганда ук укучыда кайсы УУГларны формалаштыру дөрес һәм отышлы булуын уйлана башлый. Эшләү барышындааны универсаль уку гамәлләрен формалаштыруда нинди үзенчәлекләр күзәтелә, кайсы якларга аерым игътибар бирү таләп ителә кебек сораулар да борчый.

Билгеле булганча, универсаль уку гамәлләре яңа социаль тәҗрибәне аңлы һәм актив үзләштерү юлы белән укучының үз-үзен үстерү һәм камилләштерүен, аның әлеге процессны оештыру сәләтен дә исәпкә алып, яңа белемнәрне һәм күнекмәләрне мөстәкыйль үзләштерүен тәэмин итүче гамәлләр җыелмасы буларак аңлашыла. Иң беренче чиратта, алар укучыларга уку эшчәнлеген мөстәкыйль рәвештә гамәлгә ашыру, уку максатларын кую, аларга ирешүдә кирәкле чаралар һәм алымнарны куллану, уку эшчәнлеген һәм аның нәтиҗәләрен күзәтү, контрольдә тоту һәм бәяләү мөмкинлеген бирә.

Әдәбият дәресләрендә метапредмет нәтиҗәләргә ирешү юнәлешендә танып белү универсаль уку гамәлләренең әһәмияте бик зур. Әлеге гамәлләр әйләнә-тирә дөньяны танып-белү юлларын, эзләнү барышын мөстәкыйль рәвештә төзү, алынган мәгълүматны эшкәртү, системалаштыру, гомумиләштерү һәм куллану буенча тикшеренүләр системасы буларак аңлашыла. Алар үз эчендә гомумуку, логик гамәлләр һәм проблема куеп, аны хәл итү кебек гамәлләргә төркемләнә.

Гомумуку гамәлләренә танып белү максатын мөстәкыйль рәвештә билгеләү һәм тәгъбир итү; кирәкле информацияне эзләү һәм билгеләү; мәгълүмати эзләнү ысулларын куллану; белемне структуралаштыру; фикерләрне аңлы һәм ирекле рәвештә телдән һәм язма формада төзү; конкрет шартлардан чыгып мәсьәләләрне хәл итүнең нәтиҗәле юлларын билгеләү; төп максаттан чыгып уку максатларына төшенү һәм уку төрен сайлау буларак аңлап уку; төрле жанрдагы текстлардан кирәкле информацияне аерып чыгару керә.

Логик уку гамәлләре билгеләрне аерып чыгару максаты белән объектларны анализлау; синтезлау – өлешләрдән бөтен төзү; объектларны чагыштыру, классификацияләү критерийларын сайлау;төшенчә итеп чыгару; сәбәп-нәтиҗә бәйләнешләрен билгеләү; фикер йөртүнең логик чылбырын төзү; дәлилләү; гипотезаларны чыгару һәм аларны нигезләү гамәлләрен билгели.

Проблеманы кую һәм хәл итү үз эченә проблеманы тәгъбир итү, иҗади һәм эзләнү характерындагы проблемаларны хәл итү чараларын мөстәкыйль башкару кебек гамәлләрне ала.

Шулай итеп танып белү универсаль уку гамәлләрен формалаштыру юнәлешендә укучы эзләнүнең барышын мөстәкыйль рәвештә төзүгә ирешә ала, үзләштерелгән

белемнәрне эшкәртү, системалаштыру, гомумиләштерү һәм белем алу процессында куллануны тормышка ашыра. Иң әһәмиятлесе – укучының танып белү максатын мөстәкыйль рәвештә билгели һәм тәгъбир итә алуы. Укучы кирәкле мәгълүматны төрле чыганаклардан таба, билгели, бу вакытта аңа компьютер ярдәмгә килә ала. Танып белү уку гамәлләре мәсьәләне чишүнең нәтиҗәле юлларын табарга өйрәнүдә ярдәм итә. Укучы шулай ук проблеманы куя, аны тәгъбир итә, иҗади һәм эзләнү характерындагы проблемаларны чишүдә эшчәнлек алгоритмнарын мөстәкыйль рәвештә төзергә өйрәнә. Дистанцион уку вакытында боларны башлыча укучыга нәкъ менә үзенә мөстәкыйль рәвештә башкарырга туры килә.

Тел-әдәбият дәресләрендә логик универсаль уку гамәлләрен формалаштыру да әһәмиятле санала. Әдәби әсәрне мөстәкыйль анализлаган вакытта укучы сәбәп-нәтиҗә бәйләнешләрен урнаштыру күнекмәсенә ия була. Билгеләрне аерып чыгару максаты белән объектларны анализлау, ягъни әсәр, вакыйга, образ һ.б. шундый объектларга характеристика бирү гамәленә дә өйрәнә. Туган тел дәресләрендә кагыйдәне чыгару барышында синтезлый белү, ягъни өлештән бөтен төзү гамәлен формалаштыру алгы планга чыга. Әдәбият дәресләрендә эчтәлеге буенча капма-каршы ике гамәл булган анализлау һәм синтезлау бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә торып, һәрвакытта диярлек бергә башкарыла. Бу гамәлләрне формалаштыру максаты белән укучылардан әсәрдә сөйләнелгән предметның (детальнең) яки әдәби геройның билгеләрен күрсәткән таблица төзетергә мөмкин. Әлеге таблицаны дистанцион уку шартларында укучы әсәргә нигезләнеп мөстәкыйль рәвештә тутыра. Чагыштыру гамәле ике әдәби геройны, вакыйганы, ситуацияне һ.б. чагыштырып өйрәнү рәвешен ала. Шулай ук таблицаны баганалап, әйтик, һәр баганада аерым герой билгеләрен күрсәтү рәвешендә эшләтеп була. Укучы бу вакытта объектларны анализлау, аларның төп һәм икенчел билгеләрен гомумиләштерү, нәтиҗәне тәгъбир итү, мәсьәләне аңлап хәл итү алгоритмын эзлекле рәвештә мөстәкыйль төзеп эшли.

Шулай ук тел-әдәбият дәресләрендә уку материалын өйрәнүдә фикерләүнең логик чылбырын төзү дә әһәмиятле санала. Әйтик, түбән сыйныфларда әсәр буенча рәсем-иллюстрацияләрне, өлкәнрәк сыйныфларда вакыйгаларны тиешле эзлеклелектә урнаштыру була ала. Тагын бер мөһим гамәл – укучы үз фикерләрен аңлап дәлилләргә өйрәнүе.

Онлайн укыганда, текстны укуның максатына төшенү буларак аңлап уку да тел-әдәбият дәресләрендә аерым урын алып тора. Шул юнәлештә тагын бер гамәл – уку төрен мөстәкыйль рәвештә сайлап ала белү формалаштырыла. Тексттан кирәкле мәгълүматны табып алып күрсәтү гамәленә, укучы теге яки бу фикерне дәлилләү өчен әсәр текстыннан мисаллар китерү аша өйрәнә.

Дистанцион уку-укыту вакытында укучыга үзендә танып белү универсаль уку гамәлләрен мөстәкыйль рәвештә формалаштыру мөмкинлеге бирелә. Әлбәттә, укучыга әлеге эш җиңел бирелмәячәк, бигрәк тә түбән сыйныфларда. Әлеге гамәлләр теге яки бу дәрәҗәдә укучыларда формалаштырылган булып, алга таба мөстәкыйль эшләүдә тулысынча файдаланыла ала.

Шулай итеп, дистанцион уку-укыту укучыларны мөстәкыйль эшли белүгә өйрәтү, аларда билгеле бер универсаль уку гамәлләрен формалаштыру өчен зур мөмкинлекләр ача. Шул ук вакытта онлайн уку-укыту хәзер кулланыла торган традицион мәктәптә уку формасын тулаем алыштыра алмавын да аңларга кирәк. Аерым очракларда, ихтыяҗ туганда бу төрле укыту ярдәмгә килеп, уку-укыту процессына тоткарлык килмәү, аны өзмәү юнәлешендә файдалы була ала. Шулай да кайчан һәм нинди максат белән генә

файдаланылмасын дистанцион уку-укыту укучыларның белем алуга ихтыяҗларын канәгатьләндерү эшенә хезмәт итәргә тиеш.

ӘДӘБИЯТ

Крылова О.Н., Муштавинская И.В. Новая дидактика современного урока в условиях введения ФГОС ООО: методическое пособие. Санкт-Петербург: КАРО, 2015. – 144 с.

Поташник М.М., Левит М.В. Как помочь учителю в освоении ФГОС. Методическое пособие. М.: Педагогическое общество России, 2015. – 320 с.

Л.Р. НАДЫРШИНА, Г.М. ХАННАНОВА

Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе

Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

ГАБДУЛЛА ТУКАЙНЫҢ КАЗАН ЧОРЫ ИҖАТЫНДА ҮТКӘННЕ САГЫНУ МОТИВЫ

Л.Р. НАДЫРШИНА, Г.М. ХАННАНОВА

Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова

Академии наук Республики Татарстан, Казань

МОТИВ ТОСКИ ПО ПРОШЛОМУ В КАЗАНСКОМ ПЕРИОДЕ ТВОРЧЕСТВА ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ

Аннотация. Статья посвящена анализу мотива тоски в лирике Габдуллы Тукая. На примере ряда стихотворений авторами выявляются семантические особенности изучаемого мотива, определяется взаимосвязь с другими мотивами творчества поэта.В статье сделан вывод о том, что данный мотив взаимосвязан с романтическим и экзистенциальным мировосприятиями, характерными для многих произведений Казанского периода творчества Тукая. Подобная семантика, в свою очередь, определяет эмоионально-психологическое состояние лирического героя, осознавшего истинную суть бытия: время быстротечно и прошлое не вернуть.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the motif of longing in the of GabdullaTukay'slyrics. On the example of a number of poems, the authors identify the semantic features of the studied motive and determine the relationship with other motives of the poet's work. The article concludes that this motif is interrelated with the romantic and existential worldviews characteristic of many works of the Kazan period of Tukay's creativity. Such semantics, in turn, determine the emotional and psychological state of the lyrical hero, who realized the true essence of being: time is fleeting and the past cannot be returned.

Ключевые слова: татарская поэзия, Габдулла Тукай, мотив, лирика, лирический герой.

Keywords: Tatar poetry GabdullaTukay, the motive, the lyrics, the lyrical hero.

1907 елда «Монда хикмәт, мәгърифәт һәм монда гыйрфан, монда нур» [Тукай, 2011: 172] дип ашкынулы өметләр белән Казанга килгән Габдулла Тукай шигърияте сизелерлек үзгәреш кичерә: шагыйрнең иҗат дөньясы лирик, романтик аһәңнәр хисабына киңәя, катлаулана, Г. Халит сүзләре белән әйтсәк, «публицистик рух лирик-психологик сурәткә урын бирә» [Халит, 1962: 79]. Бер яктан, иҗтимагый проблемаларны лирик геройның сызлану-ачыну сәбәбе иткән романтик әсәрләр әдәби

мәйданга чыкса («Көзге җилләр», 1911; «Тәләһһеф», 1910 һ.б.), икенче яктан, лирик-романтик, эмоциональ-сентименталь кичерешләр бәйләме төсендә күзалланган күңел лирикасы үрнәкләре күпләп иҗат ителә башлый: туган авыл, туган тел, ана образлары үзәктә торган әсәрләр әдәби мәйданга чыга.Үз чиратында, туган җир, туган авыл темасы туган якны сагыну белән алшартланган хәтер мотивын калкыта. Лирик геройның ретроспектив рухтагы уйлану-хатирәләре үткәндә калган хөр чакларны уйлап юану идеясен алга чыгара. Мәсәлән, «Туган авыл» (1909) шигырендәтуган авыл – кешенең нәсел чишмәсе башланган, аның дөньяга күзе ачылган урын булуы турындагы күзаллау дини эчтәлектәге образлар аша гәүдәләнә:

Ходай шунда җан биргән, мин шунда туган,
Шунда әүвәл Коръән аятен укыган;
Шунда белдем рәсүлемез Мөхәммәдне,
Ничек михнәт, җәфа күргән, ничек торган [Тукай, 2011: 55].

Туган җирдә үткән гамьсез-вафасыз сабыйлык елларын сагынухисе шигырьне иңләп уза:

Истән чыкмый монда минем күргәннәрем,
Шатлык белән уйнап гомер сөргәннәрем;
Абый белән бергәләшеп кара җирне
Сука белән ертып-ертып йөргәннәрем [Шунда ук].

Соңгы строфада *тәкъдир* төшенчәсе аша ачылган яшәеш фәлсәфәсе урын ала: язмыш юллары кая гына илтсә дә, туган як, балачак турындагы истәлек-хатирәләр кешене юатучы төп көч булып калачак:

Бу дөньяда, бәлки, күп-күп эшләр күрем,
Билгесездер – кая ташлар бу тәкъдирем;
Кая барсам, кайда торсам, нишләсәм дә,
Хәтеремдә мәңге калыр туган җирем [Шунда ук].

Гомумән, шагыйрьнең лирик герое еш кына күңел юанычын нәкъ менә үткәннәрдән таба, «үткәнне искә төшереп сагышлану, идеалны үткәннән эзләү мотивы шагыйрьнең романтик иҗатын, фәлсәфи шигырьләрен әйдәп бара» [Заһидуллина, 2006: 74-75]. Бу әсәрләрдә моңлы-сызланулы хатирәләр дулкынында калган, иң бәхетле чагы – сабыйлык елларын сагынган лирик герой үзәктә тора. Мәсәлән, «Исемдә» (1909) шигырендә өлкәнәйгән лирик герой үзенең иң матур хатирәләр белән күңелендә калган бала чагын юксынып моңлана:

Исемдә курка-курка төрле уйлар уйлаган чаклар,
Гафифанә вә мәгъсуманә көлгән, уйнаган чаклар;
Исемдә һәм эчемнән көткәнем якты бәхетләрне,
Теләп яшьрен генә рәхәт, сәгадәтле вакытларны [Тукай, 2011: 17].

Гомернең узучанлыгы, вакыт агышы кебек фәлсәфи мотивлар бу табигый агышны туктатып булмаганлыгын аңлауга алып килә:

Тыныч калды йөрәк, шау-шу вә гаугадан тәмам тынды;
Моңаеп тибрәнә тик бер тәхаттырдан гына инде [Тукай, 2011: 17].

«Сагыныр вакытлар» шигырендә беренче строфаларда ук лирик кичерешләр катламында әйдәп барачак төп хис – үкенеч катыш сагыну хисе аерымлана, бу исә, үз чиратында, әсәрне сентименталь укылышка көйли:

Туйса Иблис тормышыннан, яд итә оҗмахларын, –
Яд итәм, бизсәм үземнән, мин сабыйлык чакларын.

И күңелнең шаулап аккан чишмәдән сафрак чагы!

И гомернең нурланып үскән яшел яфрак чагы! [Тукай, 2011: 239].

Әсәрнең шуннан соңгы өлешендә шагыйрь балачак хатирәләрен детальләп торгыза, һәр строфада санап барылган эмоциональ-сентименталь истәлекләр, мәгънәви яктан бер-берсен тулыландырып, сабыйлык дәверенең гаҗәеп җылы, нурлы манзарасын тудыра һәм шигырьдә кызыл җеп булып сузылган төп идеяне – балачакның кешенең иң авыр вакытларында күңелен җылыткан дәвер булуы турындагы фикерне раслауга буйсындырыла.

Өлкән лирик геройның балачак истәлекләреннән рухи җылылык алуы белән бәйле мотив шагыйрьнең башка әсәрләрендә дә урын ала. Әйтик, яшь буынга мөрәҗәгать кебек иҗат ителгән «Гомер юлына керүчеләргә» (1910) шигырендә лирик герой түбәндәге нәтиҗәгә килә:

Нигә, – дим, – изге мәктәптән, сабый чаклардан айрылдым?

Нигә мин кечкенә Апуш түгел, зуп-зур Тукай булдым ?[Тукай, 2011: 130].

Шул рәвешле, Тукайның Казан чорында үткәнне сагыну мотивы гомернең үтүчәнлеге, үткәнне кайтарып булмавы, әмма шул гүзәл-гамьсез чакларның гомер буе күңелне җылытып торуы хакындагы фәлсәфи идеяне нигезли.

ЛИТЕРАТУРА

Заһидуллина Д.Ф. Дөнья сурәте үзгәрү: XX йөз башы татар әдәбиятында фәлсәфи әсәрләр: Монография. Казан: Мәгариф, 2006. –191 б.

Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913).

Халит Г. Тукай үткән юл (Габдулла Тукайның тормышы һәм иҗаты турында очерк). Казан: Тат. кит. нәшр., 1962. – 230 б.

Г.Р. НАСИБУЛЛОВА

Казанский федеральный университет, Казань

ПЕРЕВОД МИФОЛОГИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В статье рассматриваются особенности перевода мифологических фразеологизмов с татарского языка на английский язык, которые составляют особый пласт в фразеологической системе языка. Основываясь на «Татарско-русско-английский словарь фразеологизмов», автор выделяет эффективные способы их перевода.

Abstract. The article discusses the features of the translation of mythological phraseological units from the Tatar language into English, which constitute a special layer in the phraseological system of the language. Based on the "Tatar-Russian-English dictionary of phraseological units", the author identifies effective ways to translate them.

Ключевые слова: фразеологизм, мифологема, мифоним, культура, перевод, лингвокультурология.

Keywords: phraseologism, mythologem, mythonym, culture, translation, linguoculturology.

Фразеологизмы несут в себе ценнейшие сведения об истории, образе жизни, менталитете, мировоззрении, культуре народа. Они играют важную роль в сохранении и перевода с поколения в поколение знания о выработанной в обществе системе

обычаев, традиций, законов и обыденных представлений о мире. Фразеологизмы не только называют то или иное явление объективной действительности, но и указывают на определённое отношение говоряшего к этому явлению.

В фразеологической системе языка значительное место составляют фразеологизмы, компонентами которых являются мифологизмы. Эти компоненты называются мифологемами. По мнению исследователя К.Г.Юнга, мифологема – термин, обозначающийчто-либо, связанное с мифологией, например, образ, сюжет или конкретное событие [Юнг, 1996: 107]. Как правило, мифологема носит глобальный характер иявляется широко распространенной в мифологии многих народов икультур.

Исследования показывают, что перевод и трансформация такого типа фразеологизмов с одного языка на другой является сложным процессом. Настоящее исследование посвящено изучению перевода фразеологизмов с татарского языка на английский язык, в составе которых есть мифологизмы. Заметное влияние на восприятие и освоение фразеологических единиц оказывают межкультурные различия, несоответствия на этно-культурологическом уровне, разные мифологии, религии. Экстралингвистические факторы, участвующие в формировании стилистико – коммуникативных средств выразительности английского языка, включают особенности общественно – экономической, политической, культурной жизни народа, и это оставляет свой след в фразеологизмах. «Наименования» предметов, явлений материальной и духовной культуры, отражающие образ жизни и специфику мировосприятия определенного культурно – языкового сообщества мы называем реалиями. Будучи носителями национального (локального) или исторического колорита, реалии не имеют точных соответствий в других языках и поэтому требуют особого подхода при переводе» [Винокуров, 2011: 413].

Следует отметить, что в последние два-три десятилетия в отечественном языкознании наблюдается повышение интереса к проблеме мифологической лексики и ее функционирования. Это связано, по нашему мнению, как повышением значения науки лингвокультурологии в целом, так и поиском нового в научно-практических исследованиях. Объектом нашего исследования является «Татарско-русско-английский словарь», составленный С.Ф. Гарифуллиным [Татарско-русско-английский фразеологический словарь, 2010]. При переводе фразеологизмов с татарского на английский язык в основном используется метод выбора возможного эквивалента, а при отсутствии эквивалента автор передает его близким по значению фразеологизма в качестве эквивалента. Также применяется описательный метод.

Основной пласт фразеологизмов с мифологемами составляют фразеологизмы в составе которых присутствуют такие компоненты как «иблис», «җен», «шайтан», «пәри», которые используются при отрицательной оценки того или иного явления. Мифологемы «иблис» и «шайтан» в словаре в большинстве случаев на английский язык передаются мифологемой «devil», который в английском языке также выражает отрицательную оценку: иблис вәсвәсәсе - devil's temptation, иблис токымы - the devil's spawn, шайтан оясы - it's the devil of a mess, пәри котырган – raise the devil.

Фразеологизмы, которые имеют одинаковые значения, но отличающиеся мифологемами переводятся единым фразеологической единицей, которая передает их содержание в целом: пәри алыштырган, җен алыштырган, шайтан алыштырган - it's thedevil's work.

При переводе фразеологизмов, в составе которых присутствуют мифонимы, автор обращается к широкому спектру переводческих методов, наряду с выбором эквивалента в английском языке, описательным переводом используются транслитерация и транскрипция, которые являются основными трансформациями при переводе имен собственных: Гали батыр дөлделе – Pegasus; Нух заманыннан калган – sincedaysofold; Нух көймәсе - Noah'sArk; Нух пәйгамбәр заманыннан башлау – beginatthebeginning; Нухтан калган – sincedaysofold.

В большинстве случаев при переводе татарских фразеологизмов на английский язык теряется их мифологический компонент:

пәри башка, җен башка – tell one from another;

дию йокысы белән йоклау – sound sleep;

каф тау артында – at the back of beyond;

күздә шайтан бию - playful eyes

шайтан суы – alcoholic drink (конкретизация);

юхаелан – snake in the grass;

Несмотря на то, что татарский и английский народ относится разным культурам, в их мифологии встречаются общие образы, общие сюжеты, которые идут от древних истоков, культур и являются общими для всего человечества. К примеру, можно привести цифру семь, которая и в английской, и в татарской лингвокультурологии имеет мифологическое, волшебное значение. Это ярко проявляется и в фразеологизмах двух языков:

Җиде йозак астында – undersevenseals;

Күкнең җиденче катында булу - to be in seventh heaven.

Таким образом, мы можем сказать, что перевод фразеологизмов, в состав которых входят мифологизмы, должно основываться на правильном понимании соответствующих понятий, верного толкования их метафорических значений. В результате исследования выяснилось, что значительная часть татарских мифологических фразеологизмов имеет стилистико-семантические эквиваленты в английском языке. В случае отсутствия эквивалентов самым эффективным методом их перевода является описательный метод.

ЛИТЕРАТУРА

1. Винокуров А.М.Англо-русский словарь идиом. М.: Мартин, 2011. – 352 с.

2. Кунин А.А.Фразеология современного английского языка/ А.А.Кунин. – М.: Международные отношения, 1972. – 288 с.

3. Татарско-русско-английский фразеологический словарь. Казань: Татарское республиканское издательство “ХЭТЕР”, 2010. – 296 с.

4. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. Киев: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384.

И.С. НАСИПОВ, А.А. ТИМАШЕВА

Башкирский государственный педагогический университет им. М.Акмуллы, Уфа

ПРАЗДНИЧНАЯ КУЛЬТУРА КРЕЩЁННЫХ ТАТАР с. НОВЫЕ МАТЫ БАКАЛИНСКИЙ РАЙОН РБ

Аннотация. Праздничная культура в жизни кряшен играет важную роль. В данной статье раскрывается праздничная культура кряшенского народа, а именно подробно повествуется об одном из распространенных и актуальных праздников – Раштуа (Рождество) на примере традиций крещеных татар с. Новые Маты Баклаинского района Башкортостана.

Abstract. Festive culture plays an important role in the life of Kryashen. This article reveals the festive culture of the Kryashen people, namely, it tells in detail about one of the most common and relevant holidays – Rashtua (Christmas) on the example of the traditions of the baptized Tatars. New Mats Baklinskogo district of Bashkortostan.

Ключевые слова: Праздничнаякультура, кряшены, Раштуа (Рождество).

Keywords: Festive culture, Kryashens, Rasta (Christmas).

Село Новые Маты расположено в Бакалинском районе Республики Башкортостан. Его история берёт начало с конца 18 века. Удалённость села от районного центра составляет 21 км. Преобладающую часть населения составляют кряшены.

Кряшены, кряшенский народ, крященные татары (керәшеннәр) – это поволжские тюрки, близкие по языку и культуре татарам, но при этом обладающие рядом этнокультурных и антропологических особенностей. Уникальностью данного народа являются синтез православного вероисповедания и татарской культуры. Их язык является говором относящимся среднему диалекту татарского языка. Особенности кряшен, которые свойственны только им: языковые особенности, историю, традиции, национальную одежду, украшения изучали такие ученые, как Ф. Баязитова, В. Витебский, С. Матвеев, А. Можаровский, Н. Фирсов.

Укрепление религиозного самосознания, актуализация этнической идентичности, взаимодействие с другими народами являются важнейшими условиями современной народной культуры. Перечисленные факторы особенно полно и конкретно отражаются в праздничной культуре. Кряшены в настоящее время уделяют значительное внимание празднованию народных праздников, также своим этнокультурным особенностям, традициям.

Праздничная культура кряшенского народа довольна разнообразна и многогранна. Она включает себя государственные, народные и религиозные праздники.

Для определения частоты значимости и определения более распространеных и почитаемых праздников для жителей села Новые Маты, мы обратились к населению с просьбой перечислить кряшенские праздники, значимые для них и их семьи. По переписи населения 2018 года в селе зарегистрировано 294 человека, задействовано 157 человек.

Праздники	Всего, человек
Раштуа (Рождество Христово)	157
Олы көн (Пасха)	155
Кач ману (Крещение)	149
Питрау (Петров день)	99
Покрау (Покров день)	90
Бәрмәнчек (Вербное воскресенье)	68
Май чабу (Масленица)	57
Другие – *Энҗел көн* (жемчужный день), *Үле чыгу көне* (Родительский день), *Кош ияр типмәскөн* (Благовещение Пресвятой Богородицы) и др.	45

По итогам опроса следует, что многие опрашиваемые отметили, что в селе Новые Маты широко отмечают праздник *Раштуа*, который проводится 7 января каждого года. Аналогичное у русского народа Рождество Христово, но у кряшен свои особенности его празднования. Он определяется как День рождения пророка Иисуса Христа, посланного на Землю, чтобы наставить людей на истинный путь. Этот день с давних времен является одним из главных праздников для кряшен. Перед Рождеством люди в течение шести недель воздерживаются от употребления мясных, молочных, яичных продуктов, постятся. Большим праздником считается ночь перед Рождеством. В народе его называют *«авыз ачу»* (дословно переводится как *«открытие рта»*, т.е. разрешение на принятие обыденной пищи). К великому празднику стремились прийти чистыми душой и телом: шла уборка в домах, топилась баня, все надевали чистую одежду.

По случаю праздника православные в ночь на 6 января в церквях до утра молились и зажигали свечи за своих покойных родственников, просили прощения за свои грехи.

На Рождество каждый православный христианин обязан посещать церковь. Верующие верят, что свет и запах свечей, зажженных в этот день в домах, очищают жилище и душу.

В праздничный день с утра дом наполняется запахами разных угощений: пироги с разными начинками, чак-чак, блины, треуголники, перемячи с картошкой, с мясом и т.д. Как и в один из великих праздников кряшен – *Олы көн* (Пасха), утром дети начинают ходить по домам, собирать сладости или же деньги. Этот праздник длится неделю до Старого Нового года, т.е. 13 января. Улицы полны веселья, катания на санках, игр на улице. Главное, что в эту неделю нельзя начинать что-то новое, всё это заранее обречено на неудачу.

Самым интересным элементом праздника является *«бабайга чыгу»* дословно переводится как *«выходить как дедушка».* Вечерами в разных до неузнаваемости одеяних односельчане, гости из других сел, регионов по несколько человек ходят по домам и развлекают всех стихами, частушками, песнями, плясками, прибаутками. И стараются максимум приложить усилия, чтобы оставаться неузнаваемыми. Хозяевам дома в новом году желают здоровья, благополучия и счастья.

Исходя из многолетних наблюдений, к Рождеству в народе ходили различные приметы. Вот некоторые из них: *1) Если в этот день выпадет снег, то урожай будет обильным. 2) Если снег метет, то это к приходу богатства и изобилия. 3) На крыше дома лежит снег, то рожь и сено вырастут высокими. 4) Если на Рождество на деревьях иней, то зерновые культуры дадут хороший урожай, если ночь будет ясной* - *горох, если санный путь гладкий* - *гречиха и т.д.*

Праздник *Раштуа* (Рождество Христово) довольно масштабна и значима для населения кряшен села Новые Маты, как и для всего кряшенского народа. Со временем каждый из праздников усовершенствуется, приобретают новую окраску, преображаются, но суть передаваемая из поколения в поколения сохраняется. Очень интересна и самобытна праздничная культура кряшен. Прослеживаюся связи как с религиозными православными традициями, так и с мусульманскими корнями. Необходимо отметить, что все праздники, не только *Раштуа* (Рождество Христово) свято соблюдается как старшим поколением, так и молодежью.

Традиционная праздничная культура кряшен является важнейшим видом древней культуры татарского народа, сохранившая память нескольких поколений и

передаваемых будущему поколению. Они хранят традиции своего народа, соединив его с правослаными истоками. Христианство для них стало неотъемлемой частью жизни.

ЛИТЕРАТУРА

Волков Н.П. Историко-культурное наследие кряшен, проживающих на реке Матинка: взаимосвязь и влияние языков друг на друга. Нижнекамск, 2001. – С. 284.

Волков Н.П. Яңа Маты авылы тарихы (Бакалы районы, БР) // Туганайлар, 2004. – С. 14.

Воробьев Н.И. Кряшёны и татары (некоторые данные по сравнительной характеристике быта). // Труд и хозяйство. № 5. Казань, 1959. – С. 76.

Гарипов М. Яңа Маты – Әрнәш җире. Новые Маты – Земля Арняшская / М. Яковлев, Н. Яковлева // Очерки о людях и истории деревни. Октябрьский, 2009. – С. 165.

Мухаметшин Ю.Г. Татары-кряшены: Историко-этнографическое исследование материальной культуры. М., 1977. – 183 с.

Тимашева А. Башкортостан республикасы Бакалы районы Яңа Маты авылы милли бәйрәмнәре һәм гореф-гадәтләре / А. Тимашева, С. Тимашева // Сборник материалов Фестиваля-конкурса «Буыннар сабагы» («Уроки поколений»), посвященного 50-летию БГПУ им. М.Акмуллы [Текст]: Уфа: Издательство БГПУ, 2017. – С. 104-108.

Н.Ш. НАСЫЙБУЛЛИНА
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

ЭСТӘРЛЕБАШ МӘДРӘСӘСЕНЕҢ МӘГЪРИФӘТ ҮСЕШЕНӘ КЕРТКӘН ӨЛЕШЕ

Н.Ш. НАСИБУЛЛИНА
Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань

РОЛЬ СТЕРЛИБАШЕВСКОГО МЕДРЕСЕ В РАЗВИТИИ МУСУЛЬМАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: Целью данной работы является анализ культурно- просветительской, образовательной деятельности медресе и трудов преподавателей конфессионального учебного заведения села Стерлибашево. Особое внимание уделяется анализу благотворительного, педагогического наследия династии Тукаевых (Нигматуллиных) и осознанию исторической роли медресе в общественно-духовном развитии татарского, башкирского, киргизского и казахского общества.

Abstract. The aim of this research is analysis of cultural and educational practice of medrese and teachers of confessional educational institution of Sterlibashevo village. The special attention is paid to analysis of the Tukaevs (the Nigmatullins) heritage and perception of historical role of medrese in social and religious development of tatar, bashkir, kirgiz. and kazakh society in the early 18th and 19th centuries.

Ключевые слова: образование, медресе, религия, ислам, методическая деятельность, выдающиеся личности.

Keywords: confessional education, medrese, religio, islam, educational and methodical work, outstanding persons.

Эстәрлебаш төбәге борынгыдан мәгърифәтле як булганы тарихыбызга яхшы мәгълүм. Мөсеман халкының мәгърифәтен үстерүдә мәчетләр зур роль уйнаган. Алар халыкның аң-белем дәрәҗәсен үстерүгә, тормыштагы үзгәрешләрне күзалларга ярдәм иткән. Эстәрлебаш мәчет-мәдрәсәләре XVII-XIX гасырда дөньякүләм мөселман халыкларын агартуда мөһим урын тота һәм иң данлыклы, иң мәшһүр уку йортлары буларак танылу ала.

Унтугызынчы гасырга кадәр ике мең кешесе булган авылда кырыкка якын мәдрәсә эшли. Тирә-якта яшәгән халыкларның аң-белемен үстерүгә шагыйрьләр, җәмәгать эшлеклеләре, руханилар Утыз Имәни (1754–1836), Хөснетдин Жданов (1767-1869), Әбелмәних Каргалы (1782 –1833), Һибәтулла Салихов (1794-1869), Зәйнулла ишан Хосраушир улы Галикәй, Әхмәтгали (казакъ мәдрәсәсе хәлфәсе), Гали Чалатай (казакъ мәдрәсәсе хәлфәсе), Шәмсетдин Зәки (1822–1865), Мөхәммәтъяр хәлфә, Мөхәммәтхафиз хәлфә, Халиулла хәлфә, Гали Чокрый (1826-1889), Мифтахетдин Акмулла (1831–1895), мулла һәм таш язу остасы Габдулла Тукаев, Мирсәет Солтангалиев (1892-1940), Гали Рафикый (1890-1944), Төхфәт Янәби (1894–1938) һ.б. көчле йогынты ясый.

Эстәрлебаш авылының иң беренче имамы – Монасыйп мулла, чукындырудан качып, Казан ягыннан килә. Авылда беренче мәчет һәм мәдрәсә 1724 елда төзелә дип фараз ителә.

Эстәрлебаш мәдрәсәсеннән белем алып чыккан шәхесләр бөтен тирә-якта мөгаллимлек итәләр. Гыйлем учагы буларак танылган мәдрәсәнең зур үсеш чоры 1800 елларга туры килә.

Бохарага барып укып кайтканнан соң Нигъмәтулла Биктимеров (Тукаев) 1812 елда мөдәррис итеп тәгаенләнә һәм гомеренең соңгы көненә кадәр (1842) шушы вазифаны үти. Нигъмәтулла мәдрәсәнең абруен күтәрү өчен зур тырышлык куя. Ул иң беренче чиратта хәлфәләрне һәм шәкертләрне һәртөрле дәреслекләр, уку китаплары белән тәэмин итәргә тырыша. Мәсәлән, җәмәгать эшлеклесе, педагог, «Тарихи Эстәрлебаш» китабының авторы Мөхәммәтшакир Тукаев: «Нигъмәтулланың үз кулы белән язылган мәҗмугаләре бар...Эстәрлебашта язылган һәм Бохарадан алдырылган күп кулъязма китаплар бүгенге көнгә кадәр саклана», – дип яза [Тукаев, 1899: 3].

«Нигъмәтулла хәзрәт китап туплауга зур игътибар биргән, үзе дә күчереп язган, кешеләрдән дә яздырган, Бохарадан да алдырган: «Китаплар хасил итү өчен, күп иҗтиһад вә маллар сарыф әйләгән» Эстәрлебаш мәдрәсәсе аның вакытында Казан, Оренбург, Уфа, Әстерхан, Урта Азия якларында үзенең кулъязма һәм басма китапларының күплеге белән данлыклы булган», – дип язды күренекле замандашыбыз Зәки Зәйнуллин [Зәйнуллин, 1990: 1].

Нигъмәтулла үлгәннән соң мөдәррислек вазифасы аның өлкән улы Мөхәммәтхариска (1810–1870) күчә[1]. Бу чорда шәкертләргә белем бирү күзгә күренеп яхшыра. Ул мәдрәсә тормышына тәүге карашка бик сәер, мөселман схоластикасы белән бик үк ярашмаган яңалыкларны кертә. Мөхәммәтхарисның хәлфәләр һәм шәкертләр арасында абруе шул кадәр көчле була, ул керткән үзгәрешләргә фанатик дин әһелләре дә каршылык күрсәтергә батырчылык итмиләр.

---

[1] Мухаметхарис Нигаметуллин (Тукаев), по архивному источнику, имам-хатыпом и мударрисом Стерлибашевской мечети стал по указу Оренбургского губернского правления за № 14816 от 20 октября 1845 г. См.: ЦГИА РБ. Ф. И-295. Оп. 10. Д. 66. Л. 106

Мөхәммәтхарис Тукаев: «Россия мөселманнары өчен дәүләт телен белү лазим», – дип, мәдрәсәдә рус телен укыту өчен аерым мөгаллим тота, шәкертләргә русча газета уку да бик кирәклеген аңлап, «Голос» газетасын алдыра һәм анда язылганнарны махсус тәрҗемәче ярдәмендә шәкертләргә җиткерә [Харисов, 1965: 7].

Мәдрәсә мөдәррисе заманы өчен атаклы булган язучы-шагыйрьләрне, шәкертләрне укытырга җәлеп итәргә тырыша. Мәсәлән, күренекле суфый шагыйрь Шәмсетдин Зәки (1825–1865) үзенең туган авылы Зәк Ишмәттән (Оренбург өязе) бөтен шәкертләрен ияртеп, Эстәрлебашка күчеп килә һәм гомеренең соңгы көненә кадәр шунда укытучы булып эшли. Бөре өязенең Иске Чокыр авылында туган шагыйрь Гали Чокрый да (1826-1889) 1849 елда Эстәрлебашка килеп, мәдрәсәдә белем ала һәм шунда ук Шәмсетдин Зәки белән хәлфәлек тә итә.

Бу шәхесләр Көнчыгыш һәм Европаның алдынгы язучылары, галимнәре белән якын бәйләнештә булалар. Шиһабетдин Мәрҗани үзенең «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» дигән китабында түбәндәгеләрне яза: «Мелла Нигъмәтулла бине Биктимер бине Тукай бине Урманай әл–Эстәрлебаш чыгышы белән Казан иленең Малмыж өязе Салавыч карьясеннән... Дөньясы киң, шәкертләре күп була. Үз илендә чиктән тыш шөһрәт казана. Габделнасыйр әл-Курсави карашларын яклаучылардан һәм аның дусларыннан була» [Мәрҗани, 1989: 2].

Риза Фәхретдинов үзенең «Асар» исемле хезмәтендә: « Нигъмәтулла хәзрәтнең дөньясы иркен, шәкертләре күп, якыннары хисапсыз, абруе югары, үзе чиксез диндар, дин юлындагы тугрылыгы белән көчле, данлыклы, атаклы, шөһрәтле булдыгыннан моның заманасында Эстәрлебаш карьясе дәрелгыйлем, ягъни, югары белем бирү урыны булды», – дип яза [Фәхретдинев, 1904: 5].

Нигъмәтулланың ике улы (Мөхәммәтхарис белән Мөхәммәтхаррас) булып, шуларның икенчесенең улы Мөхәммәтшакир (1862–1933) Тукаев II-III Дәүләт Думасына әгъза итеп сайлана [Тукаев, 1899: 3]. Халкыбыз галимне беренче чиратта тарихчы буларак кабул иткән. Аның китапларында Эстәрлебаш төбәгенә кергән авыллар, алардагы мәчетләр, мәдрәсәләр, анда укыткан шәхесләр, аларның нәсел шәҗәрәләре тарихларына караган мәгълүматлар урын алган. Бу безнең өчен әйтеп бетергесез хәзинә, Эстәрлебаш тарихы нәкъ менә аның 1899 елда Казанда нәшер ителгән «Тарихи Эстәрлебаш» исемле хезмәтенә таянып языла.

Мәдрәсәнең китап фонды да заманы өчен ифрат бай була. Анда көнчыгыш илләрдән килгән кулъязма һәм басма китаплар күп тупланган. Аларның байтагы сәяхәт, хаҗ сәфәрләре, кәрванчылар аша килгән булса, күпчелеге күчереп алынган, һибә кылынган (бүләк ителгән) китаплардан гыйбарәт булган. Моның шулай икәнлеге хакында Рәмиевләр тырышлыгы белән чыга башлаган «Вакыт» газетасының 1913 ел, 9 июнь санында академик В.В. Бартольдның Оренбургтан Уфага сәяхәте хакында язылган мәкаләдән укып белергә мөмкин. В.В. Бартольд мәдрәсә китапханәсен актарып, 200-300, хәтта 500 ел элек язылган кулъязма китапларны дикъкать вә ләззәт белән караган», – дип яза газета [Харисов, 1965: 7].

«...Эстәрлебаш Рәсәй Европасындагы мөселман фәненең иң төп үзәкләренең берсе, – дип яза азактан В.В.Бартольд үзе. – Мәдрәсә китапханәсеннән тыш, кулъязмалар XIII гасырга карый. Миңа Шаһрух солтанның (1407-1447) мөһере басылган кулъязмасын күрсәттеләр» [Умняков, Туманович, 1976: 4].

Эстәрлебаш мәдрәсәсендә күп тапкырлар булган Ризаэтдин бине Фәхретдин, Нигъмәтулла хаҗи китапханәсендә һиҗри 787, икенчесе 785 елда язылган кулъязма китаплар бар иде, ди. Ягъни алар XIV гасырга караган китаплар [Усманов, 2000: 5].

Нигъмәтулла гарәп-фарсы телләрен, грамматика нигезләрен өйрәнү барышында күнекмә, нәхү, сарыф буенча да кулъязма китаплар язган, сүзлекләр төзегән. 1794 елда аның тарафыннан төзелгән гарәпчә-төрекчә чагыштырма грамматика бик әһәмиятле лингвистик язма байлык булып санала. Шулай ук Нигъмәтулла фарсы телендәге тарих китабын төркиләштергән.

Кулъязма китаплар арасында шәҗәрә китаплары да бар, шуларның берсе Эстәрлебаш мәдрәсәсендәге хәлфә Гали Чалатай тарафыннан язылган. Әлеге зур шәҗәрәдә имам Һибәтулла Каргалыйның нәселе (шагыйрь Һибәтулла Салихов) Мөхәммәт пәйгамбәрдән үк башланып язылган. Әлеге көндә бу коллекция Башкортстан Фәннәр академиясендә саклана.

1921елда Эстәрлебаш мәдрәсәсе эшләүдән туктатылгач, мәдрәсәнең соңгы мөдәррисе Мөхәммәтшакир Тукаев китапларны авылның укымышлы кешеләренә алырга рөхсәт итә. 1923 елда Оренбургка күченгән вакытында, үзе дә әлеге китапларның күпмедер өлешен алып киткән булырга мөмкин. 1928 елда ГПУ махсус операция үткәреп, авылның иң затлы 87 кешесен кулга алып, төрмәгә озаталар, китапханәдә калган китапларның бер өлешен конфисковать итеп, Уфага алып китеп яндыралар.

Авыл аксакаллары тарафыннан яшереп саклап калынган китапларның 150 дән артыгы Абдрахман Айдабуловта (1876-1969) сакланган. Алар күн тышлы бик калын китаплар була. Канлы елларда Абдрахман Айдабулов аларны тирескә күмеп яшереп кала. Шул китапларның унсигезе Гайсә Хөсәенов тарафыннан Уфага Тел, әдәбият һәм тарих институтының кулъязма һәм иске басма китаплар фондына кайтарыла. Калган китапларның язмышы билгеле түгел.

Берничә китапханә һәм мәдрәсә урнашкан йортларның сызымнары, Эстәрлебаш тарихына нигезләнеп авыл музее төзегән һәм шунда эшләгән Галиев Владимир Лотфрахман улында саклана. Бу сызымнарны заманында шушы мәдрәсәдә укыган Габдерәхим Галиев (1866-1966) ясаган. Габдерәхим бабайның атасы Гали Чалатаев, Казахстаннан килеп, биредә гыйлем эстәгән, соңыннан шунда хәлфәлек иткән – казах балаларын укыткан. Үзе дә язу-сызу эше белән шөгыльләнгән. Гали Чалатаевның XIX гасырның уртасында язылган берничә кулъязма китабы Уфада Әхмәтзәки Вәлиди исемендәге Милли китапханә фондында саклана.

Берничә генә данә калган мирас китаплар буенча да Эстәрлебаш мәдрәсәсендәге укылган китапларның, дәреслек әсбабларының характерын күпмедер чамалап күз алдына китереп була. XI гасырда яшәгән бөек шагыйрь Йосыф Баласагунлы:

Җыйган дөнья байлыклары таралыр, язылган сүз җиһанда мәңге калыр, – дип язган. Эстәрлебаш хәттатларының эшчәнлеге дә шушы сүзләргә дәлил булып тора. Ата-бабаларыбыз үз тырышлыклары белән тапкан табышлары, мал-мөлкәтләре, белемнәре белән киләчәк буыннарны, милләтебезне аң-белемле итәр өчен тырышканнар, дөньякүләм мөселман халыкларын агартуга зур өлеш керткәннәр. Үткәннәрне белмәсәк, бүгенгенең дә, киләчәкнең дә кызыгы булмас. Тукаевларның, гомумән Эстәрлебаш мәдрәсәсе тарихына зур өлеш керткән зыялыларның көнкүреш-яшәешен, аларның иҗтимагый фазыйләтен өйрәнү сорала. Һәр шәхес – үзе бер дөнья. Аны ачу исә безнең мөкатдәс бурычларыбызның берсе булып кала.

ӘДӘБИЯТ

Зәйнуллин З. Эстәрлебаш мәдрәсәләре // Казан утлары, 1990. № 6. – 178 б.

Мәрҗани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. – Казан, 1989. Б. 245.

Тукаев Ш. Тарихи Эстәрлебаш. Казан, 1899.

Умняков И.И., Туманович Н.Н. Аннотированная библиография трудов В.В. Бартольда. Описание архива В.В. Бартольда. М., 1976. С. 327.

Усманов В. Эстәрлебаш төбәгендә тарихи истәлекләр // Өмет, 2000. 7 июль.

Фәхретдинев Р. Асар. 2 т. 9 җөзьә. Оренбург, 1904.

Харисов Ә. Башкорт халкының әдәби мирасы. Уфа, 1965.

Г.Ә. НӘБИУЛЛИНА

Казан федераль университеты, Казан

ӨСТӘЛМӘЛӘРНЕҢ ЭКСПРЕССИВ-СТИЛИСТИК КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Г.А. НАБИУЛЛИНА

Казанский федеральный университет, Казань

ЭКСПРЕССИВНО-СТИЛИСТИЧЕСКОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ ПРИСОЕДИНИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ

Аннотация. В данной статье рассматривается экспрессивное употребление присоединительных конструкций в татарском языке. Дается краткий обзор исследования данных конструкции в татарском языкознании. На материале литературных произведений выявляются семантические функции присоединительных конструкции.

Annotation. This article examines the features expressiv use of connecting structures in the Tatar language. A brief review of the research of these constructions in Tatar linguistics is given. The material of literary works reveals the semantic functions of the connecting constructions.

Ключевые слова: татарский язык, синтаксис, татарское языкознание, экспрессивный синтаксис, присоединительные конструкции.

Keywords: Tatar language, syntax, Tatar linguistics, expressive syntax, connecting constructions.

Сөйләмдә, хис-тойгы белдерү өчен, поэтик синтаксик чаралар куллануны системалы рәвештә өйрәнү татар синтаксисының актуаль мәсьәләләреннән санала. Тел белемендә өстәлмә конструкцияләр XX гасыр урталарыннан башлап өйрәнеләләр. Бу юнәлештә рус галимнәре В.В. Виноградов, С.Е. Крючков, Н.В. Черемисина, Н.С. Валгина, Г.С. Шалимова, тюрколог-галимнәр Н.П.Петров, Б.Т.Турсунов, М.З. Зәкиев, Ф.С. Сафиуллина һ.б. хезмәтләре игътибарга лаек [Валгина, 1964; Виноградов, 1981; Закиев, 1963; Сабиров, 1956; Сафиуллина, 1990].

Тел гыйлемендә “өстәмә бәйләнеш” терминын беренчеләрдән булып Л.В.Щерба тәкъдим итә, өстәлмә конструкцияләрнең матур әдәбият әсәрләрендә экспрессив-стилистик кулланылыш үзенчәлекләрен җентекләп тикшерүче, аларга нигезле билгеләмә бирүче буларак В.В.Виноградов санала [Виноградов, 1981]. Өстәлмә конструкцияләр дип галим “бер мәгънәви яссылыкка сыешмаган, ләкин бер ассоциатив чылбыр төзегән фразалар җыелмасын” атый һәм аларның эмоциональ-экспрессив төркемчәләрен аерып чыгара [Виноградов, 1981: 286].

Татар телендә өстәлмә конструкцияләргә беренчеләрдән булып К.Сабиров игътибар итә. “Татар телендә тыныш билгеләре” хезмәтендә галим әлеге синтаксик күренешне тиңдәш кисәкләр рәтендә тикшерә һәм, рус галимнәренә ияреп, аларны “өстәмә бәйләнеш” (“присоединительная связь”) дигән термин белән атый [Сабиров, 1956: 44] Галим, өстәлмә конструкцияләргә аңлатма биргәндә, “өстәлгән элементның теге яки бу экспрессив төсмер белән әйтелүенә” басым ясый [Сабиров, 1956: 104]. М.Зәкиев 50-60 нчы елларда язылган хезмәтләрендә өстәлмә конструкцияләргә игътибар итә һәм аларны ким җөмләләр рәтендә өйрәнә. Соңрак чыккан хезмәтләрдә галим бу төзелмәләрне аерым синтаксик күренеш итеп таный һәм “өстәлмә” дигән термин белән атап тикшерә [Закиев, 1963]. Татар тел белемендә өстәлмә конструкцияләрне җентекләп өйрәнүче галимә Ф.С.Сафиуллина “Татар әдәби телендә өстәлмә конструкцияләр” (1972) дигән мәкаләсендә өстәлмә конструкцияләрне, өйрәнү тарихы, аларның ритмик-мелодик яңгырашы, грамматик-структур һәм стилистик кулланылыш үзенчәлекләре ягыннан тикшереп, аларны синтаксик берәмлек итеп аерып чыгара. “Татар тел телендә сүз тәртибе” (1974) хезмәтендә галимә өстәлмә конструкцияләрне парцелляция күренеше белән тәңгәлләштерә һәм экспрессив синтаксик чара булуын күрсәтә. “Синтаксис татарской разговорной речи” (1978) дигән монографиясендә өстәлмә конструкцияләрнең җанлы сөйләмдә туган төзелмәләр булуы ассызыклана [Сафиуллина, 1990].

Өстәлмә конструкцияләр – тел белемендә күпьяклы күренеш. Кайбер телче галимнәр аларны синтаксик берәмлек буларак тикшерә, стилистиканы өйрәнүче галимнәр аларны поэтик синтаксис кысаларында стилистик алым итеп билгелиләр, экспрессив синтаксиста исә өстәлмә конструкцияләр хис-тойгы белдерү чарасы буларак карала. Термин мәсьәләсендә дә галимнәр уртак фикердә түгел: рус тел белемендә өстәлмә конструкцияләрне «присоединительная связь», «открытые или сдвинутые конструкции», «присоединительные конструкции», «присоединение»; татар тел белемендә «өстәмә бәйләнеш», «өстәлмә», «өстәлмә конструкцияләр» дип атау очрый. Безнеңчә, экспрессив синтаксик чара буларак әлеге күренешкә карата күпчелек галимнәр тарафыннан кабул ителгән өстәлмә конструкцияләр терминын куллану төгәл булыр.

Тикшеренүләрдән күренгәнчә, экстралингвистик һәм психофизиологик факторларга бәйле булган өстәлмә конструкцияләр тел белемендә иң элек җанлы сөйләмгә хас синтаксик үзенчәлек буларак билгеләнә. Соңрак аларны матур әдәбият, публицистика телендә әһәмиятле стилистик чара, яки синтаксик экспрессия чарасы буларак тикшерү үзәккә куела. Өстәлмә конструкцияләр структур-грамматик (Н.С.Валгина, Н.П.Петров) һәм стилистик (В.В.Виноградов, Г.С.Шалимова, Ф.С.Сафиуллина) яктан өйрәнеләләр, аларның төркемчәләре билгеләнә.

Өстәлмә конструкцияләр язма телгә җанлы сөйләм теленнән үтеп керә. Өстәлмә конструкцияләрнең җанлы сөйләм телендә киң кулланылышы анық алдан уйланмаган, язма тел законнары буенча формалашмаган булуы белән бәйле. Алар нәрсәнедер ачыклап килергә, аныклык кертергә, алда әйтелгәннәргә өстәмә мәгълүмат бирергә мөмкиннәр.

Теоретик тикшеренүләргә нигезләнеп, хәзерге татар әдәбиятыннан, аерым алганда, М.Мәһдиев, Т.Галиуллин, А.Хәлим, Н.Гыйматдинова, Р.Зәйдулла әсәрләреннән тупланган фактик материаллар өстәлмә конструкцияләрнең түбәндәге мәгънәви төркемчәләрен аерып күрсәтергә мөмкинлек бирде.

1. Билгеле бер деталь, факт, күренешләрне аерып күрсәтү, шуның ярдәмендә хисне тирәнәйтү: *Хәйруш кесәсеннән ак өстенә алсу шакмаклар төшкән кульяулыкны алып*

борын төбенә китерде. Иснәде. Кульяулыктан җиңелчә генә хушбуй исе килә иде. Тагын нindидер ис. Ләйсән исе. (Р.Зәйдулла) җөмләсендә язучы бер детальне (бу очракта – ис) өстәлмә конструкция итеп аерып чыгару ярдәмендә геройның сагыну хисен тагын да үтемлерәк итеп тасвирлый. Түбәндәге мисалда исә өстәлмә конструкцияләр ярдәмендә автор-хикәяүләүченең ярату, якын итү хисе тирәнәйтелә: *Каш өстендәге бәләкәй миңе яшь Габдерәхимнеке... Борыны да аныкы... Кабарынкы иреннәре дә.* (Н.Гыйматдинова).

2. Хиснең төрле төсмерләрен белдерү (борчылу, кайгыру, шатлану, гаҗәпләнү, аптырау, күрәлмау, шикләнү, икеләнү, түбәнсетү, ирония, кисәтү, шелтә, ышану, соклану, курку, кот очу, ачулану, кызгану, ярату, иркәләү, хуплау, мактау һ.б.): *Шулчак малайның кылган чәчкәләрен кемгәдер бик тә якын, бик тә якын кешесенә бүләк итәсе килеп китте. Әнисенә! Әнисенә, әлбәттә!* (А.Хәлим); *Авылда сугыш ордены икәү булган кеше бер Исламгали агай гына иде, көннәрдән бер көнне "Кызыл Йолдыз" орденын кайда, ничек алуын сораша башладылар.*

– Монысын Жуков үзе бирде, күкрәккә адъютанты такты, – диде ул. Украинаны азат иткәндә. Тел алып кайттык. Шәп күркә эләкте. Офицер. (М.Мәһдиев).

3. Кешегә хас сыйфатларга, аның үз-үзен тотышына тискәре яки уңай бәя бирү: *Сәет йөртүчесен машинаны күрше өй артына куярга өйрәткән иде. Гавамны борчымас өчен.*(Т.Галиуллин); *Энҗе шәһәр клиникасында палата врачы. Дәрәҗәле...*(М.Мәһдиев).

4. Логик яктан бер-берсенә капма-каршы булган төшенчәләрне, фикерләрне ассызыклау: *Борынга яңа сауган сөт исе килеп бәрелгәндәй булды. Нигәдер... Югыйсә Нәфисәнең сыеры юк бит дип аптырап уйланды ул...*(Р.Зәйдулла).

5. Сөйләүченең сөйләмгә карата мөнәсәбәтен чагылдыру: *Нәрсә булган – үткән, һәм аны берничек тә кире кайтарып булмый. Кирәкми дә.* (Р.Зәйдулла).

6. Вакыйга-күренешләрне төгәлләштереп килү: *Хәйрүшнең шунда гына башына барып җитте – бу Шамил Басаевның йорты икән. Булган...* (Р.Зәйдулла).

7. Билгенең, процессларның үсүен, зураюын, артуын күрсәтү: *Чәйнәргә, аңкауларда, теш төпләрендәге селәгәй безләрен актык чутына кадәр эшләтеп, чылатып, тамак юлын тутырып бер тапкыр ипи йотарга иде, юк, ике тапкыр... Юк, өч тапкыр, дүрт тапкыр...* (М.Мәһдиев).

Тикшеренүләрдән күренгәнчә, өстәлмәләр экспрессив синтаксик алым буларак татар әдәбиятында, бигрәк тә язучылар М.Мәһдиев, Т.Галиуллин, А.Хәлим, Н.Гыйматдинова, Р.Зәйдулла тарафыннан гаять оста файдаланылалар. Өстәлмә конструкцияләр билгеле бер деталь, факт, күренешләрне аерып күрсәтү, шуның ярдәмендә хисне тирәнәйтү өчен кулланылалар, хиснең төрле төсмерләрен белдерәләр, кешегә хас сыйфатларны, аның үз-үзен тотышына тискәре яки уңай бәя бирәләр. Шулай ук капма-каршы фикерләрне ассызыклау, сөйләүченең сөйләмгә карата мөнәсәбәтенең кинәт үзгәрүен чагылдыру өчен кулланылалар, вакыйгаларның кинәт үзгәрүен белдереп киләләр, билгенең, процессларның үсүен, артуын күрсәтәләр.

ӘДӘБИЯТ

Валгина Н.С. Присоединительные конструкции в современном русском литературном языке. М., 1964. – 32 с.

Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. М.: Высшая школа, 1981. – 320 с.

Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань: Изд-во Казанского университета, 1963. – 464 с.

Сабиров К. Татар телендә тыныш билгеләре. Казан: Таткнигоиздат, 1956. – 184 б.

Сафиуллина Ф.С. Развитие синтаксического строя татарского литературного языка (XX век): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Казань, 2000. – 119 с.

Сафиуллина Ф.С. Развитие синтаксического строя татарского литературного языка в советский период (простое предложение). Казань: КГУ, 1990. – 230 с.

ЧЫГАНАКЛАР

Галиуллин Т. Төнге юллар. Казан: Матбугат йорты, 2003. – 318 б.

Гыйматдинова Н. Бер тамчы ярату. Казан: Тат. кит. нәшр., 2006. – 351 б.

Зәйдулла Р. Ташка ордым башны. Казан: Тат. кит. нәшр., 2008. – 399 б.

Мәһдиев М. Бәхилләшү. Казан: Тат. кит. нәшр., 1999. – 256 б.

Хәлим А. Кыйбла. Казан: Тат. кит. нәшр., 2005. – 382 б.

А.Ф. НӘГЫЙМОВА, Т. Ш.ГЫЙЛАҖЕВ

Казан федераль университеты, Казан

Г.ИСХАКЫЙНЫҢ “ТАҢЧЫ”ЛЫК ЧОРЫ ПЬЕСАЛАРЫНДА КОНФЛИКТ ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ

А.Ф.НАГИМОВА, Т.Ш. ГИЛАЗОВ

Казанский федеральный университет, Казань

ОСОБЕННОСТИ КОНФЛИКТА В ПЬЕСАХ «ТАНГИТСКОГО» ПЕРИОДА Г.ИСХАКИ

Аннотация: Творчество Г. Исхаки является плодотворной площадкой для изучения различных историко-литературоведческих проблем. В данной статье рассмотрены и проанализорованы пьесы “тангитского” периода писателя. Предмет исследования работы - особенности конфликта в драматических произведениях данного периода.

Abstract: The work of G. Iskhaki is a fruitful platform for the study of various historical and literary problems. This article examines and analyzes the dramas of the "tangit" period of the writer. The subject of the study is the originality of the conflict in the dramatic works of this period.

Ключевые слова: Драма, комедия, конфликт, характер.

Keywords: Drama, Comedy, conflict, character.

Яңа реалистик татар әдәбиятына нигез салучы Гаяз Исхакыйның 1917 елгы Октябрь инкыйлабына кадәрге иҗатын язучының дөньяга карашы, җәмгыятьтәге үзгәрешләргә мөнәсәбәте, әдәби-эстетик зәвыгы, сәнгатьчә фикерләве, әсәрләренең идея юнәлеше, язу стилеягыннан фәндә өч чорга бүлеп тикшерү гадәткә кергән:

1. Мәгърифәтчелек дәвере (1898-1904);
2. “Таң”чылык чоры (1905-1910);
3. Милләтчелек дәвере (1911-1918) [Гыйлаҗев, 2007: 18-19].

Һәр чор иҗатының үзәгендә язучының шушы дәвердәге иҗтимагый, әдәби-эстетик карашларын гәүдәләндергән үзенчәлекле герой, проблемалар тора.

“Таңчы”лык чоры дип аталган иҗатының бик уңдырышлы, көчле этабында Гаяз Исхакый өч драма иҗат итә – “Тартышу”, “Алдым-бирдем”, “Мөгаллим”. Аларда татар җәмгыятендә милләт үсешенә каршы торучы көчләрне фаш итү үзәктә тора. Мондый көчләр рәвешендә иске карашлы кешеләр, бигрәк тә дин әһелләре күрсәтелә. Драматург аларның тормышта табигый яңарышка агымына каршы торырга тырышуларының мәгънәсезлеген күрсәтә, бер үк вакытта, кире кагылган иске тормыш моделе белән янәшә, милләтне үсешкә, яктыга алып чыгачак юл да, яңалыкка йөз тоткан иҗтимагый үсеш моделе дә билгеләп куела. Әсәрләрдәге иҗтимагый-сәяси эчтәлекле публицистик код татар укучысын, тамашачысын милләт мәнфәгатьләрен кайгыртып көрәшкә чакыру, өндәү төсендә кала.

Әдипнең “Алдым-бирдем” драмасы 1907 елда Казан төрмәсендә утырганда язылуы белән билгеле. “Әсәрдә төп фикер буларак, мәхәббәт, никах, кеше хокукы проблемалары куелган, бу мәсьәләгә караштa “аталар”һәм “балалар”, кадимчеләр белән җәдитчеләр, консерваторлар белән европалашкан зыялылар арасындагы тартыш-көрәш күрсәтелгән” [Галимова, 2018: 123].

“Алдым-бирдем” драмасы исә гомумән “аталар һәм балалар” проблемасын ачуга буйсындырылган. Драманың героинясе заманчарак тәрбия алган Галия ачынып “*бер яктан тегесе кыса, бер яктан болары кыса, менә юлын тап инде, гәзитә әйткәнчә менә болар белән тартыш инде! Әмма тартышам! Актыгына кадәр тартышам*” Исхакый, 2003: 398], - ди.

Дөрес, бу әсәрдә яңалык белән искелекнең көрәше әле яшьләрнең шәхси бәхетләре өчен көрәше рәвешендә гәүдәләндерелә, ул искелекнең гәүдәләнеше булган “аксак хатыннар” дөньясының җиңелүе һәм мәхәббәтнең тантанасы белән тәмамлана.

Ә “Тартышу” тарихи-инкыйлабый драмасында исә искелек белән яңалыкның көрәше киңрәк планда алына, татар тормышын һәрьяклап колачлый, халыкның ихтыярын басып торган караңгылык, тәгассыблык күренешләренә каршы юнәлдерелә. *“Без,* — дип белдерә драма геройларының берсе, — *рус шәкертләре кебек мәктәп балалары гына түгел, без иске гадәт, иске тормыш белән тартышучылар, иске дөнья белән сугышучылар, безнең укуыбыз, безнең киләчәк хезмәткә хәзерләнүебез — һәммәсе иске тормышны ватар өчен, бетерер өчен, без үзебезнең һәрбер адымыбыз, һәрбер хәрәкәтебез белән иске тормышның нигезен җимерәбез... Без — яңа тормышның алдагы гаскәре. Безгә һәр минутта, һәр секундта иске тормыш белән сугышырга туры килми хәл юк”* [Исхакый, 2003: 440].

Бу пьесада татар җәмгыятен тамырдан үзгәртеп кору бөтен Россия күләмендәге революция аша гына, илдә гадел, демократик тәртипләр урнаштыру нәтиҗәсендә генә мөмкин булыр дигән фикер үткәрелә. Драмада “тартышу” күптөрле мәгънәләрдә килеп, аеруча киң яңгыраш алганнары түбәндәгеләр: патша самодержавиесе белән тартышу; искелек-яңалык тартышуы; аталар һәм балалар тартышуы; ирек өчен тартышу; партияләр арасындагы тартышу; ике сыйныф арасындагы тартышу; геройның эчке дөньясындагы тартышу һ.б.

“Мөгаллим” (1907) драмасында гади халыкка аң-белем таратуга, яңарышка өндәүгә нигезләнгән әлеге күренеш үзәк мәсьәлә буларак урын ала. Төп герой – мөгаллим Салих милләткә хезмәт итү идеалы белән яшәсә дә, максатына ирешә алмаганга, рухи газап кичереп яши. Ул авыл халкын әдәп-әхлакка, белем-мәгърифәткә тартып, аларны авыр тормыштан коткарырга тели. Автор Салихның уй-фикерләрен, эш-гамәлләрен авыл крестьяннарының каршылыклы тормышы белән үреп бара. Моңа

төрле социаль катлаулар арасындагыкаршылык-бәхәсләр килеп кушыла. Ә инде гаилә кору, балалар туу белән Салих күңелендәге каршылык тагы да арта. Күренекле галимә Р.Ганиева билгеләп үткәнчә, “өйләнү, гаиләле булу ир кешенең җәмгыять эшчәнлегенә аяк чала дигән толстойчылык карашлары”на [Ганиева, 1998: 67] барып тоташа. Салих, яшәвенең мәгънәсе, иң зур теләк-хыялы халкына хезмәт итүдә, дигән фикергә килә. Нәтиҗәдә бертөрле генә бәяләнми торган адым ясый – хатынын, балаларын калдырып китә. Гаилә “тышавы”ннан арынып, үзен тулысынча халкына хезмәт итүгә багышлый.

Драманың төп образы мөгаллим Салих милләткә хезмәт итү идеалы белән яшәсә дә, максатына ирешә алмаганы өчен һәрдаим үзе белән эчке диссонанс кичереп яши. Ул авыл халкын әдәп-әхлакка, белем-мәгърифәткә тартып, аларны авыр тормыштан коткарырга тели. Автор Салихның уй-фикерләрен, эш-гамәлләрен авыл крестьяннарының каршылыклы тормышы белән үреп бара. Салих характерына автор милли көрәшче, мәгърифәтче чалымнарын йөкли.

Гаяз Исхакыйның “таң”чылык чорына караган комедияләре – икәү. Язучының “Җәмгыять” (1909) һәм “Кыямәт” (1909) комедияләре искелек-артталыкны фаш итү пафосы белән сугарылган. Әдип “Җәмгыять”тә һәртөр наданнардан, бушкуыклардан, үзләрен җирнең кендеге дип санап та берни эшли белмәүче икейөзлеләрдән ачы итеп көлә. Мохтаж-ятимнәргә ярдәм итәргә тиешле хәйрия җәмгыяте оештырырырга йөреп тә, сүзләре һәм эш-гамәлләре кеше тикшерүдән, мактанышудан узмаган кара йөзләрне автор татар җәмгыятенең эчке хәленә нисбәтле сурәтли. Комедия геройлары (араларында Муса мирза аерылып тора) зур булмаган штрихлар белән генә бирелсә дә, драматург үз чорының социаль йөзен, тулы образын тудыра. Шул рәвешле, әдәп-әхлак, дини мәсьәләләр белән үрелгән хәлдә чынбарлыкның җитди социаль-иҗтимагый проблемалары калкып чыга, аларга җавап эзләнә.

“Кыямәт” сатирик комедиясе –халыкчан, карнавал рәвешендәге көлүгә йөз тоткан пьеса. Автор “алтын язулы күкәй”не образ-символ дәрәҗәсенә күтәреп, яңалык дошманнарының ялган битлеген салдыра һәм чын йөзләрен ача.

“Җәмгыять” һәм “Кыямәт” комедияләренең эчтәлеген татар дөньясындагы вакыйгалар тәшкил итеп, каһарманнары милли типлар булсалар да, күтәрелгән проблемалар, идея-эстетик мәгънәсе, пафосы гомумкешелек әһәмияткә ия. Ул әсәрләрдә, милли аерымлыкларга карамастан, гомумән кешеләргә хас булган тискәре сыйфатлар – саранлык, тупаслык, комсызлык һ.б. көчле сатира уты астына алына.

Комедияләрдә дә көлкеле каршылык холык-фигыльләрнең төрлелеген ача. “Ләкин, драма һәм трагедиядән аермалы буларак, комик каһарманның табигате үзгәрми, үсештә күрсәтелми. Комик геройның мәгънәсезлеген, кимчелекләрен күрсәтү, шуны юмор яки сатира дәрәҗәсендә кире кагу комедиянең төп юнәлешен билгели” [Заһидуллина, 2004: 140].

Шулай итеп, Г. Исхакыйның 1917 елгы революцияләргә кадәр язылган драма әсәрләренә зур булмаган күзәтү дә әдипнең татар сәхнә әдәбиятын формалаштыру, аякка бастыруда мөһим, хәтта хәлиткеч роль уйнавын күрсәтә. Ул драматургиябезне яңа тема-мотивлар белән баета, җитди мәсьәләләрне алгы планга чыгарып, күпсанлы укучы-тамашачыларны үз артыннан ияртә, яңа жанрларга, сәнгати чара-алымнарга нигез сала. XX йөз башы драматурглары, аның «Ике йөз елдан соң инкыйраз»ы белән бергә, без югарыда искә алган күпсанлы пьесаларындагы табыш-яңалыкларга да даими мөрәҗәгать итә, иярә, бәхәскә керә һәм яңа тормыш материалында аларны үстерә, баета һәм алдагы чор сәхнә әдәбиятына китереп ялгый.

ӘДӘБИЯТ

Ахмадуллин А.Г. Драматургия // История татарской литературы нового времени (XIX – начало XX в.). Казань: Фикер, 2003. – С. 406-428.

Галимова Э.М. Г.Исхакый әсәрләренең Г.Камал театры куелышында музыкаль бизәлеш үзенчәлеге // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со днярождения Г. Исхаки / сост.: Ф.Х. Миннуллина, А.Ф. Ганиева, Л.Р. Надыршина. Казань: ИЯЛИ, 2018. – Б. 121-125.

Ганиева Р.К. Исхакый иҗаты // Мирас, 1998. №5. – Б. 63-78.

Гыйлаҗев Т.Ш. Татар әдәбияты. XX гасыр башы: Лекцияләр, гамәли дәресләр, тестлар: Югары уку йортлары өчен уку әсбабы. Казан: Мәгариф, 2007. – 239 б.

Заһидуллина Д.Ф. Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы. – Яңадан эшләнгән һәм тулыландырылган икенче басма. Казан: Мәгариф, 2004. – 367 б.

Исхакый Г. Әсәрләр. 15 томда. Т.4. Пьесалар (1900–1918). Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 496 б.

Б.Х. НУРАБУЛЛАЕВ

Бердақ атындағы Қарақалпақ Мәмлекетлик университети, Нөкис

МЕМУАРЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДА ДӘЎИР КӨРИНИСИ
(Т.Алланазаровтың «Заман гәрдиши» мемуары мысалында)

Б.Х. НУРАБУЛЛАЕВ

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха, Нукус

ОТРАЖЕНИЕ ОБЛИКА ВЕКА В МЕМУАРАХ
(на примере мемуаров Т.Алланазарова «Картина времени»)

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос отражения картины времени (эпохи) в мемуарах Т.Алланазарова «Картина времени»). Цель статьи – анализ отражения действительности отражаемого периода, историко-социальных проблем в анализируемом произведении; выявление значимости такого рода произведений в отражении исторической реальности. Данная проблема доказывается примерами из названного труда.

Abstract. This article discusses the issue of reflecting the picture of time (era) in T. Allanazarov's memoirs "Picture of Time"). The purpose of the article is to analyze the reflection of the reality of the period being reflected, historical and social problems in the analyzed work; identifying the significance of this kind of works in the reflection of historical reality. This problem is proved by examples from the named work.

Ключевые слова: мемуар, отражение времени, данные, исторические факты

Keywords: memoir, reflection of time, data, historical facts

Илим ҳәм техникалық, жәмийетлик-сиясий процесслердиң дүньяға жаңа көзқарасларды пайда етиўи әдебияттың да идея-тематикалық, мазмунлық, көркемлик-стиллик жақтан жаңа сапалық басқышқа көтерилиўине тийкар жаратты. Әсиресе, тарийхқа болған көзқарастың өзгеше түс алыўы, яғный тарийхты үйрениўдеги дурыс бағдарды табыў, ҳақыйқатты билиўге деген қызығыўшылық көркем ҳүжжетли (мемуарлық) әдебиятты жеделлестирип, бурмаланған тарийхый ҳақыйқатлықларды жүзеге шығарыў

ҳәм китап оқыўшыларының көркем-эстетикалық талабын қанаатландырыўда мемуарлық үлгиде жазылған шығармалардың әҳмийети арта баслады.

Мемуарда өткен ўақыт ҳаққында мағлыўматлар жазылады, демек, ол сол дәўирдиң көриниси болып, бәрҳама адамлардың өзи ҳәм заманы ҳаққында гүўалық бериўши, бир адам турмысының кең көлемли, ямаса пүткил бир әўлад өмириниң тарийхый ҳақыйқатлары сүўретленеди.

«Мемуар – бир жағынан тарийхый ҳүжжет, екинши жағынан жазыўшының өзи туўралы пикир беретуғын, тийкарынан оның ишки дүньясын ҳүжжетлестиретуғын көркем текст. Оның мазмуны узақ яки жақын өтмиштиң (индивидуаль) жекке бөлеклери болып, мемуар текстлери мәлим бир шахс, ўақыялар, ҳәдийселер арқалы өтмиш ўақыяларының тарийхый анықлығын қайта тиклеўге жәрдем береди» [Георгиева, 2012: 3]. Мемуарист тек ўақыяларды сүўретлеп қоймайды, бәлки, бир нәрселерди анықластырады, қайсыдур ўақыяларды қайта ой елегинен өткизеди ҳәм баҳа береди. Сонлықтан да көбинесе мемуарлық шығармалардың жазылыў мақсети: «…тарийхый материал қалдырыў ҳәм болып өткен ўақыяларды ҳәр тәреплеме тексерип көриў» ден ибарат [Холбоев, 1998: 4].

Қарақалпақ әдебиятында Т.Алланазаровтың «Заман гәрдиши» (1991), Ж.Аймурзаевтың «Қара бултлар» (1993), Х.Сейтовтың «Ызалы әрман излери» (1993) сыяқлы мемуарлық шығармалары да тарийхый дәреклерде көмескиленген айырым гүмилжи, гүңгирт ўақыяларды еслеў, баҳа бериў арқалы тарийхый ядты қайта жаңғыртыў, дәўир шынлығын келешек әўладқа жеткизиў ҳәм китап оқыўшыларын өтмишти талқылап, ҳәзирги ўақыт ҳәм келешек туўралы түсиникке ийе болыўында үлкен әҳмийетке ийе.

Бизиң мақаламыз қарақалпақ миллий театрын қәлиплестириўге, театр мәдениятын раўажландырыўға драматург, режиссер, аўдармашы, театр көркем өнерин изертлеўши ҳәм театр сыншысы сыпатында салмақлы үлес қосқан көп қырлы талант ийеси Т.Алланазаров (1916-2000ж.ж.) «Заман гәрдиши» мемуарлық шығармасында дәўир көринисиниң сүўретлениўин талқылаўға арналады.

«Заман гәрдиши» мемуарлық дөретпеси композициялық жақтан кирис сөз, қысқаша жуўмақтан тысқары «Жаңа заман, дәслепки тәсирлер», «Қатарға қосылыў жолындағы ҳәрекетлерим», «Тәлим берген Москва», «Сынақлы күнлер», «Илим жолындағы қәдемлерим», «Сүрингенде сүйеген Ташкент», «Ат айланып үйирин табар» деген темалар менен аталған үлкен сегиз бөлимге бөлинип сүўретленген. Мемуар жазыўшы алдына қойған мақсетин, шығарманың идеясын анық көрсетип, өзи гүўасы болған, есинде қалған ўақыяларды өз бақлаўлары ҳәм талқылаўлары тийкарында баян етеди.

Т.Алланазаровтың сол дәўирдеги әдебиятқа, көркем өнерге деген халықтың көзқарасын С.Мәжийтов, Х.Ахметовтың дөретиўшиликлери мысалында бериўи «халықтың жалпыламай садалықтан саналылық дәўирге өте баслағаны» ҳәм орта мағлыўматлы халық санының көбейиўи ҳаққындағы мағлыўматлар оқыўшыға халықтың көркем-ой санасындағы өзгерислер менен бирге заман, дәўир руўхын айқын сезиниўи ушын әҳмийетли. Сондай-ақ, шығармада мемуар авторының қарақалпақтың белгили зиялылары менен танысыў эпизодының сүўретлениўиниң әҳмийетли мазмуны сонда: Қарақалпақстанда жаңа ҳәкимиятты дүзиўши, жаңа мәдениятты қәлиплестириўши миллий шахслардың образы, олардың сол дәўирдеги халық ушын күни-түни ислеген пидайы мийнетлери, уллы мақсетлери туўралы оқыўшыға толығырақ ҳәм тәсирли мағлыўмат береди.

Бул шығармада XX әсирдиң басындағы халықтың жәмийетлик-социаллық турмыс көринислеринен хабар беретуғын нақлы фактлер ҳәм дәреклерге де айрықша дыққат аўдарылғанын көриў мүмкин. Т.Алланазаровтың Төрткүл қаласында билим алған оқыўшылық дәўири Қарақалпақстанда Кеңес ҳүкиметиниң қыйсынсыз қарарларының ҳәўижге минген, сондай-ақ, жаңа ҳүкиметтиң ағзалары болған, бурын ҳешқашан ҳеш жерде ҳеш ел басқарып көрмеген уқыпсыз бадырақлардың (*батрак Н.Б*) себебинен елдиң ашаршылыққа гириптар болған дәўирине туўра келеди. Сол ўақытлардағы халықтың ашынарлы аўҳалын ҳәм дәўирдиң тарийхый, жәмийетлик-социаллық картинасын автор өзи гүўасы болған ҳәдийсени мысал келтириў ҳәм анық дәреклер менен оқыўшы көз алдында сәўлелендиреди:

«...Мен жағаға жақын жердеги көл ишине кирип бир жал қамыслықтан өте бергенимде суўынлап қойған бир шоқат баўлы қамысларға көзим түсти. Қамыс орыўға еринип, усы суўынлап қойған шоқат қамыстан еки баў қамыс алмақшы болып қасына жуўырып барғаным, бириниң үстине бирин текшелеп қойған көп өли адамларға көзим түсип қорыққанымнан тас есимди жоғалтып қоя жазладым. ... Булар усы жыллары ашлыққа ушырап Қазақстаннан посып келген ағайинлер еди. Мәжбүрий колхозласыў мапазының аўыр ақыбетине гириптар болған бул бахытсыз адамларға жәрдем қолын созыўға жергиликли халықтың өзлери де әззи еди»...

*Және бир қызық жери өзлериниң қолы менен еккен дақылынан жан сақлаў ушын баў алып ишиў қадаған. **1932-жылдың 7-август** қарары бойынша: «Кимде-ким колхоздың орталық атызынан масақ терип, дән урласа, яки болмаса колхоздың мал фермасына қыянет қылса, өзи атыў жазасына буйырылады, мал-мүлки конфискацияланады» деген статьялар көрсетилген. Халық бул қарарды күйгенинен «Масақшылар» қарары деп атаған. Себеби, сол қарарда көрсетилген жазаға **6** дана буўдай масағы менен қолға түссе жетерли болған. Соңғы жыллары баспасөзде жәрияланып атырған ески тарийхый документлерге қарағанда, сол жыллары усы қарар менен Советлер Союзында **55 мың** адам жазаланған, соның **2100** адамы атыў жазасына, **52** мың адамы **10 жыл** қамақ жазасына тартылған».* [Алланазаров, 1993: 1]

Өзиниң жеке тәжирийбесине сүйене отырып автордың бурын болған ўақыяларды яды арқалы жеткизе билиўи оқырманның санасына емес, оның сезимлерине де күшли тәсир етеди. Сол көзқарастан алғанда, мемуарлық шығармалар оқыўшыға әлемди өткен менен бүгинниң кесилиспесинде қабыллаўға мүмкиншилик береди. Жоқарыдағы таллаўларда мемуардың жанрлық тәбиятына тән еки бағыт көзге тасланады: 1) ***сыртқы*** (оқыўшыға қатнаслы) және 2) ***ишки*** (автордың өзине белгили жағдайларды тәртипке келтирип, тағы бир рет сезиниўи). Мине, усы бағдарда мемуар авторы сол жыллардағы ашаршылық, Кеңес ҳүкиметиниң «Халық жаўы» деген түсиник пенен елдиң бетке тутар азаматларын қырғынға ушыратқан сиясий терроршылық ҳәрекетлерин, дәўирдиң ашшы шынлығын жанр талабына сай тартымлы сүўретлеген.

Бул жерде бизиң айрықша дыққат қаратыў керек мәселемиздиң бири: үйренилип атырған дөретпеде дәрек-мағлыўматлардың толықлылығы ҳәм исенимлилиги, факт ҳәм мағлыўматлардың сүўретлениў усылларының өзине тән өзгешелигин де анықлаў болып табылады. Мәселен орыс илимпазы А.Галич украин жазыўшыларының мемуарлық дөретпелерин изертлеў тийкарында ол мемуарлардың төмендеги белгилерин көрсетеди:

«Субъективлик ямаса жеке баслама, өтмишти еслеў, ҳүжжетлилик, еки ўақытлы жобаның болыўы, ўақыяларға автордың еки тәреплеме көзқарасының берилиўи (шығарманың авторы ҳәм оның қаҳарманы сыпатында) … автор баянлаўды тек бир

ўақытлық өлшемге орналастырмайды, ўақыялар ҳәрдайым мемуаршының белгили бир бирлеспелерге ийе болыўына себеп болады, сонлықтан ҳәзирги ҳәм өткен ўақыт бәрҳа болады» [Галич,1991: 2].

Биз жумысымызда таллаўға тартқан «Заман гәрдиши» мемуарлық шығармасында *дәўир турмысы, социаллық-мәдений қатнаслар, келтирилген фактлердиң бири-бирин толықтырыўы, мағлыўматлардың исенимлилиги, шығармада автордың бирде қаҳарман, бирде автор позицияларын ийелеп отырыўы, ўақыяларға еки тәреплеме көзқарастан жантасыўы, естеликлердиң ҳәзирги ҳәм өткен ўақыт формасында баян етилиўи* сыяқлы илимпаз тәрепинен көрсетилген **улыўмалық белгилердиң болыўы** мемуар авторының жанрдың баслы көркемлик талапларына әмел еткенин көрсетеди.

Мемуарлық шығармалар өз дәўириниң сиясий-экономикалық, руўхы-мәдений, жәмийетлик-тарийхый турмысынан хабардар етип, оқыўшыға сүўретленип отырған заман нәпесин сездире алмаса, бундай шығарма өзиниң жанрлық жүгин толық атқарып шыға алмас еди. Бул жағынан қарағанда, Т.Алланазаровтың «Заман гәрдиши» мемуарлық шығармасы белгили бир дәрежеде ўақыттың көркем жылнамасын сәўлелендирип бериўи менен әдебиятымыз тарийхында үлкен әҳмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТ

Алланазаров Т. Заман гәрдиши // Әмиўдәрья, 1991. №11. Б. 3.

Галич А.А. Украинская писательская мемуаристика (Природа, эволюция, поэтика) Автореф. докт. дисс. Киев, 1991. С. 15.

Георгиева Н.Г. Мемуары как феномен культуры и как исторический источник // Вестник РУДН, сер. История России, 2012, № 1.

Холбоев С. Фидойи // Жамият ва бошқарув. 1998. №2. – Б. 66.

Г.И. НУРЕЕВА
Казанский федеральный университет, Казань

ТРАНСФОРМАЦИЯ ФОЛЬКЛОРНЫХ ГЕРОЕВ И МОТИВОВ В ДРАМАТУРГИЧЕСКИЙ СЮЖЕТ В ПЬЕСАХ Г. ГИЛЬМАНОВА

Аннотация. Цель исследования – ответить на вопрос: какую задачу ставит автор, используя трансформацию фольклорных героев и мотивов в своих пьесах. Полученные результаты показали, что фольклорные, мифологические персонажи очерчиваются как типичные представители мифологии, но всё, что есть плохое, демоническое в таких героях оказывается лишь маской. На самом деле все демоническое и в Дию, и в Шурале оказываются следствием обиды на людей, реакцией на их жестокость.

Abstract. The purpose of the research is to answer the question: what task does the author set when using the transformation of folklore characters and motifs in his plays? The results showed that folk and mythological characters are outlined as typical representatives of mythology, but everything that is bad and demonic in such characters turns out to be just a mask.

Ключевые слова: фольклорный герой; мотив; мифологическое пространство; трансформация; сюжет.

Keywords: folklore hero; motive; mythological space; transformation; plot.

В произведениях-пьесах для детей Г. Гильманова «Убырлы карчык – әбием» («Баба-яга – моя бабушка»), «Көмеш тарак» («Серебряный гребень»), «Убырлы карчык,

Шүрәле һәм Гөлүсә» («Баба-яга, Шурале и Гелюса»), «Кәнфитләр патшалыгында» («В царстве конфет»), «Шүрәлеләр ни атлы?» («Как зовут Шурале?») мир людей и мифических персонажей теснейшим образом взаимодействуют. Интересно, что фольклорные мотивы и герои драматурга в произведениях претерпевают трансформацию. Так, Шурале, Дию, Убырлы, практически во всех мифах, сказках, представленные в качестве отрицательных героев в произведениях Г. Гильманова, таковыми являются исключительно по вине людей, и благодаря им же, по сюжету сказок автора, вновь возвращаются к своей доброй сущности.

Рассмотрим образ Хашар абзый – Дию из пьесы «Серебряный гребень». В исследованиях виднейшего татарского фольклориста Фатиха Урманче, дию представлена как «демоническая сущность, которая внешне похожа на человека; огромнейшее тело его покрыто волосяным покровом; на лбу имеется одинарный рог; и зубы, и когти невероятно острые; умеет летать; обладает огромной силой и мощью; обитает в пустыне и горе Каф; в мифах, эпосе и сказках может быть милосердным, но в основном является злым духом, врагом батыра и вообще людей» [4, с. 23]. Примечательно, что уже в ремарке пьесы «Серебряный гребень» Дию описывается иначе: «*урман-тау заты, мәһабәт гәүдәле*» (*существо леса-гор, с величавой фигурой*). [1,с. 93]. Образ Дию раскрыт в пьесе очень детально. Изначально, он раскрывается в своей демонической сущности: недалеко от деревни, в которой живёт главная героиня пьесы – Айсылу – находится лес, который так и называется – Дию урманы. Это гиблое место жители стараются избегать, помимо того, что по слухам там живёт Дию, в лесу пропадает молодой охотник. И только нежелание Айсылу выходить замуж за старика Шахми, за которого ее сватает мачеха, заставляет Айсылу бежать в этот лес и жить в охотничьей избушке. Её страх ещё больше усиливается рассказом молодого джигита Каенсара, превращенного Дию в березу и растущего возле охотничьей избушки. Несмотря на его уговоры бежать отсюда, страх быть насильно выданной замуж побеждает и Айсылу остаётся во владениях Дию. Лаской и уговорами она убеждает Дию разрешить ей остаться и не причинить ей зло. В этот же день Дию раскрывает перед ней собственную трагедию: когда-то он был добрым, его предназначение, как и предназначение всех Дию – охранять горные богатства. Но охотники уничтожили и его род, и его любимую жену. С тех пор в нем поселяется злоба. Дию и Айсылу становятся еще ближе также потому, что у Айсылу оказывается серебряная расчёска – памятный подарок ее матери. Оказывается, расческу ей подарила женщина-пери, восхитившаяся ее неземной красотой. Дию же узнает расческу, это – расческа его жены, погибшей от рук охотников Залили. Айсылу дарит расчёску Дию. Перед читателем раскрывается совсем другой образ Дию – образ сломленного людьми, пережившего страшную трагедию героя. Этот огромный демонический дух прижимает к груди расческу своей погибшей жены словно ребенка, качает её на руках, повторяя слова о том, что снова нашел свою любимую. Так перед читателем раскрывается и мотив его злодейского поступка – превращение заблудившегося охотника в дерево. Примечательно, что злодейство, совершенное людьми, людьми же и искупается. Айсылу своей заботой и добротой исцеляет Дию от разрушительной ненависти к людям. В то же время автор суров к людям: в конце пьесы Дию уходит из этих мест, так как не может жить один. Он обещает вернуться в этот лес, если когда-нибудь встретит пери, которую сможет полюбить. В то же время ему жалко людей, ведь когда место покидает Дию, его покидает и благополучие, богатство.

Г. Гильманов не только раскрывает переживания Дию, очень похожие с людскими переживаниями, он показывает, что и генетически Дию и люди очень связаны, многие герои, в том числе великий Едигей – являются детьми человека и пери, то есть женщины-дию.

Шурале – ещё один любимый персонаж сказок-пьес Г. Гильманова. Сказка-пьеса Г. Гильманова «Как зовут Шурале?» имеет интертекстуальные связи с мифом. Если в пьесе «Серебряный гребень» от действия людей страдает Дию, то здесь от людей страдают Шурале. Чтобы больше не попасть впросак перед людьми, они вынуждены забыть про красивые имена и называть себя и своих детей именами типа Кембелә (Ктознает), Минтиле (Яглупец), Китмоннан (Идиотсюда). Встреча с Тауфиком, который изначально в драме предстаёт как отрицательный персонаж меняет их отношение к людям, а знакомство с жителями деревни – с дедушкой Рахмат (буквально Спасибо), с девушками Зифа (буквально Стройная), Нәфисә (буквально Красивая), Яшәр (буквально Живущая) – меняет и их уже устоявшееся правило имянаречения, они тоже решают возвратиться к красивым именам. Проблема, поднятая автором имеет глубокий смысл: издавна считалось, что наречение новорожденного красивым, благозвучным и осмысленным именем – одна из главнейших обязанностей родителей, так как именно имя, согласно многим поверьям, обуславливает наличие тех или иных качеств в человеке и даже предопределяет судьбу. Татары издревле, даже в доисламском периоде внимательно относились к имянаречению. Известно, что в некоторых племенах ребёнку давали некрасивое имя, чтобы злые духи не польстились, не подходили к нему. В пьесе Г. Гильманова «Как зовут Шурале?» такими духами воспринимаются люди, которые причиняют зло Шурале: из-за них они вынуждены носить столь уродливые имена.

Вообще писатель главную проблему видит в том, что люди не понимают сущность мифологических существ, видят в них врагов. Весьма познавательна и поучительна речь Папы-Шурале. Мальчик Тауфик, отправившийся в лес, чтобы по примеру Былтыра перехитрить какого-нибудь Шурале, сам попадает в ловушку и уже не Шурале, а он зовет на помощь.

Но ранее Тауфик успевает совершить и подвиг: спасает от прожорливого волка малыша Шурале. На фоне этих событий восстанавливается равновесие, Шурале и люди вновь начинают жить дружно. Лесные духи являются показателями того, что не только могут отвечать злом за зло (прищемляют пальцы Тауфика), но и добром за добро: за храбрый поступок Тауфика они отправляются в деревню с полными корзинами лесных гостинцев. В финале пьесы звучит песня, воспевающая дружбу и человеколюбие.

Мотив перевоплощения злого шурале в доброго присутствует и в пьесе «Баба-яга, Шурале и Гелюса». Гелюса предстаёт перед читателями смелой, заботливой, умной девочкой. И Баба-яга – Убырлы, которая сначала решает ее съесть, и Шурале, который любит до смерти щекотать людей, не могут устоять перед ней, более того, благодаря ей они обретают друг друга и считают себя в неоплатном долгу перед девочкой. В этом случае Гелюса можно сказать предстаёт как герой волшебной сказки или эпический батыр, только сила ее победы – в доброте, заботе, внимании. Более того, она вынуждена спасать Шурале и Убырлы карчык от разъяренных людей, которые решают их связать и сжечь на костре. Гелюса выступает как персонаж не только более смелый, чистый, но и мудрый. Финал пьесы закрывается ее словами и общей песней. Лидирующая мысль финального выступления: лес – общий дом и людей, и лесных существ, поэтому надо жить дружно.

Подводя итоги, можно констатировать следующее: мир людей и мифических персонажей теснейшим образом взаимодействуют. Драматург не противопоставляет мир духов и людей, а стремится их объединить, сблизить, подружить, научить понимать друг друга. Фольклорные, мифологичекие персонажи очерчиваются как типичные представители мифологии: Шурале с длинными ногтями, любит щекотать; Убырлы карчык грозится съесть героев; и т.д. но всё, что есть плохое, демоническое в таких героях оказывается лишь маской. На самом деле все демоническое и в Дию, и в Шурале оказываются следствием обиды на людей, реакцией на их жестокость. Сказки-пьесы Г. Гильманова отличаются оригинальностью, свежестью духа. Автор разрушил духовные стереотипы, которые до этого существовали на татарской детской сцене, и в своих пьесах говорил: «зла в природе нет!».

ЛИТЕРАТУРА

Гыйльманов Г. Көмеш тарак: пьесалар, шигырьләр. Казан: Татар. кит. нәшр. 2000. 207 б.

Зубарева Е.Е. Детская литература: учебник. М.: Высш. шк. 2004. 551 с.

Мингазова Л.И. Фольклор народов Волга-Уральского региона: отражение мифологических образов // Национальные литературы на современном этапе: научные концепции и гипотезы. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2019. – С. 150-165.

Урманче Ф. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 2 т. Казан: Мәгариф. 2009. С. 343

Шәмсутова А. Галимҗан Гыйльманов иҗатына штрихлар // Хәзерге татар әдәбиятында яңарыш: фәнни мәкаләләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. Б. 60-79.

О.А. НУРЫЕВА

Институт языка, литературы и национальных рукописей им. Махтумкули Академии наук Туркменистана, Ашхабад, Туркмения

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В ЯЗЫКЕ ПОЭМЫ «КУТАДГУ БИЛИГ» ЮСУФА БАЛАСАГУНСКОГО

Аннотация. В статье приведены результаты исследования по использованию числительных в языке поэмы Юсуфа Баласагунского «Кутадгу билиг». Нами выяснено, что в языке поэмы наиболее употребительны единичные числительные.

Числительные в предложении сочетаются с существительными, реже с глаголами. В языке поэмы также имеет место употребление субстантивированных числительных. Из простых числительных в языке исследуемого письменного памятника встречаются числительные, обозначающие единицу, сотню, тысячу.

Abstract. The given article deals with study results of using of numerals in language of the poem “’Kutadgu Bilig”by Yusuf Balasaguni. It is found out that simple numbers were often used in the poem.

The numerals are mainlymatched with nouns and theyrarelycombinedwith verbs. It is also met using of substantive numerals in the given poem. Such types of simple numerals: single numbers, hundredths, thousandths are used in the investigated written monument.

Ключевые слова:тюркские письменные памятники, «Кутадгу билиг», тюркология XI века, разряды числительных.

Keywords: Turkic written monuments, “Kutadgu Bilig”, study of Turkic languages of XI centuries, categories of numerals.

Письменные памятники – духовное богатство тюркских народов. По их текстам можно судить об исторических, литературных, языковых, культурных традициях того времени. Поэма «Кутадгу билиг» («Благодатное знание»), написанная на территории исламского государства Караханидов, была создана Юсуфом Баласагунским.

«Кутадгу билиг» является ценнейшим культурным наследием тюркских народов не только дидактического характера, но и в лингвистическом плане.

Научной общественности известны три списка «Кутадгу билиг»: каирский, наманганский (ташкентский) и венский (гератский), названные так по месту их нахождения. Мы в своей научно-изыскательной работе избрали наманганскую рукопись данной поэмы. При создании поэмы «Кутадгу билиг» автор опирался на средневековые традиции письма на арабской графике.

Как нам известно, имена числительные обозначают количество предметов и порядок при их счёте. В туркменском языке имена числительные состоят из двадцати слов, а сложные числительные обозначают множественность.

При разборе имён числительных по морфологическому составу в языке «Кутадгу билиг», в основном, были выявлены простые числительные. Например:

*Ming (منك)*erişikylgaý kadaşymsanga [КБ, 275] ‘Для тебя, мой друг, совершу тысяча мужских дел’.

Köni*iki (اكى)* ajunkönilikbulur [КБ, 401]. ‘Два истинных мира будет истиной’.

Сложные числительные образуются путём присоединения числительных по порядку. Нами замечено, что сложные числительные в языке исследуемом письменном памятнике употребляются довольно редко. В качестве примера можно привести единичные случаи. Например:

Oniki (اون ايكى) ükek *(созвездие)* olbulardaadyn[КБ, 30]. ‘Двенадцать созвездий у них иные’.

В языке исследуемого письменного памятника имена числительные, в основном, употребляются самостоятельно перед именами существительными и именами прилагательными. Например:

Ra’gyýet *(народ, граждане)* özeolsening*üç (اوج) hakyng* [КБ, 400] ‘Есть у тебя три права по отношению к подданным’.

Iki(ايكى)*türlüg*atolbutilde ýoryr [КБ, 29] ‘В этих устах две разных имени’.

Имена числительные, употребляясь перед словами, обозначающими время, меру, вес, длину, образуют смысловое единство:

Iki (ايكى)*ýylsekiz*(سكيز) *aý*birewdekalyr [КБ, 22] ‘Останется в одном доме два года и восемь месяцев’’.

В языке исследуемого памятника имеет место употребление субстантивированного числительного. При пропуске слов, относящихся к именам числительным, образуются конкретные понятия, связанные с количеством этих пропущенных слов. Например:

Bulardа*birisi*(بيرسى)*biringe* (بيرينكا) ýagy [КБ, 23]. ‘У них один другому враг’.

Üçi (اوجى) ýazky ýulduz*üçi* (اوجى) ýaýkybil [КБ, 23]. ‘Три из них весенние месяцы, три (из них) летние’.

Kimiň*kyrkda (قرقدا)* geçsetiriglik ýyly [КБ, 38]. ‘У кого в сорок лет кончатся жизненные года’.

Простые корневые числительные, состоящие из одного слова, бывают простыми и производными. В языке исследуемого письменного памятника из простых

числительных встречаются числительные, обозначающие единицу, сотню и тысячу. Например:

Bir(بیر) işniikigükeaýmatilin [КБ, 397]. ‘Одно дело двум не поручай’.

Atynmindikeldi *ýüz (یوز)* ewkeurup [КБ, 443]. ‘Верхом на коне пришёл, зашёл в сотню домов’.

Törütti tümen *ming (مینک)* halaýyklaryg [КБ, 85]. ‘Создал десять тысяч народов’.

В языке «Кутадгу билиг» из простых числительных часто употребляются числительные *bir(один), iki (два), üç (три).* Тюркологами были проведены исследования в плане морфологического состава числительных.

«На основании этимологического анализа числительного ‘один’ в различных языках В. З. Панфилов показал связь названия ‘один’ с названием личного местоимения 1-го лица ед. числа. Мотивируется это тем, что понятие ‘один’ формировалось путем осознания человеком своего собственного ‘я’ – нечто такого, что обособлено и противополагается как внешнему миру, так и другим членам той общности, к которой он относился [Панфилов, 1977: 178-181]. Исследование в типологическом аспекте позволило К.Е. Майтинской высказать предположение о связи личного местоимения и числительного ‘один’ с указательной частицей [Майтинская, 1969: 209]. Истинность этих положений подтверждает тюркский материал: элемент **bi* из *bi:r*‘один’, несомненно, имеет прямое отношение к элементу **bi* из тюрк. *ben* ‘я’ (ср. 1 л. мн. ч. тюрк. *biz* ‘мы’ – монг. *bi* ‘я’) и к указательному местоимению *bu* ‘этот’ [Псянчин, 1975: 46].

Мнение тюркологов об образовании числительного*bir* от местоимения *biz*и указательного местоимения *bu,* возможно правильно, еслиучитывать сходство структуры вышеназванного числительного с местоимениями *bizubu.*

В процессе исследования выявлена в языке поэмы«Кутадгу билиг» высокая частотность употребления числительного*iki*‘два’. Например:

Göni*iki* (اکی) ajunkönilikbulur [КБ, 401] ‘Два истинных мира будет истиной’.

Kaýu*iki* (ایکی) ewligkaýubirkein [КБ, 22] ‘У некоторых два дома, у некоторый один’.

Тюркологи обратили внимание на этимологию числительного *iki.*

“Элемент *-k-* числительного *iki~eki*можно найти в словах, обозначающих множество: каз., каракалп., ног. *köp*, тат., башк. *küp* ‘много’, рун. *qop*‘весь, всё’ (ДТС, 1969: 456), тур. *čok* ‘много’. Элемент *k* присутствует в словах со значением парности: тур. *dudak* ‘губа, губы’, *qulaq* ‘ухо, уши’, *dirsek*‘локоть’. *К* обнаруживается в показателе 1-го лица мн. числа прошедшего категорического времени и в настоящем-будущем времени условного наклонения: тат., башк. *aldyq* ‘мы взяли’, *kildek* ‘мы пришли’, тур. *jazsak* ‘если бы мы напишем’ [Кононов, 1960: 83; 1956: 71].

В туркменском языке окончания *-z, -k* также исторически обозначают множественность и двойственность. Такие окончания имеют слова, обозначающие части человеческого тела (*dyz ‘колена’, göz ‘глаза’, aýak ‘ноги’, gulak ‘уши’, dodak ‘губы’, bilek ‘запястье’*) и существительные, которые имеют двойственное число (*ekiz ‘близнецы’).*

В исследуемом памятнике имеет место использование числительного три:

Bu ma *üç* (اوچ) kutu ol muny adra tut [КБ, 398] ‘Эти три счастья ты отдельно держи’.

Üç (اوچ) *işte* ýyrak tur katyglan usa [КБ, 295] ‘От трёх дел держись подальше, будь крепким’.

Об этимологии числительного *üç* ‘три’ тюркологи высказывают различные мнения. Например, “В одной из ранних работ Г. Рамстедт ограничился простым сопоставлением тюрк. *üč* с монг. *üčüken* ‘маленький, немного’ [Ramstedt 1907: 9; ср. Nemeth 1912: 562].

Позже Г. Рамстедт сравнил тюрк. *üč* с монг. *üčü-ken* ‘маленький’, тунг. *uču-le-* ‘разбивать, делить на куски’, гольд.(нанайск.) *nuči* и т. д.” [Ramstedt 1957: 148].

К.К. Юдахин, наблюдавший игру киргизских детей в альчики, записал систему счёта с употреблением *üč* в значении предела счёта – ‘пять’. Он установил, что *üč* в первоначальном виде есть не что иное, как *uč* ‘конец’ или с долгим *u – u:č* ‘горсть’” [Юдахин 1940: 191-193; ср. Бекбергенов 1971:190].

Ü:č ‘три’ в значении предела троичной системы счета употребляется и в туркменском языке. К примеру,*Üçden soň pu:ç.*‘Попытка после трёх напрасна’. *Tagan aýagy üç bolar, bir birine güýç bolar.* ‘Треножник с тремя ножками, поддерживающими друг друга’.

Таким образом, рассматривая точки зрения учёных можно прийти к выводу, что тюркские единичные числительные, особенно числительные *bir* ‘один’, *iki* ‘два’, *üç* ‘три’ очень часто употреблялись в языке письменных памятников, в том числе и в поэме «Кутадгу билиг», и прошли своеобразный исторический путь развития.

В поэме “Кутадгу билиг” простые производные числительные не встречаются. Довольно редко имеют место сложные числительные, которые употребляются без окончания:

Otuz iki (اوتوز اکی) tişim örüng ýinçüler [КБ, 404]. ‘У меня тридцать два зуба, белых жемчуга’.

В исследуемом письменном памятнике нами выявлены порядковые числительные, обозначающие порядок при счёте. К числительным, оканчивающимся на согласный звук прибавляются порядковые окончания *-ynjy/-inji, -unjy/-ünji*, а к числительным, оканчивающимся на гласный присоединяются окончания *-njy/-nji.* Например:

Ikinçi (ایکینجی) togarkün ýarurbuajun [КБ, 69]. ‘Во-вторых, взошло солнце и зародился этот мир’.

Üçünji (اوجونجی) imin tut kamug ýollaryg [КБ, 400]. ‘В третьих, держи в безопасности все дороги’.

Помимо того, что порядковые числительные обозначают порядок тех существительных, к которым они относятся, онивыполняя функцию прилагательного, показывают особенность определяемого ими существительного. Например:

Ikinçi (ایکنجی) bügü bilge ilçi kişi [КБ, 422]. ‘Второй, обладающий мудростью посол’.

Üçünçi (اوجونجی) ýagyka ýagy bolsalar [КБ, 400]. ‘В третьих, подлому быть подлым’.

В некоторых случаях порядковые числительные употребляются с глагольными формами и обозначают порядок действия. Например:

Üçünçi (اوجونجی) tetig uz bitigçi bolur [КБ, 422]. ‘В третьих, сказал будет хорошим писцом’.

Ýaşyk boldy *törtinç* (تورتنج)ýarutty ajun [КБ, 30]. ‘В четвёртых, создал мир’.

Случаи использования дробных чисел в исследуемом письменном памятнике крайне редки. В качестве примеров можем привести единичные случаи:

Bu*törttebiri* (تورتتا بیری) ot*birisi* (بیریسی) ýagy [КБ, 34]. ‘Один из четырёх огонь, другой враг’.

Kötür *bir ikiden* (بر اکی دین) küçin kör any [КБ, 399]. ‘Покончи из двух одного, познай его силу’.

Язык «Кутадгу билиг» многогранен и богат в плане использования языковых единиц. В процессе научного изыскания нами выяснено, что простых числительных больше, чем сложных. Исследование языка поэмы открывает широкие возможности выявить ценный языковой материал для изучения истории туркменского языка XI века.

ЛИТЕРАТУРА

Древнетюркский словарь. – Л.,1969.
Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956.
Наманганская рукопись поэмы “Кутадгу билиг”. Анкара, 2015.
Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание. М.,1957.
Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., 1988.

М.С. ОРАЗБЕК
Молдир АМАНҒАЗЫ ҚЫЗЫ
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАСКА АРХЕТИПІ МЕН АЙНА МИФОЛОГЕМАСЫНЫҢ МӘНІ

М.С. ОРАЗБЕК
Молдир АМАНҒАЗЫ ҚЫЗЫ
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан

ЗНАЧЕНИЕ АРХЕТИПА МАСКИ И МИФОЛОГЕМА ЗЕРКАЛА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ

Аннотация. В статье исследуется архетип маски, выделенный К. Юнгом, и отражение концепции человека в зеркале М. Бахтина в творчестве Абая. Название для архетипа Юнг взял из античного театра, где актёры называли персоной прикладываемую к лицу маску.По словам Юнга, как человек, который смотрит на воду, видит свое лицо и смотрит на свое собственное лицо, так и персонажи Абая смотрят на себя и обнаруживают все свои недостатки. Так, способность человека видеть свои недостатки, снимать маску, которую он скрывал от внешнего мира, анализируется в таких стихотворениях, как «Болыс болдым мінеки», «Сабырсыз, арсыз, еріншек» и других. В статье рассматриваются отношения автора и главного героя. Представления К. Юнга о маске и зеркале в воде исследовались при анализе стихотворений Абая.

Abstract. An article examines the archetype of the mask identified by K. Jung and the reflection of M. Bakhtin's concept of man in the mirror in Abai's works. Jung took the name for the archetype from the ancient theater, where actors called the person applied to the face mask. According to Jung, just as a person who looks at the water, sees his face and looks at his own face, so Abai's characters look at themselves and reveal all their shortcomings. Thus, a person's ability to see his own faults, to take off his mask, that he was hiding from the outside world, is analyzed in such poems as "I was strong", "Impatient, rude, lazy" and others. The article considers the relationship between the author and protagonist. K. Jung's concepts of masks and mirrors in water have been studied in the analysis of Abai's poems.

Ключевые слова: архетип маска, мифологема зеркала, психология персонажа, символ
Keywords: archetype mask, mirror mythologeme, character psychology, symbol

Әлемдік әдебиеттануда кейіпкерлердің психологиялық ерекшелігі мен оны бейнелеген автор санасындағы символдар мен кескіндердің оқиғаға айналу процесіне үңілу, мәтінді эстетикалық, психологиялық, философиялық тұрғыдан жан жақты зерттеуге жете назар аударылды. Көркем шығармадағы образдар мен сюжеттік оқиғалардың астарында жазушының ұлттық дүниетанымы, генетикалық коды тұрғаны

анық. Біздің әдебиетте де ұлттық санаға қозғау салып, арғы тегімізді тануға алып келетін ұлттық архетип, символдар мен кескіндердің Абай шығармаларынан анық танылатыны шындық. К.Юнг көркем шығарманың тууын, идея мен символдардың жанды суретке айналуын, адам санасының терең түпкірінде жасырын жатқан, күллі адам баласының жаратылысында туа біткен кескін, бейнелерден іздейді. «Бағзы [первобытный] образ немесе архетип – адам немесе демон кескінді фигура...» [Юнг, 1996: 6, 26]. Юнг архетипті барлық адам баласының санасына тән «адам немесе демон» кескінді деп есептейді. Бірақ «шығармашылық қиял» арқылы жанданып, «үнемі қайта туындап» шығармашылық адамын танытып отыратынына назар аударады.

Сонымен қатар К.Юнг: «Автор шығармашылық процесс барысында өз психикасында бұрыннан бар бағзы архетиптік образдар елесі негізінде өзі де ойламаған кездейсоқ, бірақ нақты әрі жаңа образдарды да кемелділікпен бейнелейді» [Юнг, 1996: 6, 50] деп түсіндіреді. «Юнг шығармашылық процесс кезіндегі автордың көптеген зерттеушілер шешімін таба алмай жүрген “жұмбақ” күйін, оның творчестволық тұлғасындағы “архетип образдардан бастау” алып, соның ырқында барлық басқа дүниені ұмытып, о баста өзі ойламаған кейіпкерлерді тудырып, сұмдық ситуацияларды *кейіпкерінің бейсаналық ырқында* суреттеп кететінін түсіндіріп берген» [Оразбек, 2017: 2, 37].

К.Юнг архетипті екіге бөледі. Адамның жеке өзіне тән архетиптері (индивидуальное бессознательность) және адамзатқа немесе белгілі бір ұлт, ұлыс, тайпаға ортақ ұжымдық бейсаналық (коллективное бессознательность). Орыстың белгілі әдебиеттанушы ғалымы Е.М.Мелетинский: «Ең маңызды мифологиялық архетиптер мен архетиптік мифологем ретінде Юнг ең алдымен «ана», «бала», «көлеңке», «анимус» («анима»), «данышпан қарт» («ақылды қария») архетиптерін бөліп көрсетті» [Мелетинский, 1994: 2, 4] деп атап көрсетті.

К.Юнг анықтаған тағы бір ұжымдық бейсаналық ***Персона*** немесе ***маска*** архетипі. Адамның пасықтық атаулыны ішіне жиып, қулық сақтап, сырты жылтырап, ел көзіне кісімсіп, жүз құбылып көрінетін бейнесін сомдаған өлеңдер Абайда баршылық. К.Юнг адамның шынайы жүзін көлегейлеп жауып алған бет пердесін сыпыру туралы былай деп көрсетеді: «Тот, кто смотрит в зеркало вод, видит прежде всего собственное отражение. Идущий к самому себе рискует с самим собой встретиться. Зеркало не льстит, оно верно отображает то лицо, которое мы никогда не показываем миру, скрывая его за Персоной, за актерской личиной. Зеркало указывает на наше подлинное лицо») [Юнг, 1991: 7, 87].

Абай бірқатар өлеңдерінде өзі өмір сүрген кездегі адамдардың жүзімен айнаға қараған тәрізді бетпе-бет кездесіп, шынайы жүздерін ашып береді. Қарапайым ел мен болыстың арасындағы қарым-қатынасты, басшының өз ісінен түңілген кейпінде жеткізуінен Абайдың өзгенің бет-пердесіне шағылысқан айна сияқты жарқылдаған күрделі тұлғасын сезінеміз. Мысалы «Болыс болдым мінеки» өлеңінде:

Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап,
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап,-

деп, болыстың күштілер мен әлсіздер алдындағы екі түрлі бет-бейнесін, өз-өзіне үңілте отырып айқындаса

Бұзақының бүлігін
«Жақсы ақыл» деп, «құп» деймін.

Бұзақылықты «құп» көрген болыс, маңына жиған ұры-қарылардан еш жақсылық болмайтынын да мойындайды:

Қатты қысым қылған соң,
Басым сотқа айналар.
Кірлі болып түскен соң,
Көрген күнім не болар?

Өзі өмір сүрген заманның бар қулық-сұмдығын ақын, болыстың басына іс түскен кезде айнаға қарағандай өз бейнесіне үңіліп, қылмысын сезініп, тығырыққа тірелген сәтте маскасын сыпыру арқылы, адам жанының екіге жарылған кейпін бейнелеу арқылы көрсетеді. Абай тұлғасы ***Айна*** мифологемасының негізіне айналып тұр.

Абай осылайша залымдығы тереңге тамыр жайған ел басқару жүйесінің бет-пердесін қоса жұлып алғанын аңғарамыз. Осы жерде К.Юнгтің персона, маска архетипінің айна мифологемасына негіз болғанын анық байқаймыз. К.Юнгтың Персонаның бет-перде астында жасырылған шынайы жүзі, айнамен бетпе-бет келгенде жарқырап көрінеді. «Тот, кто смотрит в зеркало вод, видит прежде всего собственное отражение» деген масканың арғы архетипі туралы тұжырымы айна мифологемасында анық көрініс тапқан. «Болыс болдым мінеки» өлеңінде болыс айнаға қарағандай өз-өзіне қарап, қаққа бөлінген жан-дүниесінің екінші жағына өз көзімен үңіледі.

Орыс зерттеушісі Н.Г.Урванцеваның: «Первым зеркалом было природное зеркало – зеркало воды («жидкое» зеркало). Человек испокон веков встречается со своим зеркальным двойником»[Урванцева, 2003: 5, 8] деген айна мифологемасы тұжырымы К.Юнгтың жоғарыдағы маска архетипі туралы пайымдауымен үндестік тапқан.

Ендеше маска архетипі шығармашылық әлемде жаңғырып, мифологиялық мотивке айналған. Көне грек театрындағы масканың пайда болуы мен негізгі қасиеттері туралы жан-жақты зерттеген орыс ғалымы, тарихшы О.В.Кулишова: «Масканы мәдениеттің маңызды элементтерінің біріне санаған дұрыс, оның бүкіл ежелгі адамзат қоғамында кездесетіні ғылымға белгілі, Р.Кайуа маскаларды ежелгі дәуірде кеңінен қолдануды «этнографияның негізгі құпияларының бірі» [Кулишова, 2013: 1, 317] деуі масканың көне грек театрынан бастап қазіргі кезге дейін халықтардың этнографиясында ел өміріндегі маңызды жағдайларды тұспалдап, ирониялық негізде кекесін, мысқыл, күлкі арқылы жеткізудің құралы екенін көрсетеді. Масканың мұндай ролі туралы орыстың белгілі актері, өнертанушы А.В.Толщин: «Маскалар тек сыртқы келбетті жасыру және өзгерту құралы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік маңызы бар құбылысты таңбалау немесе білдіру құралы болып табылады» [Толщин, 2018: 4] деп масканың әлеуметтік маңызына мән береді. Демек К.Юнгтің Персона, маска архетипінің негізі алғашқы қауым адамдарынан басталған әлеуметтік-тұрмыстық қажеттілік пен тіршілік үшін күрестегі арғы кескін, мотивтің ғасырлар өткен сайын жаңарып отырғанын байқаймыз.

А.В.Толщин жоғарыда аталған еңбегінде: «М. Бахтин связывает «мотив маски» в условиях народно-праздничной культуры Античности и Средневековья с «радостью смен и перевоплощений, с веселой относительностью, с веселым же отрицанием тождества и однозначности» [Толщин, 2018: 7] деуінен М.Бахтиннің де масканың антикалық дәуірдегі алғашқы қауым адамдарынан жалғасып келе жатқан архетиптік мәнін анықтағанын байқаймыз. Антикалық және орта ғасырлық мәдениетте ойын-сауықта маска киіп өнер көрсеткен сайқымазақ-шуттардың қуана отырып өз рольдерін көңілді ойнағанымен, теріске шығару тәсілін қолданғанын көрсетеді. Демек К.Юнгтің адам баласының актерлік

шеберлікпен ешқашан әлемге көрсетпейтін, жасырып жүрген қитұрқылығын бір мезетте ашуға себеп болатын архетиптік кескін Абай шығармасына да тән.

Жоғарыда талданған өлеңдерде адамның екіге жарылуы, шынайы бет-жүзін өзі ашып беруге мәжбүр болуы адамның арғы санасындағы өз «нәпсісі» туралы архетипінің оянуы деген ойға келеміз. Өзіне есеп беріп, дұрыс емес жақтарын айтып, адамның өзіне-өзі ағынан жарылуы, сөйтіп өз күнәсінен арылудың жолы болып табылады. Себебі ол бет-жүзін жасырып келген маскасын, бет-пердесін өзі ашып берді. Сол арқылы бүкіл қазақ қоғамында қалыптасқан ел билігіне қатысты түйіткіл мәселелердің астарын ақтарды. Сөйтіп ел ішіндегі жалпыға жайылған дертті қозғады. Жалпының санасына тән арғы архетипті, ұжымдық бейсаналықтың «нәпсінің» (коллективное бессознательное) арғы астарын қопарды.

«Ұжымдық бейсаналық" ел (ру) өмірінің нәтижесі болып табылады, ол барлық адамдарға тән, ол қанмен беріледі және жеке психикада өсіп жетілетін негіз болып табылады» («Коллективное бессознательное» является итогом жизни рода, оно присуще всем людям, передается по наследству и является тем основанием, на котором вырастает индивидуальная психика») [Юнг, 1991: 4, 15]. Демек көптің санасына тән бейсаналықтың басқалардың «жеке психикасында өсіп жетілмеуі үшін Абай «қу нәпсіден» сақтандырады. Келер ұрпақтың ұжымдық бейсаналығына өтіп кетуінен, ұлттың бұзылуынан сескеніп, осындай бейсаналық қасиеттерді жоюға ұмтылады.

ӘДЕБИЕТ

Кулишова О.В. «Маска в древнегреческом театре: ее происхождение и сакральные основы» // МНЕМОН. Исследования и публикации по истории античного мира / Под ред. Э.Д. Фролова. Вып. 13. СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2013. – 527 с.

Мелетинский Е.М. О литературных архетипах/ Российский государственный гуманитарный университет. – М., 1994, 136 с.

Оразбек М.С. Автор мәселесі: монография. Алматы: Эверо, 2018. – 252 б.

Толшин А.В. «Значения и свойства маски в карнавале и маскараде» Российский государственный институт сценических искусств Санкт-Петербург. 2018. https://www.elibrary.ru/ қаралды 20. 04 2020.

Урванцева Н.Г. Зеркала как принцип поэтики в русской детской литературе XX века. Учебное пособие. Казань, 2003

Юнг К.Г., Нойманн Э. Психоанализ и искусство. М.: REFL-book, К.: Ваклер, 1996. – 304 с.

Юнг К.Г. Архетип и символ : [Перевод / Карл Густав Юнг; Предисл. А.М. Руткевича, с. 5-22; Примеч. В. М. Бакусева и др.]. М.: Ренессанс, 1991. - 297 с.

В.И. РОГАЧЕВ,

Государственный педагогический институт им. М Е. Евсевьева, Саранск

Л.И. МИНГАЗОВА,

Казанский федеральный университет, Казань

К ВОПРОСУ О РАСТИТЕЛЬНЫХ ОБРАЗАХ-СИМВОЛАХ (КОДАХ) В УСТНОЙ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ НАРОДОВ СРЕДНЕГО ПОВОЛЖЬЯ

Аннотация: На примере фольклора мордвы-эрзи и мокши рассматривается характер растительного кода и механизм его корреляции с мировоззренческими представлениями человека.

В ходе изучения материалов обнаруживается тесная связь образов-символов с эстетическими традициями, выработанными народной культурой в течение многих веков и закрепленные в сознании мордовского народа как эталоны красоты.

В исследовании рассматривается один из древних способов кодификации мира с помощью растительного кода, его репрезентации в фольклорных произведениях.

Abstract: The nature of the plant code and the mechanism of its correlation with the worldview of a person are examined using the example of the folklore of the Mordovians-Erzi and Moksha.

The work undertakes a reconstruction based on the materials of Mordovian folklore through the prism of the plant code of culture, which can help to recreate the features of perception, development and understanding of the phenomena of reality by the people

Ключевые слова: растительный код, фольклор, свадебные песни, причитания, умарина, килей, символ

Keywords: plant code, folklore, wedding songs, lamentations, umarina, keel, symbol

Формирование растительного кода у мордвы, финно-угров и других народов Поволжья объясняется продолжительным проживанием в лесной полосе, формированием сознания человека ландшафтной зоны. Отсюда – особое отношение к деревьям, почитание их в религиозной мифологии как символов цветения, красоты, плодоношения, изобилия, жизни.

Свадебные песни, что исполняли в далеком прошлом участники обряда, являются ярким примером использования символики – системы традиционных замен образов, чувств и действий аллегорическими, взятыми на основе сходства и ассоциаций, прочно вошедших в обиход. Символика применяется для отражения человека, его внутреннего состояния, поведения, взаимоотношений, для обозначения жизненных явлений. При использовании в народных песнях мы имеем дело с известным в фольклоре явлением психологического параллелизма.

Языческие религиозные воззрения (анимизм) древней мордвы длительное время позволяли одушевлять явления природы, деревья, растения, считать, что они тоже имеют душу. По представлениям древних, в самом центре Вселенной возвышается гигантское дерево, макушка которого упирается в небеса, корни достигают преисподней, а по чудесному дереву можно проникнуть в иные миры Вселенной: по нему будто бы спускаются и поднимаются боги. Мировому древу посвященны и ряд финно-угорских ритуалов. Так, деревья стали базовыми концептами в виде Мирового древа, вокруг которого, по суеверным представлениям древних, была организована жизнь мира и людей. Постепенно дерево в представлениях людей становится универсальным средством, символизирующим различные явления и ситуации из повседневной бытовой жизни людей. Растительные символы и мотивы – широко распространенное явление в культуре мордовского этноса, мы находим их в различных видах народного искусства. Так у мордвы обожествление леса и растительности отразилось в культе покровительницы *Вирь-авы,* олицетворяющей лесную стихию, в связи с чем отдельные деревья становились предметом почитания и преклонения языческой мордвы, исходя из чего можно с определенной долей уверенности утверждать, что поэтические коды в фольклоре, а также символика отдельных узоров и орнаментальных мотивов, связаны с культом деревьев и растительности.

Важное типологическое свойство мордовских свадебных песен – активное использование различных поэтических аспектов символов, кодов, отражающих явления природы.

Народная культура примеряет, выверяет образы-коды столетиями. В свадебной поэзии точнее этого растительного кода, олицетворяющего девичество, невозможно что-то другое предложить. Для раскрытия образа невесты, наделенной красотой, чистой душой и показа ее привлекательности народ выработал определенную символику. Наиболее часто встречаются флористические коды-символы из мира природы: *цеця* («цветок»), *килей* («береза»), *пекше* («липа»), *куз* («ель») [Рогачев, 2004: 221].

Во многих причетах невеста обращается к кодовым знакам, сравнивает себя с растениями и цветами: «Или я родилась на зеленом лугу желтым цветочком? Или я выросла на красивом лугу красноголовой сосулькой (клевером)?» [ЦГА РМ ФР–267, оп. 1, д. 67, л. 27]; с цветущей яблоней на зеленом лугу: *Лугань куншкасо ульнекшнесь шач умарина – яблоня, пижень грушат лопанзо, ашо шалевойть тветензэ* («На лугу красивая яблонька, словно медные груши листья, словно белая шаль цветы») [ЦГА РМ ФР–267, оп. 1, д. 27, л. 17]. Как видим, широко привлекаются олицетворения, позволяющие глубже проникнуть в образ [Рогачев, 2004: 221]. Так, девичество – словно одухотворенная яблоня, которая может плясать, дрожать, хлопать в ладоши: *Карчон кармиль киштеме, тарадтнэ кармилть сорномо, лопанзо кармильть цяпамо* («Навстречу ко мне она выходила с пляской, ветви ее начинали дрожать, листья хлопать в ладоши») [ЦГА РМ ФР–267, оп.1, д. 27, л. 17].

Самыми распространенными среди растительных образов-символов в мордовской традиционной культуре являются *килей* – «береза», *умарина* – «яблоня». Эти образы встречаются на всех этапах мордовской свадьбы в качестве символа молодости, невесты, девушки на выданье, девичьей красоты, непорочности и нравственной чистоты. В наиболее распространенном жанре национального фольклора – в свадебных причитаниях – постоянно используются устойчивые сравнения: *Виде килей сэрневан* («Как стройная береза, рост мой»), *Мазы умарь тюскеван* («Цвета красного яблока я»).

Символом брака и ритуального свадебного дерева, с которым молодежь ходила приглашать по селу родственников на обряд была *умарина*. В свадебной песне «Моро умаринадо» («Песня о яблоне») – это дерево предстает как Мировое древо, существующее с начала возникновения земли, корнями с распростертыми по всей земле, с кроной, закрывающей все небо: *Мастор чачнесь,/ Мастор каснесь. / Мезе чачнесь масторонть лангс? / Мезе каснесь масторонть лангс? / Чачи умарина касокшнось, /Чачи умарина чачокшнось. / Масторонь келес ундозо, / Менель занясть тарадонзо* [Село Шугурово, 2018: 107]. Привлечение умарины в качестве свадебного растительного символа не случайно. Умарина необчайно плодовита, в поэтической гиперболизации она наделяется свойствами в течении суток три раза цвести и плодоносить, как монисто ее листья, с кулак ее яблоки: *Сутказонзо колмокстьь свети, / Колмокстьь сюлмить умарензэ, / Пиже грушат лопанзо, / Мокшнат-мокшнат умарензэ* [Село Шугурово, 2018: 107]. Надо знать, что в древности женщина символизировала плодородие, так же как колос злака, плодоносящая яблоня. Древними людьми «…женщина не выделяется, да и она не могла быть выделена из мира природы в силу ограниченности и бытовой конкретики сознания», поэтому «она уподоблена земле, рождение ребенка уподоблено рождению нового зерна, колоса» [Рыбаков, 1994: 42].

Умарина в качестве сравнительного олицетворения, растительного маркера упоминается свахой в своей песне, где она считает себя рожденной яблоней, а свою с румяным яблоком: *Мазый умарина чачинем, / Мазый умарь лицинем* [Село Шугурово, 2018: 75]. Этот образ предстает в песне благодарности свахи за угощение в доме

невесты, где последняя сравнивается с умариной: *Чачи умарь чувто чачокшнось, / Касы умарь чувто касокшнось: / Рукшнат-рукшнат лопанзо, / Мокшнат-мокшнат умарензэ* [Село Шугурово, 2018: 78] («Выросла яблоня, / Уродилась яблонька» / Большие-пребольшие (как лист репейника) листья ее, / С большой кулак ее яблоки (перев. авт.). О целомудренности девушки свидетельствует строка: *Бокав тарадт эзь нолда* («Не начала еще свою родословную линию»). К слову сказать, в качестве маркеров в свадебной поэзии могла использоваться и заимствованная лексика из языка дисперсно проживающих с мордвой тюркских народов. Так, мордовское-мокша и эрзя *тарад tarad, в значении* «ветвь; сук» восходит к чувашскому *тарат* «ветвь; сук».

В устно-поэтических произведениях *умарина* ассоциируется с красивой молодой невестой, наряд которой был расцвечен в красно-белых цветах – символах чистоты и жизни. Не менее интересный ассоциативный ряд выстраивается с другим символом девичества *килей* – березой. С этим символом связаны глубокие внутренние переживания невесты в ходе предсвадебных причитаний, на стадии ее перехода в новую семью, в чужой дом. По мордовским обычаям девушка перед свадьбой, венчанием оплакивала свою молодость, девичество. Это происходило во время утренних и вечерних причитаний.

Килей предстает в песенной культуре мордовского народа как женский образ-символ растительного кода. Этот традиционный символ устно-поэтической обрядовой поэзии используется на протяжении нескольких столетий. Участники свадебных обрядов и ритуальных действий используют в величальных песнях этот, сформировавшийся в глубинах веков образ, символизирующий нравственную чистоту и красоту молодости.

Частое упоминание березы в свадебной поэзии связано с отличительными особенностями этого дерева: белым цветом ствола с редкими черными полосками; более ранним, в отличие от других деревьев, появлением на ветках красивых листьев нежно-зелёного цвета ранней весной и серёжек сразу после схода снега. Береза дерево, традиционно произрастающее в климатической зоне проживания мордвы, является украшением ландшафтной зоны Среднего Поволжья. И отсюда, по этой причине радующее глаз дерево – молодая, стройная березка с высоким стволом и роскошной кроной зелёных листьев издавна олицетворяла молодую, красивую девушку на выданье.

В свадебных причетах невесты активно используется *растительный код* культуры. Устойчивые символы невесты и ее девичества – белая береза, яблоня, покрытая цветами. Они довольно подвижны в эмоциональной окраске и зависят от этапа свадьбы или от конкретного действия. Например, сначала девушка выступает в виде березы «с ветвями частыми, с листочками зелененькими». Когда же береза олицетворяет замужество и женскую долю, то она предстает «с раздвоенной верхушкой», «с обвислыми ветками», и «с увядшими листочками».

В своих песнопениях в доме невесты сваха обращаясь к ее подругам, поет, сравнивая подруг-боярок с березовой рощей, которую и топором не срубить, и пилою не спилить: *Боярава тейтерь эйдть. / Сватонть каштом икелев / Килей вирне чачокшнось, / А узерьсэ керяви, а пиласо пиляви* [Село Шугурово, 2018: 80].

Использование растительного кода, который в сознании людей ассоциируется с молодостью и красотой, отмечено в цикле свадебных лирических песен, воспевающих душевные переживания невесты-татарки *Татарава* «Татарка», *Равжась* «Брюнетка». Красоту невесты и ее переживания подчеркивают сравнения с миром природы. Так, вы-

страивается в песне поэтический код сравнений: *Вай, виде килей татаравань сэрезэ, Килей тарадт татаравань кедендэ, Вай, килей цицёвтт татаравань суронд. Сиянь копейкат татаравань кенжендэ* («Татарка стройная как березка, Березовые ветки руки татарки, Березовые сережки – пальцы татарки, Серебряные копейки – ногти татарки) [Чувашев, 2001: 48]. Выразительны и точны сравнения: *килей цицёвт – сурнензэ* «пальчики – сережки березы». С точки зрения устоявшихся кодов народной эстетики, пожалуй, трудно найти более точные сравнения. В свадебной песне построен очень интересный ассоциативный ряд, где образ невесты сравнивается с березой: виде *килей – сэрезэ* – «рост – прямая береза», *килей тарадт – кедьнензэ* – «руки – ветки березы». Лексические повторы эмоционально окрашенного знакового растительного кода *килей* заостряют внимание на облике девушки, акцентируя внимание на ее психологическом состоянии.

Типологически сходные сюжеты и мотивы с привлечением растительного кода присущи также фольклору соседних народов, часть песенных образов которых «связана с представителями растительного мира: *цветами, травами, деревьями.* К примеру, в татарских песнях большое место занимают образы *цветов.* В цветении усматриваются символы радости, счастья, любви, а их увяданию и осыпанию придаются значения грусти, печали, разлуки и кратковременности молодости» [Миннуллин, 2008: 107].

Образ березы в качестве традиционного словесного кода довольно часто встречается в поэтической символике народов Поволжья. Отмечено, что наиболее распространенный общий символ для народов, населяющих Урало-Поволжский регион, – *береза.*

Например, в марийских песнях береза символолизирует сына, друга, молодого парня; в мордовской (эрзянской) песенной поэзии – это символ невесты; у чувашей – верхушка этого дерева – словно милый друг, а сама береза и ее листья – молодая девушка, невеста и т. д. [Миннуллин, 2008: 108]. Кстати, слова «килей» (морд.), «каен» (татар.), «кайын» (башкир.) в значении «береза» во многом созвучны, и этимология их в упомянутых языках близка.

Возникновение этого символа не случайно: так, «у чувашей береза ассоциировалась с женщиной, в язычестве они знали ама-хуран – мать-березу» [Миннуллин, 2008: 108]. В татарской народной поэзии береза «...выступает символом изящной красоты, молодости, чистоты» [Миннуллин, 2008: 109].

Профессор Казанского федерального университета М.Х. Бакиров, рассматривая идущие из глубины времен древние традиционные поэтические символы и традиционные коды, отмечает следующее: «Образ березы, у русских символизирующий стройную девушку, у марийцев – олицетворяет сына, у мордвы и чувашей – невесту, в татарском фольклоре часто служит для выражения тоски, горя, грусти. <...> Эта особенность, видимо, связана с созвучием в словах *каен – «*береза» и *кайгы* – «горе», а также с тем, что зеленые ветви березы свисают обычно как траурные знамена» [Бакиров, 2012: 8]. У славянских народов «хорошим деревом» считалась береза, которую русские охотно сажали перед домом, прячась под этим деревом во время грозы [Зеленин, 1933: 628].

Растительные коды многобразны. Среди них встречаются употребление в роли символов различных растений, деревьев. Так невеста, во время посещения бани девичества причитает: *Рублевой свечат тонь чочкот, /Пиже парцийть нупонеть, / Пиже парций тонь тенстинеть* [Село Шугурово, 2018: 26] («Рублевые свечи твои бревна, / Шелковая трава твой мох, / Шелковая трава твои веник») (перев. авт.).

Растительные коды используются в свадебных диалогах и как олицетворение отрицательных черт невесты. Родственницы жениха при встрече свадебного поезда поют невесте корильные песни: *Нупониить, пангоить, / Кияк лангозот эзь ванно. / Нупонеть сатыть ташто кудонь подробамс, / Пангот сатыть кудань-андань каванямс* [Село Шугурово, 2018: 34] («Замшела, грибами заросла, Никому ты не нужна была, / Мха твоего хватит старый дом проконопатить, / Грибов хватит всех поезжан накормить») (перев. авт.). В ответ на эти укоры невеста вступает в экспрессивный диалог с родней жениха, где звучат *сильдей* «осока», *раужо вирь* «черный лес», *керязь вирь* «срубленный лес»:

Сильдей потмонь ватракштне,

Раужо вирень раужо гуйть,

Керязь вирень коткудавт.

Неть монь сэрень покордыцян?! [Село Шугурово, 2018: 35].

(Заросшего осокой болота лягушки, Темного леса черные змеи, Срубленного леса муравьи. Вам ли мою стать оскорблять?! (перев. авт.).

Родственницы жениха в полемическом задоре стремились «поставить на место» не только род невесты, но и ее подруг, которые держали «оборону» девичьего городка, и в своих припевках остро злословили в адрес поезжан. Родственницы жениха, подбирая наиболее язвительные и бьющие в цель слова, среди которых есть дендрологические обозначения *эрьба* «ивняк», *нар* «луговина», *берянь пангт* «грибы поганки», пели:

Кодат Матрянь ялганзо?

Покштнэ – задкат-передкат,

Вишкинетне – цёрашкат,

Эрьбань поре барякат,

Наронь гади тулякат

Навоз лангонь *берянь пангт* [Село Шугурово, 2018: 36].

(А какие у Матрены подруги? Большие – задки-передки, Маленькие – как взрослые парни, Вербу грызущие овцы, Луговину портящие поросята, Нечистоты жрущие поросята, Навозной кучи бледные поганки (перев. авт.).

В острых уничижительных стихах использовались и другие коды с характерной семантикой. Характеризуя жизнь в доме свекрови невеста причитает:

Ятонь кедьсэ эрямось,

Чужоень мелень ваномась –

Чурькадояк чапамо,

Кшуманьдеяк противна [Село Шугурово, 2018: 50].

(Жить в чужом доме, Угождать чужим людям. Это горше лука, Хуже хрена (пер. авт.).

В приведенном случае активно используются наиболее меткие выражения *чурькадояк чапамо, кшумандеяк противна*. Среди них встречаются иноязычные заимствования. К примеру, слово *м. кушмань kuљman', э. kљuman'* «редька» восходит к чувашскому *кушам* «брюква». Свадебная поэзия включает разнообразие и других иноязычных растительных кодов, например: м. комля koml'a э.комоля komol'a «хмель» < чув. хамла «хмель». Во время проводов невеста, обращясь к подругам, говорит им:

Шожда *комолякс* лиседе,

Кевери *ксновкс* кевереде [Село Шугурово, 2018: 95].

(Легким хмелем выйдите, Круглым горохом катитесь (перев. авт.).

Набор языковых средств в причетах невесты разнообразен. Встречаются коды-олицетворения в виде цветов:

Бояравaт, ялгинеть!

Пиже лугань горнипов цецят, ялгинеть,

Парина паксянь мазы цецят, ялакскеть! [Село Шугурово, 2018: 99].

(Боярышни, мои подружки! Зеленого луга купальницы, подружки, Зеленых паров красивые цветы, подруженьки! (перев. авт.).

В вышеприведенном случае растительные коды представлены словами из языка соседних народов. Так, примеру, эрзянское *цеця* с'ес'а «цветок» восходит к татарскому *чэчэк, чэчкэ* «цветок».

Важным свойством мордовской свадебной поэзии является то, что встречаются целые сцены, в которых употребляются растительные коды. Так, к примеру, приезда сватов за невестой девушки со стороны жениха поют:

Сватонть кустема песэнзэ

Пижень мазый *лугине,*

Тусто килейбулыне.

А узерьсэ керяви,

А пилязьгак пиляви [Село Шугурово, 2018: 81].

(Перед крыльцом свата, Зеленый красивый лужок, Густая березовая роща. Ее и топором не срубить, Ее и пилой не спилить (перев. авт.).

В свадебных текстах упоминаются и такие символы-олицетворения, как *куз цецёвкат, мак, груша*: *Куз цюцёвкат монь сурнэм, Мако лопань кондят турвинем* [Село Шугурово, 2018: 81], («Словно еловые шишечки мои пальчики», / «Как маковы лепестки губы мои») (перев. авт.); *Почкинешка эчкинем, / Грушинешка лицинем* [Село Шугурово, 2018: 84], («С веретено моя толщина, / Как грушица мое личико») (перев. авт.).

Среди растительных кодов встречаются довольно экзотические растительные коды. Во время прощания с девичеством невеста говорит о том, что она вместо себя в родительском доме оставляла дерево *кипарис*, которую срубила сваха-пчелиная матка:

Сыреждинь толгась мекшавась,

Кипарис чувтонть керизе,

Кипарис чувткенть янгизе [Село Шугурово, 2018: 85].

Растительные коды можно выделить в причетах невесты, посвященных отцу, где упоминается ряд дендрологических образов *(выделено курсивом)*:

Монь кастомдо-трямодо,

Молевлить лучше, тетякай,

Вирьга-укшторга ютавлить,

Пиче вирне саевлить, [Село Шугурово, 2018: 91].

Тумо вирне саевлить,

Ёлганя тумот керявлить.

Покш ки лангс, корьмакай

Лисьмине теевлить [Село Шугурово, 2018: 92].

(Вместо того, чтобы вырастить меня, Пошел бы ты тятенька, Лесом кленовым прошел, Лес сосновый (делянку) купил бы, Дубовый лес (делянку) приобрел бы, Стройные дубы срубил бы. На большой дороги, кормилец, Родниковый сруб изготовил (перев. авт.).

Растительный код, используемый в народной культуре, отражает мировоззренческие представления, опыт культурно-символического и мифологического освоения мира. Он тесно связан с местной ландшафтной зоной, природно-климатическими особенностями края, с его растительным миром, хозяйственными и промысловыми занятиями.

ЛИТЕРАТУРА

Бакиров М.Х. Татарский фольклор. Казань: Ихлас, 2012. – 400 с.

Зеленин Д.К. Тотемический культ деревьев у русских и у белорусов // Известия АН СССР. Серия VII, 1933. № 8. – С. 591–629.

Миннуллин К. М. Растительная символика в песенной поэзии народов Поволжья и Приуралья // Ядкар, 2008. № 2. – С. 107–109.

Рогачев В.И. Свадьба мордвы Поволжья: обряд и фольклор (историко-этнографические, мифологические, региональные и языковые аспекты). Саранск: Мордов. кн. изд-во, 2004. – 384 с.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – изд. 2-е. М.: Наука, 1994. – 608 с.

Село Шугурово: история, люди, культура (историко-этнографические и филологические заметки) / сост. В.И. Рогачев. Саранск, 2018. – 198 с.

Чувашев М.И. Духовное наследие народов Поволжья: живые истоки

Чувашев М.И., Касьянова И.А., Шуляев А.Д. Самара: Изд-во СамГПУ, 2001. – 536 с.

Центральный государственный архив Республики Мордовия, фонд рукописный – 267, оп. 1, д. 26; д. 27; д. 28; д. 48; д. 65; д. 67; (в тексте – ЦГА РМ ФР).

Д.Р. САБИРҖАНОВА
Казан федераль университеты, Казан

Ф. ХӨСНИ ӘДӘБИ-ТӘНКЫЙДИ ЭШЧӘНЛЕГЕНДӘ Г. ТУКАЙ ИҖАТЫ

Д.Р. САБИРЗЯНОВА
Казанский федеральный университет, Казань

ТВОРЧЕСТВО Г. ТУКАЯ В ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Ф. ХУСНИ

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются литературно-критические статьи Ф. Хусни, посвященные творчеству Г. Тукая. Ф.Хусни – ученый, критик, писатель, оставивший глубокий след в истории татарской литературы и критики. Известно, Ф. Хусни не мог не высказаться о великом поэте. Статьи *«Во время открытия памятника Г. Тукаю» (1956), «Мысли о Тукае» (1966), «Трагедии Тукая» (1076-1977)* посвящены психологии творчества поэта. При анализе Ф. Хусни руководствуется творческим, национальным и моральным принципами.

Abstract. This scientific article examines literary and critical articles by F. Husni devoted to the work of G. Tukai. F. Husni is a scholar, critic, and writer who left a deep mark on the history of Tatar literature and criticism. It is known that F. Husni left own opinion about the great poet. The articles "*During the opening of G. Tukai'smonument*"(1956),"*Thoughts about Tukai* "(1966),"Tragedies of Tukai" (1076-1977) are devoted to the psychology of the poet's work. In the analysis, F. Husni is guided by creative, national and moral principles.

Ключевые слова: Литературная критика, Фатих Хөсни, Габдулла Тукай, поэт, психология творчества.

Keywords: Literary criticism, HatihHusni, poet GabdillaTukai, Tatar poetry, critical activity, creativity of GabdullaTukai.

Ф. Хөснинең иҗат портретына характеристика биргәндә, Р. Сверигин аның үзенчәлеген яратып куллана торган тел әйләнмәләрендә, чагыштыруларда, детальләрдә һәм башка сәнгать бизәкләрендә күрә. Әлеге иҗат принцибы язучының проза өлкәсенә генә карамый, ә әдәби-тәнкыйди эшчәнлегендә дә киң кулланыла. Г. Тукай иҗаты Ф. Хөснинең тәнкыйди призмасында традицион, схематик бәя бирүдән азат ителә. Тәнкыйтьче, Г. Тукайның иҗат итү принципларын, алшартларын тикшерә, анализлый. Шагыйрьгә генә хас фикерләүне, тормышны үзенчә сурәтләүне, кешеләргә мөнәсәбәтен ачырга тырыша. Билгеле, Ф. Хөсни бер мәкаләдә язучының иҗади юлын һәр яктан җентекләп тикшерүне мөмкин дип санамый. Шуңа бәйле, тәнкыйтьче Г. Тукайга өч мәкалә багышлый. Мәкаләләрнең язылу вакытлары төрле, димәк тәнкыйтьче шагыйрьгә төрле вакыт, тәҗрибә күзлегеннән карый. Моннан тыш, Г. Тукай исеме өстән генә башка мәкаләләрдә дә күренгәли.

И. Нуруллин «*Шагыйрьне өйрәнү юлында* »мәкаләсендә болай дип яза: «*Г. Халит китапларын, аеруча «Тукай үткән юл» монографиясен искә алмаганда, соңгы 10-15 ел эчендә Тукай иҗатын өйрәнүдә берьяклылык, фактларны алдан уйланган тезиска туры китереп җыю, шагыйрьне берниңди икеләнү һәм шикләнүне белми торган фикер иясе итеп күрсәтү тенденциясе гаять көчәеп китте»* [Нуруллин, 1966: 124].Ф.Хөсни дә Тукай турында йөргән стереотип фикерләрне җимерергә тели. *«Тукай турында уйлану» (1966)*мәкаләсендә болай яза: «Тукайның биографлары, аның замандашлары һәм гомумән Тукай турында язучы әдипләр һәм шагыйрьләр моңа хәтле мәсьәләнең күбрәк шул ягына басым ясый килделәр (изелгән, җәбер-золым күргән)». Ф. Хөсни шагыйрьнең тормышында, иҗатында күз яше, өзгәләнүләр барын раслый, ләкин шул ук вакытта талпынып-талпынып сөюләр, туган телгә мәдхия җырлаулар азмыни дигән сорау куя. Моннан тыш, тәнкыйтьче Тукайны хөрмәт итү, ярату сәбәбен аның аянычлы язмышында күрми, әлеге фактор – башлыча сәбәп тә түгел икәнен ассызыклый. Мәкалә барышында, Ф. Хөсни тарихилык принцибына таянып, шагыйрьнең “күз яше, пессимистик ноталар”дан “мәхәббәт, күңел бәйрәме”нә күчеп-күчеп алуларны аңлатырга тырыша. Бер караганда, Г. Тукай:

Әсирмен, ычкыналмам инде мәңге,
Күңелсез һәр ягым, нурсыз, караңгы,-[Тукай, 1910].

дигән булса, икенче яктан:

Файдасыз бер ит кисәгеннән гыйбарәттер йөрәк,
Парә-парә кисмәсә гыйшык, мәхәббәт кайчысы,-[Тукай, 2011, 1 т.: 265].

Ф. Хөсни мондый каршылыклы позицияләрне шигырь мисалларында күрсәтә. Хәтта, кайвакыт шигырьләр бинар оппозиция барлыкка китерәләр (“Дусларга бер сүз” - “Хөрмәтле Хөсәен ядкәре”; “Бәйрәм бүген” - “Нәрсәдән?”, “Авыл халкына ни җитми?” – “Васыятем”). Шул ук вакытта, Ф. Хөсни мөһим ремарка ясый: “*Әйе, Тукайда каршылыклар бар, ләкин шул ук вакытта бөек Тукайда яхшыны - яхшы, яманны – яман дип әйтә белү, үз чорының, үз халкының шатлыгын, өметләрен, киләчәген җырлау чагыштыргысыз көчлерәк*” [Хөсни, 1966: 148]. Тәнкыйтьче каршылыкларны күрмәскә тырышу да яхшылыкка алып бармауны аңлата. Шулай, күз йому аркасында Тукайга

“динне яклаучы шагыйрь”, “милләтче шагыйрь”, “вак буржуа шагыйре” кебек исемнәр тагыла. Шагыйрьнең тормыш юлын, иҗат этапларын анализлаганнан соң, Ф.Хөсни каршылыкларга аңлатма бирә, аларның асылын, килеп чыгышын билгели: “*Монда күптән исбат ителгән бер закон килә: әдәбият тормышны чагылдыра. Бәс шулай икән, Г. Тукайның иҗаты, үзенең барлык шул эчке каршылыкларында чагылдырмыймы? Ә Тукай яшәгән чор – әйтеп бетергесез каршылыклар белән чәбәләнгән чор. Контрастлар чоры*” [Хөсни, 1966: 149].

“*Г. Тукай һәйкәлен ачканда*” (1956) исемле мәкаләсендә Ф. Хөсни шагыйрь феноменына якын килергә тырыша, әлеге профессиянең фәлсәфәсенә аңлатма биреп карый: “*Дөньяда шагыйрь булып яшәүнең җиңел булмаганлыгын син белеп киттең, Габдулла! Шул ук вакытта дөньяда шагыйрь булып яшәүнең никадәр ләззәтле булганлыгын да, шәт, белгәнсеңдер син*” [Хөсни, 1956: 127]. Тәнкыйтьче бер сорау куя: татар халкы өчен кем иде соң ул Тукай?

Беренче нәүбәттә, Тукайны ул лидер буларак билгели. Чөнки шагыйрь халыкның тирән мәхәббәтен, хөрмәтен яулап һәм ничә гасырлар буена саклап калдыра алучы кеше. Әлеге дәрәҗәгә Тукай бары тик үзенең иҗаты, үтемле сүзе, олы җанлылыгы белән ирешә дип әйтә Ф. Хөсни. “*Бүген ачыла торган бу һәйкәл ташының ныклыгында без, барыннан да элек, Г. Тукайның халык массаларына булган ышанычының ныклыгын һәм камиллеген күрәбез”.*

Кузгатмакчы булсаң халык күңелләрен,
Тибрәтмәкче булсаң иң нечкә кылларын,
Көйләү тиеш, әлбәт, ачы хәсрәт көен,
Кирәк түгел мәгънәсе юк көлке, уен...- [Тукай, 2011, 2 т.: 67].

Икенче нәүбәттә, Ф. Хөсни Тукайны тел ачучы буларак билгели: “*Әгәр бүген без язма әдәбиятыбызда, йөрәкнең иң нечкә кылларын тибрәтүче лирик талпынышларны үз ана телебездә аңлатып бирә алабыз икән, бу кодрәтле телебез өчен шактый зур дәрәҗәдә без Тукайга бурычлыбыз. Тукай безнең әдәби телебезне ачучы булып кына калмады, ул аны күп төрле синонимнар, әйтеп бетергесез күп мәгънә бизәкләре, музыкаль авазлар белән баетты”* [Хөсни, 1956: 128].Ф. Хөсни язучының татар әдәбиятына гына түгел, ә татар теленә керткән биниһая зур өлешен ассызыклый. Ул Тукайда тагын башка сыйфатлар да табарга мөмкин ди, ләкин иң мөһиме әлеге икесен күрсәтә.

Туган тел, и матур тел, әткәм, әнкәмнең теле!
Дөньяда күп нәрсә белдем син туган тел аркылы, [Тукай, 2011, 2 т.: 69].

Ф. Хөснинең Тукайга багышланган соңгы мәкаләсе *«Тукайның фаҗигаләре» (1076-1977)* дип исемләнә. Әлеге мәкаләдә тәнкыйтьче Тукайга күбрәк шагыйрьгә кебек түгел, ә гади җир кешесенә кебек карый. Ул халык шагыйре турында болайрак яза: *“Беренче фаҗигасе – шагыйрьнең кыска гомерле булуы”* [Хөсни, 1976-1977: 71]. Ф. Хөсни шагыйрьнең егерме җиде яшендә дөнья куюын авыр кичерә. Шушы яшьтә дә татар тормышының бик күп сәхифәләрен ачып өлгерүе белән соклана. Әгәр озаграк яшәсә, әлбәттә, ул күбрәк мирас калдырыр иде дип сыкрана. *“Тукайның икенче фаҗигәсе – мәхәббәт хисе белән бәйле. Элеккерәк елларны кайбер ялган тукайчылар раслаганча, Г. Тукай мәхәббәттән качучы, мәхәббәт хисенең тәмен-ләззәтен белмәүче бер яклы шагыйрь түгел. Ул сөя, көчле итеп сөя белгән ”* [Хөсни, 1976-1977: 71] дип дәлилли. Шундый юнәлештәге бәяләүләрне, Ф. Хөсни бары тик шагыйрьнең иҗадияте гаять киң кырлы, масштаблы булуга карамастан, мәхәббәт темасына киң тукталмау белән бәйләп аңлата. Тәнкыйтьче Тукай фаҗигасенең бер чагылышын шунда күрә.

Ф. Хөснинең Тукайга мөнәсәбәте анын биограф булырга тырышу да, яңалык эзләү дә, ниндидер бер ачыш ясау да түгел. Тәнкыйтьче үзенә олырак миссия үтәүне максат итеп куйган: Габдулла Тукайның тормыш, яшәү, иҗат, шәхес фәлсәфен күрсәтү. Әлеге өч мәкаләдә, тәнкыйтьче шушы миссияне тулы килеш үти.

ӘДӘБИЯТ

Нуруллин И.З. Шагыйрьне өйрәнү юлында // Казан утлары, 1966. №3. – 120-127 б.

Сверигин Р. Х. Фатих Хөсни: тормыш юлы һәм иҗаты. Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. - 150 б.

Тукай Г.М. Әсәрләр: 6 томда: 1 т.: шигъри әсәрләр (1904-1908). Академик басма / төз., текст.. иск. һәм аңл. әзерл., Р.М. Кадыйров, З.Г. Мөхәммәтшин; кереш сүз авт. Н.Ш. Хисамов, З.З. Рәмиев. Казан: Татар.кит.нәшр., 2011. – 407 б.

Тукай Г.М. Әсәрләр: 6 томда: 2 т.: шигъри әсәрләр (1909-1913). Академик басма / төз., текст.. иск. һәм аңл. әзерл., З.Р. Шәйхелисламов, Г.А. Хөснетдинова, Э.М. Галимҗанова, З.З. Рәмиев. Казан: Татар.кит.нәшр., 2011. – 407 б.

Хөсни Ф. Уйланулар. Казан: Татар. кит.нәшр., 1961. - 221 б.

Хөсни Ф. Карурманга керәм. Казан: Татар.кит.нәшр., 1985. – 71 б.

Хөсни Ф. Ни әйтергә? Ничек әйтергә? Казан: Татар.кит.нәшр., 1969. – 145 б.

http://karaakkosh.com/tukay-stih_tt169.html (мөрәҗәгать итү вакыты: 02.09.2020).

Н.Ш. САЙФУЛИНА

Казанский федеральный университет, Казань

ЭКСПРЕССИВНАЯ ФУНКЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация: Данная статья предлагает посмотреть с другого ракурса на один из эффективных средств передачи чувств и мысли говорящего, как экспрессивность. Она является одной из важнейщих движущих сил в развитии языка, ибо наряду с другими категориями, экспрессивность служит не толькодля эффективной реализации намерений говорящего, но и воплощением в речи самой его личности, что особенно важно для художественного текста.

Abstract: This article suggests looking from a different perspective to one of the effective means of conveying the feelings and thoughts of the speaker, as expressiveness. It is one of the most important driving forces in thedevelopment of language, for along with other categories, expressiveness serves not only to effectively realize the speaker's intentions, but also the embodiment of his personality in speech, which is especially important for an artistic text.

Ключевые слова: Экспрессивность, художественный текст, речемыслительная деятельность, языковая природа.

Keywords: expressiveness, artistic text, speech activity, linguistic nature.

Художественный текст как одна из форм речемыслительной деятельности обусловлен потребностями общения и сообщения, и,следовательно, представляет собой вербализованную мысль субъекта (автора) о каком-либо фрагменте реальной действительности, предназначенную для передачи адресату (читателю). Такой подход позволяет рассматривать художественный текст как один из типов высказывания (наряду, к примеру, с высказываниями-предложениями, нечленимыми высказываниями и т.д.). Иными словами, текст, в том числе ихудожественный, есть завершённый, цельнооформленный, объективизированный в виде письменного произведения, продукт

речемыслительной деятельности людей, возникающий в процессе познания окружающей действительности, и в процессе непосредственной илиопосредованной коммуникации. [Нелюбин, 1981: 96]. Экспрессивность является одной из важнейщих движущих сил вразвитии языка, ибо способствует созданию новых средств, которые, в своюочередь, служат для наиболее ёмкой передачи мыслей и чувств говорящего.

Наряду с другими категориями, экспрессивность служит не толькодля эффективной реализации намерений говорящего, но и воплощением вречи самой его личности, что особенно важно для художественного текста.

Миньяр-Белоручев Р. К. отмечал возможностьсуществования многочисленных средстви способов выражения одного и того же эмоционального содержания.Наличие многочисленных экспрессивных средств он выводил из«ассоциаций, порождённых присутствием в памяти выражений, аналогичныхданному, создающих своего рода бессознательную синонимию» [Миньяр-Белоручев, 1969: 45]. Именно эта множественность выражения чувств и отношенийсоставляет по мнению ученого, проблему экспрессивности. Экспрессивность- это совокупностьсемантико-стилистических признаков языковой единицы,которые обеспечивают её способность выступать в коммуникативном актекак средства субъективного выражения отношения говорящего ксодержанию или адресату речи [Лингвистический…, 2009: 57]

Экспрессивность - это «всё, что делает речь более яркой, сильнодействующей, глубоко впечатляющей» [Виноградов, 1955: 87].

«Всё» - это характеризующиеся экспрессивностью морфологические и синтаксические, фонетические,лексические единицы языка; этоавторские неологизмы, введение просторечной или жаргонной лексики,стилистические фигуры; параллельные конструкции, зевгма, нарастание,всевозможные повторы, аллитерация и т.п.

Экспрессивно окрашенной лексике и её значению уделяется главноезначение в семасиологии (науке о значении слов и выражений и ихмодификаций). С точки зрения этой науки в деле изучения экспрессивностиважно вызывающих эмоциональную (чувственную) реакцию реципиента (читателя) разграничение слов, называющих эмоции.

Последняякатегория слов рассматривается учёными [Виноградов, 1955: 12] сквозь призму системного описания значения и, таким образом, теряеткоммуникативную самостоятельность, становится экспрессивно-синонимической.Таким образом, понятие экспрессивности может быть истолковано по-разному:

1) экспрессивность может быть и стилистической и лексикологической категорией;

2) необходимо учитывать тот факт, что экспрессивность имеетязыковую природу, т. е. действует через механизмы языка, а эффект еепроявляется только в речи (тексте). Отсюда следует, что экспрессивностьимеет двойственную природу.

В целом экспрессивность можно определить как отношение субъекта квысказываемому, как к содержанию коннотативного характера, что помимособственно экспрессивности, предполагает наличие в нем таких факторов, как эмоциональность и оценочность. Категории эмоциональности и экспрессивности тесно переплетаются. Экспрессивность может быть связана со стилистической маркированностью языковой единицы. На экспрессивных свойствах лингвистического средства строится тот или иной стилистический эффектконкретного текста, который конструируется из многообразного комбинирования элементов с различными стилистическими окрасками. Всовременном языкознании выделяются два аспекта стилистической окраски:

эмоционально-оценочный и функционально-стилевой. Они представляютсобой две разные стороны одного явления, так как в процессефункционирования единиц языка происходит взаимодействие обоих типов стилистической окраски.

Для переводческих целей полезно обращать внимание на денотативное значение, состоящее из эмоционального, интенсивного, оценочного, стилистического и диалектного компонентов. Коннотативные компоненты значения слова выражают или способствуют выражению: 1) эмоциональности, например: слово "mom" всравнении с "mother" более эмоционально, т. е. выражает большую близость, любовь, нежность и т. д или слово "toscarf' (ср. русск. жрать) всопоставлении с нейтральным "toeat" также более эмоционально, так какрождает чувство брезгливости, отвращения и пр., 2) экспрессивность (степень выразительности, напряжённость), например: глагол "toabhor" посравнению с "to hate" и "todislike" вызывает более яркое образноеощущение; 3) оценка, например: "cronies" в сравнении с "friends" вопределённом контексте имеет ругательный оттенок; 4) стилистическая окраска, например: "toslay" в соотношении с "tokill" звучит отчётливо формально, книжно или даже поэтически, также как "toscarf в отношении к"to eat" является словом жаргонным и, наконец, 5) диалектнаяпринадлежность или диалект: "a lift" является британским вариантом, в товремя как "anelevator" это американское слово, "toscarf определяетсяносителем британского английского как относящееся к американскомудиалекту, В британском диалекте синонимом глагола "toscarf являетсяглагол "toscoff. В каждодневном использовании все эти значения частичноперекрывают друг друга и разобраться в них становится трудно. Такимобразом, понятия выразительность или, по другому, экспрессивность иэмоциональность словозначения подчас трудно различить, в результате чегоэти понятия рассматриваются, в общем, как эмоционально-экспрессивныйзаряд или попросту говоря экспрессивность словозначения. Приведёмнекоторые примеры: "tolambastesmb" означает яростно нападать илиатаковать кого-либо, например: "He waslambastedinpress" - ср, русск, «Онподвергся яростному нападению со стороны прессы», В русском переводеэкспрессивность передаётся подключением эпитета «яростный». Ещё одинпример: "toslog (away) atsomething" означает работать без перерыва, вособенности, когда работа трудна или монотонна: I'vebeensloggingatthethesisforquiteaperiodoftimebuthaven'tyetfinishedit, - Я уже много днейкорплю над этим тезисом, но всё никак не могу закончить его.

Выразительность в данном случае сохраняется в русском варианте переводаблагодаря использованию разговорного слова «корпеть».

Итак, явление экспрессивности включает в себя следующие категории:

а) эмоциональность, б) оценка, в) интенсивность (экспрессивность), г)диалекты.

При работе над текстом переводчику необходимо помимо денотативногозначения принимать во внимание вышеуказанные коннотативные оттенкизначения слов для наиболее полного и верного выражения замысла автораисходного художественного текста.

Экспрессивность речи означает её необычность, выделение целого текстаили его части на фоне нейтрального языкового окружения путёмиспользования лексических, фонетических, грамматических илистилистических средств и, следовательно, способствующего положительной или отрицательной оценке данного текста (или его части) получателем, ибовоздействует на его эмоциональную сферу. В качестве примера, можно привести использованиенейтрального слова "dirty" в романе У. Фолкнера «Авессалом, Авессалом»,которое повторяясь периодически на протяжении целого

произведения какбы выпячивается, «семантически» раздувается, начиная воздействовать начитателя как некая магическая формула, заклинание, и вызывая у него, такимобразом, ассоциации не связанные с первоначальным предметно-логическимзначением указанной лексической единицы [Faulkner, 2016]. Мы можем предположить, чтонекоторые слова, которые когда-то имели нейтральное, с точки зренияэкспрессивности, предметно-логическое значение (за исключениеммеждометий, несущих эмоционально-экспрессивный заряд), но в ходеисторического развития были выделены человеком, в силу объективных или субъективных причин и, вследствие этого, получили название«эмоционально-окрашенных» или «выразительных».

Экспрессивность, таким образом, может пониматься как категориякоммуникативного плана, обозначающая «воздейственность содержания какой-либо лингвистической единицы в определённом контексте, какокказиональная выразительность», возникает спонтанно, «проявляется в конкретной речевой ситуации (контексте), в свою очередь, придавая этому «окружению» определённый оттенок, и тем самым, усиливая выразительность языковогоотрезка в целом [Ахманова, 2017: 56].

ЛИТЕРАТУРА

Ахманова О. С. The principles of Linguistic Confrontation. М.: изд. МГУ, 2017.

Нелюбин Л.Л., Дормидонтов А.А., Васильченко А.А. Учебник-военного перевода. Английский язык. М.: Воениздат, 1981.

Лингвистический энциклопедический словарь. 2009.

Миньяр-Белоручев Р. К. Последовательный перевод. Теория и методы обучения. М.: Воениздат, 1969.

Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания, 1955. № 1. С. 73.

William Faulkner. Absalom, absalom: Polirom, 2016.

Ф.С. СӘЙФУЛИНА
Казан федераль университеты, Казан
З.С. МАМУТОВА
Февзи Якубов ис. Кырым инженер-педагогика университеы, Симферополь
З.Р. БАРИЕВА
МАОУ “30нчы төп гомумбелем бирү мәктәбе”, Казан

ӘДӘБИЯТТА ТАРИХ ЧАГЫЛЫШЫ
(К. БИККУЛОВНЫҢ “ТӨРКЕСТАН” ӘСӘРЕ НИГЕЗЕНДӘ)

Ф.С. САЙФУЛИНА
Казанский федеральный университет, Казань
З.С. МАМУТОВА
Крымский инженерно-педагогический университет имени Февзи Якубова, Симферополь
З.Р. БАРИЕВА
МАОУ “Основная общеобразовательная школа №30”, Казань

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ В ЛИТЕРАТУРЕ

(ПО ПРОИЗВЕДЕНИЮ К. БИККУЛОВА “ТУРКЕСТАН”)

Аннотация: Данная статья посвящена анализу исторического романа «Туркистан», писателя начала XX столетия Касима Биккулова, посвященного событиям конца 19 века в Средней Азии. Здесь также раскрываются судьбы Астраханских татар, попавших в плен морским грабителям, работорговцам.

Abstract: This article is devoted to the analysis of the historical novel "Turkistan" by the writer of the early 20th century Kasim Bikkulov, dedicated to the events of the late 19th century in Central Asia. It also reveals the fate of the Astrakhan Tatars who were captured by sea robbers and slave traders.

Ключевые слова: татарская литература начала XX века, исторический роман, К.Биккулов

Keywords: Tatar literature of the early twentieth century, historical novel, K. Bikkulov

XX гасыр башында укытучы, мәгърифәтче язучы булып танылган Касыйм Бикколов әсәрләрендә шул заман чынбарлыгы, көнкүреше кебек замана укучысы өчен кызыклы булган мәгълуматлар белән бергә, шул вакыттагы төрки төрки дөнья бәйләнешләре, тарихи вакыйгаларына да шактый зур урын бирелә. Шундый әсәрләренең берсе - «Төркестан» әсәре. Әлеге әсәрнең беренче варианты «Әсирлек хикәяте» исемле кыйсса рәвешендә К. Бикколовның 1904 елда басылган “Нәмүнәи тәрәкъкый” исемле уку китабына урнаштырылган. Соңрак бу сюжет «Төркестан» әсәре нигезенә ята.

«Төркестан» әсәре – Фәрит Бәшировның “XX йөз башы татар прозасы” хезмәтендә билгеләнгәнчә, татар телендә язылган беренче тарихи романнарның берсе. Галим «...әсәр үзәгенә XIX йөзнең икенче яртысында Россия тарафыннан Урта Азиягә ясалган хәрби поход вакыйгалары алынган» дип язса да, повестьнең шактый өлешен шул заманда Урта Азия халыклары хәятен сурәтләү алып тора.

Әсәр башында автор Төркестан якларындагы XIX гасыр урталары мәдәни-икътисади хәл турында мәгълумат бирә: «Бу көнебездән илле еллар элек улан бер заманда, Төркестан тәмам башка бер галәм иде. Ул вакытлар анда тимер юллар, машина, телеграмм дигән нәрсәләрнең исеме улмадыкы кеби, низам, хаким, гадәләт, мөсавәтнең (тигезлек, бердәйлек) ни идекен белмиләр иде.»

Шул рәвешле, әсәрнең башында ук автор укучыны тәнкыйди юнәлештә сурәтләнгән вакыйгаларны кабул итергә әзерли. Тарихи әсәрләргә хас булганча, Урта Азия якларында шушы заманда вә аннан алда булган вакыйгалар сурәтләнә, аларга авторның мөнәсәбәте белдерелә, Петропавел, Ташкент, Бохара, Әстерхан шәһәрләре телгә алынып, ул яклардагы халыкка карата кылынган башбаштаклыклар, кеше үтереш, кан кою, вәхшилек, хәтта кешеләрне кол итеп сатуның да булуы хакында языла. «...Төркестан төрекмәннәренең золымы илә әсир улып, коллыкка сатылып, хисапсыз мәшәкатьләр күргән мөселман кардәшләребез (кара нугайларның) хикәятен без дә бу китапда күстәрәчәкмез» – дип әсәр башында хәбәр иткән язучы алга таба нугай халыкларының тарихы, килеп чыгышы, яшәгән географик урыннары, халык саны һ.б. хакында кызыклы мәгълүматлар бирә.

Шуның белән бергә әсәр фәкать тарихи фактлар тупланмасы гына булмыйча, чын әдәби әсәр буларак кабул ителә һәм бәяләнә ала. Беренче чиратта әсәренең һәм сюжет-композициясе, һәм сәнгатьлелеге ягыннан камил эшләнгән, тел-сурәтләү чараларына бай булуына басым ясарга кирәк. «Ул вакытларда диңгез читләрендә вә диңгез тармакларында балыкны һич бер җәтмәсез, аусыз, чүмеч илә дә тултырып алмак мөмкин иде. Бу кешеләр (әсәр геройлары – Әстерхан төркиләре) көймәгә ултырган көн

һава бик яхшы, саф, җил бер дә юк, диңгез өсте эскәтер кеби тигез, ифрат хозур, матур иде. Ерактан кош канаты кеби ап-ак фарус (җилкән) читәннәре күренә, зур-зур сазан балыклар чулт-чулт итеп сикерә, уйныйлар иде. Шундый саф һавада аз гына исә торган җил илә, җилкәннәрен күтәрү илә, болар аз вакытта күп җирне сәяхәт кылдылар». Әсәр башында сурәтләнгән хозур табигать күренеше алдагы бүлекләрдә сурәтләгән Урта Азия ягы халкы тормышына вә әхлакый халәтенә каршы куелып, чынбарлыкның реалистик картинасын тудырырга ярдәм итә. Шул рәвешле хәятнең ямьсез яклары контраст күренешләр аша ассызыклана.

Геройлар белән таныштыру да әдәби әсәр кануннары буенча төп вакыйгалар барышында урын ала. Авторның сюжет кору үзенчәлеге, вакыйгаларны укучыларны кызыксындырырлык итеп төзүе, әсәренең мәгълүматлы булу ягына да игътибар итү – әсәрнең бер яктан мәгърифәтчелек традицияләрен дәвам иттерүен, икенче яктан тәнкыйди реализм юнәлешендә иҗат ителгән булуын раслый һәм бу ике юнәлеш табигый рәвештә бер әсәр кысаларында урын ала.

Роман башында автор укучыларны диңгездә көймәдә йөзүче нугай егетләре һәм бу өлкәдә зур тәҗрибәсе булган Бикмулла карт образы белән таныштыра: «Бу нугайларның эчендә бик күпне күргән, диңгезнең, җилнең хәленә бик гүзәл төшенгән Бикмулла исемле карт улып, боларның күршеләре иде. Мәзкүр Бикмулла һаваның үзгәрдекен күреп: «Егетләр, бу җил безгә хәерле түгел, хәзер Тимер Казыктан киләдер, имди без бик тирәнгә киткәнче якорь ташлап, шунда бераз сабыр итеп тораек. Вә Алла безгә көч бирми тирәнгә алып китеп һәлак итәр, һәр нә көймәне туктатканымыз яхшы улыр,» – дия, якорь салырга кушты. Һәм тиздән егетләр, зур якорь салып, көймәне туктатып, чәй кайнатырга тотындылар.»

Алга таба автор табигатьнең соң чиккә җитеп тынычсызлануын, куркыныч диңгез сурәтен детальләп сурәтләү белән бергә, шушы диңгез уртасында ярдәмсез калган кешеләрнең күңел халәтләре үзгәрешен дә осталарча чагылдыра. Күпне күргән диңгезчеләр баштарак бу давылның вакытлыча гына булуына инанып, көймәне бөтереп йөрткән давылга да исләре китмичә, чәй эчеп, йокларга ятсалар, тәүлектән артык үкереп торган җил-давыл якорьларын өзеп, шушы мәшһәрдә көймәләрен ачык диңгез иркенә ташлагач, чиксез диңгез кочагында йомычка кебек кенә бөтереп йөртелгән көймәдә диңгезчеләрнең тоташ куркуын чагылдырган күренешләргә барып тоташа: «Диңгез өстендә тәмам ак баш илә капланган дулкыннар тау кеби авып, беренә бере тоташып килә, көймә бер югары, бер түбән төшеп китә иде. Төн яртылары улды, аз гына ай яктысы бар иде, бераздан соң ул да юк булып, гаять караңгылык улды. Җил әүвәлгедән ун өлеш артты. Көймәдә аяк өстенә тормак түгел, утырып торырга да мәҗал (көч; мөмкинлек) калмады. Асты өскә килә, тау кеби дулкыннар илә диңгез өстендә кыямәт кыла иде.» Шул рәвешле әсәр барышында һәм табигать сурәте, һәм геройларның күңел халәте алмашынуы да автор тарафыннан шактый осталык белән бирелә.

Сюжет кысасында автор укучы өчен бик кызыклы булган бу як табигатенә хас күренеш хакында да мәгълүмат биреп үтә, шуңа бәйле рәвештә әсәр сюжетында да хәрәкәт башлана: «Әстерхан диңгезенең суы җил илә бер яктан бер якка агып йөридер. Бу яктан җил улса, суны аргы якка чыгара; аргы яктан улса, бирге якка коры улан җиргә суны менгезәдер. Бу диңгезнең читләрендә яр улмадыктан, бик күп җирне су басып, печәнлек, утлык җирләр су астында каладыр. Боларның да көймәләре, үзләре йоклаганда, су кайтып беттекеннән, кырыйда – балчык эчендә калмыш иде».

Яңа гына диңгез кочагында үлем көткән һәм моннан Ходай кодрәте белән исән-имин котылган диңгезчеләр язмышы өчен җиңел сулап та өлгермәгән укучыны яңа тетрәнүләр көтә: бер мәхшәрдән котылган геройлар аннан да яманыны – утлы-кылычлы диңгез басучылар, кеше талаучылар кулына эләгәләр. Әсәрнең дәвамы – юлбасарлар кулына эләккән нугай егетләренең язмышы, аларны кулга алучылар – кеше сатып, акча табучыларның кансызлыгын сурәтләүгә багышлан. Юлбаларларның мал базарындагы кебек, диңгезчеләрне яшенә, кыяфәтенә, көченә, матурлыгына карап, берничә төркемгә аерып, кайсын нинди бәягә сату мөмкин булуы турында фикер алышулары – мәгърифәтче автор тарафыннан реалистик һәм кискен тәнкыйди пафоста сурәтләнә.

Әсәрнең сюжет-композициясе укучы игътибарын үзендә тотарлык, катлаулы, замана укучысы өчен дә яңа булган вакыйгаларны сурәтләве белән аерылып тора. Кызу көндә, тездән комда, яланаяк, куллары бәйләүле, аякларына колодка кидерелгән бу кадерсез инсаннарның мең җәза, кыен-мәшәкать белән, юлда әлләничә шәһәр һәм базарларга туктап, кайберсен сатып, кайсыларын атка яки дөягә алыштыруларын сурәтләү аша автор XIX гасыр Урта Азия яклары чынбарлыгының никадәр аяныч һәм куркыныч булуын укучыга җиткерә, сатучыларның кансызлыгы, үзләрен кешелек сыйфатларын җуйган кыргыйлар кебек тотулары автор тарафыннан натуралистик тәфсилләү белән тасфир ителә. Сатылырга китерелгән кызларның хәле ирләрнекеннән дә яман булуы сурәтләнә. Шул рәвешле, әсәрдәге вакыйгалар кол итеп сатылган нугай егетләренең язмышын күзәтеп бару рәвешен ала һәм шушы авыр юлдагы күргәннәрен, шул якның табигате, кешеләренең яшәү рәвешен тасвирлау белән бергә сурәтләнә. Алга таба вакыйгалар шушы кәрван белән Бохарага таба юл ала.

Дөньяга мәдәни мәркәз буларак танылган Бохара шәһәренә якынлашкан саен, никадәр озак юл газаплары кичерән булсалар да, кулга алынган нугай егетләренең күңелләрендә азат булуга өмет хисе яңадан уяна, чөнки Бахара кебек мәгърифәт үзәге буларак дан тоткан шәһәрдә кол сату кебек түбән әйбергә юл куелмас, аларның ирекле кешеләр булуын аңларлар, азат итерләр дигән ышаныч туа. Ләкин өметләр акланмый. Язучы бу урында да үзенең мәгърифәтчелек карашларын укучы белән бүлешә: «Әгәр сез Бохарада кол базарын күрсәңез иде, «бу шәһәрдә аслан шәфкать, мәрхәмәт дигән нәрсә юкмы, исламият-инсаниятнең нә ирдекен белмиләрме» дия гаҗәпкә калыр идеңез...»

Авторның Бохара һәм Төркестандагы бу вакыйгаларга, кол сату кебек вәхшилекләргә, кешеләрне кара хезмәтче итеп тотуга кискен каршы мөнәсәбәте әсәр дәвамында ачык чагылыш таба. Бу шартларда Россия дәүләтенең кылган гамәлләре «... бу золымлыкны бетермәк вә һәр адәмне азат идеп, ихтыярында кылмак өчен...»- дип тәкъдим ителә һәм шул рәвешле Бохарага илчеләр килүе вакыйгасына уңай мөнәсәбәт күрсәтелә. Бу илчеләр Бохарада килешү төзү, кол сату, кеше талау кеби вәхшилекләрне бетерүне сорасалар да, әмир моны кабул итми, киресенчә, илчеләрне дә әсир кылды, дип языла. Әлбәттә, эш моның белән төгәлләнмичә, сугыш башлау турында карар кабул ителә. Автор бу очракта да гаскәре, коралы булмаган халыкларны талап йөрү, шуны зур көч вә мәртәбәгә санаган юлбасарлар өчен, сугыш эшенә өйрәтелгән гаскәриләре булган Русия белән сугышының нәтиҗәсе начар булачагын алдан ук кисәтеп куя. Шул рәвешле әсәрнең икенче өлеше Русия һәм Урта Азия арасындагы сугыш вакыйгаларына барып тоташа. Ф.Бәширов билгеләп үткәнчә, К. Бикколов «тарихи материаллардан иркен һәм белеп файдаланганлыгы аңлашыла; Ташкент, Сәмәрканд һ.б. шәһәрләрнең рус гаскәрләре тарафыннан алыну даталары документаль дөрес күрсәтелә. Рус отрядлары

белән әмир армиясенең бәрелеше, сугышның характеры, халыкларның үзара конфликты язучы каләме аша объектив тасвирлана, җанлы ышандыргыч картиналарда сурәтләнә» [Бәширов, 2002: 175-176].

Әсәрдә 1866 елдагы рус армиясенең Төркестанга каршы сугышын сурәтләү барышында тарихи шәхесләр – генерал Черняев, генерал Романовскийлар исемнәре дә телгә алына. Сугышка әзерләнүче әмир гаскәренең бу эшкә җитди карамавы, бу эшне дә коралсыз халыкны, авылларны талап, байлык, коллар, кызлар алып кайту дип кенә кабул итүләрен автор бер үк вакытта ачынып һәм тирән сатира, сарказм белән сурәтли. Мөселман халыкларының оешмаганлыгы, бер-берләрен талап, җәберләп яшәүләренең нәтиҗәсе уңай булмаячагын алдан ук искәртеп куя. «Әмирнең гаскәр дидеке Яуропадагы солдатлар кеби бер сорт вә бер формада улмаеп, каюсы өстенә чапан, башына чалма, аягына башмак кигән. ... Алга таба да әмир гаскәрләренең кораллары, сугышу ысуллары, тәртипкә, сугыш хөнәренә өйрәтелгән рус армиясеннән күпкә кайтыш булуын яза. Алар өчен бу сугыш максаты да дошманның зарарыннан имин булу, дәүләтләрен саклау түгел, ә дошманның малын таламак дип бәяләнә. Дошманга каршы шау-шу килеп, Бохарадан чыгып, берничә көннән бер җиргә туктап, чатырлар корып, пылаулар пешереп рәхәтләнеп ял итүче, «дошман янына барып, изү вә сакаллардан тотышып, аяк чалышып хәйлә илә екмак вә таш илә дошманның башын сугып ярмакны көтеп торучы» мөселманнар, әлбәттә, рус армиясенең беренче туп атуларын ишеткәч үк, «бүредән курыккан куй вә сарыклар кеби кайда керергә җир тапмай, бердән качмага башладылар», дип язуы да әсәрнең тәнкыйди характерда булуын һәм хәтта ачы сарказм белән язылуын раслый.

Автор шул рәвешле бик җиңел генә Сәмәркандны кулдан ычкындырган әмирнең, солых төзергә, Бохарада әсирлекне бетерү, кол сатуны тыю шартына ризалык бирергә мәҗбүр булуы турында бәян иткәндә дә акыл белән эш иткәндә Сәмәрканд, Бохара шәһәрләренең мөстәкыйль кала алулары турында фикер йөртә.

Шул рәвешле, әсәрнең беренче өлешендәге нугай егетләренең кулга алыну тарихы әсәр ахырында шушы солых төзелүгә бәйле рәвештә коллыктан азат ителүләре һәм туган якларына кайтулары белән төгәлләнә. Автор әсәр сюжетындагы вакыйгаларны оста итеп бер-берсенә бәйли, аерым геройлар язмышларын тарихи шартларга куеп, укучыны кызыксындырырлык әсәр тудыра. К. Бикколов мөселман халыкларының бу җиңелүе сәбәбен таркаулыкта, наданлыкта, прогресстан артта калуда күрә, бу да авторның мәгърифәтчелек карашлары тарафдары булуын раслый.

Үз заманының төрле проблемаларын әдәби әсәр югарылыгына күтәреп чагылдыра алган оста прозаик иҗаты, әлбәттә, үзенең өйрәнүчесен, бәяләүчесен, җитди, тирән хезмәтләрне көтә. Гасыр башының катлаулы, күп юнәлешле әдәби барышында К. Бикколов тоткан урынны билгеләү, аның әдәби мирасын шушы контекста җентекләп өйрәнү – яңа эзләнүләргә, ачышларга юл ача.

ӘДӘБИЯТ

Бәширов Ф.К. XX йөз башы татар прозасы. Казан: Фикер, 2002. – Б. 175-176.

Г.Р. САФИУЛЛИНА
Казанский федеральный университет, Казань

ПЕРЕВОД КУЛЬТУРНО-МАРКИРОВАННЫХ ЛЕКСЕМ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА (НА МАТЕРИАЛЕ РАССКАЗА АМИРХАНА ЕНИКИ «МАТУРЛЫК»)

Аннотация. В статье рассматривается лексический способперевода культурно-маркированных лексем татарского языка на материале рассказа Амирхана Еники «Матурлык» (Красота). Данный рассказ был переведен автором статьи в 2019 году в рамках мероприятий, посвященных 110 летнему юбилею писателя. Обзору подвергаются лексические единицы, обозначающие лакунарные экстралингвистические реалии, а именно, названия предметов, песен, литературных произведений, понятий религиозного плана, народные песни и традиции, прагматические клише, упомянутые в тексте рассказа. Отмечается наиболее полный тип подачи лексем с фоновыми знаниями для полного восприятия англоязычным читателем. В результате приведенного исследования мы пришли к выводу, что культурно-маркированные лексемы необходимо переводить при помощи монолексемного эквивалента, в обязательном сочетании с развернутой культурно-исторической справкой.

Abstract. The article discusses the lexical way of translating culturally-marked lexemes of the Tatar language based on the story of Amirkhan Eniki "Maturlyk" (Beauty). This story was translated by the author of the article in 2019 as part of the events dedicated to the 110th anniversary of the writer. The review examines lexical units denoting lacunar extralinguistic realities, namely, the names of objects, songs, literary works, concepts of a religious nature, folk songs and traditions, pragmatic cliches mentioned in the text of the story. The most complete type of presentation of lexemes with background knowledge for full perception by an English-speaking reader is noted. As a result of the above research, we came to the conclusion that culturally-marked lexemes must be translated using a mono-lexeme equivalent, in a mandatory combination with a detailed cultural and historical reference

Ключевые слова: татарский язык, монолексемный перевод, дескриптивный перевод, культурный комментарий

Keywords: Tatar language, mono-lexemic translation, descriptive translation, cultural commentary

Рассказ Амирхана Еники «Матурлык» (Красота) был переведен автором статьи, наряду с повестью «Әйтелмәгән васыять» и рассказом «Мәк чәчәге» на английский язык в 2019 году в рамках мероприятий, посвященных 110летнему юбилею писателя. Поскольку данные произведения в конечном итоге представлены на суд англоязычного читателя, задачей, стоящей перед переводчиком, стало сделать текст понятным и удобным для прочтения носителем англоязычной культуры. Текст рассказа перенасыщен культурно-маркированными лексемами, отражающими экстралингвистические реалии, требующие дополнительного пояснения. В начале работы над проектом было принято решение сохранить целостность рассказа и его аутентичную атмосферу татарской культуры начала 20 века.

В.Н. Комиссаров [Комиссаров, 1980], А.В. Кунин [Кунин, 1987], Я.И. Рецкер [Рецкер, 1982], Д.Р. Рахматуллина [Рахматуллина, 1995], В.И. Хайруллин [Хайруллин, 1995], Н.Л. Шадрин [Шадрин, 1991], и др. в своих исследованиях рассматривали языковую картину мира и ее проявления в лексемах, фразах и предложениях [Комиссаров, 1980; Кунин, 1987; Рецкер, 1982; Рахматуллина, 1995; Хайруллин, 1995;Шадрин, 1991]. Три типа переводческих соответствий было выявлено Я.И. Рецкером, как то: 1) эквиваленты; 2) аналоги (вариантные соответствия); 3) адекватные замены [Рецкер, 1982]. В классификации Н.Л. Шадрина предложены варианты: эквиваленты, аналоги, синонимические соответствия, константное лексическое соответствие, контекстуальный аналог, калька, окказиональное

лексическое соответствие, описание как межъязыковые соответствия [Шадрин, 1991]. Данная классификация в рамках данного исследования взята за основу.

Для проведения практической части исследования нами был выбран перевод рассказа классика татарской литературы АмирханаЕники «Матурлык», написанного в 1964 году.

О.Н. Иванищева в своем исследовании, посвященном лексикографированию культуры в двуязычном словаре, отмечает роль фоновых знания в правильном понимании текста. Исследователь проводит черту между когнитивной и коммуникативной характеристиками фоновых знаний. Когнитивная сущность, по мнению О.Н. Иванищевой, реализуется в имплицитности контекста высказывания, а коммуникативная в его эксплицитных характеристиках. [Иванищева, 2006: 13]

О.Н. Иванищева отмечает, что культурно-маркированная лексема в случае отсутствие полного эквивалента «требует использования нескольких типов перевода: перевод при помощи употребляемого в выходном языке, созданного автором или описательного эквивалента». [Иванищева, 2006: 16) и выделяет четыре типа текста, с компонентом культурно-коннотированного слова: нейтрализующий текст, представляющий текст, стимулирующий текст и констатирующий текст [Иванищева, 2006: 16].

По нашему мнению, при переводе текста на татарском языке на английский язык нейтрализующий текст сочетается со стимулирующим текстом. Рассмотрим пример из текста рассказа АмирханаЕники «Матурлык». Слово шакирд переводится нами в виде эквивалента shakird (шәкерт). Внизу страницы дается сноска на фоновую информацию, незнакомую для большинства англоязычных читателей

Shakirds (шәкерт) [ʃæˈkert] a student at a madrasah-level Muslim school who studies the basics of Islam, Arabic script, religious scholastic disciplines, and calligraphy. The curriculum may include foreign languages, arithmetic, geography, history, etc. (Шакирд (шәкерт) [ʃæˈkert] студент мусульманской школы на уровне медресе, который изучает основы ислама, арабского письма, религиозных дисциплин и каллиграфии. Учебный план может включать в себя иностранные языки, арифметику, географию, историю и т. д.) [Еники, 2019: 13]

Примером представляющего текста может служить слово верста. Обратимсякпримеруverst (верста) [versˈta] Russian measure of length, equal to 1.06 km. (Русская мера длины, равная 1,06 км). Таким же образом после английского эквивалента приводится его татарский вариант в скобках, затем фонетическаятрансрипция и завершает культурологическую справку определение слова verst [Еники, 2019: 13].

К констатирующему тексту мы можем отнести лексему milletbread, (хлеб из пшена) В данном случае нет поясняющего комментария, читатель понимает значения компонентов выражения, которые описывают новое для него понятие [Еники, 2019: 14].

В нашем исследовании мы придерживаемся мнения, что наиболее удобным в качестве представления татарских культурно-маркированных единиц на английском языке является перевод методом заимствования, так как при этом сохраняется художественная стилистика языка оригинала, читатель погружается в культурную среду, а культурный комментарий позволяет понять этимологию слова и его экстралингвистические характеристики.

К примеру, Ayatal-Kursi. Дается объяснение, что это 255 стих Суры Аль-Бакара, второй суры Корана. Полностью приводится перевод молитвы на английский язык.

В описании обстановки дома шакирдаБадретдинаприсутствуют книги –«Бүзегет», «Тутыйнамә», «ЛәйләбеләнМәҗнүн», «Каһарман Катил». Мы сохраняем свою систему подачи культурно-маркированных лексем через заимствование и культурный комментарий. Рассмотримследующийпример:

"Buzeget"(Noble Dzhigit) (Бүзегет) Poetic popular romance dastan of Tatar folk art. The widespread distribution of the legend was facilitated by the repeated appeal of Tatar writers Bahawi, Kurmashi to it. (Поэтический популярный романтический дастан татарского народного творчества.Широкому распространению легенды способствовало неоднократное обращение к ней татарских писателей Бахави, Курмаши) [Еники, 2019: 24]

В английском переводе текста рассказа «Матурлык» мы уделяем внимание также культурному комментарию татарских обычаев. После фразы, что шакирды, выпив чай, перевернули чашки вверх дном, комментируется не втексте рассказа, а в сноске в конце страницы: A Tatartraditiontoturnthecupswiththeirbottomsupwhen a guestdoesn'twanttohaveanymoretea (Татарская традиция поднимать чашки вверх дном, когда гость не хочет больше чая) [Еники, 2019: 24].

В процессе работы над тестом перевода рассказа классика татарской литературы АмирханаЕники на английский язык мы выработали систему представления культурно-маркированных лексем татарского языка на английский язык при помощи заимствования и культурного комментария в виде сноски с максимумом культурно-исторической информации, которая не является доступной для англоязычного читателя. В результате проведенного исследования мы приходим к выводу, что культурно-маркированные лексемы необходимо переводить при помощи монолексемного эквивалента, в обязательном сочетании с развернутой культурно-исторической справкой. Полученные результаты имеют важное значение для перевода произведений, написанных на татарском языке на иностранные языки.

ЛИТЕРАТУРА

Иванищева О. Н. Лексикографирование культуры в двуязычном словаре. Автореф. дисс. …д. филол. н. М.: 2006. – 43 с.

Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. М.: Международные отношения, 1980. – 165 с.

Кунин А.В. Типология переводческих соответствий в «Англо-русском фразеологическом словаре» // Фразеологизм и его лексикографическая разработка: Материа-лы IV Междунар. симпоз. / Под ред. А.С. Аксамитова. Минск: Наука и техника, 1987. – С. 121–125.

Рахматуллина Д.Р. Англо-русские переводные несоответствия в художественном тексте: Дис. … канд. филол. наук. Оренбург, 1995. – 171 с.

Рецкер Я.И. Пособие по переводу с английского языка на русский. М.: Просвещение, 1982. – 159 с.

Хайруллин В.И. Лингвокультурологические и когнитивные аспекты перевода: Дис. … канд. филол. наук. М., 1995. – 355 с.

Шадрин Н.Л. Фразеологизм как объект сопоставительной стилистики (теория и метод перевода): Дис. … д-ра филол. наук. Л., 1991. – 455 с.

Amirkhan Eniki. Untold Will.Novel, Short Stories and Naser Prose. Kazan: Tatarstan Book Publishing Company, 2019. – 95 p.

Р.Р. СӘЛАХОВА
Казан федераль университеты, Казан

Ә. ЕНИКИНЕҢ "ҖИЗ КЫҢГЫРАУ" ӘСӘРЕНДӘ КҮРҮНЕ БЕЛДЕРГӘН ФИГЫЛЬЛӘРНЕҢ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Р.Р. САЛАХОВА
Казанский федеральный университет, Казань

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ ЗРИТЕЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ А. ЕНИКИ "МЕДНЫЙ КОЛОКОЛЬЧИК"

Аннотация. В данной статье делается попытка проанализировать лексико-семантические группы глаголов зрительного восприятия в татарском языке.Актуальность исследования заключается в том, что в настоящее время в татарском языке нет отдельных монографических работ по изучению глаголовданной группы. В предложенной статье акцент в основном делается на изучение их семантики и функционирования вречи. В статье приведены все значения и оттенки глаголов зрительного восприятия, что особенно повышает порог трудности адекватного восприятия и усвоения этого материала в курсе преподавания татарского языка.

Abstract: This article attempts to analyze the lexical and semantic groups of verbs of visual perception in the Tatar language. The relevance of the study lies in the fact that currently in the Tatar language there are no separate monographic works on the study of verbs of this group. In the proposed article, the emphasis is mainly on the study of their semantics and functioning in speech. The article provides all the meanings and nuances of the verbs of visual perception, which especially raises the threshold of difficulty of adequate perception and assimilation of this material in the course of teaching the Tatar language.

Ключевые слова: татарский язык, глагол, семантика, составные глаголы, фразеологизм
Keywords: Tatar language, verb, semantics, compound verbs, phraseology

Тел җәмгыять яшәеше белән тыгыз бәйләнгән. Телдә кеше эшчәнлегенең төрле яклары һәм эш вакытында аның җәмгыять, табигать, әйләнә-тирә белән мең төрле мөнәсәбәтләре чагылыш таба. Әлеге мөнәсәбәтләртел берәмлекләрен функциональ-семантик ысул белән өйрәнгәндә ачык күренә. Тәкъдим ителгән мәкаләдә фигыль сүз төркеменең мәгънә төркемчәләрен әлеге ысул белән тикшерү максаты куела. Фигыль үзенең семантик табигате белән чынбарлыктагы предмет яки объектлар арасындагы мөнәсәбәтләрне белдерә. Әмма теге яки бу фигыль кулланылган контекстлар һәм ул белдергән мөнәсәбәтләр бик күптөрле була, шуңа күрә фигыльләр мәгънә киңлеге ягыннанбашка сүз төркемнәреннән аерылып тора.

Мәгълүм булганча, татар телендә фигыльләр күптөрле лексик-семантик төркемнәрдән гыйбарәт, һәр төркем үз эчендә берничә төркемчә хасил итә, ул гына да түгел, төркемчәгә кергәнфигыльләрнең лексик-семантик вариантлары да шактый күп. Мәсәләнфизиологик халәт фигыльләре төркемчәсенә караган сизү фигылен генә алыйк. Сизү фигыле *карау, ишетү, тыңлау, иснәү* кебекфигыльләрне берләштереп торган төп берәмлек булып тора. Моннан тыш, һәр фигыльнең синонимик вариантлары булуын да

онытмыйк. Болар барысы да фигыль семантикасының гаять катлаулы һәм бик тә үзенчәлекле булуын искәртә.

Татар телендә фигыльләрне мәгънәләре буенча төркемнәргә аеру мәсьәләсендә беренче тәҗрибә Ф.А. Ганиев тарафыннан ясалган [Ганиев, 1984: 76-78]. Ф.А. Ганиев “Татар телендә фигыльләрнең семантик төркемнәре” мәкаләсендә фигыльләрне 11 зур төркемгә бүлә: хәрәкәт, эш, процесс, хәл, мөнәсәбәт, үз-үзеңне тоту, яңгыраш, сөйләм, фикерләү, сиземләү һәм образ ияртемнәренә нигезләнеп ясалган фигыльләр, һәр төркемчәгә мисаллар китерелгән. Без югарыда телгә алынган сиземләүне белдергән фигыльләрнең бер тематик төркемчәсенә – күрүне белдергән фигыльләргә тукталырга булдык.

Фигыльләрнең сизү, тою, ишетү, күрү органнары белән кабул итүне белдерә торган төркеменә*сизү, тою, күрү, ишетү, карау, тыңлау һ.б.* кебек лексик берәмлекләр керә. Аларның мәгънә чыганагы булып *сизү, тою* фигыльләре тора. Мәсәлән: *Кешеләр ашыйлар-эчәләр, яталар-йоклыйлар, ә бәхетләме алар, яратышу дигән нәрсә бармы алар өчен – моны һич **сизеп** булмый иде* [Еники, 2002:173].

Мәкаләдә без күрү органнарына бәйле булган фигыльләргә тукталырбыз, аларга*күрү, карау, күзәтү, текәлү,төбәлү, күздән кичерү, багу* кебек фигыльләр керә.

Тамашаны кабул итү турында мәгълүмат биргән аерым әһәмияткә ия фигыльләр семантик һәм стилистик үзенчәлекләре буенча бер-берсеннән аерылалар. Күрү органнарына бәйле булган әлеге сизү фигыльләренең киң таралган төп ике мәгънәсе бар:

1. Күрү сәләте турында гомуми төшенчә һәм әлеге гамәлне башкару сәләте ***күрү*** фигыле белән белдерелә.Күреп алу дигән формасы билгеле бер күренешкә, предметка, затка һәм башкаларга кыска вакыт аралыгында игътибар итүне аңлата. Мәсәлән: *Лапастан төшүгә, мине коедан су чыгарып торган кече кодача**күреп алды*** [Еники, 2002:187].

2. ***Карау*** фигыле исә озак вакыт эчендә күзләр ярдәмендә мәгълүмат алу мәгънәсенә ия. Аның синонимнары булып ***текәлү, күзәтү, багу*** фигыльләре тора. Соңгысы хәзерге татар әдәби телендә кулланылмый, диярлек, әмма кайбер диалектларда (мәсәлән, мишәр диалектында) ул әле дә актив кулланылышта. Аны шулай ук әдәби әсәрләрдә очратырга мөмкин. “Җиз кыңгырау” әсәрендә ул берничә тапкыр автор сөйләмендә күзәтелде. Мәсәлән: ***Баксам,*** *кояш шактый күтәрелгән, кичерәйгән, кызган, һәм мине “Тор, малай!"дигән төсле, бик әйбәтләп пешерә башлаган* [Еники, 2002:186]. Әлеге фигыльнең мәгънәсе тирә-юньдәге күзгә күренә торган предметлар, күренешләрне озак вакыт аралыгында күзәтүгә бәйле. Тезмә фигыльләрдә *тору* ярдәмлек фигыле белән әлеге вакыт аралыгы тагын да арта кебек.

Әсәрдә күрү мәгънәсенә ия булган *күз салу, күз ташлау, күз төшү, күздән кичерү* кебек фразеологик берәмлекләр дә байтак. Мәсәлән:*Соңгы өмет белән Нигъматулла абзыкайга карыйм, аңа ничек тә миңа бирмә дип ымлыйсым килә, ләкин ул минем якка сыңар **күзен дә төшерми**, ичмасам! Шулай да ахыр чиктә генә миңа бер **күз ташлап** алды шикелле, ләкин мин аның **карашын тотарга** да, аңлашырга да өлгермәдем, билгеле*[Еники, 2002:212].*Җиңгәчәй минем өс*-башымны ***күздән бер кичереп чыкты*** [Еники, 2002:169]. *Стаканны ничек кулга алуымны, иреннәремә ничек китерүемне белмим, барысы да йокыдагы кебек эшләнде шикелле, тик бер нәрсәне бөтен тирем белән сизеп торам – кунакларның **күзе миндә генә*** [Еники, 2002: 213].

Әлеге фигыльләрнең синонимик вариантлары да бар (***текәлү, күзәтү, багу, карау)***, әмма алар өчен уртак берәмлек– ***күр*** берәмлеге. Мәгълүм булганча, бу фигыль тамыры белән күрү органына, ягъни күзгә барып тоташа. Тамыр сүзгә охшап торса да,

татар телендә сүз ясалышының бер ысулын тәшкил иткән фонетик ысулның авазлар чиратлашу тибы ярдәмендә барлыкка килгән ясалма сүз: *р//з – күз//күр* [Татар грамматикасы, 1998: 214]. Шунысы да әһәмиятле: күрү лексикасына караган кайбер берәмлекләр фразеологизмнар эчендә бөтенләй күрү мәгънәсен белдермәскә мөмкин. Мәсәлән, *күз төшү, күз салу* кебек фигыльләр “гашыйк булу” ны белдерә алалар.Мисал өчен: – *Аптырап кына әйтүем инде, әллә Мәрфуганың да ул егеткә **күзе төшеп** йөргәнме икән дип кенә* [Еники, 2002: 213]. Күрү эшчәнлеген белдергән очраклар да шактый күзәтелә. Мәсәлән: *Минем **күзем**, билгеле, барысыннан элек чыбылдык авызында утырган егеткә **төште*** [Еники, 2002, 206].Әсәрдә *чекерәю, акаю, бәбәген терәү*кебек фигыльләр дә бар. Мисалларны карап узыйк: *Зәңгәр күзләрен **чекерәйткән** дә туп-туры аңа карап тикята* [Еники, 2002: 217]. *Әбине беренче мәртәбә күргән кешедәй, **бәбәген** шарландырып, башыннан аягынача тикшереп чыкты* Еники, 2002: 178].Мондый фигыльләр гадәттә тискәре якисатирик образларны сурәтләгәндә кулланылганнар, гадәттә алар *карау*рәвешенә ишарә итәләр.

Бер үк фигыльнең мәгънә киңлеге нәтиҗәсендә төрле төркем һәм төркемчәгә керә алуы телдә шактый зур буталчыклар китереп чыгара.Мәсәлән, безнең тикшерү объекты булган*карау* фигыле, билгеле булганча, *күз белән карау* мәгънәсендә физиологик процессны белдерә; *баласын яхшы карый* (тәрбияли) дигәндә, эш фигыльләре төркемчәсенә керә; *ул мәсьәләгә уңай карый* мисалында мөнәсәбәт фигылен тәшкил итә. Шулай итеп, фигыльләрнең мәгънә үзенчәлекләрен аңлау өчен, функциональ-семантик алымны куллануиң дөрес юлларның берсе булып тора. Фигыльләрнең күптөрле мәгънә нечкәлекләрен контекст эчендә генә тоемлап була. Биредә шунысын да билгеләп үтү мөһим: *карау, күрү*кебек фигыльләр татар телендә тезмә фигыльләр ясауда да актив катнашалар, ягъни *әйтеп кара, эшләп кара, сөйли күр, бара күр* кебек мисалларда аларны модификацияләүче фигыльләр ролендә күрергә мөмкин. Мәсәлән:*Берәүгә дә афәт **кылә күрмәсен**иде, берәү дә бу якты дөньядан мәхрм булмасын иде дип тели-ялвара башлыйм* [Еники, 2002: 193]. Димәк, алар аерым кулланылганда яки тезмә фигыльләрнең беренче компоненты булып килгән очракта,лексик берәмлек булып торалар, тезмә фигыльләр ясауда катнашканда, модификацияләүче (ярдәмче фигыльгә) әйләнәләр.Әмма аларны *карап алу, күреп калу, карап бару, күреп тору* кебек тезмә фигыльләрдән аера белү дә бик мөһим. Мәсәлән: *Кече кодача, тирә-ягына ялт-йолт **каранып алды** да, миңа иелә биреп, шыпырт кына әйтте* [Еники, 2002: 188]. Югарыда билгеләп үткәнчә, әлеге мисалларда *карау, күрү* фигыльлләрелексик мәгънәләргә ия була. Моннан тыш,әсәрдә *кара, күр* фигыльләренең кисәкчәгә конверсияләнгән очраклары да күзәтелде. Мәсәлән: *Кара, синме соң бу Нигъмәтулла?!* [Еники, 2002: 182]. Бәйлек сүзләрнең дә күбесе *күр, кара* фигыльләреннән ясалган, *караганда'судя по...', карап'по, смотря на', карамыйча'несмотря на', карамастан'не смотря на', күрә 'ввиду, из-за'*. Мәсәлән: *Син, болытлар өстендә фәрештә шикелле очынганга **күрә**, аяк астыңда янгын кубуын күрергә теләмисең* [Еники, 2002: 191]. Димәк, фигыль сүз төркеменең мәгънә киңлекләрен тикшерү барышында аларның сүз ясалыш мөмкинлекләренә, шулай ук фразеологик берәмлекләрдәге семантик үзенчәлекләренә дә игътибар итү зарур.

ӘДӘБИЯТ

Ганиев Ф.А. Семантические разряды глаголов татарского языка // Исследования по татарскому языкознанию. Казань, 1984. С. 75-84.

Еники Ә. Н. Сайланма әсәрләр. Казан:“Хәтер” нәшрияты, 2002. 416 б.
Татар грамматикасы. 3 томда.Т.1.М: “Инсан”, Казан: “Фикер”, 1998. 510 б.

И.Е. СЕЙТНАЗАРОВА
Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис

ҚАРАҚАЛПАҚ ШАЙЫРЫ Т.ЖУМАМУРАТОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ЗЕРГЕРЛИК ТАРАЎЫНА БАЙЛАНЫСЛЫ АТАМАЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫЎЫ

И.Е. СЕЙТНАЗАРОВА
Каракалпакский государственный университет, Нукус

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЗВАНИЙ ИЗДЕЛИЙ ЮВЕЛИРНОГО ИСКУССТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАРАКАЛПАКСКОГО ПОЭТА ТЛЕУБЕРГЕНА ЖУМАМУРАТОВА

Аннотация. Данная статья посвящена использованию названий изделий ювелирного искусства в произведениях известного каракалпакского поэта Тлеубергена Жумамуратова. Слова, относящиеся к ювелирному искусству широко использованы в произведениях поэта в различных стилистических значениях. Национальные украшения каракалпакского народа использованы в различных прямых и переносных значениях, а так же в качестве художественных приемов языка. Статья широко раскрывает смысловые особенности названий изделий ювелирного искусства.

Abstract. This article focuses on the use of terms related to the jewelry industry in the works of the famous poet of the Karakalpak people T. Jumamuratov. In poet’s works the words related to the jewelry craft were used in different meanings by stylistic side. It was noted that the national jewelry of our people are used in the poetic works as a means of artistic tools of the language, in both direct and portable meanings. Differences in the meaning of terms related to jewelry are widely defined in the article.

Ключевые слова: профессиональная лексика, ювелирная лексика, золото, серебро, бусы, хайкел, бриллиант, халкалы сырга, золотые серьги, онир моншак, жылтыр шытак, алтын шашбау, зер шашак и т.д

Keywords: Professional vocabulary, jewelry vocabulary; gold, silver, beads, statue, diamond, round earrings, gold earrings, gold statue, necklace, shiny shytaq, gold shashbao', frippery shashak and so on.

Кәсиплик сөзлер улыўма халықлық сөзликти байытыўдағы дереклердиң бири хызметин атқарады. Олар қолланылыў өриси шекленген сөзлер болыўына қарамастан, көркем шығармаларда жийи ушырасады. Бунда көркем сөз шеберлери кәсиплик сөзлерди қолланып, стильлик мақсетте сүўретленетуғын ўақыяға сәйкес кәсиплик колоритти айрықша белгилеп өтиўди, анаў я мынаў персонаждың тил өзгешелигин дурыс көрсетиўди нәзерде тутады. Сонлықтан да белгили илимпаз Е.Н. Сердобинцева кәсиплик сөзлердиң, яғный профессионализмлердиң функциональлық–стильлик өзгешеликлерине байланыслы жазылған мийнетинде: «Однако художественная речь не может обойтись без профессионализмов, отражающих особые реалии. В них писатели находят возможность стилизации художественного повествования, создания реалистичности обстановки, речевой характеристики героя, придания эмоциональной оценки явлению. Частота и особенности употребления профессиональных

наименований зависят от характера изложения материала, адресации текста и его целей» [Сердобинцева, 2016: 4] деп айрықша атап өтеди.

Қол өнерине байланыслы лексиканы изертлеў тек лингвистикалық көз-қарастан емес, ал тарийхый-этнографиялық жақтан да үлкен әҳмийетке ийе болды. Түркий тил билиминде кәсипке байланыслы сөзлерди изертлеў, әсиресе зергерлик өнерине байланыслы сөзлер ҳаққында ең дәслеп С.Ибрагимовтың мийнетлериндеайрықша көринеди [Ибрагимов, 1956, 1959: 2].

Зергерлик өнерине байланыслы лексика бойынша соңғы дәўирлерде И.Пардаеваның мийнети жарыққа шықты [Пардаева, 1994: 3]. Қазақ тилинде Ш.Тохтабаеваның [Тохтабаева, 1981: 5], Р.Н.Шойбековтың мийнетлеринде [Шойбеков, 1993 :6] арнаўлы изертленген. Р.Н.Шойбеков өзиниң мийнетиндеқазақ тилиндеги зергерлик өнерине байланыслы терминлер, олардың мәнилери, турмыста атқаратуғын хызмети, тағыншақларды тағыўдағы салт-дәстүрлерди этнографиялық түрде баянланған. Қарақалпақ тилиндеги қол өнери лексикасы Ш.Алланиязованың мийнетиндеарнаўлы изертленди. Мийнетте айырым зергерлик буйымларының келип шығыў тарийхы ҳәм қол өнерине байланыслы сөзлердиң жасалыў усыллары ҳаққында айтылған [Алланиязова, 1997: 1].

Зергерлик кәсип өнериндеги шеберлик әсиресе, ҳаял-қызлардың безениў буйымларын, яғный тағыншақларды ислеўде айрықша көзге түскен. Тағыншақ буйымларының *өңирмоншақ, тумар, шашақлы сырға, ай сырға, тамшылы (буршикли) сырға, дүзилиси қурамалы ғозалы сырға, иши қуўыс собықлы сырға* сыяқлы түрлери ҳаял-қызларымыздың көркине көрик бағышлаған. Бундай гөззаллықты, көркемликти бақсы-жыраўлар өз қосық-сазларында, жазыўшы-шайырлар болса, өз шығармаларында сондай шеберлик пенен тәрийплеген.

Биз бул мақаламызда белгили қарақалпақ шайыры Т.Жумамуратовтың шығармаларында қолланылған зергерлик тараўына байланыслы атамаларға тоқтап өтпекшимиз.

Қарақалпақ халқының XX әсирдиң екинши ярымында жасап өткен көрнекли тулғасы, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық шайыры, “Халықлар дослығы”, “Ҳүрмет белгиси” орденлериниң, Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлығының лауреаты, Қазақстан, Башқуртстан, Татарстан ҳәм тағы басқа еллердиң медаллары, ҳүрмет жарлықларына миясар болған әдебиятымыздың өшпес жулдызларының бири – Тилеўберген Қуппатулла улы Жумамуратов болады. Ол ҳасыл дөретпелери менен поэзиямызды, әдебий тилимизди байытты, жаңалықлар ендирди, жоқары шеклерге көтерди, әдебий жөнелистеги өз алдына бир дәўирди жүзеге келтирип, шайырлық мектебин жаратты.

Ҳәр бир көркем сөз шебериөз ана тилиниң сөзлик қорыныңбайыўына белгилидәрежеде үлес қосады. Т.Жумамуратов поэзиясыныңкөркемлилиги, сапалылығы, қунлылығынҳәм шығармалары тилиниңбай екенлигинесапқа алып оныңшығармаларында қолланылған зергерликкәсип өнерисөзлеринеа йырықша дыққат аўдарыўды мақсет еттик.

Шайырдың «Мәкәрья сулыў» атлы қосық формасында жазылған дәстанлық шығармасы оның дөретиўшилигинде айрықша әҳмийетке ийе. Биз бул шығармада зергерлик өнерине байланыслы атамалардың оғада өнимли қолланғанлығын көрдик. Тийкарынан, бул шығарманы тиллик көз қарастан қарасақ ҳәр тәреплеме бай шығарма.

Сонлықтан да, шайыр шығармадағы сөзлерди моншақ терген сяқлы терип-терип сайлап алғандай. Мысалы:

Қуп орнына *алтын сырға* жың етип,

Әдеп пенен жалт қарадықүлимлеп (11-бет).

Бул қатарлардағы «*алтын сырға»* атамасының қолланылыўы арқалыбиз сол дәуирлерде де ҳаял-қызларымыздыңбезениў буйымларынан кең пайдаланғанлығын билиўимиз мүмкин.

Сыңғырласқан *тиллә ҳәйкел, өңир-моншақ,*

Жылтыр *шытақ, алтын шашбаў, зер шашақ,*

Ҳалқа сырға, әребекли қызлар жүр,

Көк саўырлы жезөкшелер жер қашап (11-бет).

Ал, бул қатарларда болса, қарақалпақлардың зергерлик өнерине тийисли болғанмәдениятымыздың еңсайланды үлгилериниң атамаларынизбе-из атап өткен сяқлы. Сондай-ақ, ҳаял-қызлардың гөззаллығын сүўретлеўде зергерлик буйымлары болған тағыншақ атамаларынан кең пайдаланған. Мысалы:

Макарияқыздакелбетли тулға,

Қулаққа таққан *ҳалқалы сырға,*

Алтынлышытақ жарасқан жасқа,

*Сәўкеле-маржан*жалтырап баста (15-бет).

Бул қатарлардашайыршығарма қаҳарманы болған қыздың келбетин, оның гөззаллығын миллий тағыншақ буйымларына тән сөзлер жәрдеминде тәрийплеўгеайрықша дыққат аўдарған.

Сәўкеле кийип, *гәўҳәрдан шытақ* тағынып,

Қәлемпир әтиржупарын шашып аңқыған (118-бет).

Жуўдырлап ҳәсем *өңирмоншақ, ҳәйкел, сырғалар,*

Келиншек-қызларқосылып атырқатарға (135-бет).

Жалтылдап турар*әребек, ҳәйкел* шайқалып,

Ретли сөзге дуўылдап ҳәмме келгенде.

Зергерлик кәсип өнерине байланыслы сөзлермазмуны жағынантийкарынан ҳаял-қызлардың сулыўлығын тәрийплегенде кең қолланылады.

Шайырдың «Ағайинли еки батыр»шығармасында зергерлик тараўында қолланылатуғын *алтын, зер* сяқлысөзлер мәнилик жақтан*байлық, дүнья* мәнисинде қолланылған. Мысалы:

Көрди ылғый ҳасыл затты,

*Алтын-зер*ақшасы да көп (157-бет).

Шайырдыңшығармаларындазергерликке байланыслыболған сөзлердиң аўыспалы мәниде ҳәм де тилдеги көркемлеў қураллары сыпатындашебержумсалғанлығын көремиз. Мысалы:

Сондай бол да териңинен *гәўҳәр* тап,

Шеттен бақатасқынтапсаң қойа ғой!

Үйрек, ғазлар кәрўантартып баратыр,

Көк *моншақтай*қатар-қатар дизилип.

Жоқарыда келтирилген мысалларда шайыр зергерлик тараўына байланыслы «гәўҳәр» сөзин аўыспалы мәниде, ал «моншақтай»сөзи болса тилдеги ең көп қолланылатуғын көркемлеў қуралы теңеў хызметинде жумсалған.

Сондай-ақ шайырдың «Балықшыға»қосығында да зергерлик өнерине байланыслы атамалардың аўыспалы мәниде стильлик мәни бояўы хызметин атқарып келгенлигин көриўге болады:

*Алтын гербиш*қалаўшыныңбири ең,
Ийем дептынып туртеңиз өзиңди (24-бет).
Көк теңиз, көк мотор,*гүмис балықлар*,
Сениң ҳүкиминде, ықтыярында (25-бет).

Биз шайырдың қәлеген шығармасын анализлеп қарасақ та оның дөретиўшилигинде зергерлик өнерине байланыслы атамалардың жүдә жийилик пенен шығарманың көркем тилин байытыў мақсетинде шебер қолланғанлығын байқадық.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, шайыр Т.Жумамуратов шығармаларында зергерлик кәсип өнерине байланыслы сөзлер стильлик өзгешеликлерде кең қолланылған. Ҳәр бир көркем сөз шебери өз ана тилиниң сөзлик қорын байытыўда белгили дәрежеде үлес қосады. Тек ғана тилимиздиң сөзлик қорының байыўына емес, ал, өз оқыўшыларына шығарма тили арқалы тил байлығының артыўына да үлкен тәсир жасайды.Қарақалпақ халқының белгили көркем сөз шебери Т.Жумамуратов шығармаларында қолланылған зергерлик кәсип өнерине байланыслы сөзлер тек ғана туўра мәнисинде жумсалмастан, шығарма қунының жоқары болыўында аўыспалы мәнилерде кең қолланылған. Бул шығарма тилиниң көркемлигин, тәсиршеңлигин арттырыўда үлкен хызмет атқарады.

ӘДЕБИЯТ

Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилиниң қол өнер лексикасы. Нөкис, 1997.

Ибрагимов С. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. Т. I, II, III. Тошкент, 1956, 1959.

Пардаева И. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси. Автореф. канд. дисс. Тошкент, 1994.

Сердобинцева Е.Н. Функционально-стилистические особенности профессиональной лексики. Пенза, 2016. – 74 с.

Тохтабаева Ш. Қазақтың зергерлiк буйымдары. Алматы, 1981.

Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлик өнерiнiң лексикасы. Алматы, 1993.

Ф.Р. СИБГАЕВА
Казан федераль университеты, Казан

ТАТАР ТЕЛ ШӘХЕСЕНЕҢ ВЕРБАЛЬ-СЕМАНТИК ДӘРӘҖӘСЕ

Ф.Р. СИБГАЕВА
Казанский федеральный уениверситет, Казань

ВЕРБАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ УРОВЕНЬ ТАТАРСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. При характеристике человека в татарском народе его важнейшими признаками являются духовная сторона личности, ее качества, связанные с внутренним миром. Стремление к знаниям у татар издавна высоко ценилось. Во взаимоотношениях предпочтение отдавалось таким качествам, как мягкость, внимательность друг к другу, поддержка взрослых и

младших. Труд был оценен как положительное качество. Эти мнения можно аргументировать и пословицами, переданными из поколения в поколение. Для науки эта группа исследований слов имеет особое значение: они способствуют формированию мнения о национальных качествах населения.

Abstract. When describing a person in the Tatar people, its most important features are the spiritual side of the person, its qualities related to the inner world. The desire for knowledge among the Tatars has long been highly valued. In relationships, preference was given to such qualities as gentleness, attentiveness to each other, support for adults and younger children. The work was evaluated as a positive quality. These opinions can also be argued with Proverbs passed down from generation to generation. For science, this group of word studies has a special meaning: they contribute to the formation of opinions about the national qualities of the population.

Ключевые слова: татарская языковая личность, языковая личность, лингвокультурология, вербально-семантический уровень.

Keywords: Tatar linguistic personality, linguistic personality, linguo-cultural studies, the verbal-semantic level.

Кешелек үзенең яшәү дәверендә очраткан иң катлаулы, буталчык һәм авыр хәл ителә торган проблемаларның берсе – кешенең асыл сыйфатларын билгеләүдер, мөгаен. Бу мәсьәләне фәлсәфә, астрология, теология, әдәбият, биология, психология, сәнгать, тел белеме һ.б. фәннәр чишәргә омтылыш ясап карый һәм күп төрле концепцияләр тәкъдим ителә. Әмма фаразларның күп һәм төрле булуына карамастан, акыл ияләре хәзергәчә әлеге проблемага төгәл, ачык һәм кыска җавап бирә алмыйлар. Чөнки кеше, тикшеренү объекты буларак, күп планлы, катлаулы һәм каршылыклы күренеш.

Соңгы елларда фәлсәфә, культурология, тел белеме, лингвокультурология фәннәрендә кешенең табигатен, тышкы кыяфәтен, эчке дөньясын, менталитетын һ.б. тулаем һәм тирәнтен өйрәнүгә омтылыш тенденциясе сизелә. Ул гына да түгел, кеше феноменын төшенү юлы табигать фәннәре аша түгел, ә табигый телләр аша башкарыла дигән инану ныгый бара. Шул рәвешчә, кешене өйрәнү хәзерге тел галимнәрен аеруча кызыксындыруы аңлашыла, чөнки телдә бар нәрсә, шул исәптән тел ияләренең кеше турында нәрсә белүләре һәм аның хакында ни уйлаулары да ачыктан-ачык чагылыш таба. Телдә шәхесне тасвирлый торган берәмлекләрнең шактый булуы кешенең үзен һәм үзенә ошаган җан ияләрен аңлый, тасвирлый һәм бәяли белү сыйфатына бәйле.

Телне иҗат итүче һәм аны кулланучы кеше тел шәхесе була.

Тел белемендә тел шәхесе проблемасына багышланган хезмәтләрнең юнәлешләрен түбәндәгечә билгеләп була: тел шәхесе моделен эшләү (Ю.Н. Караулова, Г.И. Богина, С.Г. Воркачева), тел шәхесен homo loquens буларак анализлау (Г.В. Ейгер, С.В. Лебедева, И.А. Раппопорт, А.А. Залевская), тел шәхесен милли тел һәм мәдәният иясе (йөртүчесе) буларак карау (Н.В. Уфимцева, Н.Л. Чулкина, В.М. Богуславский), социолингвистик яки психологик подтипны аерып чыгару – бала, интеллигент, авыл кешесе, алып баручы һ.б. тел шәхесләре (А.В. Захарова, Л.П. Крысин, Г.Н. Беспамятнова, Т.А. Ивушкина, М.В. Ляпон), тел шәхесеннән сөйләм шәхесенә күчү (Л.П. Клобукова, Е.Ю. Прохоров, В.В. Красных) һәм башкалар.

Татар тел белемендә Д.Б. Рамазанованың «Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика» монографиясе дөнья күрде. Танылган диалектологның әлеге китабында сайлап алынган лексик-семантик төркем диахроник һәм синхроник аспектта, башка телләр белән чагыштырып өйрәнелә; кешегә бәйле кайбер атамалардагы мәгънә күчешләре тасвирлана; бу сүзләрнең генетик катламнары ачыклана; фин-угор телләре белән уртак

лексикадан кызыклы мисаллар китерелә. Хезмәттә кешегә бәйле сүзләр төркеменең телдә борынгыдан формалашкан булуы бай фактик материал нигезендә дәлилләнә. Монографиядә кешенең холкын, эчке дөньясын, психик халәтен сурәтли, кеше әгъзаларындагы билгеләрне чагылдыра торган әдәби тел берәмлекләре белән беррәттән, җирле сөйләм элементларына да күзәтү ясала [Рамазанова, 2013: 147-244].

Татар теле лексикасын өйрәнүгә багышланган хезмәтләрдә дә бу мәсьәлә берникадәр дәрәҗәдә урын ала. Тел белемендә яңа юнәлеш буларак барлыкка килгән лингвокультурология фәне чикләрендә үткәрелгән лингвистик эзләнүләрдә кешенең эчке (рухи) дөньясын тасвирлый торган берәмлекләр алгы планга чыга [Замалетдинов, 2009: 170-206].

Башка барлык телләр кебек үк, татар теле дә дөньяны кабул итүнең билгеле бер ысулын чагылдыра. Татар сүзләренә һәм гыйбарәләренә салынган төрле мәгънәләрдә теркәлгән дөнья турындагы күзаллаулар бердәм карашлар системасына җыела. Бу карашлар исә теге яки бу дәрәҗәдә бөтен татарча сөйләшүчеләр арасында бүленгән була.

Һәрбер табигый телдә билгеле бер мәдәният өчен гаять мөһим булган бер төркем сүзләр яши. Алар мәдәни һәм милли идеалларны, милли характерны чагылдыралар, үзләренең мәгънәләрендә халыкның тәҗрибәсен, әхлакый карашларын саклыйлар. Нәкъ менә шуңа да ул төркемгә кергән сүзләр синонимнарга бай булуы белән аерылып тора.

Татар халкында кешене характерлаганда шәхеснең эчке дөньясы белән бәйле сыйфатлары аның мөһим билгеләре буларак бәяләнә. Татарларда белемгә омтылыш элек-электән югары бәяләнгән: ***укымышлы*** – *белемле, укыган, мәдәни, мәдәниятле, мәдәниләшкән, белекле, белгән, мәгърифәтле, мәгълүматлы, хәбәрдар, абыз, зыялы, зыя, культуралы, интеллегент* [Ханбикова, 1999: 101]; надан кешеләргә исә түбәнсетеп караганнар: ***надан*** – *грамотасыз, укый-яза белмәүче, укый-яза белми торган, белемсез, укымаган, томана, белексез, кара, караңгы, җаһил* [Ханбикова, 1999: 72].

Үзара мөнәсәбәтләрдә бер-береңә игътибарлы булу, өлкәннәргә һәм кечкенәләргә ярдәм итү кебек сыйфатларга өстенлек бирелгән: ***шәфкатьле*** – *мәрхәмәтле, миһербанлы, рәхимле, кызганучан, аяучан, хәлгә керүчән, рәхим-шәфкатьле, кешелекле, йомшак күңелле, кече күңелле, гуманлы, мәрхәмәт иясе, шәфкать иясе, яхшы күңелле, изге күңелле* [Ханбикова, 1999: 115].

Хезмәт сөю уңай сыйфат буларак бәяләнгән: ***уңган*** – *булдыклы, булган, эшлекле, эшчән, эшмәкәр, эшкә оста, булдыра торган, кулы эш белгән, өлгер, алтын куллы, оста, кулга оста, сәләтле* [Ханбикова, 1999: 101]; ә ялкауларны халык бер дә өнәмәгән: ***ялкау*** – *иренчәк, наян, үшән, иренгән, суйлак, эшлексез, тик йөрүче* [Ханбикова, 1999: 122] һ.б.

Бу фикерләрне халыкның буыннан-буынга тапшырылып килгән мәкальләре белән дә дәлилләргә була: *Уңган* уңыш табар; *Уңган* булсаң, дус итәрләр кай илләргә барсаң да; Сорама байдан, сора *шәфкатьле*дән; *Белемле* үлмәс, белешсез көлмәс; Юлдашың *белемле* кеше булса, юл кыска булыр; *Белемсез* әдәмнең сүзе беләктәй, *белемле* әдәмнең сүзе ефәктәй; Ярлы *ялкау* була һ.б. [Ханбикова, 1999: 11].

Телнең лексик байлыгы буенча фикер йөрткәндә, татар халкы кешедәге уңай сыйфатлар дип санаган түбәндәге билгеләрне күрсәтергә мөмкин: *белемлелек, шәфкатьлелек, денлелек, гадилек, кыюлык, намуслылык, юмартлык, хезмәт сөючәнлек, туган җирне ярату* һәм башкалар. Болар тел шәхесен тасвирлаганда төп компонентларны тәшкил итә. Әлеге сыйфатлар капма-каршы төшенчәләр белән янәшә куелганда гына бөтен тулылыгы белән ачыла, аларның кеше тормышында әһәмияте исбатлана. Бәлки шуңадыр да, татар телендә бу мәгънәләргә нисбәтле уңай һәм тискәре

сыйфатлардан торган антонимик парлар шактый күп. Мәсәлән, *абруйлы – абруйсыз, акыллы – надан, акыллы – тиле, ачык – йомыкый, әдәпле – дорфа, базык – базымчан, батыр – куркак, ваемлы – ваемсыз, вөҗданлы – вөҗдансыз, гадел – залим, игелекле – усал, изге – явыз, ихлас – икейөзле, куркак – кыю, максатчан – максатсыз, намуслы – намуссыз, оялчан – оятсыз, пөхтә – шапшак, сабыр – түземсез, сәләтле – сәләтсез, талантлы – талантсыз, тәкәбберлек – тыйнаклык, тискәре – җайлы, тотнаклы – тотнаксыз, тырыш – ялкау, уңган – ялкау, хәйләкәр – беркатлы, һөнәрле – һөнәрсез, эшчән – ялкау, эшлекле – эшлексез, юаш – усал, юньле – юньсез, ягымлы – ачулы, яхшы – юньсез* һәм башкалар [Ханбикова, 1999: 16].

Йомгаклап әйткәндә, шәхесне бәяләү сүзләре аның үз-үзенә бәясен дә, әйләнә-тирәдәгеләрдә аның хакында туган бәяне дә үз эченә ала. Галимнәр фикеренчә, мондый берәмлекләр кешенең җәмгыятьтә үзен тотышына тәэсир итә, үзгәрергә-камилләшергә этәргеч бирә. Фән өчен бу төркем сүзләрне тикшерүнең әһәмияте аеруча зур: алар халыкның милли сыйфатлары турында фикер формалаштырырга ярдәм итә. Татар тел дөнья сурәтен өйрәнү әхлакый яктан үскән, кыйммәтләр системасына ия, үзенең һәм башкаларның эш-гамәлләре өчен җаваплы тел шәхесе барлыгын дәлилли.

ӘДӘБИЯТ

Замалетдинов Р.Р. Теоретические и прикладные аспекты татарской лингвокультурологии. Казань: Магариф, 2009. – 351 с.

Рамазанова Д.Б. Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика. Казан, 2013. – 364 б.

Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге. Казан: Хәтер, 1999. – 256 б.

С.С. СИТИМОВА

Адыгейский республиканский институт гуманитарных
исследований им. Т.М. Керашева, Майкоп

К ВОПРОСУ О ПОЛИЛИНГВАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ В РЕСПУБЛИКЕ АДЫГЕЯ

Аннотация. В целях формирования лингвистического мышления, осознанного овладения вторым и третьим языкам в статье рассматривается сущность полилингвального образования. Отражена специфика овладения адыгейским, русским и английским языками. Актуальность темы исследования обусловлена наличием комплекса нерешенных вопросов, спорных, часто противоречивых точек зрения, связанных с сущностью изучения адыгейского и английского языков.

Abstract. In order to form linguistic thinking, conscious mastering of the second and third languages, the article examines the essence of multilingual education. The specificity of mastering the Adyghe, Russian and English languages is reflected. The relevance of the research topic is due to the presence of a complex of unresolved issues, controversial, often contradictory points of view associated with the essence of the study of the Adyghe and English languages.

Ключевые слова: иностранный язык, полилингвальный подход, родной язык, русский язык, проблемы многоязычия, процесс овладения языком.

Keywords: foreign language, multilingual approach, native language, Russian, problems of multilingualism, the process of language acquisition.

Проблемы двуязычия и многоязычия изучаются в различных аспектах психологами, этнографами, историками, филологами, учеными многих специальностей.

В процессе овладения языком человек не только приобретает языковые навыки, но и воспитывается. Изучать язык – значит, изучать и культуру его народа.

Знание иностранного языка позволяет формировать всесторонне развитую личность, способную свободно ориентироваться в современном мире, открывает доступ к культурным и научным ценностям других народов, обеспечивает установление с ними деловых и культурных связей.

Такое обучение предполагает не только опору на родной язык на уроках иностранного языка, но и использование знаний, умений и навыков владения иностранным языком на уроках адыгейского и русского языков.

В эпоху глобализма многоязычный человек – хранитель культурного наследия и страноведческих реалий, посредник между различными народами и этническими группами.

В целях развития культурно-языковой преемственности поколений и толерантного отношения к культуре и традициям разных народов, проводятся в Республике Адыгея детские фестивали национальных культур народов республики. Такие мероприятия проходят в республике в форме концерта детских творческих коллективов общеобразовательных организаций, школьники готовят танцы, стихи и песни народов, проживающих на территории региона. Это, в основном, русская, адыгская, армянская, греческая, татарская, узбекская, курдская, еврейская, казацкая, славянская культуры.

Сегодня в образовательных организациях нашей республики создаются полноценные условия для реализации языковых прав и этнокультурных потребностей детей. По нашим наблюдениям, в 42-х дошкольных образовательных организациях учебно-воспитательная работа проводится на русском и адыгейском языках. Во многих детских образовательных организациях нашей республики ведется обучение (ознакомление) детей основам этнокультуры разных народов.

В школах преподаются адыгейский язык, адыгейская литература и адыгский этикет, история Адыгеи, география республики Адыгея, армянский язык и армянская литература, славянская культура, этнокультура греков, русская художественная культура. В городе Майкопе организовано изучение татарского языка. На татарском языке проводятся утренники, тематические вечера с привлечением взрослых.

Следует отметить также, что обучающиеся высших образовательных организаций нашей республики из разных зарубежных стран и СНГ владеют свободно, как минимум, пятью языками (родным, своим государственным, международным, иностранным (в школе), русским), изучают еще адыгейский язык.

Как известно, внутри этнически однородных общностей людей коммуникативную функцию выполняет родной язык данной общности. Он выступает универсальным средством выражения мысли, обмена накопленным опытом. Однако, по мере развития производства, контакты людей, особенно в условиях многонационального государства, не ограничиваются рамками той социально-этнической общности, к которой они принадлежат. Русский язык, функционируя в роли языка межнационального общения параллельно с национальными языками, активно взаимодействует с ними, обогащает их и одновременно обогащается сам, расширяя свои выразительные средства.

Интегративные процессы в социально-экономической и политической сферах жизни современного общества определили основную цель учебно-воспитательного процесса – подготовка школьников к жизни в демократическом, поликультурном государстве. В связи с этим, основной задачей современной школы нового типа является обучение школьников многоязычию.

Но, с другой стороны, все школьники – полилингвисты, обладают живым воображением, чрезвычайно расположены к импровизации, охотно откликаются на такие виды работ, которые нарушают обычный ход урока. В связи с этим желательно использовать игры, в которых, с одной стороны, имеет место творческое использование иноязычного материала, а с другой – происходит эмоциональное и интеллектуальное самоутверждение ребенка. Более всего этим требованиям отвечают всевозможные ролевые игры. Практическая направленность интересов учащегося, его жажда реальных дел делают его активным участником внеурочных мероприятий на иностранном языке (подготовка вечеров, переписка на иностранном языке, выпуск стенгазет и др.). Однако обыденная жизнь, которая кипит вне уроков, лишена иноязычного общения. Даже в специализированных школах иноязычная речь учителя часто прекращается вместе со звонком, и все дальнейшее общение, непосредственно связанное с реальными обстоятельствами школьной жизни, все виды контактов между учителем и учащимися происходят на родном языке. Учитель сам как бы проводит четкую демаркационную линию между учебным, и обыденным общением, в ходе которого обсуждаютсязлободневные проблемы, а нравственная позиция и эмоции учителя выступают во всей их полноте и достоверности.

Таким образом, можно сделать вывод, что невозможно и нецелесообразно требовать от учителя полного исключения родного языка в общении с учащимися, однако, нужно стремиться расширять круг обыденных ситуаций, в которых общение только на иностранном языке возможно и эффективно. Более простая по содержанию, но более эмоциональная и, главное, естественно включенная в реальную ситуацию иноязычная речь учителя будет способствовать как закреплению необходимых речевых умений и навыков учащихся, так и созданию у них установки на активное пользование иностранным языком. На старшем этапе обучения практическая направленность его преподавания является надежным условием создания и закрепления у учащихся положительной мотивации изучения языка.

В настоящее время проблема полилингвального образования актуальна, в связи с тем, что такая форма образовательного процесса является наилучшим средством для познания родного языка, развития диалектического мышления, расширения кругозора.

Важно заметить тождественность, идентичность слов разных народов: «дедушка», «бабушка».

адыг.яз. *тэтэжъ* (старший тата); *нэнэжъ* (старшая нана)

каб. яз.*дэдэщхо* (великий дада); *нэнэщхо* (великая нана)

чечен.яз. *де да /нен да* (важный/главный деда); *денана /ненанана* (важная/главная нана).

англ. яз. granddad /grandfather (великий папа/ важный отец); grandmother (важная/великая нана).

русск. яз.дедушка; бабушка.

Знание иностранного языка позволяет формировать всесторонне развитую личность, способную свободно ориентироваться в современном мире, открывает доступ к культурным и научным ценностям других народов, обеспечивает установление с ними деловых и культурных связей.

Проблемы двуязычия и многоязычия изучаются в различных аспектах психологами, этнографами, историками, филологами, учеными многих специальностей. В процессе овладения языком человек не только приобретает языковые навыки, но и воспитывается. Изучать язык – значит изучать и культуру его народа.

Овладение иностранным языком неразрывно связано с овладением иноязычной культурой, которая предполагает не только усвоение культурологических знаний, но и формирование способности понимать ментальность носителей изучаемого языка, а также свои национальные особенности.

ЛИТЕРАТУРА

Гишев Н.Т. К вопросу об актуализации воспитательной роли адыгейского языка // Проблемы воспитания и обучения в адыгейской школе. Майкоп, 1990. – С. 3-23.

Балезин Д. Зачем изучать иностранные языки? 2007. [Электронный ресурс] // URL: http://www.yourfreedom.ru/zachem-izuchatinostrannye-yazyki/ (дата обращения: 15.09.2020).

МУРАДГЕЛДИ СОЕГОВ
Институт языка, литературы и национальных рукописей имени Махтумкули
Академии наук Туркменистана, Ашхабад

ОБ ОДНОЙ СТАТЬЕ ЛЮБОВНО-ПРИКЛЮЧЕНЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ, ПЕРЕПЕЧАТАННОЙ В ГАЗЕТЕ “КАВКАЗ” ОТ 13 АПРЕЛЯ 1884 ГОДА ИЗ СТАМБУЛЬСКОЙ ГАЗЕТЫ

Аннотация. В статье на основе имеющейся литературы кратко рассматриваются вопросы, связанные с жизнью и деятельностью корреспондента лондонской газеты “Daily News”, ирландца Эдмунда О’Донована (1844–1883), и впервые на рассмотрение современных исследователей вносится газетный материал, рассказывающий о его не состоявшей женитьбе на красавице-армянке.

Abstract. In article on the basis of the available literature the questions connected with life and activity of the correspondent of the London newspaper “Daily News” by theIrishEdmund O’Donovan (1844–1883) are short considered and for the first time on consideration of modern researchers the newspaper material telling about its not consisting marriage on the beauty-Armenian is brought.

Ключевые слова: газета, корреспондент, ирландец, армянка, любовь.

Keywords: newspaper, correspondent, Irish,girl-Armenian, love.

Ежедневная частная политическая и литературная газета“Кавказ”, изданнаяв период с 1846 по 1918 гг. в Тифлисе – административном центре Кавказского края (генерал-губернаторства, наместничества) Российской империи, в конце семидесятых и первой половине восьмидесятых годов XIX века (тогдашний редактор-издатель князь Д.Г. Эристов) постаралась систематически освещать на своих страницах деятельность корреспондента лондонской газеты “Daily News” О’Донована среди туркмен [Корреспондент, 1880 и др.].

Эдмунд О’Донован (Edmund O’Donovan, 13.09.1844-05.10.1883), будучи сыном известного ирландского археолога и топографа Джона О’Донована (1809-1861), получил медицинское образование в Тринити-Колледже в Дублине. Из материалов англоязычной Википедии также узнаем, что Эдмунд О’Донован в молодости состоял членом ирландского республиканского братства, тайного общества, объединившего людей, цель которых была достижение свободы для Ирландии. Он был арестован три раза и задержан в течение нескольких месяцев.

В последующем Эдмунд О'Донован начал заниматься активной журналистской деятельностью и работал военным корреспондентом в нескольких тогдашних горячих точках мира. Так, например, во время франко-прусской войны О'Донован присоединился к иностранному легиону французской армии, был ранен и взят в плен немцами. В последующем побывал в военных действиях, развернувшихся в Испании, а затем в Боснии и Герцеговины. Его злободневные репортажи непосредственно из мест событий вызывали живой интерес у читателей „Daily-News" и других газет. Погиб, не достигнув 40-летнего возраста, в тогдашнем египетском Судане во время сражения у Эль-Обейда.

Другой, но современный британский журналист, писатель и историк Питер Хопкирк (Peter Hopkirk, 15.12.1930–22.08.2014) в главе "Последний оплот туркмен" своей книги "Большая Игра против России: Азиатский синдром", изданной в русском переводе в 2004 году (ее английский оригинал вышел еще в 1990 году под названием: Thegreatgame: On Secret Servicein High Asia), кратко описывает некоторые стороны деятельности Эдмунда О'Донована среди туркмен. Он, в частности, отмечает, что Эдмунд О'Донован, специальный корреспондент "Дейли Ньюс", безрассудный очевидец начала кампании против туркмен, первоначально намеревался сопровождать отряды Скобелева, но этому воспротивился сам генерал. После этого он хотел добраться до туркменской цитадели Геок-тепе прежде, чем русские начнут ее штурм, который казался неизбежным. После месячной подготовки началось большое наступление войск Скобелева. О'Донован, задержавшийся с отъездом из-за чинимых персами препятствий и собственной болезни, наконец в январе 1881 года О'Донован получил приглашение посетить Геок-тепе. Туркменские вожди, которые поначалу совершенно правильно думали, что он – простой корреспондент английской газеты, теперь склонились к мысли, что он – посланник британского правительства и может им помочь. О'Донован поспешил пересечь границу, надеясь добраться до Геок-тепе раньше Скобелева. Но приглашение запоздало: русские уже окружили крепость и начали ее обстрел. Англичанин прибыл как раз вовремя, чтобы собственными глазами увидеть в бинокль с вершины близлежащего холма поспешное бегство охваченных паникой побежденных туркмен и услышать рассказы оставшихся в живых о безжалостной и мстительной резне, устроенной по приказу Скобелева. Российские войска не забыли оскорбительного для них предыдущего поражения от защитников Геок-тепе. Все это далоО'Доновану богатый материал для длинного и яркого репортажа о падении крепости в пустыне [Хопкирк, 2004].

Эдмунд О'Донован в 1882 году в Лондоне издал книгу о своих приключениях в 2-х томах под общим названием "Оазис Мерва: путешествия и приключения к востоку от Каспия", перед началам самого текста изложения которой содержатся портрет автора в восточном (туркменском) наряде (Рис. 1). В первом томе автор рассказывает о своем путешествии из турецкого города Трабзона через Грузию и Кавказ в Баку, о пересечении Каспийского моря и путешествиях по регионам к востоку от Каспия, по Туркменистану и Ирану. Второй том практически полностью посвящен подробному описанию Мерва, гдеО'Донован провел пять месяцев.

Возвращаясь к началу своей статьи, отметим, что одна из последних публикаций газеты "Кавказ", связанных с жизнью и деятельностью Эдмунда О'Донована, появилась на страницах ее 83-го номера от 13 апреля 1884 года под названием "Роман ирландца в Тифлисе". В начале статьи сообщается, что история эта рассказана в

константинопольской турецкой газете “Стамбул” и далее приводится ее содержание:“Несколько лет тому назад известный корреспондентгазеты “Daily News” г. О'Донован, при возвращении из Мервачерез Кавказ в Тифлисе влюбился в одну 13-летнюю черноокую красавицу-армянку. Под южным солнцем, в стране винограда и гранат, и страсть холодного ирландца разыгралась не на шутку. Он объявит себя женихом девочки, о чем составлен был в тифлисском консульстве (?) формальный акт. Но так как, по местным законам, венчание не могло быть совершено впредь до совершеннолетия невесты, то г.О'Донован захотел воспользоваться этим временем и дать девочке приличное воспитание. Мысль эта была принята невестой и ее родителями с восхищением, и девочка была помещена самим женихом в один из местных пансионов. Между тем редакция “Daily News” настоятельно приглашала своего именитого корреспондента поспешить в Египет. Тяжело было ирландцу расставаться со своей нареченной: перед выездом он накупил ей много подарков, а себе взял на память большой фотографический портрет девочки, снятой в роли Лидийской царицы Омфалы, у ног которой вместо Геркулеса лежал в позе преданного раба – сам г. О'Донован. Два с половиной года он высылал возлюбленной своей достаточной суммы на ее воспитание и содержание, но вот свыше 18 месяцев, как от него не получается в Тифлисе известий. В последний раз влюбленный ирландец, в качестве же корреспондента, сопровождал отряд Гикс-паши в Судан и с тех пор о нем не слышно ни слова: неизвестно, убит ли он, или взят в плен. Между тем невесте г. О'Донована теперь уже 17 лет и она красивая, образованная девица, которой непрочь предложить свое сердце многие из выдающихся тифлисских женихов. Однако же, родители девушки, прежде чем дать свое согласие на выгодные предложения туземцев, желают иметь более точные сведения о судьбе г. О'Донована и с этой целью один из родственников девушки в настоящее время прибыл из Тифлиса в Константинополь, где через английское посольство деятельно наводить справки” [Роман, 1884].

Можно предположить, что в английском посольстве родственнику невесты официально сообщили о гибели жениха, корреспондента лондонской газеты “Daily News” Эдмунда О'Донована в египетском Судане во время сражения у Эль-Обейда 5 ноября 1883 года. Так печально закончилась история любви ирландца и молодой красавицы-армянки.

ЛИТЕРАТУРА

Корреспондент “Daily News” о текинцах // Кавказ (газета), 1880, 10 марта, № 68.

Роман ирландца в Тифлисе // Кавказ (газета), 1884, 13 апреля, № 83. Хопкрик П. Большая Игра против России: Азиатский синдром. М.: Рипол Классик, 2004(Электронный ресурс) URL: https://www.you-books.com/book/P-Hopkirk/Bolshaya-Igra-Protiv-Rossii-Aziatskij-Sindrom (дата обращения: 14.08.2020).

ИЛЛЮСТРАЦИЯ

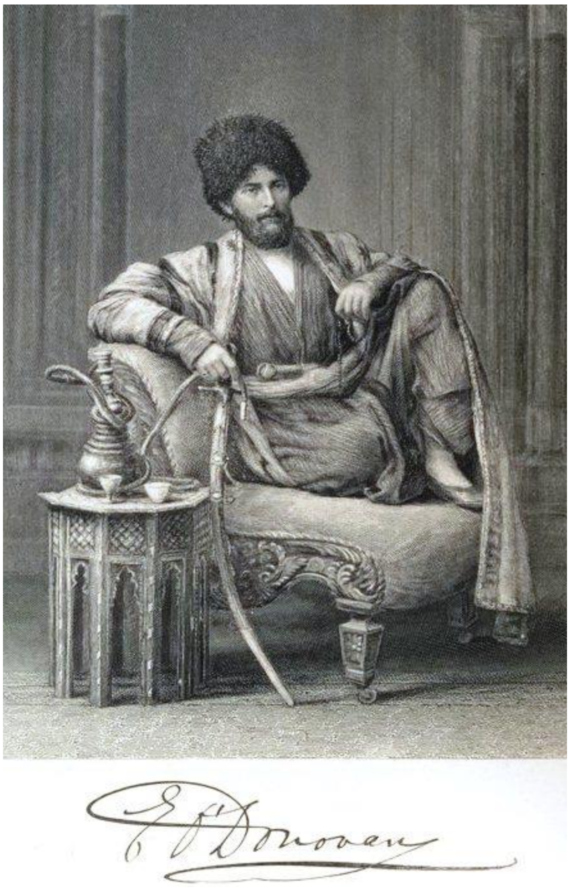

Рис. 1. *Эдмунд О'Донован в восточном (туркменском) костюме (Фотография, скорее всего, была снята в Мерве?).*

М.А. ТАГАНОВА
Институт языка, литературы и национальных рукописей им. Махтумкули
Академии наук Туркменистана, Ашхабад, Туркменистан

ОБ АФФИКСАХ -МАЛА/-МЕЛЕ И -ГЫЛА/-ГИЛЕ В ТУРКМЕНСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье говорится об особенностях аффиксов -мала/-меле и -гыла/-гилетуркменского языка, исследованных в функционально-семантическом плане. Выдвигается мнение, что данные аффиксы, которые считаются в тюркологии сложными, на самом деле, как показывают материалы туркменского языка, таковыми не являются.

Abstract. The article talks about the features of the affixes -mala/-mele and -gyla/-gile of the Turkmen language, studied in the functional and semantic terms. The opinion is put forward that these affixes, which are considered complex in Turkic studies, in fact, as the materials of the Turkmen Language show, are not such.

Ключевые слова:туркменский язык, глагольные аффиксы, продуктивные и непродуктивные аффиксы, сложные аффиксы.

Keywords: Turkmen Language,verb affixes, productive and unproductive affixes, complex affixes.

Изучение вопросов языка с точки зрения функциональной грамматики дает возможность раскрыть ранее неизвестные в лингвистике особенности языковых единиц. Целью статьи является ответить на вопрос, действительно ли аффиксы *-mala/-mele* и *-gyla/-gile* в туркменском языке воспринимаются ныне как единый формант и являются сложными.

В грамматиках туркменского языка приводятся 70 глагольных аффиксов без их анализа с точки зрения словообразования и словоизменения, то есть поих словообразовательной и словоизменительной функциям [Таганова 1995: 34]. Аффиксы -*mala/-mele* и -*gyla/-gile* в грамматиках рассматриваются среди глаголообразующих аффиксов, обозначающих семантику многоразового повторения действия или движения. Они рассматриваются как сложные аффиксы, состоящие из двух компонентов: -*mala/-mele*= -ma+-la/-me+-leи-*gyla/-gile* = -gy+la/-gi+le [Grammatika..., 1999: 210-211]. Отмечается, что аффикс -*gyla/-gile* в туркменском языке считается непродуктивным, а в таких тюркских языках, как татарский, башкирский, каракалпакский, алтайский и в некоторых других используется активно [Grammatika..., 1999: 210].

Аффикс -*mala/-mele* традиционно считается сложным, состоящим из аффикса -*ла* в учащательном значении, и древнейшего аффикса учащательности -*ма* [Севортян, 1962: 352]. "В настоящее время аффикс -*ма* в тюркских языках представляет собой унифицированную форму с обобщенным значением имени действия (процесса)" [Севортян, 1966:16]. Отмечается, что аффикс -*ma/-me* участвует в создании имен действий «от глагольных основ, образованных от подражательных слов» [Худайкулиев, 1962: 84]: *mäleme* "блеяние", *gagyldama* "карканье, гоготание"

В словарях туркменского языка зафиксировано 10 глаголов с аффиксом -*mala/-mele*: *gaýmala* - "летать, расправив крылья, паря", *gezmele* - "прогуливаться, прохаживаться, расхаживаться", *gyýmala* - "резать, разделять на части, отделять от целого ножницами", *ýolmala* - "выдергивать, выщипывать, вырывать что-л.", *ütmele* - "трепать, хватать, теребить", *tüýtmele* - "разорвать в клочья, выдергивать, вырывать, выщипывать", *ykmala* - "прогуливаться, ходить без дела, туда-сюда", *dyrmala* - "ковырять, ворошить; царапать ногтями или чем-н.", *ýörmele* - "обметывать; сметывать", *sermele* - "шарить, искать руками". Их ограниченное количество свидетельствует о том, что данные глаголы представляют собой омертвелые формы, но активно используемые и на современной стадии развития туркменского языка [Таганова, 1995: 34].

Если сравнить глаголы с -*mala/-mele* и без него, то роль данного аффикса воспринимается как стилистическая, придавая производящей основе при употреблении ее в форме императива значение вежливого совета или просьбы. При анализе глаголов с -*mala/-mele* можно также наблюдать процесс развития семантики от абстрактного к более конкретному. Например, *gaýmala* – «летать, расправив крылья, паря», в переносном значении «кружиться, вертеться вокруг или возле кого-чего-л.». Корень глагола *gaý*- «1) летать, парить; 2) плыть, скользить по воде; 3) падать, сваливаться, лететь; 4) перен. разг. быть снятым (например, с работы)». От основы *gaý*- образуется имя действия *gaý-ma*- «1) парение; 2) скольжение; 3) падение; 4) перен. снятие». С помощью аффикса -*la/-le* образуется глагол с основой *gaýma- la* со значением «совершать процесс парения».

1. Таблица данной группы слов

Корень глагола	Имя действия на -*ma/-me*	Глагол на -*la/-le*
gaý-	*gaý+ma*	*gaýma+la-*
gez-	*gez+me*	*gezme+le-*
gyý-	*gyý+ma*	*gyýma+la-*

ýol-	*Ýol+ma*	*ýolma+la-*
üt-	*Üt+me*	*ütme+le-*
tüýt-	*tüýt+me*	*tüýtme+le-*
yk-	*Yk+ma*	*ykma+la-*
dyr-	*dyr+ma*	*dyrma+la-*
ýör-	*ýör+me*	*ýörme+le-*
ser-	*Ser+me*	*serme+le-*

Глагольных основ с аффиксом *-gyla/-gile* в туркменском языке всего 9: *basgyla* – «топтать; вытаптывать, истаптывать; растаптывать, затаптывать; утаптывать, требовать…», *belgile* – «таврить, клеймить, метить, ставить клеймо, тавро, метку», *götergile* – «поднимать вверх кого-л., что-л.,; перен. возвеличивать, возвышать, превозносить; разыгрывать; подтрунивать (излишне расхваливать)», *depgile* – «пинать, понукать, ударяя ногами (напр. лошадь, осла); топтать, растаптывать;затаптывать; травить; утрамбовать, уплотнять; перен. помыкать кем-л., издеваться над кем-л.», *dürtgüle* – «тыкать (например, кого-то в бок); подстрекать к чему-л., толкать на что-л.; торопить, поторапливать счем-л.; напоминать о чем-л.», *ýençgile* – «ковать, подвергать ковке (немного)», *saýgyla* – «хлестать, стегать, бичевать; сечь, пороть; перен. бичевать», *syntgyla* – «шлифовать, обрабатывать», *çapgyla* – «рубить тяпкой, сечкой, топориком». В туркменском языке они представляют собой вторичные образования с помощью аффикса *-la/-le-* от имен на *-gy/-gi*. Подавляющее большинство производных на *-gy/-gi* “образовалось от корневых односложных или неодносложных глагольных основ древнего образования» [Севортян, 1962: 227-232]. Они имеют значения орудия/приспособления (*çapgy* «тяпка»), процесса (*basgy* «паника»), субъекта (*gyrgy* «ястреб») и объекта (içgi«напиток»). Это подтверждает функционирование имен действий на *-gy/-gi* в современном туркменском языке, которые в результате конверсии являются именами существительными. При присоединении к ним аффикса *-la/-le* образуется вторичный глагол с более узким или широким значением в отличие от исходного. Например, корнем глагола *basgyla-* является *bas-*. От bas- образуется имя действия, а точнее имя существительное *basgy* «1) давка, толкотня; 2) перен. паника». Затем с помощью аффикса *-la/-le* интересующий нас глагол *basgyla-*.

2. Таблица данной группы слов

Корень глагола	Имя существительное с аффиксом *-gy/-gi*	Глагол с аффиксом *-la/-le*
bas-	*bas+gy*	*basgy+la-*
bel-	*Bel+gi*	*belgile-*
göter-	*göter+gi*	*götergi+le-*
dep-	*dep+gi*	*depgi+le-*
dürt-	*dürt+gi*	*dürtgü+le-*
ýenç-	*ýenç+gi*	*ýençgi+le-*
Saý-	*saý+gy*	*saýgy+la-*
Synt-	*synt+gy*	*syntgy+la-*
Çap-	*çap+gy*	*çapgy+la-*

Как отмечают туркменоведы, итеративное значение имеют только те глаголы с аффиксом *-gyla/-gile*, у которых производящие основы могут обозначать действие,

воспринимаемое как кратное. Например, глагол *götergile-*, производящая основа которого не обозначает действие, состоящее из каких-то актов (из одного или многих), отличается от глагола *çapgyla-*, обозначающего действие, которое может состоять из актов, представляющих собой процесс рубки [Таганова, 1995: 34]. Здесь следует обратить внимание на еще одно значение данного глагола: «совершение итеративного действия путем использования конкретного предмета, т.е. тяпки, сечки, топорика».

Как показывает вышеприведенный анализ, аффиксы *-mala/-mele* и *-gyla/-gile* в туркменском языке не являются сложными, т.к. можно проследить последовательность присоединения данных аффиксов в определенных словах. В первом случае, глагол образован с присоединением к именам действия на *–ma/-me* глаголообразующего аффикса *-la/- le*, во-втором – аффикс глаголообразования прибавляется к именам существительным на *-gy/-gi.* Таким образом, можно констатировать, что в туркменском языке нет сложных аффиксов глагольного образования *-mala/-mele* и *-gyla/-gile.*

ЛИТЕРАТУРА

Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962.

Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966.

Таганова М.А. Итеративность в туркменском языке. А., 1995.

Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa.Aşgabat, 1999.

Р.С. ТАШМУРОДОВ
Тошкент давлат техника университети, Ўзбекистон

ГИЛАМЧИЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ СИНОНИМИК, ВАРИАНТЛИЛИК ҲАМДА АНТОНИМИК МУНОСОБАТЛАРИ

Р.С. ТАШМУРОДОВ
Ташкентский государственный технический университет, Ташкент, Узбекистан

СИНОНИМИЧЕСКАЯ ВАРИАТИВНОСТЬ И АНТОНИМИЧЕСКАЯ СООТНОШЕНИЯ ТЕРМИНОВ ТКАЧЕСТВА

Аннотация. В статье анализируются термины, связанные с ковроткачеством и его подготовкой, которое является важным направлением народных промыслов. Он также раскрывает синонимические, вариантные и антонимические отношения терминов, относящихся к данной области. Также были проанализированы их гиперонимические и гипонические свойства.

Annotation. This article analyzes the terms associated with carpets and their production, which is an important area of folk art. This also explains synonymy, antonymy dispersion and communication industry terms, and an analysis of their gipertoniceski and gionchetti characteristics.

Ключевые слова: синоним, антоним, варианты, слова\термин, гипероним, гипоним, профессия, ковроделие.

Keywords: Synonym, antonym, variants, word/ term, hyperonym, hyponym, profession, carpet weaving.

Гилам тўқишга доир ҳунармандчилик тарихи билан боғлиқ материаллар, тўғрироғи ёзма адабиётлар жуда кам. Қадим замонлардан бери хўжалик турининг

ҳунармандчилик марказлари етакчи тармоқ бўлгани ҳолда, деҳқончилик ва қисман чорвачилик тармоқлари бўйича филологик тадқиқотларига кам эътибор қаратилган. Марказий Осиёда асосан чорвачилик соҳасида муҳим ўринга эга бўлган кенг яйловлари ва ҳудуди анча катта тоғлиқ минтақа бўлган Нурота воҳасини тарихий-этнологик ҳолати филологик жиҳатдан ўрганила бошланди [Мирсаидова, 2002: 2-3]. Бир қатор тадқиқотчилар бу воҳанинг тарихи, этнослари, жамоавий ҳаёт тарзи ҳақида ўрганган бўлсаларда, айнан Нурота воҳасининг ҳунармандчилик анъаналари билан боғлиқ филологик ҳолатига кам эътибор қаратишган. Шунинг учун биз Нурота воҳаси анъанавий ҳаётида муҳим ўрин тутган гиламчилик ва уни тайёрлаш билан боғлиқ терминларнинг бадиий таҳлилини келтириб ўтамиз.

Маълумки, миллий ҳунармандликнинг муҳим тармоғи бўлган гиламчилик соҳасида бирор тушунчани ифодалаш мақсадида хилма-хил тил белгиларидан фойдаланиланиш жараёнларини ифодаловчи жуда кўплаб сўз\терминлар мавжуд бўлиб, уларни тадқиқ этиш тилшунослигимиз олдидаги долзарб масалалардан бирни ҳисобланади. Хусусан, соҳага оид маънодош, яъни синонимик, вариантдор ёхуд в антонимик терминларнинг мавжудлиги ҳам реал воқеликдир. Буни Нурота воҳаси ва унга туташ Самарқанд вилоятининг кўп шевалилиги, маълум бир регионда тушунчаларни ифодалаш мақсадида ўз ва ўзга тиллар материалларидан фойдаланилаётганлиги кабилар билан далиллаш мумкин. Муайян ҳудуднинг турли минтақаларида айни бир хил тушунчаларни ифодаловчи, бироқ шаклан турли-туман бўлган лексемаларнинг мажмуини шу регионга хос синонимлар ёхуд вариантлар деб ҳисоблаймиз. Аниқроқ қилиб айтганда, Самарқанд вилоятининг турли ҳудудларида қўлланувчи луғавий бирликларнинг мажмуи шу вилоят касб-ҳунар эгалари ёхуд аҳолиси нутқида синоним ёки вариантларни ташкил этади. Бундай ҳолатни гиламчилик сўз/терминлари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Қашқадарё, Сурхондарё, Сирдарё, Жиззах, шунингдек, Самарқанд вилоятининг қатор ҳудудларида патли гиламнинг бир тури жулхирс деб аталади. Мазкур сўз/терминнинг маъноси ва унинг тайёрланиш технологияси ҳақида Н.Мирзаев шундай деб ёзган: «Қўй жуни ипидан патли қилиб тайёрланган гилам турларидан бири. У ҳам шолга ўхшатиб тайёрланади, лекин ҳар бир бод ағдарганда бод орасидан пат чиқариш учун ип ўтказиб борилади. Шол тўқиб бўлингач, ип учлари бир текис қилиб қирқилади. Ўтказилган иплар турли рангда бўлади. Тўқилган шол эни 25-30 см, бўйи 1,5 метр чамасида бўлакларга бўлинади. Бўлаклар 10- 12 тадан ўзаро туташтириб тикилади, гилам четларига безак берилади. Уни пат гилам деб ҳам аташади» [Мирзаев, 1991: 33].

Т.Турсунова мазкур буюмни жулхирс деб аталишини таъкидлаб, унинг этимони хусусида шундай фикрни билдирган: «*Жулхирс* икки манба асосида пайдо бўлган сўз бўлиб *жул* ∠ форс-тожикча – тери ва *хирс* ∠ арабча – айиқ демакдир. *Жулхирс* патининг узунлиги унинг номи «айиқ териси» (рус.медвежья шкура) маъносига яраша, 15-20 мм га боради. Оддий патли гиламларнинг пати кўпи билан 11 мм.дир. *Жулхирс* эски дастгоҳларда тўқилиш техникаси жиҳатидан Ўзбекистон гиламларининг энг қадимий турига мансубдир [Турсунова, 1978: 105-106].

М.Ф.Гавриловнинг гувоҳлик беришича, Самарқанд вилоятида мазкур тушунча *жулхирс, жулбароқ, зулбароқ, патли зулварақ* каби сўз/терминлар воситасида ифодаланган [Гаврилов, 1928: 53]. Бу каби синоним ва вариантларни тўлиқ деб айта

олмаймиз, чунки вилоятининг турли ҳудудларидан тўпланган материаллар бу рақамни бир неча бор ошириб юборади. Қиёсланг:

1. Синонимлар: *жулқирс* (Ургут)/*қолин* (Қўшработ т., Жўш қиш-ғи)/*тасирловуқ/ пат гилам/патли гилам* (Қўшработ тум.).

2.Вариантлари: *жулхут* (Ургут.), *жулқиз* (Пастдарғом.) /*жўлхирс/жўлбароқ* (Қўшработ т., Жўш қишлоғи)/*жулхас* (Иштихон т., Қашқадарё вилоятининг Чироқчи туманида ҳам шундай)/*жилқирс* (Жиззах в. Ғаллаорол т.). Умумадабий тилда (албатта, унинг оғзаки кўринишида ҳам) ўрни билан антонимлардан кенг фойдаланилади. Терминологик системаларга ёхуд лексик қатламларга мурожаат этилганда, уларнинг бирида антонимлар фаолроқ, бошқасида нофаол қўлланади. Масалан, ботаник терминологик тизимда бир-бирига қарама-қарши, зид бўлган қатор тушунчалар мавжуд бўлиб, улар бевосита антонимлар воситасида ифодаланади: уруғли мева– уруғсиз мева, олий ўсимликлар–тубан ўсимликлар, устки тугунча–остки тугунча ва б. [Зокиров, Жамолхонов, 1973]. Касб-ҳунармандлик лексикасида эса, аксинча, антонимия кам учрайдиган ҳодисадир. Буни гиламчиликка доир сўз/терминлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Мазкур соҳада бармоқ билан санарли миқдордаги антоним сўз/терминлар мавжуд. Бироқ, улар қанчалик кам бўлмасин, гиламчиликка доир сўз/терминларнинг лексиксемантик муносабатларидан бирини намойиш этувчи далил бўлиб қолаверади.

Ўзбек халқи қадимдан хилма-хил гиламлар тўқиш билан шуғулланиб келган. Юқорида айтилганидек, гиламларнинг тайёрланиш усулларига кўра, учта тури маълум: 1) *тўқима;* 2) *тикма;* 3) *босма гиламлар.*

Гилам гиперонимининг гипонимларидан бирини, *тўқима гилам*ни олиб кўрайлик. Бундай гиламларнинг икки хил тури мавжуд бўлиб, улар лисоний нуқтаи назардан антонимик муносабатни ташкил этган: *патли гилам–патсиз гилам*.

Айни шу антонимик жуфтлик ҳақида гап кетганида, уларнинг хилма хил лексик бирликлар орқали ифодаланишини қайд этмай бўлмайди. Масалан, *патли гилам* сўз/термини *пат гилам* шаклида ҳам қўлланади (Ург.).

Бундан ташқари, *жулхирс* сўз/термини иккала вариантнинг синоними вазифасини бажариб келади. «Қизиғи шундаки, –деб таъкидлайди Т.Турсунова, – айрим ўзбек шеваларида ва ўзбек адабий тилида «патли гилам» маъносида тожик сўзи *гилам* ўзлашгани, сингиб кетгани ҳолда, ҳозирги тожик тилида «патли гилам» маъносида қадимги туркий *қали/ғали* сўзининг *қолин/қоли, қолича* каби фонетик вариантлари ишлатилади» [Турсунова, 1978: 99]. Самарқанд вилоятида ҳам кўрсатиб ўтилган *қалин/қали/қолим* сўз/терминлари, *тукли гилам* (Каттақўрғон т.) сўз/термини билан синонимик муносабатга киришади. Вилоятнинг Пайариқ туманида *гилам* сўз/терминининг ўзи ҳам бевосита «патли гилам» маъносида ишлатиб келинаётганлигини қайд этиш мақсадга мувофиқ.

Патли гилам–патсиз гилам антонимларининг кейингиси ҳам, юқоригидан фарқли ўлароқ, ўз синонимларига эга. Қиёсланг: *араби/араби гилам* (вариантлари: *арави/арави гилам*), *тақирлоқ гилам* (Жиззах в. Ғаллаорол т.), *қотма/қотма гилам* (Самарақанд в.Нуробод т.), *тақиллақ/тақиллақ гилам* (Самарқанд в. Қўшработ., Пайариқ т.). Ниҳоят, асли форс-тожикча *палос* (шевада: палас) сўз/термини «патсиз гилам» маъносида ишлатилаётганлигини ҳам уқтириш лозим.

Шу билан бирга, Самарқанд вилоятининг Иштихон, Оқдарё туманларида «патсиз гилам» маъносида *шолча, олача* каби сўз/терминларнинг ишлатилаётганлиги қайд этилди. Баён этилганлар схематик шаклга келтирилса, қуйидаги манзара намоён бўлади:

Патли гилам	Патсиз гиламлар
пат гилам	араби // арави гилам
Жулхирс	арави // арови гилам
тукли гилам	қотма // қотма гилам
Қолин	тақиллақ // тақиллақ гилам
Қоли	тақир гилам
Гилам	Шолча
	Олача
	Гилам

Келтирилган далиллардан касб-ҳунармандлик соҳасида айрим сўз/терминларнинг кўп маъноли эканлигини пайқаш қийин эмас. Мисол учун *гилам* сўз/терминини олиб кўрайлик. Юқорида мазкур сўз/терминнинг маънолари ҳақида сўз юритилган эди. Гиламчилик сўз/терминларининг антонимик муносабатини аниқлаш натижасида гилам сўз/термини яна қуйидаги қўшимча маъноларда қўлланаётганлиги маълум бўлди:

Гилам – 1. Тўшаладиган ёки осиладиган тўқима буюм.

a)

b)

c)

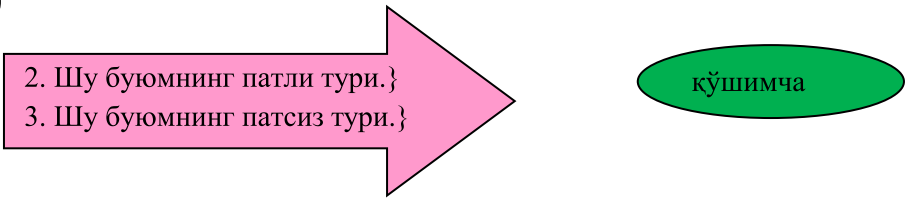

Гиламчилик соҳасида қўлланаётган антонимлар жумласига яна қуйидагиларни киритиш мумкин: *гулли гилам–гулсиз гилам, катта гилам– кичи* (кичкина) *гилам, сочақли гилам–бесочақ* (сочақсиз) *гилам* ва б. Қаранг: Goskatolog.uz a)184068 b) фото автора c) https://caa-network.org/archives/16107

Хуллас, гиламчилик сўз/терминларининг синонимик ва вариантдорлик, антонимик сингари лексик-семантик муносабатларга киришуви мазкур соҳавий гуруҳ элементларининг бир бутун системадан ташкил топганлигидан далолат беради.

АДАБИЁТ

Мирсаидова Л. Анъаналарнинг хилма-хиллиги // Moziydan sado 4(16). Тошкент, 2002. – Б. 2-3.

Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. Тошкент: Фан, 1991. - 119 б.

Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. Тошкент: Фан, 1978. - 138 б.

Гаврилов М.Ф. О ремесленных цехах Средней Азии // Известия СреднеАзиатского комитета по делам музеев и охраны памятников страны, искусства и природа. вып. 9. Ташкент, 1928. – С. 53-59.

Зокиров М., Жамолхонов Ҳ. Ботаникадан русча-ўзбекча энциклопедик луғат. Тошкент: Ўқитувчи, 1973. – 294 б.

Г.Т. ТУГУЗ
Адыгейский республиканский институт гуманитарных
исследований им. Т.М. Керашева, Майкоп

ДИАЛЕКТНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В АДЫГЕЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются диалектные фразеологизмы в адыгейском языке, характеризующие речевую деятельность, уделяется внимание территориально ограниченным, диалектным формам, изучение которых дает возможность получить знания о культуре быта и межличностных отношений.

Abstract. The article deals with dialect phraseological units in the Adyghe language that characterize speech activity, attention is paid to geographically limited dialect forms, the study of which makes it possible to gain knowledge about the culture of everyday life and interpersonal relations.

Ключевые слова: фразеологизмы, диалектизмы, разговорная речь, диалектная картина мира.

Keywords: phraseological units, dialectisms, colloquial speech, dialect picture of the world.

В адыгейском литературном языке, как и во всех литературных языках, наблюдается отличие разговорной речи от письменной. Это обусловлено тем, что ситуация в которой протекает разговорная речь, обычно иная по сравнению с условиями письменного изложения мыслей.

Как отмечает Ю.А. Тхаркахо «Исходя из того, что разговорную речь обычно рассматривают строго в рамках литературного языка, мы обсуждаемую разновидность адыгейского литературного языка называем не разговорной, а обиходно-бытовой. Обиходно-бытовая речь в своей основе литературна, но ее определенный пласт лежит на периферии литературного языка, местами выходит за пределы его норм. Она является как бы мостом между литературным языком и диалектной речью» [Тхаркахо, 1982: 43].

М.А. Кумахов, говоря о критериях выделения разговорной речи и определяя ее место в кругу других разновидностей адыгских языков, приходит к выводу о том, что «обиходно-разговорная речь основной массы носителей адыгских языков является диалектной». Далее автор отмечает, что представители интеллигенции (причем не только сельской) в качестве повседневной, обиходно-разговорной речи широко используют диалект [Кумахов, 1984: 192].

Своеобразные черты диалектной картины мира приметно обнаруживаются на фразеологическом уровне адыгейского языка, что вызвало интерес к диалектным фразеологизмам, которые отражают национальную особенность языка и запечатлен богатый исторический опыт. Изучение диалектной фразеологии повышает не только культуру речи, но и общую культуру человека. Речь относится к ценностям всего человечества, так как она показывает способность человека к говорению, через что выражает мысли вслух, служит средством общения между людьми.

Устная диалектная речь является богатым и неисчерпаемым источником изучения истории адыгского народа, национального сознания и его мировоззрения. Изучение диалектной лексики и фразеологии поможет глубже узнать все богатство адыгейского языка.

Как отмечают исследователи, диалектная фразеология является сложной, открытой системой с определенными консервативными чертами, где органически переплетаются и взаимодействуют процессы и явления, обусловленные действием

интра и экстралингвистических факторов – таких, как внутренние законы развития диалекта, внешнее воздействие литературного и обиходно-разговорного языка, территория распространения диалекта и т.д.

Диалектная фразеология дополняется новообразованиями, появление которых объясняется внеязыковыми причинами, взаимодействием говоров и литературного языка, стремлением к обновлению экспрессивных свойств устно-разговорной речи.

Диалектные фразеологизмы в связи с устной формой существования отличаются по употреблению разнообразием и динамичностью. Устная разговорная форма существования диалекта объясняет способность фразеологизмов к варьированию. Например: *шъхьэр къефэхын (къыш1озын)* «повесить голову», *уасэр дэфыен (1этын)* «набить цену» и т.д.

Вариантность – объективное следствие языковой эволюции, непременный атрибут живого литературного языка [Горбачевич, 1978: 3]. Вслед за К.С. Горбачевич адыговеды также отмечают, что вариантные формы являются обязательным атрибутом литературного языка и рассматривают их в пределах нормы литературного языка.

В лингвистической литературе понятие фразеологического варианта интерпретируется неоднозначно, но рассматривать это в данной статье не входит в наши цели.

Адыгейскому литературному языку противопоставлены территориальные диалекты и интердиалектные формы. Однако между ними существует взаимосвязь, так как, возникнув на базе одного из диалектов, адыгейский литературный язык обогащается за счет других диалектов. Вместе с тем литературный язык противопоставляется диалектам, так как пути их развития не совпадают. Литературный язык имеет устную и письменную формы и используется всеми носителями этого языка на всей территории распространения данного языка, а территориальные диалекты не имеют письменной формы, используются на отдельных территориях некоторой частью носителей языка.

Нам представляется правильным рассуждение Ф.П. Филина, о том, что «нельзя ставить в один ряд общепринятые литературные нормы и диалектные отклонения от них» [Филин, 1981: 140-141].

Меткие народные выражения, окрашенные юмором, переходят к современным носителям языка из поколения к поколению. Например: *Чэт п1ык1агъ* «озяб», *ышъхьэ къыч1инэн*«быть в состоянии растерянности», «безрассудно влюбиться» и т.д.

Согласно мнению С.А. Юрченко, «народная речь как феномен культуры может фиксировать и отражать опосредственным образом систему значимых понятий, этнически обусловленные типы поведения и настроения, не только существующие в конкретном социокультурном сообществе на данный момент, но и сложившиеся исторически, на протяжении многих столетий, обусловленные культурными традициями многих поколений» [Юрченко, 2008: 3].

Со временем некоторые компоненты в составе фразеологических единиц, выходя из активного употребления, устаревают. Однако если фразеологизм успел приобрести известность в народе, то в дальнейшем обеспечена популярность данному выражению.

В адыгейском языке встречаются фразеологизмы, образованные дословным переводом из русского языка,например, *ышъхьэ къыч1инэн* (адыг.язык) – *потерять голову*(русск. язык) – имеет три значения: 1. «прийти в состояние растерянности», 2. «зазнаться от успеха», 3. «безрассудно влюбиться»; *ынэ зыдаплъэрэм* (адыг. язык) –

куда глаза глядят(русск. язык) «идти куда угодно, куда упадет взгляд» и т.д. Однако большая часть фразеологизмов в адыгейском языке не допускает буквального перевода, а при передаче на другой язык требует соответствующую фразеологическую единицу другого языка *бгъотыжьмэ къэпштэжьын* (адыг.язык) – *ищи ветра в поле* (русск. язык) «исчезнуть», «бесполезно», «безвозвратно»; *зэк1эрыпчын умылъэк1ын* (адыг. язык) – *водой не разольешь* (русск. язык) «не разъединить кого-л.» и т.д.

Диалектные фразеологизмы – одно из лучших средств украшения нашей речи. В адыгейском языке, как и в других языках, диалектные фразеологизмы обладают эмоциональностью и высокой оценочностью. Фразеологизмы обогащают и оживляют адыгейский язык. Бжедугский диалект, как и другие диалекты адыгейского языка, изобилует фразеологическими единицами. Проблема многоаспектного изучения адыгейской диалектной фразеологии имеет научную значимость. Тем не менее, она не подверглась научному исследованию до конца. В некоторых работах, посвященных описанию адыгейских диалектов, фразеологический материал приводиться скромно. В данной статье мы не претендуем на полный анализ всейбжедугской диалектной фразеологии в адыгейском языке, так как она может стать специальным предметом исследования, рассмотрим лишь некоторые из них.

Анализ материала показывает, что в адыгейском языке существуют:

1. Диалектные фразеологизмы с отрицательной окраской, показывающие отсутствие желания носителя диалекта поддерживать разговор. Такие фразеологизмы с эмоциональной окраской формы речевого выражения, бывают в частности злой, грубой формы: *жэмрэжашъомрэ зэтелъхьан, жэр гъэуцун (зэтелъхьан)*«перестать говорить», *жэ п1уак1э гъэуцун (зэтелъхьан), жэм цыс къыдэмыгъэк1ын* «ничего не говорть», «молчать» и т.д.

2. Фразеологизмы, выражающие речевое поведение носителя диалекта по отношению к собеседнику, например: *ытхьак1умэ ц1ыу къегъэ1он, ытхьак1умэ ы1э регъэ1ужьын* «надоесть кому-л.», показывает надоедливое поведение собеседника.

3. Фразеологизмы, показывающие агрессивные речевые действия, направленные на прерывание собеседника по общению: *ыжэ дэгъэзыхьажьын*«затыкать рот»,«не дать говорить»*, ыбзэ егъэубытын, ыжэ зэтегъэнэн* «не дать говорить кому-л.» и т.д.

В адыгейском языке выделяются фразеологизмы, показывающие речевое воздействие на собеседника посредством:

– пожеланий: *зиунагъо бэгъон, зянэр зипэгъуахь, Тхьэм ынэш1у зыщифэн* «одарить счастьем» и т.д., так говорят тому, кому хотят пожелать добро;

– проклятий:

1) нечаянные проклятия, выражающие негативные эмоции: раздражения, недовольство и др., например: *хьачыим ифэн*со значением «некуда деваться», «попасть на удочку», *хьэлэбалыкъы хэфэн*со значением «натолкнуться на что-то неприятное» и т.д.

2) умышленные проклятия, выражающие пожелания плохого: *джыхьнэм ифэн* «попасть в ад», *хьадырыхэ к1он* «умереть», *зэузапсэ хъун* «внезапно скончаться», *бын к1одэу к1одын* «разориться» и т.д.

Все рассмотренные в статье фразеологизмы бжедугского диалекта включены в существующие словари, например, «Адыгейско-русский словарь» (1991), «Фразеологический словарь адыгейского языка» (1980) Ю.А. Тхаркахо, и функционируют в литературном языке.

ЛИТЕРАТУРА

Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. Л., 1978. – 238 с.

Кумахов М.А. Очерки общего и кавказского языкознания. Нальчик: Эльбрус, 1984. – 325 с.

Тхаркахо Ю.А. Становление стилей и норм адыгейского литературного языка. Майкоп: Адыг.отд. Краснод. кн. изд-ва, 1982. – 191с.

Филин Ф.П. О структуре современного русского литературного языка // Вопросы языкознания. М., 1973 – №2. – С. 3-12.

Юрченко С.А. Речь как базовая ценность в языковом сознании донского казачества (на материале донских казачьих говоров): автореф. дис….канд. филол. наук. Волгоград, 2008. – 15 с.

Қ.К. ТУРДЫБАЕВ

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис

РУС ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ӨЗ АРА ТӘСИРИ МӘСЕЛЕСИНЕ
(И. Юсупов дөретиўшилиги мысалында)

К.К. ТУРДЫБАЕВ

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха, Нукус

О ВЗАИМОСВЯЗИ РУССКОЙ И КАРАКАЛПАКСКОЙ ПОЭЗИИ
(На примере творчества И. Юсупова)

Аннотация. Эта статья посвящена к исследованию проблемы взаимосвязи русской и каракалпакской литератур на примере творчества известного каракалпакского поэта И. Юсупова. По мнению автора статьи, один из основных истоков творчества И. Юсупова является русская и европейская литературы.

И. Юсупов неустанно изучает произведения таких видных деятелей русской литературы, как А. Пушкин, М. Лермонтов, А. Федь, С. Есенин, Е. Исаев и других. В результате этого в творчестве И. Юсупова появляются такие новые жанровые формы, как сонет, октава, элегия, эпифания, эпиграмма и т.д. Автор скрупулёзно исследуя произведения известного каракалпакского поэта, выдвигают важные выводы о значений традиций русской и мировой литератур в творчестве И. Юсупова.

Abstract. This article is devoted to the study of the problem of the relationship between Russian and Karakalpak literature on the example of the work of the famous Karakalpak poet I. Yusupov. According to the author of the article, one of the main sources of I. Yusupov's work is Russian literature.

I. Yusupov tirelessly studied the works of such prominent figures of Russian literature as A. Pushkin, M. Lermontov, A. Fed, S. Yesenin, E. Isaev and others. As a result of this, new genre forms such as sonnet, octave, elegy, epiphany, epigram, etc. appear in the work of I. Yusupov. The author scrupulously examining the works of the famous Karakalpak poet, put forward important conclusions about the values of the traditions of Russian and world literature in the work of I. Yusupov.

Ключевые слова: русская поэзия, каракалпакская поэзия, взаимовлияние литератур, творчество И. Юсупова, традиция, новаторство.

Keywords: Russian poetry, Karakalpak poetry, mutual influence of literatures, I. Yusupov's work, tradition, innovation.

Миллий қарақалпақ поэзиясы XX әсирдиң 20-жылларынан баслап өзиниң жаңа раўажланыў жолына түсти. Бунда 1920-жылларда жүз берген жаңа жәмийетлик-сиясий жағдай үлкен роль ойнады. 1930-жыллардан баслап қарақалпақ поэзиясының раўажланыўында Батыс әдебиятының, соның ишинде рус поэзиясының мазмун ҳәм көркем форма саласындағы бай дәстүрлери салмақлы орынды ийелей баслады. Бул тенденция 1950-60 жылларға келип және де күшейди. Өйткени бул дәўирге келип рус әдебиятының бай дәстүрлерин меңгерген шайырлар әдебиятымызға көплеп кирип келе баслады. Солардың бири Қарақалпақстан ҳәм Өзбекстан халық шайыры И. Юсупов болып табылады. Биз мақаламызда рус ҳәм қарақалпақ әдебиятының өз ара тәсири мәселесин И.Юсупов дөретиўшилиги мысалында изертлеўди өз алдымызға мақсет еттик. И.Юсупов дөретиўшилиги бул бағдарда бир қанша дөретиўшилердиң мийнетлеринде сөз болды [Нурмухамедов, 1983], [Жақсыбаев, 1967], [Ҳамидова, 1999].

И.Юсупов өз шығармаларын жазыў барысында қарақалпақ халқының фольклорлық, классикалық әдебияты дәстүрлериниң шегарасында қалып қоймастан, рус әдебиятын рус тили арқалы дүньяға белгили басқа халық шайырларының шығармаларын қунт пенен оқып үйренди. Олардың қатарында А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Т.Г. Шевченко, А. Федь, С. Есенин, Е. Исаев ҳәм тағы басқалардың атларын келтириўге болады.

Шайырдың дүньяға белгили көркем сөз шеберлери И. Гётениң, Г. Гейнениң, Д. Байронның, А. Мицкевичтиң ҳәм тағы басқалардың қосықларын қарақалпақ тилине аўдарыўы шайыр ушын үлкен әдебий мектеп болды. Усылардың нәтийжесинде И. Юсупов поэзиясында Батыс халықлары поэзиясына тән болған сонет, октава, элегия, эпифания, эпиграмма ҳәм т.б. қусаған жанрлар пайда болды. Бул жанрлар қарақалпақ поэзиясы жанрлар системасын байытты, оны жаңа көркемлик дәрежеге көтерди. Мәселен, И. Юсуповтың «Йош» топламына [Юсупов, 1977: 135-139] 6 сонет, 1992-жылы баспадан шыққан «Сайланды шығармалары 2 томлығы»ның I томына [Юсупов, 1992: 287-291] 6 сонет киргизилген. Шайыр өз сонетлеринде бул жанрдың сыртқы формасына қатаң итибар бериў менен бирге, оның тереӊ мазмунлылығына да ериседи. Сонлықтан да, «Қарақалпақ совет әдебиятына рус әдебиятының тәсири» илимий мийнетиниң авторы, акад. М.Нурмухамедов: «Рус әдебиятының тиккелей тәсири менен қарақалпақ әдебияты жаңа жанр ҳәм жанрлық формалар менен байыды» [Нурмухамедов, 1983: 161] атап өткен еди. Сондай-ақ, И.Юсупов дөретиўшилиги менен Европа әдебиятының өз ара тәсирин изертлеген әдебиятшы А.Ҳамидова: «Қарақалпақлардың Европа халықлары менен өз ара тәсирин әдебияттаныў көзқарасынан қарап шыға отырып биз И.Юсупов дөретиўшилигинен бай материаллары ҳәм әжайып фактлерди табыўымыз мүмкин. Өйткени ол Европа әдебиятындағы ҳәмме ағла нәрселерди қабыл етип алды. Бул нәрсе өз гезегинде оның дөретиўшилигине, сондай-ақ улыўма қарақалпақ әдебиятының кейинги раўажланыўына тәсир етти [Ҳамидова, 1999: 12].

И.Юсупов лирикасында октава жанры да белгили орын ийелейди. Бул жанрдың ең дәслепки үлгилери XIV әсирде италиялы шайыр Боккаччо дөретиўшилигинде ушырасады. Бул жанр Европада, Россияда айрықша раўажланыўға ийе болды. Д.Байронның «Дон жуан» поэмасы, А.Пушкинниң бир қатар қосықлары усы формада жазылған. Өзбек әдебиятында Усман Носир, Барат Байқабулов ҳәм тағы басқалар да бул жанрда өнимли қәлем тербеткен. Ал, И. Юсуповтың «Киев октавалары» шығармасы усы жанрдың қарақалпақ поэзиясындағы ең әжайып үлгисинен болып табылады.

Шайырдың айтажақ ой-пикирлерин бериуге октаваның жанрлық формасы сәйкес келген. Шайыр усы көлеми оншелли үлкен болмаған шығармада-ақ Киевтиң бүгинги келбети, украинлардың қарақалпақлар менен дослық қатнасы, Киевтиң тарийхы, тарийхый тулғалар София, Монамах, Богдан Хмельницкий, шайыр М. Рыльский, режиссер Довженко ҳәм т.б. жөнинде пикир жүритеди. Бул ҳаққында шайыр қосықларын ғәрезсизлик дәуир көзқарасын изертлеген әдебиятшы Қ.Оразымбетов дыққатқа ылайық пикирлерди ортаға таслаған. [Оразымбетов, 2018: 172-175]

Батыс әдебиятында, әсиресе рус әдебиятында өзиниң раўажланыўының үлкен шыңына шыққан поэма жанрын И. Юсуповтың қунт пенен үйрениўи шайыр дөретиўшилигинде бул жанрдың күшли раўажланыўына өз тәсирин тийгизди. Мәселен, И. Юсуповтың М. Лермонтовтың қосықлары менен «Мцырий» поэмасын, А. Пушкинниң қосықлары менен поэмаларын, Е. Исаевтың «Аңшы атты тырнаны» поэмасын, сондай-ақ У. Шекспирдиң «Юлий Цезарь» ҳәм т.б. шығармаларын аўдарыўы оның дөретиўшилигинде «Дала әрманлары» атлы романтикалық поэмасының, «Тумарис» атлы тарийхый поэмасының, «Актрисаның ығбалы» атлы лиро-эпикалық поэманың, «Мәңги булақ» атлы драмалық поэманың, «Посейдонның ғәзеби» атлы аллегориялық дөретпениң пайда болыўына жол ашты. Сондай-ақ, шайырдың «Нарцисс», «Орфейге», «Тәжирийбе тамшылары», «Адам ҳәм космос», «Көкше таў» ҳ.т.б. қосықларында грек легендаларындағы ҳәм мифлериндеги Нарцисс, Орфей, Дедал, Икар, Пегас, Муза ҳаққындағы мағлыўматларды, Овидий Назон өмири ҳәм дөретиўшилиги ҳаққында келтирди. Бул мағлыўматларды қайта ислеў арқалы шайыр өзиниң сезим ҳәм ойларын оқыўшыға тәсирли жеткериў мақсетинде шебер пайдаланды. Бул бойынша шайыр дөретиўшилигин ғәрезсизлик дәуири көзқарасынан изертлеген әдебиятшы А.Ҳамидова мийнетлеринде дыққатқа ылайық пикирлер бар [Ҳамидова, 1995: 90], [Ҳамидова 1998: 144].

И.Юсупов дөретиўшилигинде «Әжинияз», «Тумарис» атлы опера ушын либреттолардың пайда болыўы да оның Батыс әдебиятын, соның ишинде рус әдебияты дәстүрлерин жемисли үйренгенлигинен дәрек береди.

Жуўмақлап айтқанда, Батыс Европа әдебиятының, соның ишинде, рус поэзиясының әдебий дәстүрлерин қарақалпақ шайырларының, әсиресе, И.Юсуповтың терең үйрениўи қарақалпақ поэзиясының мазмун ҳәм көркем форма саласында раўажланыўында, оның идея-тематикалық, жанрлық жақтан байыўында үлкен әҳмийетке ийе болды.

ӘДЕБИЯТ

Жақсыбаев Ә. Көркем аўдарма мәселелери. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1967.

Нурмухамедов М.К. Шығармаларының еки томлығы. I том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.

Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлық. I том. Нөкис: «Билим», 2018.

Хамидова А. Образы, взаимствованные из античной литературы в творчестве И.Юсупова // «Вестник КОАНРУЗ», 1995. № 1.

Хамидова А. Жанры, возникшие под влиянием западной литературы в творчестве И.Юсупова // «Весттник КО АНРУз», 1998. № 7.

Хамидова А. Творчество И.Юсупова и Европейская литература (к проблеме литературного взаимовлияния и взаимосвязи). Автореф. дисс... канд. филол. наук. Нукус, 1999.

Юсупов И. Йош. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.

Юсупов И. Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы. I том. Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1992.

Р.С. ТҰРЫСБЕК
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

ӘДЕБИ БАЙЛАНЫС: РУХАНИЯТ ӨРІСІ МЕН ДАМУ НЕГІЗІ (дәстүр мен сабақтастық)

Р.С. ТУРЫСБЕК
Евразийский государственный университет им. Л.Гумилева, Нур-Султан

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЗАИМОСВЯЗИ: СФЕРА ДУХОВНОСТИ И ОСНОВА РАЗВИТИЯ (традиция и преемственность)

Аннотация. В данной статье рассматривается связь литературы с культурой, формы анализа и интерпретации художественного текста, стиль художника и национальный мир, история личности и художественные искания.

Summary. Literature and culture: history. personality. charming insults (tradition and succession). The article deals with the literary-spiritual connection, intercultural and integration issues of the history and destiny of the Kazakh-Tatar peoples.

Ключевые слова: литература, культура, история, личность, традиция, нация, художественные искания, текстология, эстетика, слово, образ, речь.

Keywords:. literature, culture, history, personality, tradition, nation, artistic quest, textual criticism, aesthetics, word, image, speech.

Қазіргі кезеңде алыс-жақын елдер бір-бірімен саяси-экономикалық байланыстармен бірге гуманитарлық һәм мәдениетаралық бағыттарда, ортақ мақсаттардағы үнқатысулар мен диалогтар жүйесінде де жасампаздық жолға кең өрістер ашты. Әлемдегі алпауыт мемлекеттерден бастап, тарихи тамыры ортақ туыстас елдер арасында да достық қарым-қатнас нығайып, әр алуан бағыттарда интеграциялық үдеріс, әдеби-мәдени байланыстар еселеп артып келеді.

Осы реттен келгенде, қазақ-татар халықтарының тамырлы тарихы, талайлы тағдыры, дәстүр-діні, тұрмыс-тіршілігі мен даму үрдістерінде арғы арналардан бастау алған берік байланыс, ортақ мақсаттар мен сабақтастық, бедерлі белгі-ерекшеліктер, асыл қасиеттер мен маңызды құндылықтар, татулық пен тұрақтылық орын алғанын мадақ сезіммен айтуға әбден болады.

Халықтар арасындағы достық пен өз ара қарым-қатнас-руханият арналарынан айқын аңғарылады. Халықтардың мәдени һәм әдеби байланыс мәселелері-қазіргі кезеңнің бедерлі белгілерінің бірі. Өйткені, байланыс аспектілері-халықтар достығы мен мәдениеттер тоғысының, дәстүр мен сабақтастықтың, интеграциялық дамудың айрықша көрінісі, серпінді сипаты.

Арғы арналарды еске түсірсек, ТМД елдері, әсіресе қазақ-татар халықтары арасында тарихи тамырластық, туыстық байланыстар ежелден-ақ қалыптасқанын аңғарар едік (мысалы, Түрік қағанаты, Дешті-Қыпшақ кезеңі, Алтын Орда хандығы тұсы т.т.). Бұл, әсіресе тарихи тамырластық пен тағдырластықтан, екі ел байланысы мен руханият арналарынан, оның ішінде халық және жазба әдебиеттерінің нұсқаларына көрініс береді (мысалы, «Алпамыс», Едіге», «Қобланды», «Орақ – Мамай», «Шора», «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Мұңлық – Зарлық» сынды жыр-дастандардың тақырыптық һәм ортақ желілері, т.с.с.).

Қазақ ақын-жазушыларының алғашқы кітаптары Қазан, Петербург, Тройцк, Орынбор,Уфа, т.т.қалалар мен татар баспаларында басылды (Каримовтер, Хұсайыновтар, Бораганский т..с.с.). Олардың қатарында: «Сейфүлмәлік» (1807), «Хатымтай жомарт» (1848), «Ер Тарғын» (1862), «Қисса и Шортанбай» (1888), «Қисса и Бозжігіт» (1874), «Қисса и Қозы Көрпеш» (1878), «Қисса и Таһир» (1878), «Қазақтың өлеңдері» (1879), «Қисса и Рүстем дастан» (1888), «Қазақ мақалдары» (1900), «Қыз Жібектің хикаясы» (1900), «Бозжігіт» (1906), «Қисса и Айман – Шолпан» (1906), «Ер Тарғын» (1909), «Жиренше» (1909) және А.Байтұрсыновтың «Қырық мысал», М.Дулатовтың «Оян, қазақ!», «Азамат», «Бақытсыз Жамал», М.Сералиннің «Топжарған», Т.Жомартбаевтың «Қыз көрелік», «Балаларға жеміс», С.Көбеевтің «Қалың мал», М.Жұмабаевтың «Шолпан», С.Сейфуллиннің «Өткен күндер», С.Дөнентаевтің «Ұсақ-түйек», Б.Өтетілеуовтің «Жиған-терген» т.т. кітаптар бар [1: 180, 207].

Қазақ-татар халықтарының тарихы мен тағылымы, достық қарым-қатынастары, әдеби байланыстары әдебиет зерттеушілері Б. Кенжебаев, З. Ахметов, Р. Бердібай, С. Қирабаев, Т. Кәкішев, Е. Ысмайылов, Б. Ысқақов, Б. Наурызбаев, С. Сейітов, Р. Нұрғали, У. Қалижан т.б. еңбектерінен кең орын алды. Айталық, халық және жазба әдебиеттерінің байланысы зерттеуші-ғалым Р. Бердібаевтің еңбектерінен [2: 3], әлем халықтарының өз ара қарым-қатнасы, мәдени-рухани арналары әдебиет зерттеушісі Ш. Сәтбаеваның ұстанымдарынан [3: 169]. Әдеби байланыс пен сабақтастық сырлары академик Р. Нұрғали ойлары мен тұжырымдарынан кеңінен көрініс береді [4: 92, 93].Ал, қазақ-татар әдеби байланысын ақын-ғалым Бүркіт Ысқақов кеңінен қарастырды [5:276]. Әдебиетші-ғалымның «Қазақ-татар әдеби байланысы» (1976), «Қазақ және Еділ бойы халықтары әдебиеттерінің идеялық-творчестволық байланыстары» (2007) атты зерттеу еңбектері қазақ-татар әдебиеттері байланысын түп-тегі, қалыптасуы мен даму жолдары тұрғысынан сөз етті. Табиғаты мен тағылымы ашылды.

Қазақ-татар әдеби байланысын еске алған тұста, әсіресе ұлт мақтаныштары һәм ағартушылары – Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев және Х. Файзханов, Ғ. Махмұтов, Қ.Насыри, С.Кукляшев, Халфиндер есімі мен еңбегі ерекше атап өтуді қажет етеді. Олар Батыс пен Шығыс мәдениетін оқып-білумен бірге, өз халқының тарихы мен тағдырын, білім-ғылымын еркін меңгерді. Оқулық жазып, хрестоматиялар құрастырды. Ғылыми-көпшілік кітаптарын жазды. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бұдан басқа, атап айтқанда Ш.Уәлиханов пен Х. Файзханов, Ы. Алтынсарин мен К. Насыров араларындағы мұраттастық пен үндестік, елдік-ағартушылық бағыттардағы іргелі істері, қоғамдық-саяси көзқарастары, өз ара қарым-қатнастары назар аудартады. Қазақ-татар әдебиеттерінің ортақ өкілдері – Ахмет Оразаев-Құрмаши мен Ақмолла ақынның шығармашылық мұрасында халықтық дәстүр мен сабақтастық, оқу-ағару ісі, мәдени-рухани құндылықтар көптеп кездеседі. Ал, Мұса Ақжігітзаденің «Хисамиддин-Мәнлә» татар тіліндегі тұңғыш роман болса, Ғабдрахман Илясидің

«Бишара қыз» драмасы алғашқы комедия жанрына жатады. Халық тарихы мен тағдырлары қатар көрініс береді.

Сонымен бірге Абай шығармашылығы, ондағы ағартушылық-демократиялық дәстүр, гуманизмнің үлгі-өрнектері Ғ.Тоқай, Ш.Бабиш, М.Ғафури, Ғ.Ибрагимов, т.б. еңбектерінен көрініс тауып, оның өзі тақырып пен идея, мазмұн тұрғысынан жан-жақты дамыды. Қоғам қайраткерлері һәм қаламгерлері – М. Вахитов, Ф. Әмірхан, М. Ғафури, Ғ. Камал, Ф. Кәрими, Ғ. Ибрагимов, Ғ. Тоқай, Ғ. Құлахметов, Х. Ямашов, т.б. шығармашылық һәм көркемдік дәстүрлері, тәлім-тәрбиелік бағыттағы еңбектерінің мәні зор болды. Әсіресе, Абай мен Ш. Бабиш, Ғ. Тоқай мен С. Торайғыров, М. Ғафури мен С. Сейфуллин, Ғ. Ибрагимов пен Б. Майлин, Ш. Усманов пен І. Жансүгіров, Ф. Бурнаш пен Ж. Сыздықов, А. Исхақ пен Ә. Есмәмбетов т.б. шығармашылық мұраларындағы тақырыптық-жанрлық һәм көркемдік мұраттары аса мәнді.

Қазақ-татар ақын-жазушылары екі ел арасында өткен апталық, онкүндіктер тұсында халықтар достығын, әдебиеттер байланысын кеңінен жырлады. Олардың арасында: С. Хакимнің «Қазақ достарға», Н. Исенбаттың «Татарстан сәлемі», И. Юзеевтің «Алматы-Қазан поезі», Ж. Сыздықовтың «Төрлетіңіз», Қ. Тоғызақовтың «Мен – Қазандамын», С. Машақовтың «Жырымыз бір», Қ. Бекхожиннің «Әншіге», С. Сейітовтың «Қазандағы сөз», Т. Әбдрахманованың «Қабыл ал, қазақ сәлемін», «Ақ Еділ», Ж. Өмірбековтың «Қарсы алдың, Қазан, қарыңмен», М. Байсейітовтың «Татар жыры», М. Рәшевтің «Жайылды қазақ дастархыны», Ө. Нұрғалиевтың «Хош келдің, туысым!» атты өлең –жырлары тақырыптық һәм көркемдік қуатымен назар аудартты. Ал, А. Каримуллин, И. Надыров, Р. Нафигов, И. Нуруллин, Ю. Ныгматуллина, Ф. Ахметова, Ф. Мусин, Р. Мустафин, Н. Юзеев, Г. Баширов, М. Мақсуд, А. Гумер, А. Шамов, Ф. Хусин т.б.ақын-жазушы, ғалымдар қазақ-татар әдеби байланысын, халықтар достығы мен қарым-қатнасын, тамырлы тарихын кең көлемде қозғады.

Сондай-ақ, қазақ ақын-жазушылары, атап айтқанда С. Мұқанов «Өмір мектебі» кітабының көлемді бөлігін көрнекті татар ақыны Ғ.Тоқайға арнады. С. Мәуленов «Мен Қазанға барғанда» атты өлеңдер циклінде көз көріп, көңілге тоқығандарын шабыт қайнары, қалам қуаты арқылы жеткізді. Ж. Молдағалиев «Сүйімбике мұнарасын» арғы-бергі тарихтан қозғап жазса, «Сабантой» - ұлттық мереке мерейін асқақтата түсті. С. Сейітов татар ақындары-Ш. Маннұр, З. Нури, Х. Туфан, А. Файзи, С. Хаким, С. Шәкір т.б. өлең-жырларын шабытпен, шынайы да нанымды аударды. Осының негізінде - «Сөз зергері»(1966), «Татар жырлары» (1970) атты кітаптарды құрастырды. Ж. Сыздықов татар ақын-жазушыларының, оның ішінде Ғ. Тоқайдың өлең-жырларын, Ғ. Ибрагимовтың «Қазақ қызы» романын, «Алма шұбар» повесін аударды. С. Машақов көптеген татар ақын-жазушылары (Ш.Бабиш,Ф.Әмірхан,Һ.Тақташ т.б.) еңбектерімен таныс болды. Әсіресе, Һ. Тақташтың «Келешекке хаттар» атты өлең-жырларын түпнұсқа табиғаты мен тағылымына терең еніп, жүйелі де жатық, еркін аударды.

Қазақ ақыны М. Жұмабаевтың шығармашылық мұрасы,оның ішінде өлең-жырлары татар тілінде жарық көрді (Қазан,2013). Аударған - Ғ. Тоқай атындағы сыйлықтың лауреаты, ақын Р. Гаташ. Жыр жинағына танымал ақындар Н. Асланов, М. Аглям, Ф. Тархановалардың аудармалары да енді.

Қазақстанда – «Татар ертегілері», «Татар әңгімелері», «Татар жырлары» атты ұжымдық жинақтар жарық көріп, онда халық өмірі, дәстүр мен сабақтастық, еңбек өнегесі, уақыт бедері, тәлім - тәрбие ісі айқын көрінді.

Тұтастай алғанда, қазақ-татар әдеби байланысы тамырлы тарихымен, өз ара достық қарым-қатнастарымен, мәдени-рухани һәм шығармашылық сабақтастығымен де мәнді болып табылады. Мұның қазіргі кезде мәні зор. Анығында, әлемдік даму үрдістерінде, руханияттың арғы-бергі өріс-өнегесінде әдебиет пен мәдениеттің деңгейі, талап-талғамы, орын-үлесі маңызды екендігі кеңінен көрініс береді. Демек, әдеби байланыс - руханият негізі.

ӘДӘБИЯТТЕР

Жиреншин Ә. Қазақ кітаптары тарихынан. Алматы: Қазақстан, 1971. – 180 б; Қазақ кітаптары (құраст: С. Есова, Ү. Сүбханбердина, Д. Сейфуллина). Алматы: Мектеп, 1986. – 207 б.

Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. Мақалалар мен зерттеулер. Алматы: Жазушы, 1989. – 3 б.

Сәтбаева Ш. Уақыт шуағы. Алматы: Ғылым, 2000. – 169 б.

Нұрғали Р. Арқау. Екі томдық шығармалар, 2 том. Алматы: Жазушы, 1991. – 92-93 беттер.

Ысқақов Б. Қазақ және Еділ бойы халықтары әдебиеттерінің идеялық-творчестволық байланыстары. Алматы: Арыс, 2007. – 276 б.

В.М. УСМАНОВ

Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова

Академии наук Республики Татарстан, Казань

АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ И ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ТАТАРСКИХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация. Данная статья посвящена актуальным проблемам изучения татарских эпиграфических памятников. Изучение, фиксация, инвентаризация, картографирование и издание фотографий с текстами намогильных камней, обнаруженных на территории Российской Федерации, стало для нас – для всех шимали-тюркских эпиграфистов – настоятельной необходимостью. Вся работа по сбору и научной систематизации материалов по эпиграфике требует оперативности. Нам в этом деле медлить не коим образом нельзя. Ведь, эти произведения искусства и каменные архивные документы, с каждым днем разрушаясь, исчезают безвозвратно.

Abstract. This article is devoted to topical problems of the study of Tatar epigraphic monuments.The study, fixation, inventory, mapping and publication of photographs with the texts of gravestones found in the territory of the Russian Federation has become an urgent necessity for us - for all *Shimal*-Turkic epigraphists. All work on the collection and scientific systematization of materials on epigraphy requires promptness.We cannot hesitate in this matter in any way. After all, these works of art and stone archival documents, falling apart every day, disappear irrevocably.

Ключевые слова: эпиграфические памятники, фиксация, систематизация, составление каталогов.

Keywords: epigraphic monuments, fixation, systematization, compilation of catalogs.

Среди источников по истории и культуре татарского народа особую значимость имеют древние или старинные эпиграфические памятники.Изучение, фиксация, инвентаризация, картографирование и издание фотографий с текстами надмогильных камней, обнаруженных на территории Российской Федерации, стало для нас – для всех шимали-тюркских эпиграфистов – настоятельной необходимостью. «Частичные исследования, как писал академик И.Ю. Крачковский, должны быть дополнены составлением «репертуара и корпуса арабских надписей»[Шихсаидов, 1984: 3]. Эта

работа, связанная по составлению каталогов (подобно хронологическому регистру) и издание их в виде печатных книг является для нас архиважнейшей. Только таким образом можно их собрать в одном месте и сохранить для потомков. (Кроме всего, это наследие может быть и в электроносителях, сейчас ведь возможностей очень много).

В течение трех столетий изучением татарских эпиграфических памятников трудились многие видные ученые, начиная с ахунаКадыр-Мухаммеда Сюнчалеева и завершая нынешним успешным молодым специалистом Айдаром Гайнутдиновым. Разумеется, в результате многолетних исследований по этой теме, об этом написано очень много книг и сотни статей. И пользуясь случаем, хочется сказать слова огромной благодарности всем нашим эпиграфистам-предшественникам.

В ходе анализа научных публикаций по кабрташам нами для себя сделаны некоторые выводы и намечены цели по решению следующих задач. В наше время, необходимо вести работу по эпиграфике целенаправленно, системно, методично, комплексно, опираясь на образцовые труды наших ученых (например, некоторые статьи С.Е.Малова) [Малов, 1947: 38-45, 1948: 41-48], доводя работу до логического завершения, с тем, чтобы в след за нами идущим эпиграфистам оставалось как можно меньше работы по качественной фотофиксации и полноценному документированию.

Вся работа по сбору и научной систематизации материалов по эпиграфике требует оперативности. Нам в этом деле медлить не коим образом нельзя[1]. Ведь, эти произведения искусства и каменные архивные документы, с каждым днем разрушаясь, исчезают безвозвратно.

Как некоторые ошибочно думают, что древние или старинные татарские кабрташи, якобы, уже все зафиксированы. Но, однако, это не так. До сих пор обнаруживаются «новые» неизвестные науке эпитафии. Например, при выполнении раскопок 5 октября 2017года казанскими археологами были выявлены остатки (фрагменты) двух-трех эпиграфических памятников под фундаментом постройки XVII-XVIIIвв. по адресу: Большая Красная, д. 8. Очевидно, таких фактов было много, например, утилитарное использование “для фундаментов на дома и для плит на печи” [Вельяминов-Зернов, 1864: 536].

Неатрибутированный намогильный памятник №1.

Датирование: *XVI век*

Год происхождения: *1539 - 1552*

Месторасположения: *Россия, Республика Татарстан, г. Казань,Большая Красная, 8.*

[1] Эти рекомендации и замечания мы воспринимаем не иначе как нормальный рабочий процесс.

Неатрибутированный намогильный памятник №1.
Лицевая сторона (верхняя часть).
Фото В.М.Усманова.

Описание памятника

Фрагменты намогильного камня Казанского ханства найдены археологами недалеко от Казанского Кремля на улице Большая Красная, 8. Размеры сохранившейся части плиты: ширина - 46 см, толщина - 17-25 длина - 96 см. Очевидно, что первоначальная высота камня (вместе с основанием) была около 160 см. В результате визуального осмотра множества фрагментов относящихся к двум арабографическим намогильным памятникам обнаруженных археологами в историко-архитектурном центре древней части города Казани можно сделать следующие предположительные выводы: опираясь на научные труды предшественников (А.Филипова, Г. Юсупова, Н.Калинина, Г. Рахима, Ф. Валеева, Д. Мухаметшина и др.) по эпиграфике эпохи Казанского ханства мы можем однозначно утверждать то, что эти намогильные эпитафии были созданы казанскими мастерами-камнерезами в промежутке между 1539 - 1552 гг. По технике исполнения и по почерку письма, по используемым орнаментальным деталям (мотив стилизованного тюльпана) очень схож с намогильным камнем Тугаша бин Тянгрибирди. На сегодняшний день зафиксировано более 15 камней с такими деталями декора. Можно предположить что на оборотной стороне также имелись орнаментальные композиции с надписями имени заказчика. Сам камень был обнаружен археологами под фундаментом печи (сооружения XVI - XVIII веков).

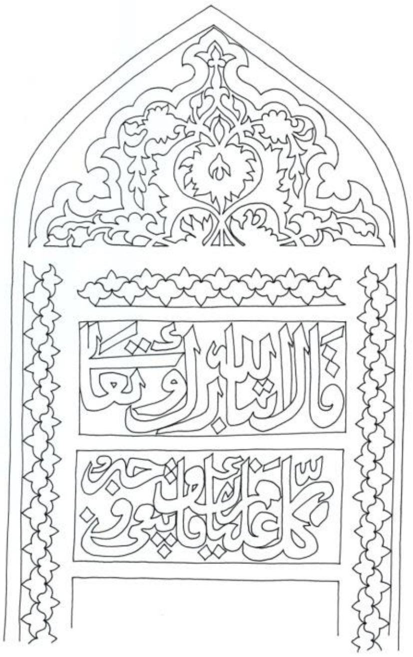

Неатрибутированный намогильный памятник №1.
Лицевая сторона (верхняя часть).
Реконструкция В.М.Усманова.

Размеры: 17-25 x 46 x 96 см.
Лицевая сторона (рельефная надпись):

Текст	*Транслитерация*
قال الله سبحانه و تعالى **كل من عليها فان يبقى و جه** **ربك ذوالجلال والاكرام** **تاريخ توقوز يوز** **......... .....** **...... دار فنادين**	*Калә Аллаһу сөбханә вә Тәгалә* *Көллү мән галәйһа фанин вә йәбка вәҗһү* *Раббикә зөл-Җәлали вәл-Икрами* тарих тугыз йөз .... вакытлы дөньядан ....

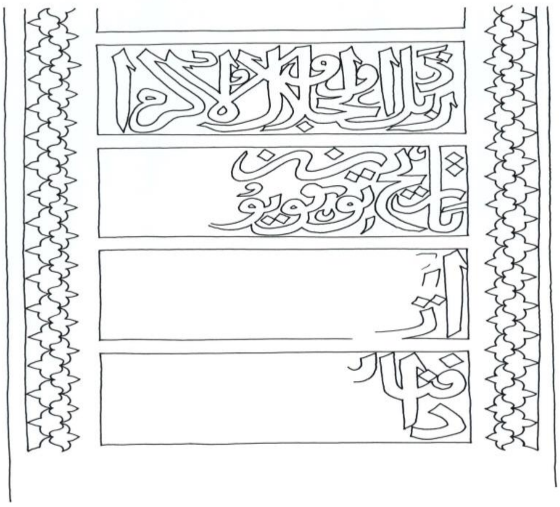

Неатрибутированный намогильный памятник №1.
Лицевая сторона (нижняя часть).
Реконструкция В.М.Усманова.

Правая сторона (рельефная надпись):

Текст	*Транслитерация*
کورارمن دنیانی ویران باری همیشه باقی ایرمس یوق قراری	Күрәм дөньяны: җимерек бары, бернәрсә дә мәңге булмас, юк карары

Левая сторона (рельефная надпись):

Текст	*Транслитерация*
ارى الدنيا حربا بعتبارى فلا يبقى مداما بالقرارى	*Әрә әд-дөнья хәрабән би-игътибари* *Фә лә йәбка мәдамән бил-карари*

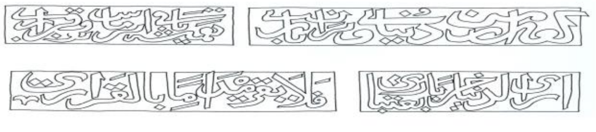

Неатрибутированный намогильный памятник №1.
Надпись на правой боковой стороне.
Надпись на левой боковой стороне.
Прорисовка В.М.Усманова.

Неатрибутированный намогильный памятник №2.
Датирование: *XVI век*
Год происхождения: *1539 - 1552*
Месторасположения: *Россия, Республика Татарстан, г. Казань,ул.Большая Красная,*

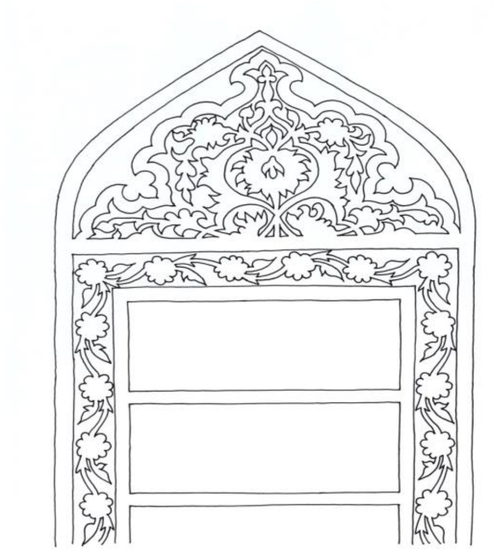

Неатрибутированный намогильный памятник №2.
Лицевая сторона (верхняя часть).
Прорисовка В.М.Усманова.

8.

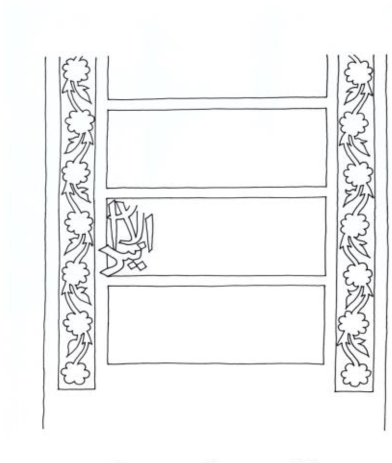

Намогильный памятник №2.
(Лицевая сторона, нижняя часть).
Прорисовка В.М.Усманова.

Размеры: 46x17-25x70 см.

Лицевая сторона (рельефная надпись):

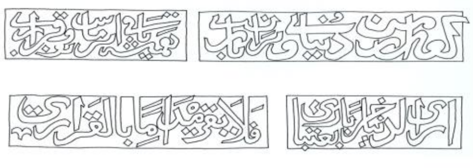

Неатрибутированный намогильный памятник №1.

Надпись на правой боковой стороне.
Надпись на левой боковой стороне.
Прорисовка В.М.Усманова.

Текст	*Транслитерация*
....	....
....	....
....	....
....	....
اینده..............	.... аенда
....	....

Намогильный памятник №1. Левая боковая сторона.
Фото В.М.Усманова.

Левая сторона (рельефная надпись):

Текст	Транслитерация
قال‌النبی‌علیه‌السلام‌حب‌الدنیا‌راس‌کل‌خطیئة	*Калә ән-нәби галәйһиссәлам әд-дөнья расү күллү хатыгатү*

Правая сторона (рельефная надпись):

Текст	Транслитерация
قال النبی علیه السلام الدنیا ساعة فاجعلها طاعة	*Калә ән-нәби галәйһиссәлам әд-дөнья сәгатүн фә-әҗгальһа тагатән*

Предположительно, на оборотной стороне было высечено имя заказчика.

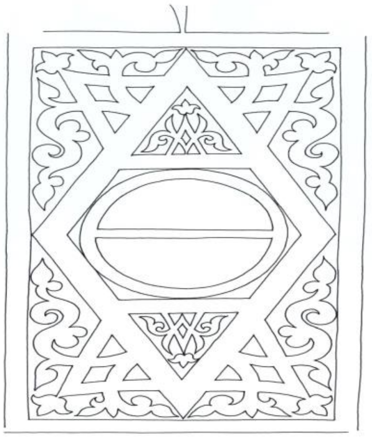

Нам предки оставили богатое культурное наследие. И, мы уверены в том, что в будущем книги по камнерезному искусства и каллиграфии, посвященные работам татарских мастеров, будут издаваться на разных языках, на равне с историческими трудами Никколо Макиавелли и Джорджа Вазари.

ЛИТЕРАТУРА

Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. I часть. СПб., 1863. - Ч.I. С.-536.

Малов С.Е. Булгарские и татарские эпиграфические памятники // Эпиграфика Востока. М.-Л., 1947. Вып. I. С. 38-45.

Малов С. Е. Булгарская и татарская эпиграфика // ЭВ. М.-Л., 1948. Вып. II. С. 41-48.

Шихсаидов А.Р. Эпиграфические памятники Дагестана X-XVII вв. как исторический источник. М.: «Наука», 1984. – 461 с.

Г.Ч. ФАЙЗУЛЛИНА, Е.Н. ЕРМАКОВА, М.В. ПРОКОПОВА
Тюменский государственный университет, Тобольск

ФРАЗООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КОМПОНЕНТА-ФИТОНИМА «ДУБ» В УСТОЙЧИВЫХ ВЫРАЖЕНИЯХ РУССКОГО И ТАТАРСКОГО ЯЗЫКОВ

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 19-012-00398 А.

Аннотация. В статье рассматриваются флористические фразеологические единицы с компонентом «дуб» в разносистемных языках. Предпринята попытка представить разнообразие семантики фразеологизмов с одним компонентом, выявить универсальные и специфические эталоны в русском и татарском языках, описать типы культурного компонента фразеологизмов, рассмотреть этимологию отдельных единиц.

Abstract. The article considers the floristic phraseological units with the "oak" component in multi-system languages. An attempt was made to represent the diversity of semantics of phraseological units with one component, to identify common and specific references in Russian and Tatar languages, to describe the types of the cultural component of phraseological units, and to consider the etymology of individual units.

Ключевые слова: фразеологизм, компонент фразеологизма, фитоним, фразообразование.

Keywords: phraseological unit, phraseology component, phytonym, phrase formation.

Фразеологические единицы – зеркало менталитета носителей того или иного языка, отражение мировоззрения и ценностных маркеров отдельного народа. Однако сопоставление фразеологизмов разных языков, в том числе и разносистемных, позволяет выявить универсальные концепты, которые являются ключевыми для человеческой культуры в целом. Фразеологический фонд весьма устойчив, компонентный состав формировался и усваивался языком в течение длительного периода. Фразообразующими компонентами устойчивых единиц становились лексемы, самые разнообразные и по семантике, и по грамматическим свойствам. В составе фразеологизмов лексемы теряют способность прямо называть предметы, явления, действия, признаки, они переосмысливаются, формируют другую сочетаемость и уже в составе единицы другого уровня, фразеологического, служат наименованием другого предмета, явления, действия, признака, при этом значение фразеологизма чаще всего не соотносится со значением прецедентных лексем, из которых «сложилась» новая единица.

В основе значительной части фразеологизмов любого языка лежат образы природного происхождения – флоры и фауны. Понятие внутренней формы имеет весьма важное значение для понимания значения фразеологизма.

Наше внимание привлекли фразеологизмы русского и татарского языков, в которых одним из компонентов является бывшая лексема-фитоним, называющая либо вид дерева, либо дерево как родовое понятие. Анализ фразеологизмов позволяет утверждать, что в обоих языках фразообразующими выступают следующие компоненты: лексема *дерево* и названия деревьев *береза, дуб, осина, ель, липа.* В татарском языке, кроме названных, компонентом фразеологизма является наименование дерева *черемуха,* во фразеологических словарях русского языка фразеологизмов с этим компонентом не зафиксировано. Фразеологизмы с компонентом-наименованием

родового понятия или наименованием дерева представляют особый интерес с точки зрения лингвокультурологии, такие единицы обладают высоким коннотативным потенциалом и являются одним из источников культурно-национального наследия русского и татарского народов.

Взаимосвязь языка и культуры проявляется посредством определения универсальных и уникальных свойств фразеологических единиц с одним и тем же компонентом в восприятии носителей различных лингвокультурных традиций и обычаев. [Ермакова, Файзуллина, 2016: 165]. Значимыми становятся лишь те символы и образы, которые имеют ценность для конкретного народа.

Из названных компонентов наибольшей фразообразовательной активностью и в русском, и в татарском языках обладает компонент *дуб.* Сравнительный анализ фразеологизмов с компонентом *дуб* в русской и татарской фразеологии позволяет утверждать, что этот фитоним выступает именно в качестве своего национального оценочного маркера у каждого из народов, так как мы не обнаружили сходства во внутренних образах. Интересным оказывается тот факт, что в русском языке образ дуба, выполняя функцию семантического интенсификатора, формирует негативную оценку, в то время как в татарском языке такой явной отрицательной оценки нет.

Дуб (лат. quércus) – род деревьев семейства буковые. Древесина дуба отличается плотностью, твёрдостью и тяжестью, она представляет собой очень прочный материал, который с древности использовался при строительстве зданий, укреплений, судов, изготовлении вооружения и средств обороны. Содержащаяся в коре дуба кислота применялась для дубления (укрепления) кож. Во время стихийных бедствий дуб в силу своих природных характеристик также проявлял повышенную, по сравнению с другими деревьями, устойчивость. поэтому неслучайно дуб в различных культурах издавна олицетворял физическую силу, мощь, выносливость непоколебимость: греки посвящали дуб Зевсу, славяне – Перуну, в языческих символических системах дуб покровительствовал мужчинам и воинам. Из мифологии сема мужественности, крепости перекочевала в фольклор: в народных лирических песнях дуб всегда означает мужчину, возлюбленного, защитника, в то время как деревья с тонкими и гибкими стволами – берёза, ракита, рябина, калина – непременно выражают женское начало. Тем более удивительно, что во фразеологии образ дуба чаще всего имеет негативную коннотацию.

Несмотря на то что у славян дуб олицетворял силу, мощь, во фразеологизмах русского языка это свойство не отразилось. Но свойство дерева не сгибаться под натиском ветра закрепилось во фразеологизме *дубина стоеросовая* со значением «о бестолковом, глупом человеке». Лексема *стоеросовый* имеет значение «стоячий, растущий стоя», здесь она формирует фразеологическое значение характеристики негибкого человека, не умеющего изворачиваться, подстраиваться, не способного принять важное решение; человека, «прямо стоящего», не думающего, слепо выполняющего механические действия. Приведем примеры функционирования фразеологизма: *А мой зам,* ***дубина стоеросовая****, не глядя, подмахнул заметку в номер* (Татьяна Сахарова. Добрая фея с острыми зубками). *Неужели ты,* ***дубина стоеросовая****, не понимаешь, что я не так уж просто залез в фургон!* (Владимир Кунин. Кыся).

Фразеологизмом *голова дубовая* – характеризуют крайне тупого, несообразительного, глупого и невежественного человека, не способного мыслить

иначе, чем мыслит он сам. Такое же значение имеют фразеологизмы *голова еловая, голова садовая.* Это связано, по-видимому, с тем, что ель – дерево из семейства сосновых, ель также обладает прочностью, у нее более сильный и негибкий ствол, по сравнению, предположим, с ивой или рябиной. Поэтому фразеологизмы *голова еловая, голова дубовая* входят в один синонимический ряд. Сравним: *Пойми же,* ***голова дубовая****: вся разница в том, что австрийский муж сам – сам!* (Игорь Ефимов. Суд да дело). *Ты все-таки думай, что говоришь,* ***голова еловая*** (Федор Абрамов. Две зимы и три лета). *А другой по комнате все ходил. Счастье свое он прогулял,* ***голова еловая****. Ни с чем остался* (В. Ревунов. Головня). Во всех приведенных примерах герои получают отрицательную оценку.

В качестве яркого национального оценочного маркера фитоним дуб реализуется во фразеологизме *дать дуба* со значением «умереть». Рассмотрим функционирование фразеологизма: *… даже потеснились на нарах, и в этом было спасение, поскольку, сидя в карцере в одиночку, можно запросто «****дать дуба****» от холода* (Георгий Жженов. Прожитое). Семантика этого выражения, вероятно, связана с глаголом *задубеть* – «стать жёстким»: как уже упоминалось, в коре и чернильных орешках дуба содержится дубильная кислота (танин), которая применялась в кожевенном деле для придания износоустойчивости и прочности коже; аналогия в этом случае очевидна: околевшее животное или умерший человек становились со временем окоченевшими и жёсткими, как шкура, прошедшая обработку дубом, этим же свойством дуба придавать прочность и устойчивость обусловлено появление фразеологизма *дублёная шкура*, который употребляется по отношению к человеку, «невосприимчивому к неприятностям, ударам судьбы».

В татарском языке фразеологизмом *имән бармак // балан бармак* (досл. дубовый палец // калиновый палец) называют указательный палец. Этот палец сильнее остальных, наиболее часто участвует в действиях человека, производимых рукой, этим объясняется выбор наименования этого дерева как фразообразующего компонента. Кроме этого, компонент *дуб* как фразообразующий используется во фразеологизме *имәндә алма үскәч (үскәндә)* со значением «никогда» (досл. когда вырастет яблоко на дубе), в русском языке аналогом выступает фразеологизм *когда (на горе) рак свистнет*. В словарях приводится еще один фразеологизм с компонентом дуб: *имәндә икән чикләвек! // юкәдә икән чикләвек!* со значеним «суть дела в этом» (досл. на дубе оказывается орех! // на липе оказывается орех!), русский аналог – вот где собака зарыта! Этот фразеологизм функционирует в основном в роли эмоционально-оценочного междометия как реакция человека на различные события реальной действительности.

Сопоставительное изучение фразеологических единиц с флористическим компонентом разных народов и разных культур способствует систематизации фразеологического фонда разных языков, они – часть языковой картины мира. Сформировавшиеся в каждом из языков фразеологизмы образны, метки, как правило, содержательная сторона дополняется оценочностью, в то же время нельзя не отметить лаконичность структуры фразеологизмов.

ЛИТЕРАТУРА

Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / Под ред. В.М. Мокиенко. СПб.: Фолио-Пресс, 1998.

Ермакова Е.Н., Файзуллина Г.Ч. Анималистические фразеологизмы с компонентом *лошадь* как система образных эталонов в русском и татарском языках // Вестник Челябинского государственного педагогического университета, 2016. № 10. – С. 164-168.

Исанбет Н.С. Фразеологический словарь татарского языка: в 2-х т. Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – 495 с.

Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. М.: Советская энциклопедия, 1967. – 543 с.

Э.Н. ФАРАДЖУЛЛАЕВА
Бакинский государственный университет, Баку

ЖОРЖ САНД И ПЕРЕВОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЭПОСА "КЁР-ОГЛУ"

Аннотация. На протяжении всей своей жизни Жорж Санд обращалась к восточной тематике. Интерес Жорж Санд к Востоку определялся не только такими факторами, как писательский романтизм, семейные традиции, чтение великолепной восточно-французской литературы, но и особенностями внутреннего, духовного развития, кризиса веры. Перевод Жорж Санд на французский язык азербайджанского эпоса «Кёр-оглу» осуществлен с английского издания эпоса «Кёр-оглу» польского поэта и востоковеда А. Ходзько. Первое издание перевода было осуществлено в 1842 году в журнале «Независимое обозрение». В предисловии и комментариях Жорж Санд к этому переводу чувствуется неподдельная любовь и преклонение перед жемчужиной великолепия народного творчества Азербайджана - эпоса «Кёр-оглу», героя которого она называет «Наполеон кочевников». Жорж Санд внесла большой вклад в процесс ассимиляции Востока в западном сознании и взаимообмена двух культур, являясь одной из выдающихся личностей XIX века.

Abstract. During all her life, George Sand appealed to oriental subject. George Sand's interest in the east was determined not only with such factors like writer's romanticism, family tradition, reading of splendid oriental french literature, but peculiarities of inward, spiritual development, immolation, and faith crisis. George Sand's french translation ofazerbaijani epos "Ker-oglu" was realized from english edition of epos "Ker-oglu" which belonged to polish poet and orientalist A. Khodzko. The first publication of translationwas realized in 1842 in "Independent viewing" magazine. In George Sand's preface and comments about this translation we can feel an unfeigned love and worship to the magnificent pearl of Azerbaijans popular creation-epos of "Ker- oglu", the hero of which she calls "Napoleon of nomads". George Sand has contributed great services in the whole assimilation process of east in western consciousness and reciprocity of two cultures, being one of the most outstanding persons of XIX century.

Ключевые слова: эпос, взаимовлияние, перевод, ЖоржСанд, Азербайджан
Keywords: epos, reciprocity, translation,George Sand, Azerbaijan

Народные коллективные сказания национального или этнического наследия всегда очаровывали современников романтической эпохи: С.Форил собирает и издаёт сербские песни, А. де Жерандо переводит венгерские народные поэмы, Адам Мицкевич в этом русле читает лекции о славянском мире. А герой эпоса, не имеющего аналогов по своей распространенности, Кёр-оглу, своей мощной индивидуальностью становится для французской писательницы Жорж Санд олицетворением «национального гения», «Наполеоном кочевников».

«Как, …вы не читали Кёр-оглу?!». Так начинается предисловие Жорж Санд к переводу на французский язык легендарной эпопеи Кёр-оглу о событиях письменно зафиксированных у тринадцати народов различной этнической принадлежности и происходивших в Азербайджане и Малой Азии в конце XVI – начале XVII.В 1842-1843 году Жорж Санд публикует французский перевод великого эпоса Кёр-оглу в журнале «Независимое обозрение» с английской версии записанной Александром Ходзько в Азербайджане.

Перевод азербайджанского эпоса "Кёр-оглу" Жорж Санд может быть отнесен к жанру художественной публицистики, хотя он и не лишен вместе с тем элемента вымысла. Жорж Санд частью дословно цитирует переведенный текст, часть пересказывает с сокращениями от своего лица, т.е. имеет возможность проявить себя полностью и до конца.

Необходимо отметить, что Жорж Санд, познакомившись с текстом назвала А.Ходзько "Гомером Кёр-оглу" [Sand, 2007: 2] и передала французской аудитории именно ту информацию о Кёр-оглу, которую почерпнула из предисловия самого А.Ходзько к английскому переводу.

Жорж Санд - писательница с огромным потенциалом мысли и эмоций, автор сотен произведений и статей, один из крупнейших романистов XIXвека - очень тонко почувствовала и передала эпос "Кёр-оглу". Для нее Кёр-оглу - это не только поэт, автор стихов, но еще и личность, олицетворяющая свой народ. Восхищаясь или осуждая те или иные качества Кёр-оглу, Ж.Санд непосредственно характеризует и дает оценку народу, к которому он принадлежит.

Эпос "Кёр-оглу" в переводе Жорж Санд можно считать самым значительным явлением в истории французско-азербайджанских литературных связей XIX века. Следует отметить, что Жорж Санд видела в Кёр-оглу национального героя, защитника интересов народных масс. Известно, что Жорж Санд проявляла внимание к национально-освободительной, борьбе. Нам представляется, что именно под влиянием Ходзько Жорж Санд проявила исключительный интерес к культуре народов Востока, в частности к азербайджанской культуре и литературе. Жорж Санд восторженно относится к Кёр-оглу, называет его "национальным героем Азербайджана, который был больше, чем поэт, больше, чем король, больше, чем философ; он был самым почитаемым человеком". Писательница связывает конкретно Кёр-оглу с Азербайджаном, рассказывает о крепости Чанлибель. В комментариях Жорж Санд характеризует ашугов, исполнителей песен о Кёр-оглу, пишет о знаменитом коне Гырате, рядом с которым конь Ахилла "всего лишь пони" [Sand, 2007: 2].На протяжении всей своей жизни Жорж Санд проявляла интерес к Востоку. Можно сказать, что взгляд на писательницу через ее восточные произведения позволяет по-новому поставить и осмыслить многие вопросы, связанные с ее творчеством. Исследовав сложный и многоплановый характер связей творчества Жорж Санд с Востоком в общем контексте освоения на Западе восточной культурной традиции, роли этой темы в широкой перспективе ее творческой эволюции, мы получили еще одну возможность показать Восток как художественную проблему, соединяя основные вопросы с общим процессом восприятия Востока в европейской литературе.

В исторической перспективе временем прямого обращения Жорж Санд к Востоку можно считать 1838 г., когда появилось произведение писательницы "Ускок" в журнале

"Ревю де демонд". В этом произведении Жорж Санд впервые пытается постичь восточную душу, мусульманскую этическую мысль, воспроизвести восточный образ жизни.

При исследовании возможного влияния на писательницу классической и современной восточной литературы выясняется, что она является для Жорж Санд лишь общим культурным фоном и ее нельзя считать одним из решающих факторов, повлиявших на писателя и определивших ее близость к Востоку. В несколько большей степени мысль и настроение Востока проникли во внутренний мир Жорж Санд через западную литературу и искусство, что можно считать достаточно заметным, но все-таки тоже внешним и второстепенным фактором. Главными источниками близости Жорж Санд к Востоку следует искать не во внешних влияниях, а в особенностях ее внутреннего мира и духовного развития. Среди этих источников, на наш взгляд, можно назвать степень самосознания и кризис веры.

Самым глубоким чувством для писателя, оставившем след на всем ее творчестве стало осознание Жорж Санд своей подлинной сущности. Это ощущение "Я" как реального существа, ярче всего было выражено в мусульманской мысли, поэтому неудивительно, что Жорж Санд, встретившись с миром Востока, обратилась прежде всего к мусульманскому Востоку, и почувствовала к нему близость. Именно в мусульманской духовной жизни писательница увидела удовлетворяющее ее как наиболее полное, уходящее корнями в глубокую древность исследование самосознания и к тому же в системе понятий, сходных с ее собственными. Ещё одним важным пунктом соприкосновения с Востоком для писательницы становится кризис веры. На протяжении всей своей жизни Жорж Санд идет к полному внутреннему разрыву с той верой, в которой она было воспитана, т.е. с католицизмом. Анализ показывает, что внутренний мир Жорж Санд гораздо ближе к восточному религиозному типу сознания, чем к традиционному христианскому, что проявляется как в некоторых прямых совпадениях, так и в более скрытых. Сознание писательницы в этой области оказывается органически соответствующим восточному своим естественным совмещением противоположностей и тяготением к полифонии, в чем Жорж Санд так и не смогла найти полного отклика на Западе, который по ее мнению, склонен выделять лишь одну ноту в ущерб остальным.

Кроме различных факторов, определяющих своими путями близость внутреннего мира писательницы к Востоку, существует и осознанная философско-историческая концепция самой Жорж Санд, ее понимание сущности проблемы "Восток-Запад". Жорж Санд вначале не мыслит проблему взаимоотношения двух культур иначе, как через противопоставление. На существующей почве сближение и синтез Востока и Запада представлялись ей маловероятными. Речь идет не о личной близости Жорж Санд к Востоку, а ее взгляде на особенности взаимоотношения западного и восточного сознания в целом. Для писательницы даже сближение этих двух способов мышления, соединение наиболее важных элементов этих культур, предполагало прежде всего обнаружение главных точек различия, противоположных полюсов. Запад еще не был полностью готов к органическому восприятию и соединению с духовным миром Востока, в целом знал его плохо, как и сама Жорж Санд плохо до сих пор знала Восток, и, следовательно, обратить лицо к Востоку означало на какое-то время повернуться спиной к Европе. В целом сложилось достаточно устойчивое восприятие ею Востока, сравнение его с Западом, и во многих случаях, особенно в области духовной и в области мысли, Жорж Санд неуклонно отдает предпочтение первому.

Цикл "восточных" произведений, созданных Жорж Санд, имеет помимо Востока, тесную связь с некоторыми закономерностями творческой эволюции писательницы. Существует определенный ритм ее творчества, связанный с периодами резких кризисов и сменой круга интересов, который приводит рано или поздно к возврату на новом отрезке времени к тому, что когда-то представляло главный интерес.

Так, роман «Тамарис" был написан уже в 1868 году. Таким образом, через 25 лет после выхода в свет романа "Ускок", Жорж Санд опять обращается к образу восточной девушки, поднимая идею синтеза Запада и Востока на новую высоту. Обращение к личности Байрона и его творчеству в первом "восточном» романе Жорж Санд "Ускок" было вызвано для нее необходимостью реализации эстетических принципов, постепенно сложившихся в творчестве писательницы к этому периоду. Закончив работу над романом, Жорж Санд намеревалась открыть для себя новые горизонты творчества, "расширить границы добра и зла". Но лишь в 40-е годы появилась возможность осуществления такого замысла, и тут самую благодатную почву дает ей дает Восток, который является наиболее подходящим для выбора те героев, которые были нужны Жорж Санд. Здесь следует назвать, как мы уже отмечали выше, перевод писательницей азербайджанского эпоса "Кёр-оглу" на французский язык, который имеет исключительное значение для процесса взаимовлияния культур.

ЛИТЕРАТУРА

Chodzko A.1842.Kourroglou. Dans : Specimens of the popular poetry of Persia, as found in the adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of Northern Persia, and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian sea. Orally collected and translated with philological and historical notes, by Alexander Chodzko, esq., Allen and C°, London - Duprat, Paris - Brockaus and C°, Leipzig

Sand G. 2007. Kourroglou. Bakou : Qanun nesriyyat, pp. 256 Œuvres de George Sand).

Кочарли Ф.Ф. Азербайджанско-французкиелитературные связи в XIX веке. Адабиятве инджесенет.1986, 12 декабря.

Санд Ж. Собр.соч. в 9-ти т. (1971-74) Л. Художественные произведения Жорж Санд "Ускок" Собр.соч. В 9-ти т. (1971-1974). Л., т.2."Tamaris". P., Mich. Levy. 1862.

Н.С. ФӘЙЗРАХМАНОВА, Ф.С. СӘЙФУЛИНА
Казан федераль университеты, Казан

«ИДЕЛ» ЖУРНАЛЫНДА ХИКӘЯ ЖАНРЫ: ТЕМАТИКАСЫ ҺӘМ КҮТӘРЕЛГӘН МӘСЬӘЛӘЛӘР

Н.С. ФАЙЗРАХМАНОВА, Ф.С. САЙФУЛИНА
Казанский федеральный университет, Казань

ЖАНР РАССКАЗА В ЖУРНАЛЕ «ИДЕЛ»: ТЕМАТИКА, ПРОБЛЕМАТИКА

Аннотация. Статья посвящена анализу отдельных номеров последних летмолодежного литературного журнала «Идел» с позиции выявления отражения в нем жанра рассказа, его тематического разнообразия и проблематики.

Abstract. The article is devoted to the analysis of individual issues of recent years of the youth literary magazine "Idel" from the position of identifying the reflection in it of the genre of the story, its thematic diversity and problems.

Ключевые слова:Жанр, рассказ, журнал «Идел»

Keywords: Genre, story, magazine "Idel"

Татар вакытлы матбугаты йөз елга якын сузылган көрәш нәтиҗәсендә барлыкка килә. ХХ йөз башы – гаҗәеп бай, катлаулы һәм кызыклы иҗат чоры. Татар әдәбиятының ныгып, югары биеклеккә күтәрелү вакыты, алтын гасыры ул. Әлеге күтәрелеш иң беренче чиратта татар вакытлы матбугаты туу һәм анда татар язучыларының киң катнашуы белән бәйле. Күренекле каләм әһелләренең әсәрләре газета-журнал битләре аша күпчелек укучыга барып ирешкән һәм бу тенденция бүгенге көндә дә шундый.

Жанр төрлелеге, тема һәм проблемаларның яңалыгы, әсәрнең сәнгати эшләнешенең үзгәрүе язучыны гына түгел, укучыны да тәрбияли. Хикәя жанрының матбугат битләрендә урын алуы аеруча мөһим, чөнки ул кыска гына текстта төрле тема һәм замана өчен әһәмиятле булганпроблемаларны яктырта ала.

Әлеге мәкалә нәкъ менә хикәя жанрына, аның басма матбугатта, атап әйткәндә, “Идел” яшьләр журналы битләрендә тоткан урынын ачыклауга багышлана.

Хәзерге татар басма матбугатында матур әдәбият үзенчәлекле һәм мөһим урынны алып тора. Аның киң таралган жанрларының берсе хикәянең укучыга тәкъдим ителүе, темалар төрлелеге, күтәрелгән проблемаларның бирелеше дә төрле. Темабызның актуальлеге дә шунда: замана хикәя жанры өйрәнелүгә һәм өйрәтелүгә мохтаҗ. Бу эш басма матбугат ярдәмендә алып барыла, чөнки ул әдәбиятны яктырта, укучыга рухи азык бирә.

Басма матбугат яши һәм һәрвакыт үсештә. Ә бу, үз чиратында, матбугатта урын алган матур әдәбият белән бәйле. Әлеге фикер безнең тарафтан «Идел» журналында басылган әсәрләрне анализлау нигезендә исбатланды.

Беренчедән, матур әдәбият үрнәкләре журналда «Әдәбият» рубрикасы астында урын ала. Шулай ук, әлеге рубрика берничә юнәлештә тәкъдим ителә («Шигърият», «Нәсер», «Каләм чарлыйбыз», «Ша-ярыш», «Әдәби бәйге», «Тәрҗемә» һ.б). Бу бүлекләр, үз чиратында, тематика, жанрлар, укучыга тәкъдим ителү рәвеше, күләмнәре, журналда тоткан урыннары белән аерылып тора.

Икенчедән, журнал төрледән-төрле язучы, шагыйрьләр иҗатына йөз тота. «Идел» журналы аларның һәрберсенә тиешле дәрәҗәдә урын, күләм бүлеп бирә алган. Яшь һәм өлкән буын иҗатчыларны чиратлаштырып укучыга тәкъдим итү дә үзен аклый: яшьләргә тәҗрибә туплау мөмкинлеге тудырыла.

XX-XXI гасырлар чигендә туган татар әдәбияты үсешенә илдә барган үзгәртеп кору сәясәте, демократик үзгәрешләр, капитализмга юл ачылу, милли мәсьәләләрнең көн тәртибенә куелышы тәэсир итә. Вакыт, вакыйгалар агышына гына бәйле булмыйча, иң беренче чиратта, шәхси үзгәрешләр яңа әдәбият тудыруга этәргеч була. Бу кешеләрнең тормыш-яшәешне күзаллавындагы горизонтның киңәеп китүенә, иҗтимагый-тормышның бер халәттән икенчесенә эзлексез рәвештә сикерешенә бәйле, әдәбият һәм сәнгатьнең яңарышка әзер булуы һәм аңа омтылуы белән аңлатыла. XX гасыр башында тизләнеп үсү дәверен кичергән һәм “алтын чорын” уздырган татар әдәбияты XX гасыр ахырында тагын бер тапкыр эзләнүләр, тәҗрибәләр ярдәмендә яңа

дулкын булып күтәрелә. Прозада лирик-эмоциональ башлангычның алга чыгуы, психологизм үсү, тәнкыйди башлангыч көчәю, публицистик башлангыч, чит илләргә сәяхәтләр, автобиографик истәлекләр, тормыш хакында сөйләшүне тарихи, фәлсәфи, әдәби аналогияләр белән баету фонында, язучы белән укучының интеллектуаль, акыл яссылыгында сөйләшүен тәэмин итеп, әзерлекле, зәвыклы укучыга юнәлдерелеп тамырлана.

2015-2020 еллар аралыгында "Идел" журналында дөнья күргән хикәяләр арасында традицион әдәбиятка йөз тотканнар да, постмодернистик эзләнүләр дә бар. Күбесенчә авторлар милли мирасыбыз үрнәкләренә таяна, дөньякүләм проблемаларга тукталалар.

Мәкаләдә 2015-2020 елларның төрле айларында "Идел" журналында дөнья күргән хикәяләр өйрәнелде.

Мәсәлән, Зөһрә Вилданованың 2015 елның октябрь санында чыккан "Сөйләнелмәгән шигырь" хикәясенә тукталып китик. Вакыйгалар кечкенә кыз һәм аның гаиләсе турында бара. Әтисе спиртлы эчемлекләр белән мавыга, әнисе гел төшенке халәттә. Әсәрдә мәхәббәт һәм нәфрәт, тискәре гадәтләр, бала хакы, ир хакы, тугрылык, якты киләчәккә өмет, һ.б. темалары күтәрелгән. Хикәядә мәңгелек сораулар эчендә бүгенге көн проблемалары бирелә. Гаилә мөнәсәбәтләренең балаларга иң тәэсир иткән әйбер буларак күрсәтелә.

2015 елның февраль аенда чыккан, "Нәсер" бүлегендә урын алган Ринат Мөхәммәдиевның "Мәҗит абыйдан сәлам" хикәясенә тукталып үтик. Әсәр автор тарафыннан сөйләнә, ул үзенең тормышында булган вакыйганы бәян итә. Мәҗит исемле, үзен Америка ватандашы дип атаган кеше белән автор очраша һәм аның сөйләгәннәрен тыңлый. Сугыштан соң Америкага кача алган кешенең тарихын тыңлый-тыңлый, ул аларга үзенең фикерен җиткерә. Мәҗит абыйдан ул әсәр башыннан ук бер сорау бирә: "Туган ил – туган ил инде, аңардан да кадерле ни булырга мөмкин... Сез дә сагына торгансыздыр?" "Ә ни өчен сез монда, Америкада, сугыштан соң нигә туган якларга әйләнеп кайтмадыгыз, Мәҗит абый? Күкрәккә орден-медальләрегезне тагып, җиңүче буларак ,дим..." Әмма әлеге сорауга Мәҗит абый башта җавап бирергә ашыкмый. Ул сугышта күпне күргән, дөньяны гизгән, гомумән, тормышның, ул вакыттагы вәзгыятьнең нинди икәнлеген белгән: "Кайтсам, анда мине ни көтә иде соң – Соловки яки ГУЛАГмы?!"Автор әлеге хикәясендә сугыш, тынычлыкка омтылу, туган илне сагыну, юксыну һ.б. темалар урын алган. Иҗтимагый проблемалардан без үз туган илең үк тарафыннан рәнҗетелүне күрсәтә алабыз. Мәҗит абый, әлеге хәлгә калмас өчен хәтта туган нигезеннән баш тартырга мәҗбүр була. Хикәядә тагын бер күтәрелгән мәсьәлә күзгә ташлана, ул – кешелеклелек. Мәҗит абый һәм башка солдатлар бер җан иясе булмаган җирдә мәче баласы табып алалар. Әлеге авыр сугыш шартларында да алар шул кечкенә җан иясен карыйлар, ашаталар. Соңыннан шундый вакыйга була: бу мәче баласы танк каршына чыга һәм шул рәвешле совет солдатларын үлемнән коткарып кала. Ә немец солдаты, танктан төшеп, әлеге песи баласын сыйпый башлый. Бу өзектән кешелекнең гомум проблемалары күтәрелә дисәң дә була. Без барыбыз да кешеләр, әлеге ситациядә күпчелек халык үз теләге катнашмый. Әсәрдә күтәрелгән тагын бер проблема ул –милләтеңне саклау, нинди генә шартларда булмасын, үзеңне югалтмау. Мәҗит абыйның аш өстәлендә – самавыр, диварда – милли шамаил, журнал өстәлендә – төсле рәсемнәр белән бизәлгән татарча календарь. Татар музыкасы – "Галиябану" көе яңгырый. Әлеге детальләр аша автор безгә геройның чит даирәдә дә, теләсәң, үзеңне, татарлыгыңны саклап калып була дигән, алай гына да түгел, аны сакларга кирәк дигән

фикерне җиткерә. Аның инде туган илендә беркеме юк, ул аларны әлеге әйберләрдә саклый, онытмый, хатирәләр белән яши.

Гомумән алганда, язучылар күбрәк мәхәббәт, мөнәсәбәтләр, кеше тормышы, гомер агышы, әхлак, сугыш һәм тынычлык, табигать, ата-ана һәм балалар, җаваплылык кебек темаларны яктырталар. Күтәрелгән мәсьәләләргә килгәндә алар кеше аңы, җир һәм кеше, фәлсәфи, иҗтимагый-сәяси, психологик сорауларны үзәккә куя.

"Идел" журналында хикәя жанрын өйрәнү бүгенге әдәбиятның яшәешенә бәя бирергә һәм киләчәк, яңа әдәбиятны күзалларга, бүгенге көн проблемаларын күзәтергә ярдәм итә.

А.З. ХАБИБУЛЛИНА
Казанский федеральный университет, Казань

ЭЛЕГИЯ В ТАТАРСКОЙ И РУССКОЙ ПОЭЗИИ 2-ОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА Ш.АНАКА И А.ДРАГОМОЩЕНКО)

Аннотация. В статье в сопоставительном аспекте рассматриваются трансформации элегического жанра в творчестве Ш.Анака и А.Драгомощенко. Сделан вывод о том, что цикл «Дүрт элегия» («Четыре элегии») Анака репрезентирует сохранение внутренней меры элегии, что проявилось в циклизации стихотворений, в развитии традиционных для этой формы мотивов (мотивы прошлого, тоски и уединения, разобщенности с миром), наконец, в обращении к теме смерти. Элегии А.Драгомощенко («Сентиментальная элегия», «Элегия на восхождение пыли»), напротив, существенно меняют концептуальные свойства элегической формы.Установлено, что сопоставляемые авторы в создании элегий основывались на дискурсы других жанров – интеллектуальной прозы (эссе) в русской литературе и нэсер, и «озыншигырь» («длинное стихотворение») в татарской. Такая черта их поэтики позволяет увидеть сходное начало в принципах создания элегии в свете разных литературных стратегий и национальных языков.

Abstract. The article deals with the comparative aspect of the transformations of the elegiac genre in the works of Sh.Anak and A.Dramogoschenko. The author comes to the conclusion that "Four elegies" cycle by Anak represents the preservation of the internal measure of elegy which reflected in cyclization of poems, in the development of traditional motives for this form (motives of the past, sadness and loneliness, dissociation from the world) and finally addressing to the theme of death.Elegies by A.Dramogoschenko ("Sentimental elegy", "Elegy on the dust rise") in the contrary, significantly change conceptual features of the elegy form. It is stated that the compared authors in the creation of elegies based on the other genres discourses like intellectual prose (essay) in the Russian literature and naser, and "long poem" in Tatar. This feature of their poetics lets us see the same beginning in the principles of the elegy creation in terms of different literary strategies and national languages.

Ключевые слова: русская элегия, татарская элегия, авангард, трансформация жанра, внутренняя мера жанра.

Keywords: Russian elegy, Tatar elegy, avant-garde, genre transformation, the internal measure of genre.

Шамиль Анак (Махмудов Шамиль Гумерович) – известный тюркоязычный поэт, переводчик, писавший свои произведения на татарском и башкирском языках. Как и Р.Файзуллин, Роб.Ахметзянов, поэты-современники, Ш.Анак обратился в своем творчестве к элегическому жанру.

Одним из самых значительных элегий Ш.Анака является лирический цикл **«Дүрт элегия» («Четыре элегии»)**, которой вошел в сборник «Тыйнак табын» («Скромный праздник», 1982). Каждая из произведений посвящена выдающейся личности как в истории и литературе России, так и в индивидуальной судьбе самого тюркоязычного поэта. Первая элегия посвящена А.С. Пушкину, вторая – С.Есенину, третья – М.Цветаевой, и наконец, последняя – Назыму Хикмету, турецкому писателю, с которым Ш.Анака связывали тесные литературные и общечеловеческие контакты. Нужно отметить, что обращение к конкретно-историческим лицам в целом нетипично для канонического жанра, например, для кладбищенской элегии, с которой, на наш взгляд, сопоставимы элегии Анака. Однако по-своему представленный замысел автора репрезентирует авангардный дух его творчества.

Анализ «Четырех элегий» показывает, что Анак в целом сохраняет *внутреннюю меру элегического жанра*, неосознанно следуя ее устойчивым свойствам: обращение к мотиву прошлого, погруженность в воспоминания, а главное – признание лирическим субъектом несовершенство мира, его неидеальность. Все это в целостности данного цикла создает в сознании читателя ясное ощущение *элегичности мышления* поэта и позволяет говорить о достаточно уверенном гомологическом соответствии его элегий с концептуальными свойствами как самой жанровой формы, так и ее модальности.

Вместе с тем справедливо и другое: отталкиваясь от канона, Анак создал совершенно новую элегию, сложившуюся в эпоху авангарда в татарской литературе XX века. Так, анализ лирического цикла подтверждает, что все стихотворения в нем написаны свободным стихом (верлибром) и отличаются *полидискурсивностью содержания*. Можно утверждать, что элегии Ш.Анака маркированы не только в свете поэтики элегии, но и с точки зрения других модусов художественности, а именно: *«длинное стихотворение» («озын шигырь») и нэсер*– традиционных форм татарского фольклора и литературы.

Как отмечала в своей монографии Д.Ф. Загидуллина, «форма “озын шигырь” предоставляла поэтам [60-80 гг. XX века – А.Х.] возможность использовать присущий только эпике и лиро-эпике исторический ракурс с целью актуализации современных национальных проблем» [Загидуллина, 2018: 11]. Элегии Анака лишены гражданского пафоса, они не затрагивают конкретно-исторических проблем, но в них ярко выражены символические образы, приближенные к фольклорной песне, как, например, *образ реки Оки* во второй элегии, посвященной русскому поэту С.Есенину. Несмотря на попытку автора выразить неповторимую красоту Оки, которая раскинулась вдоль Рязани – родине русского поэта – природный образ приобретает общечеловеческий, почти вселенский характер: он символизирует движение жизни, его бесконечный поток.

Кроме того, некоторые черты этого образа вполне соотносятся с образом Идель (сходство двух рек отмечается автором и в самой элегии), который в народной культуре татар всегда отличался смысловой глубиной. Образ реки Идель традиционно был связан с темой любовной разлуки, он передавал быстротечность жизни и необратимость человеческой судьбы.

Сравните:
Ш.Анак
Алып китә мине уйлар шул ерак зәңгәр илгә,
йөрим Ока буйларында, ул йөргән күк кайчандыр,
эзлим аның эзләрен...[Анак, 1982: 66].

К голубой стране далеко ушли мои мысли,
Хожу по берегу Оки, он [Есенин] ходил когда-то
Ищу его следы...

Народная песня “Су буйлап”
Идел буендакүпйөрдем,
Салкын суында күп йөздем,
Тугайларын буйладым.
Аерылганда кул бирмәдем,
Күрешербез дип уйладым [Нигметзянов, 1970: 124].

Часто ходил я вдоль Волги
Много плавал в ее [холодных] водах,
Обошел ее пойму не раз.
Расставаясь, не подал тебе руки,
Думал, встретимся еще[1] [Там же].

В этом же, глубоком символическом контексте, выводящем содержание произведения на философский уровень, *образ реки Оки* выступает **в третьей элегии**, посвященной **Марине Цветаевой**. Природный образ здесь является частью *рефрена* («Марина Цветаева төшепкилә Ока ярыннан» – «Цветаева Марина спускается с брегов Оки»), усиливая тем самым представления о вечном, а также о таком состоянии мира, которое дарует восхищение красотой и одновременно рождает тоску в душе поэта. Природа этого элегического переживание – в не подвластном человеку высшем замысле, создающем палитру сложных, противоречивых эмоций. Река символизирует и саму поэтессу: сильную, глубокую, бунтарскую и в тоже время одинокую, в постоянном движении по изломам судьбы:

Справедливо утверждать, что элегии Ш. Анака также существуют в поле дискурса **нэсер.** Нэсер – арабское слово, означающее в переводе «прозаическое произведение», проза. Известно, что нэсер представляет собой промежуточную форму, близкую к стихотворению. С другой стороны, он граничит с ритмической прозой (садж), широко распространенной в истории литератур народов Востока. Мы полагаем, что близость к нэсер во многом объясняется тем, что Анак использовал вольный, свободный стих (верлибр), который приблизил элегию к прозаическому повествованию, *к длинному стиху*.

Такая форма стихосложения позволила поэту многогранно выразить свое отношение к теме человеческой судьбы, размышлять в философском ракурсе о жизни поэта в России, раскрыть глубокие переживания последних минут жизни великих

[1] Перевод на русский язык М. Нигметзянова.

личностей разных культур. Так, опираясь на **первую элегию («Пушкину»),** можно утверждать, что ее субъектно-объектная структура в целом не элегическая. В ней отчетливо выражен взгляд субъекта переживаний, который передает историю гибели Пушкина, подобно тому, как это происходило бы в лиро-эпических произведениях – нэсер, или в тех, которые граничат с данным жанром, например, *стихотворением в прозе* в русской литературе. Такая особенность структуры лирического субъекта существенно трансформирует элегический жанр, а именно, меняет самый характер субъекта элегии, специфику его рефлексирующего сознания, и главное – преодолевает необходимую для него *отгороженность от внешнего мира*.

Пограничное положение субъекта татарской элегии превращает данный жанр в лиро-эпическую форму: в стихотворении, например, приводятсямногие подробности величественной статуи поэта, расположенной на Тверской улице в Москве; создается развернутый портрет русского гения.

Совмещение разных жанровых дискурсов проявляется и в поэзии **Аркадия Драгомощенко,** современного российского поэта, чье творчество также можно рассматривать в авангардном ключе. А.Драгомощенко – автор достаточно большого числа элегий и элегических циклов: «Сентиментальная элегия», «Кухонная элегия», «Но не элегия», «Элегия на восхождение пыли», «Мартовская элегия».

Сопоставление элегий русской и татарской элегии XX века показывает, что их роднит **философическое начало**. Оба автора (Анак и Драгомощенко) наделяют элегию сложными представлениями о бытие, благодаря чему происходит выход за пределы «я» лирического субъекта в область более высоких понятий и категорий (смерть-бессмертие, память). Кроме того, поэзии разноязычных поэтов свойственна полижанроваядискурсивность, которая меняет архитектонику канонического жанра.

Если в элегическом творчестве Ш. Анака заметны черты дискурса нэсер и «длинной песни», то произведения А. Драгомощенко связаны с философской интеллектуальной прозой (эссе):в его творчестве границы этих жанров в рамках только одного произведения оказываются зыбкими. Причем и элегическое начало, и философско-интеллектуальный дискурс «подчиняются» особому, «смещенному» видению мира, существующему в контексте постмодернистких взглядов [Корчагин http://www.litkarta.ru/studio/orientir/dragomoshchenko/].

Достаточно ярко такое «нелинейное» восприятие мира нашло выражение в «Сентиментальной элегии» и «Элегии на восхождение пыли» (сб. «Небо соответствий», 1985).

В отличие от цикла элегий Ш.Анака, в котором сохраняется внутренняя мера жанра, в стихотворении «Сентиментальная элегия» концептуальные свойства данной формы трансформированы. Само заглавие – «Сентиментальная элегия» может восприниматься как некий посыл к опыту читателя, выстраивающего свой диалог как с жанровой традицией, так и с ее вариантами. Отталкиваясь от жанра, указанного в заглавии, автор стремится к постижению его новых (парадоксальных) аспектов, существующих в иерархии совершенно нетрадиционных ценностей и ориентиров жизни. Элегия в таком контексте творчества становится «другой», полидискурсивной и философичной, порождая в читательском восприятии множественность смыслов. Следовательно, само жанровое заглавие стратегически продуманно, т.к. оно позволяет связать неканоническое произведение с предшествующей жанровой традицией и возродить к жизни «жанровую» память современного читателя.

ЛИТЕРАТУРА

Анак Ш. Три синих холма: стихи / Перевел с татар.яз. С. Куняев. М.: Сов.писатель, 1971. – 112 с.

Загидуллина Д.Ф. Татарская поэзия и проза рубежа XX-XXI веков: эстетические ориентиры и художественные поиски: монография. Казань: Тат. кн. изд-во, 2018. – 287 с.

Корчагин К.М. Аркадий Драгомойщенко // Новая карта русской литературы. Режим доступа:http://www.litkarta.ru/studio/orientir/dragomoshchenko/ (дата обращения – 24.06.2020).

Нигметзянов М. Татарские народные песни. М.: Сов.композитор, 1970. – 178 с.

М.М. ХАБУТДИНОВА

Казанский федеральный университет, Казань

ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ РОМАНА Р. ТУФИТУЛЛОВОЙ “ЯЗМЫШ ҖИЛЕ”

Аннотация. В статье раскрывается идейно-художественное своеобразие романа Р. Туфитулловой “Язмыш җиле” (“Ветер судьбы”). Доказано, что произведение является ярким образцом очерковой прозы. Выявлена документальная составляющая произведения. Проанализирована специфика функционирования биографического и поэтического сюжетов в произведении.

Abstract. The article reveals the ideological and artistic originality of the novel by R. Tufetulov “Asmus Ile” (“The winds of fate”). It is proved that the work is a vivid example of essay prose. The documentary component of the work is revealed. The article analyzes the specifics of the functioning of biographical and poetic subjects in the work.

Ключевые слова: татарская литература, общественная жизнь татар, Р. Туфитуллова, очерковая проза, Г. Камалова-Акчурина.

Keywords: Tatar literature, social life of Tatars, R. Tufetulov, sketch prose, G. Kamalova-Akchurina.

Летящая пламенем,
можешь ты сжечь,
Влюбляя в себя,
Словно солнце блеснув,
Улыбкой лучистой и милой,
Гульсум!

М. Җумабаев “Гульсум-ханым ” (пер. Җ. Канафиной)

Р.Р. Туфитуллова в романе «Язмыш җиле» [Туфитуллова] размышляет над судьбой Өммегөльсем Камаловой-Акчуриной (1889-1957), младшей дочери видного татарского религиозного и общественного деятеля ишана Мухамед-Закира Камалова [Биктимирова]. В начале XX в. эта женщина-просветительница снискала славу в тюрском мире после того, как вместе с единомышленницами во время Балканской войны в качестве сестры милосердии выехала в Турцию. Девушка-математик, воспитанная на идеях тюркского единства, стала участницей добровольной миссии мусульманок России по оказанию медицинской помощи в турецких госпиталях в период Балканской войны.

Г. Камалова рано осиротела и осталась на попечении старшего брата Ибрагима Камалова, близкого друга Мусы Бигиева, который вскоре стал их зятем. Старший брат

постарался дать сестрам достойное образование. Г. Камалова в 1908 г. получила аттестат зрелости в Котовской гимназии Казани. Потом она продолжила обучение на физико-математическом отделении Высших (Бестужевских) курсов в Петербурге. Известно, что в этот период она состояла в переписке с Г. Исхаки, в которого была влюблена, и ее письма оказались в жандармерии [Таиров]. В 1913 г. девушка вышла замуж за фабриканта Абдуллу Акчурина и посвятила себя педагогической деятельности. Счастливая жизнь супругов была нарушена социальными катаклизмами эпохи, и они были вынуждены бросить дом и прятаться с семьей на чужбине. Известно, что в период жизни в Петропавловске в нее был влюблен казахский поэт М. Җомабаев. Он посвятил ей много стихотворений. Одно из них мы использовали в качестве эпиграфа. Женщина сохранила верность супругу. Ее муж А. Акчурин был арестован и погиб в ссылке в 1933 г. Трагическая участь постигла и их сына по имени Яхъя, который был расстрелян в 1937 г. Сама Г. Камалова чудом избежала репрессий. Оставшись вдовой, она жила с детьми до Великой Отечественной войны в Ленинграде, перебираясь случайными заработками, затем переехала в Оренбург. В конце 1940-х гг. она вернулась в Казань. Похоронена в 1957 г. на Татарском кладбище.

"Язмыш җиле" ("Ветер судьбы") Р. Туфитулловой представляет собой яркий образец очерковой прозы. Заглавие играет жанрово-детерминирующую роль, т.к. объясняет очерковость повествования. Хотя автор и определяет жанр "Язмыш җиле" как роман, однако перед нами цикл очерков о знаменитой татарской женщине Г. Камаловой-Акчуриной. Каждый из фрагментов цикла описывает определенный этап ее биографии через реконструкцию контактов героини с знаменитыми татарами, имеющими отношение к тому или иному периоду татарской общественной жизни (Г.Тукай, Г. Исхаки, М. Бигиев, Ф. Карими, Ю.Акчура, И. Нуруллин, А. Расих, М. Ногман). За очерками проступают контуры целого века татарской жизни. Точкой отчета хронотопа становятся события начала XX в., а финальным аккордом – наша современность.

"Биографический сюжет" включает в себя ключевые события из жизни Г. Камаловой: раннее сиротство, детство и юность на попечении брата Ибрагима Камалова, учебу в женских гимназиях Чистополя, Казани, на Высших (Бустужевских) курсах в Петербурге, службу в турецкой армии в роли сестры милосердии, замужество, скитания с мужем по стране из-за революции, горечь вдовства.... Чувствуется, что Р. Туфитуллова испытывает огромное удовольствие от прикосновения к самой яркой странице татарской истории, от процесса реконструкции мозаики исторических фактов и свидетельств очевидцев. Разрабатывая «татарскую» тему, автор произведения не ограничивает себя имеющимся краеведческим материалом. Так, например, создавая «петербургское» обрамление, Р. Туфитуллова разрабатывает хронотоп литературного города. В русском общественном сознании Петербург издавна воспринимался городом-"генератором культуры". Р. Туфитулова, путешествуя по Казанской улице, вспоминает имена польских и русских поэтов А.Мицкевича, А.Пушкина, А.Дельвига, Б. Пастернака. В ее восприятии эта улица Петербурга превращается в улицу поэтов.

"Поэтический сюжет" произведения "Язмыш җиле" включает в себя жизнь двух тюркских поэтов, снискавших славу в мире еще при жизни в силу масштаба своего дарования: татарского поэта Г. Тукая и казахского поэта М. Җомабаева.

Эти два сюжета переплетаются с друг другом, благодаря единству образа героини и образа автора, что становится одним из циклообразующих факторов в произведении.

Другим фактором выступает тематическое единство – желание воссоздать ключевые тенденции в общественной и культурной жизни татар в первой четверти XX в.

Чтобы снять глянец с эпохи, Р. Туфитуллова внутри биографического сюжета эксплуатирует любовный. В произведении большое место отводится разработке историй любви героини (Гульсум и Г. Тукай, Гульсум и М. Җомабаев, Гульсум и Г. Исхаки, Гульсум и Г. Акчурин). Истории любви главной героини оттеняются историей любви Г. Тукая и Зайтуны, а история ее общественной деятельности – историей Сании Гыйффет. Это позволяет расширить сюжетные рамки и добиться объемности изображения.

Вместо "миллет аналары" ("матери нации") и "йолдызлар" ("звезды") Р. Туфитуллова в качестве лейтмотива эксплуатирует образ "ак фәрештә" ("светлого ангела"). В обрамлении он становится частью Петербургского мифа. Гуляя по улицам Петербурга, автор создает свой миф о Г. Камаловой. Ее призрак оживает среди наших современников. В ангелической испостаси она предстает и в эпизодах с Г. Тукаем. По мере развития биографического сюжета образ героини становится все более реалистичнее. Ангелическое начало в дальнейшем поддерживается на уровне развития любовного сюжета.

Ведущий конфликт в произведении – столкновение личности и эпохи. Р. Туфитуллова в рамках сложившейся традиции разрабатывает тему преодоления жизненных трудностей эпохи, насыщенной социальными катаклизмами. При описании жизненного пути героини наблюдается определенная диспропорция: если первая четверть XX в. описана подробно, то следующие периоды жизни – эскизно, как-то вскользь, что рождает у нас чувство неудовлетворенности. Видимо, это происходит из-за недостатка мемуарного материала. По мере развития биографического сюжета наблюдается угасание энергетики харизматической личности. К концу романа образ главной героини теряет романтические очертания.

Р. Туфитуллова, демонстрируя свою эрудицию, часто обращается к стихотворениям поэтов. Отрывки из стихотворений помогают автору, во-первых, глубже раскрыть духовный мир своей главной героини, охарактеризовать художественный вкус и ее предпочтения. С другой стороны, они играют важную роль в развитии любовного сюжета, так как являются проекцией чувств влюбленных в «черноглазого ангела» великих поэтов. Р. Туфитуллова использует стихотворные отрывки в произведении в качестве эпиграфа. Они задают эмоциональный тон повествованию, подсказывая читателю тот или иной ракурс восприятия.

К сожалению, в «Язмыш жиле» («Ветры судьбы») Р. Туфитулловой не удается добиться общности образно-стилистического решения. Порой повествование начинает напоминать коллаж из художественно необработанных источников, взятых из мемуаров, краеведческой литературы и монографий, статей литературоведов. Особенно это наблюдается в финале.

В целом, журнальный вариант «Язмыш жиле» («Ветры судьбы») читается легко, радует богатой фактологией, служит популяризации страниц национальной истории и способствует ликвидации ее «белых пятен». Благодаря этому произведению, читатель получает счастливую возможность прикоснуться к эпохе становления татарской нации, к эпохе ее расцвета. Надеемся, что Р. Туфитуллова не остановится на достигнутом, сумеет в дальнейшем наполнить историю Г. Камаловой-Акчуриной романным содержанием.

ЛИТЕРАТУРА
Биктимирова Т. Милләт, киләчәк хакына // Халкым минем, 2012. – №3. Апрель.
Таиров Н.И. Гаяз Ихаки и меценаты Акчурины // Вестник КазГУКи, 2018. №2. – С. 76-80.
Туфитуллова Р. Язмыш җиле // Казан утлары, 2019. №4. – С.4-46., №5. – С. 65-103.

Г.К. ҺАДИЕВА
Казан федераль университеты, Казан

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ УДМУРТ НИГЕЗЛЕ АТАМАЛАРЫ

Г.К. ХАДИЕВА
Казанский федеральный университет, Казань

ОЙКОНИМЫ УДМУРТСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

Аннотация. На любой территории есть ойконимы, оставшиеся от предыдущих эпох, когда там жили другие народы, говорившие на языке других языковых семей. Области Среднего Поволжья и Приуралья, являлись прародиной финно-угорских народов. На этой земле располагалась древняя территория их расселения, здесь закладывались основы их этнической общности. В данной статье рассматриваются ойконимы удмуртского происхождения Республики Татарстан. Анализ показывает, что ойконимы удмуртского происхождения восходят к родовым названиям удмуртского народа, к апеллятивной лексике, прозвищам и гидрографическим номенклатурным терминам.

Abstract. On any territory there are oykonyms left over from previous eras, when other peoples lived there who spoke the language of other language families. The regions of the Middle Volga and Urals were the ancestral home of the Finno-Ugric peoples. The ancient territory of their settlement was located on this land, the foundations of their ethnic community were laid here. This article discusses oikonyms of Udmurt origin in the Republic of Tatarstan. The analysis shows that the oikonyms of Udmurt origin go back to the generic names of the Udmurt people, to appellative vocabulary, nicknames and hydrographic nomenclature terms.

Ключевые слова: татары, ойконим, этимология, удмурмы, родовые (воршудные) имена.
Keywords: Tatars, oykonyms, etymology, Udmurms, generic (vorshudnye) names.

Тарих һәм археология мәгълүматларына караганда, Урта Идел буе территорияләре төрле кабилә һәм халыклар алышыну процессын кичерә. Шунлыктан Татарстан ойконимиясе төрле дәрәҗәдәге борынгылык һәм чыгышы ягыннан төрлелеккә ия этнолингвистик катламнардан торган катлаулы тарихи өлкә буларак карала.

Татар ойконимнарының этнолингвистик катламы шактый күптөрле һәм чуар, чөнки «татар халкы һәм теле формалашуда Идел болгарлары төп роль уйнаса да, алар составына шулай ук төрки телле печенеглар, кыпчаклар, мишәрләр, татар-монгол яулары белән килгән төркиләр, аз булса да монгол телле монголлар, угро-финнар һәм хәтта славяннар да төрлесе төрле дәрәҗәдә катнашканнар» [Зәкиев, 1977: 188]. Әлеге халыклар гасырлар дәвамында бер-берсе белән төрле мөнәсәбәтләргә кереп, кайбер милли һәм телгә караган казанышларны уртаклашып яшәгәннәр, кайберләре үзара ассимиляциялəшкəннəр.

Татарстан ойконимиясе билгеле бер лингвистик һәм экстралингвистик факторлар тәэсире нәтиҗәсендә формалаша. Аерым бер катламга караган ойконимнар билгеле бер вакытта барлыкка килмәгәннәр. Тарих һәм башка фәннәр күрсәтүенчә, Татарстан территориясендә берничә гасыр дәвамында төрки телле кабилә һәм халыкларның килеп урнашуы билгеле.

Г.Ф. Саттаров фикеренчә, топонимик чувашизмнар, башкоризмнар һ.б. топонизмнар теге яки бу халык белән күп гасырлар дәвамында күрше булып яшәү, аралашу җирлегендә генә барлыкка килмәгәннәр. Алар кайчандыр безнең регионда яки аның аерым төбәкләрендә теге яки бу кабилә-ыругның, халыкның яшәве, гомер итүләре җирлегендә туганнар. Әлеге кабиләләр, халыклар хәзерге Татарстан территориясендә яшәгән заманнарда төбәктәге географик объектларның байтагын үз телләренең атамалары белән атаганнар. Урта Идел-Кама территориясендә халык формалашу процессында татарлар бу җирлектә яшәгән кардәш һәм кардәш булмаган кабиләләрне үз этносларына катнаштырганнар, аларны акрынлап ассимиляцияләгәннәр. Татар халкы этносына катнашкан әлеге кабиләләрнең телләре белән мөнәсәбәтле географик атамалар татарларның топонимиясенә кабул ителгән хәлдә, безнең көннәргәчә килеп җиткәннәр [Саттаров, 1973: 158-159]. Шулай итеп, төрле кабилә һәм халыкларның гасырларга сузылган бер-берсенә тәэсире нәтиҗәсендә, чыгышы белән төрле башлангычларга караган татар ойконимиясе туплана.

Мәкаләдә, без, удмурт чыгышлы атамаларны карыйбыз.

Идел буе территорияләре – фин-угор кабиләләренең беренче торган җирләре, тарихи ватаннары булып тора. Шуңа бәйле татар ойконимиясен формалаштыруда фин-угор кабиләләренең эзләре күзәтелә.

III-IV гасырларда фин-угор кабиләләре белән шактый дәрәҗәдә аралашкан беренче борынгы төрки кабиләләр Кама буйларының кайбер районнарында урнашып калалар һәм өлешчә Иделгә үтеп керәләр. Җирле халык культурасында борынгы төрки кабиләләр культурасына хас билгеләрнең килеп чыгуы шушы вакытка туры килә. VII гасыр азагы – VIII гасырда Урта Идел территориясенә төрки телле болгарлар көньяктан, Азов буе һәм Дон далаларыннан килеп утыралар һәм җирле кабиләләр белән күп төрле бәйләнешкә керәләр [Татарстан АССР тарихы, 1970: 35, 37].

Татар ойконимиясенең фин-угор телләренә нигезләнеп ясалган атамалары удмурт, мари, мордва телләренә нисбәтле барлыкка килгәннәр.

Удмуртларның *Варзи, Омга, Турья* «көртлек», «торна», *Бобья, Чабья* «бодай», *Чепья, Дурга* «кырый баз», *Курья* «култык», *Уча* «сандугач», *Кибья* «коңгыз» һ.б. кебек борынгы воршудлар кушамат-исемнәренә нигезләнеп Татарстанның Кама арьягы, Казан арты җирлегендә байтак кына татар авылларының атамалары барлыкка килгәннәр [Саттаров, 1973: 178]. Мәсәлән: *Чәбия Чурчи* (Саба р.), *Яңа Чәбия* (Кукмара р.), *Иске Чәбия* (Мамадыш р.) *чабей-йа* «бодай»; *Көтек* (Арча р.), *Югары Көтек* (Кукмара р.) *кеттек* «челән»; *Түбән Оча , Яңа Оча* (Мамадыш р.), *Усы* (Актаныш р.) *уча* «сандугач»+лы; *Олы Кибәхуҗа, Югары Кибәхуҗа, Кече Кибәхуҗа* (Теләче р.) *кибья* «коңгыз» һ.б. авыл исемнәре удмурт воршуд исемнәренә бәйле барлыкка килгәннәр.

Удмурдларның воршуд исемнәренең (хатын-кыз линиясе буенча нәсел-ыру кушаматлары) саны чама белән җитмешкә җитә. Элекке заманнарда вотяклар булган удмуртларның бу кабилә һәм кавемнәргә бүленешенә беренчеләрдән булып удмуртларның тарихын, көнкүреш үзенчәлекләрен һәм гореф-гадәтләрен өйрәнүче

Г.Е. Верещагин, Б.Г. Гаврилов, Н.Г. Первухин, Г.Н. Потанин, И.Н. Смирнов, А.А. Спицын, М. Худяков һ.б. галимнәр игътибар итәләр.

Кабилә эчендә борынгы удмуртлар, теге яки бу ыруг вәкиле булуларын искәртеп, үзләрен нәсел-ыру исеме белән (воршуд) атый торган булалар. Ыруг исеме һәм билгеле бер кавемгә карауны аңлау удмуртларда кияүгә чыккан хатын-кызның ялгызлык исеме формасында буыннан-буынга тапшырыла (удмуртларда хатын-кыз кияүгә чыкканчы гына шәхси исемгә ия була, кияүгә чыкканннан соң исә аны бары тик ыруг, воршуд исеме белән генә атап йөртә башлыйлар). Гадәттә ул нәсел илаһинең атамасы булып торган һәм буыннан буынга күчеп барган [Бушмакин, 1970: 168-169].

И.Н. Смирнов билгеләвенчә, удмуртлар кайда гына таралсалар да, алар «һәрвакыт бер-берсе арасында нинди дә булса бәйләнеш булган төркемнәр белән бергә урнашалар». Теге яки бу нәселгә караган удмуртлар кайда гына булсалар да, үзләрен ыруг исемнәре (воршуд) белән атауларын дәвам итәләр.

Бүгенге көндә удмуртлар тарафыннан кулланылган *пор* сүзе мари этнонимына карата кулланыла. Г.И. Тепляшина фаразлавынча, *пор* компонентлы географик атамаларны угор кабиләләре калдыра. *Пор* нигезле топонимнар очраган территорияләрдә кайчандыр мансилар яшәвен дә искәртү кирәк. Е.И. Ромбандеева фикеренчә, мансиның һәр кешесе бүгенгәчә үзләренең бабалары кайсы ыругка каравын төгәл белә. Удмуртлар *пор* сүзен мари этнонимы буларак кулланган очракта шуны ассызыклау мөһим: марилар, мансилар кебек үк, удмуртлар өчен – чит кавем вәкилләре. Шунлыктан, мансиларның бер нәселен аңлату өчен кулланылган «пор» сүзе мариларга мөнәсәбәтле дә кулланыла башлый. [Тепляшина, 1970: 263]. Г.И.Тепляшина тикшеренүләрендә, «пор» нигезе белән бәйле географик атамалар *-ым/-им* топоформантлы топонимнар белән туры килгән аерым бер ареалны тәшкил итүен әйтә [Тепляшина, 1969: 220]. Галимә, тикшеренүенең нәтиҗәсе буларак, өйрәнелә торган территориясенең топонимиясендә угор кабиләләренең яшәү эзе чагылуын искәртә.

Татарстанда *Поршур* (Кукмара р.) авылы атамасы *пор* «мари этнонимы» + удмурт телендә *шур* «елга» мәгънәсен белдерә. Авыл Казан ханлыгы чорында булган [Чернышев, 1971: 191].

Удмурт апеллятив лексикасы һәм кушамат-исемнәренә нигезләнеп *Иске Муй* (Арча р.) *муй* > *му* «җир»; *Югары Пошалым, Түбән Пошалым, Урта Пошалым* (Арча р.) *пыш* «киндер», *пышалыны* «киндерле»; *Чырпы* (Лаеш р.) *чырпы* > *шырпы* «тычкан» һ.б. авыл исемнәре барлыкка килгән.

Гидрографик терминга нигезләнеп *Шуран* (Лаеш, Мөслим р.), *Приют Шуран, Татар Шураны* (Мөслим р.) атамалары барлыкка килгән. Удмурт телендә *шур* «елга», «елгачык» + *-ан* борынгы төрки һәм төрки булмаган халыклар яшәгән территорияләрдә киң кулланыла торган борынгы кушымча.

Пучы (Актаныш р.) татар авылы атамасының нигезендә мари телендә «болан» мәгънәсен белдерә торган *пучы* кушаматы ята (Саттаров, 1973: 172). Кешенең хәрәкәтен, холкын яки башка берәр ягын боланга охшату җирлегендә метафорик образлы *Пучы* кушамат исеме барлыкка килгән.

Борынгы мариларның бабаларын чирмешләр дип йөрткәннәр. Әлеге этнонимга нисбәтле *Чирмеш* (Питрәч р.) авылы исеме барлыкка килгән.

Л.Ш. Арсланов, Н.Б. Борһанова, Г.Ф. Саттаров *Субаш Аты, Югары Аты, Түбән Аты, Урта Аты* (Арча р.) авыллары исемен мари теле белән аңлаталар. Мари телендә *аты* > *ото* «алан», «кечкенә урман» мәгънәсен белдерә.

Татарстан ойконимиясендә мордва теленә нисбәтле ойконимнар күп түгел. *Мокшы* (Әтнә р.), *Яңа Мукшы, Иске Мукшы* (Аксубай р.) авыллары исемнәре мордваларның элекке атамасы *мукшы* этнонимы белән бәйле.

Шулай итеп, ойконимик фактлар борынгы заманнарда байтак кына фин-угор кабиләләренең болгар-татарлар составына кушылулары, аларның татар халкы этник яктан формалаштыруда бер компонент буларак катнашулары турында сөйли.

ӘДӘБИЯТ

Бушмакин С.К. Воршудные имена – микроэтнонимы удмуртов // Этнонимы. М.: Наука, 1970. – С. 168-176.

Зәкиев М.З. Татар халкы теленең барлыкка килүе. Казан: Тат. кит. нәшр., 1977. – 207 б.

Саттаров Г.Ф. Татарстан АССРның антропотопонимнары. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1973. – 296 б.

Тепляшина Т.И. Еще раз о топоформанте - ым (- им). – Ономастика. М.: Наука, 1969. – С. 216-220.

Тепляшина Т.И. Язык бесермян. – М., 1970.

Чернышев Е.И. Селения Казанского ханства (по писцовым книгам) // Вопросы тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Казань, 1971. – С. 284-292.

Р.Ф. ХАСАНОВ

Бирский филиал ФБОУ ВПО «Башкирский государственный университет», Бирск

ОСОБЕННОСТИ ИЗОБРАЖЕНИЯ КОНФЛИКТА В БАШКИРСКОМ ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ

Аннотация. Автор статьи пишет, что башкирский исторический роман отличается поликонфликтностью, синтезом конфликтов социальных и личностных, объективных и субъективных, локальных и глобальных. Романисты изображают основные социальные противоречия той или иной эпохи, конкретно-исторические конфликты, которые определяют проблематику, сюжетно-композиционный строй, жанр, систему образов. Немало места в романах занимают внутренние конфликты, борьба страстей, столкновение характеров, разных идеологий. В этом плане наиболее характерны романы Б. Рафикова «Карасакал», Н. Мусина «Притяжение свободы», Р. Баимова «Кречет мятежный», в основе композиции которых лежит развернутая антитеза. Отмечается, что центральные герои произведений являются выразителями социально-политических, идеологических, морально-нравственных позиций определенной эпохи.

Abstract. Author article write, that bashkir historical novel distinguish versatile conflicts, synthesis conflicts outward and inner, social and personals, the objective nature and subjective, locals and globals. First the novelists depict basic social contradiction the age, concrete-historical conflicts, who determine the problems, story, composition, genre, system characters. Much part in the historical novel take up inner conflicts, struggle the passions, clash of interests, characters, conflicting op inions, ideology. This plane the most striking the novels by B. Rafikov «Karacakal», by N. Mysin «Attraction freedom», by R. Baimov «Hawk rebel», in the basic composition who is the unfolded antithesis. Note, that central heroes novels be spokesman the socio-politically, ideologists, morally positions the age.

Ключевые слова: герой, антигерой, конфликт, характер, психологизм.

Keywords: hero, antihero, conflict, character, psychology.

Важное место в сюжетно-композиционной структуре исторического романа занимают конфликты внутренние, нравственно-психологические, связанные со столкновением различных характеров, героя и антигероя.

Объектом исследования в данной работе является башкирский исторический роман, который характеризуется поликонфликтностью, синтезом конфликтов социальных и личностных, глобальных и локальных. Борьба различных мнений, идеологий, философий жизни особенно ярко отражена в романах, посвященных башкирским восстаниям. Характерны в этом отношении романы Б.Рафикова «Карасакал» и Н.Мусина «Притяжение свободы», в центре которых – образы двух народных вождей – Минлегула Юлаева (Карасакала) и тархана Алдара Исякаева.

Столкновение характеров, противоборство разных жизненных, морально-нравственных позиций в романе Н. Мусина происходит как на полях сражений, так и в словесных дуэлях. При этом автор часто прибегает к приему антитезы. Психологически напряженная сцена изображена во время встречи Алдара и Петра I в Петербурге, куда тархан, как народный ходатай, прибыл сообщить царю о творимых бесчинствах в башкирском крае со стороны царских чиновников - поборах, непомерных налогах, притеснениях в вопросах вероисповедания, захвате земель. После рассказа Алдара царь с силой стукнул по столу и крикнул: «Мы не позволим бунтовать против власти!» Так автор показывает, что шаг за шагом рушатся надежды на мирный исход дела, и что теперь и Алдар теряет свои прежние, несколько наивные мечты о справедливости российского государя, а в аулах начинается активная подготовка к восстанию.

Не менее острый конфликт показан во взаимоотношениях Алдара и полковника Алексея Тевкелева, представляющего в романе самодержавную власть. Глазами тархана мы видим его портрет: «краснолицый, остроносый, узколобый человек» [Мусин, 2001: №11, 28]. Неприязнь, внутреннее отторжение, заметные уже в описании внешности героя, у тархана всё более усиливаются по мере узнавания его поближе и общения с ним. При более глубоком рассмотрении этот, на первый взгляд, частный конфликт позволяет говорить об онтологических, вечных темах - о сущности человеческого бытия, о его духовных началах с антиномиями «добро и зло», «альтруизм и эгоизм», «самоотверженность и трусость», «созидание и разрушение», «милосердие и жестокость», «верность и предательство» и т.п. Воплощением этих начал в романе выступают названные герои. Вся жизнь Алдара, его общественная деятельность подчинены интересам родного народа, идеям свободы, справедливости, ради чего он идет на самопожертвование, несмотря на классовые, сословные преграды. На другом полюсе - малодушный, двуличный, изворотливый герой-индивидуалист и карьерист, все помыслы и деяния которого направлены на достижение личных благ. Писатель ясно дает понять, что такие типы являются источником зла, предательства, измены, подлости, коварства, разрушителями мирной жизни.

В разрезе исследуемой темы интересен образ Карасакала из одноименного романа. В нем он синтезирует разные начала. Как пишет М.Б. Храпченко, «свое выражение конфликт получает как в изображении борьбы с социальным злом, с застывшими формами жизни, так и в обрисовке противоречий внутреннего мира человека, его сомнений, терзаний…» [Храпченко, 1982: 210]. Своего рода войну с самим собой, писатель показывает через внутренние монологи героя. Здесь можно вести речь о конфликте между личностью и характером, между природным и социальным в человеке.

Главный герой романа «Карасакал» оказывается именно в таких обстоятельствах, находится в той ситуации, когда «имеет место разлад между поэзией сердца и противостоящей ей прозой житейских отношений, а также случайностью внешних обстоятельств» [Гегель, 1958: 474]. Иначе говоря, Карасакал под влиянием обстоятельств вынужден жить, словно, чужой жизнью, подавлять в себе природное, свою личностную субстанцию. Даже его внешность – густая черная борода – это своего рода маска, попытка скрыть свое истинное «я».

По мере взросления и формирования герой осознает, что его предназначение в другом, нежели быть воином, и что его оружием должен быть не меч, а слово, книга, молитва. Он сомневается, что рожден «для поля брани и ратной славы» [Рафиков, 2001: 34], к чему готовил его отец. А мать, сердцем чуя природные задатки сына, стремилась развить в нем духовное начало, воспитать любовь к природе, книгам, песням. Автором подчёркнута многогранность его личности, восприимчивость к окружающему, природная даровитость: ещё подростком Минлегол проявляет способность к языкам, смекалку, старание, упорство, у него мелодичный, звонкий голос. В романе есть эпизоды, в которых мы видим Карасакала искусным врачевателем.

Однако, как это показано в романе, в этот естественный процесс становления и формирования будущего певца-сказителя, сэсэна, ученого-муллы, целителя вмешиваются внешние силы, заставившие его изменить своему истинному предназначению и поневоле стать своего рода «перекати-поле», страдать от осознания ложности своего положения, испытывать душевные муки. Ещё в молодости его подвергают насилию и издевательствам – вырывают ноздри, отрезают ухо, палец. Эти и другие роковые обстоятельства формируют качества характера, идущие вразрез его природной сути. Чтобы избежать позора рабства, он выходит на поле брани, сражается как настоящий воин, проливает кровь, но всё это делает не от внутренней потребности, а вопреки этому.

Сложное психологическое состояние героя в романе передано через его монологи. Вот характерный пример: «Будь проклято это жестокое время! Не исполнились его юношеские мечты жить дома в Юрматах, учить детей уму-разуму в долине Хэлэука, растить своих детей и никуда не спешить, ни о чем не тревожиться. Так пусть же все проклятия жизни и громы небесные обрушатся на это время, которое гонит человека по земле, как перекати-поле!» [Рафиков, 2001: 142].

Так, в образе главного героя писатель изображает драматическую судьбу человека своего времени, оказавшегося на перепутье, не сумевшего полностью раскрыть и реализовать потенциальные возможности своей личности.

Словесные баталии, борьба мнений, противоположных идейных воззрений широко представлены в романах с интеллектуальными героями. Ярким примером этого является роман Р.Баимова «Кречет мятежный» [Баимов, 2002], в котором повествуется о событиях и лицах послереволюционного периода – 1918-1920-х годах. Сложная общественно-политическая, социально-нравственная атмосфера времени воссоздана не столько через внешние реалии жизни, сколько через изображение сложных психологических состояний героев, напряженных раздумий о судьбе страны, о личной судьбе, диалоги-споры, дискуссии. Центральный персонаж – лидер башкирского национального движения Заки Валиди – часто встречается с представителями различных партий, классов, с деятелями культуры, искусства, военачальниками, солдатами, крестьянами, среди которых немало его идейных оппонентов. Запоминаются

эпизоды его встреч с Лениным, Сталиным, Троцким, Артемом Сергеевым. При этом автор создает сцены, в которых за кажущейся мирной беседой героев ощущается внутренняя напряженность, недоверие друг другу, подозрительность, неприятие точки зрения собеседника. Всё это передано через художественные детали - мимику, жесты, взгляд, особенности речи, описание внешности действующих лиц.

Раскрытию характера главного героя служат внутренние монологи, в которых он предстает сомневающимся в правоте своего дела, мучительно ищущим ответы на многие вопросы, порой ощущающим свое бессилие, одиночество. Все эти терзания, душевные муки, осознание безвыходности ситуации вынуждают его покинуть страну, уехать на Запад, а затем в Турцию.

Можно заключить, что в современном башкирском историческом романе большое место занимает изображение внутренней жизни героев, их психологическая характеристика, показ противоборства точек зрений, разных взглядов на жизнь, морально-нравственных установок. Через духовно-нравственные коллизии, изображение различных внутренних состояний своих героев авторы стремятся воссоздать общественно-политическую, конкретно-историческую атмосферу времени, передать особенности изображаемой эпохи, определившую их судьбу.

ЛИТЕРАТУРА

Баимов Р.Н. Кречет мятежный. Уфа: Китап, 2002.- 544 с.

Гегель Г. В. Ф. Лекции по эстетике. В 4-х т. М.: ГИХЛ, 1958. Т. 3. - 480 с.

Мусин Н. С. Притяжение свободы // Бельские просторы, 2001.- № 7. - С. 13-53; № 8.- С. 13-47; № 9. - С. 3-50; № 10. - С. 3-57; № 11.- С. 3-48.

Рафиков Б. З. Карасакал. Уфа: Китап, 2001.- 480 с.

Храпченко М.Б. Художественное творчество, действительность, человек. М.: Советский писатель, 1982.- 416 с.

А.Р. ХӘБИБУЛЛИНА, Т.Ш. ГЫЙЛАҖЕВ

Казан федераль университеты, Казан

Ф. ӘМИРХАН ДРАМАТУРГИЯСЕНДӘ ХАТЫН-КЫЗ МОТИВЛАРЫ

А.Р. ХАБИБУЛЛИНА, Т.Ш. ГИЛАЗОВ

Казанский федеральный университет, Казань

ФЕМИНИСТСКИЕ МОТИВЫ В ДРАМАТУРГИИ Ф. АМИРХАНА

Аннотация. В данной статье рассматриваются феминистические мотивы в пьесах Ф. Амирхана в литературно-философском контексте начала XX века. Задачей исследования является установление общих и своеобразных мотивов в драмах писателя. В процессе анализа пьес Ф. Амирхана, определяется связь с произведениями писателей-современников, а также выявляется его индивидуальность.

Ключевые слова: мотив, образ, феминистические мотивы, литературно-философский контекст, писатели-современники.

Abstract This article examines feminist motives in F. Amirkhan's plays in the literary and philosophical context of the early 20th century. The task of the research is to establish general and peculiar motives in F. Amirkhan's dramas. In the process of analyzing the plays of the playwright, the

connection with the works of contemporary writers is determined, as well as his individuality is revealed.

Keywords: motive, image, feminist motives, literary and philosophical context, contemporary writers.

Фатих Әмирхан – XX гасыр татар әдәбиятының үсешендә тирән эз калдырган шәхесләрнең берсе.Ул үзенең күпкырлы иҗаты белән аерылып тора. Әсәрләрендә аерым шәхес тәнкыйтьләнми, киресенчә милләт, тирәлек, җәмгыятьтәге мәгълүм бер катламнар игътибар үзәгенә куела. Аның иҗатында татар җәмгыятендә яшәп килгән иске тәртипләрне юкка чыгару фикере кызыл җеп булып сузыла. Шул мотивлар арасында хатын-кыз темасы,хатын-кыз азатлыгы мәсьәләләрен яктырту зур урын алып тора. Әлеге мотивны ачу өчен язучы искелек вәкилләренең әхлаксызлыгын, белемсезлеген, аларның динне үз файдаларына гына куллануын, хатын-кызларның хокуклар чикләүен тасвирлый.

Ф. Әмирханның өч пьесасы: "Яшьләр" (1909), "Тигезсезләр"(1915), "Фәтхулла хәзрәт"(1922) һәм тәмамаланмаган өч драма өзеге бар. 1909 елның 24 июлендә язылып беткән "Яшьләр" драмасында милли чынбарлыкны үзгәртеп кору өчен башланган рух һәм фикер көрәше, идеологик бәхәс сурәтләнә [Гыйлаҗев, 2018: 84]. Пьесада милли чынбарлыкны яңарту проблемасы хатын-кыз мотивы белән тыгыз бәйләнештә яктыртыла. Татар хатын-кызы милли чынбарлыкның күнегелгән тәртипләре, гаиләдәге хокуксызлыгы, "аталар"ның иске карашлары белән "җанлы курчакка" әйләндерелгән. Бу мотив Фәхерниса, Мәрьям һәм Зәйнәп белән бәйле күренешләрдә чагылыш таба. Яшьрәк чагында "үткен, булдыклы, нечкә күңелле, мәхәбәтле генә, зәңгәр күзле, тулы гына йөзле" Фәхерниса иске татар тормышы йогынтысында берничә ел эчендә зәһәр хатынга әйләнгән. Фәхернисага бәяне Газиз бирә: "Әүвәл холыксыз каената, каенана кул астында изелү; алардан котылгач, ике мәртәбә көндәш белән тору; ул да беткәч, атнасына икешәр мәртәбә ирен фәхешханәдән лаякыл исерек көенчә төяп кайтару – менә татар тормышының шушы вәхешләре аннан бөтен кешелек сыйфатларын сыгып чыгарып, ерткыч ясап калдырганнар..." [Әмирхан, 1985: 371]. Мәрьям исә Фәхернисага насыйп булган сынаулар аша үтмәгән, ләкин аның да иренә буйсынып яшәве күренә. Гаиләсе шактый алга киткән булса да, бердән бер кызлары Зәйнәпкә русча белем бирүгә алар каршы.

Хатын-кыз мотивы янәшәсендә ярдәмче язмыш мотивы туа. Зәйнәпне, күпме генә китап укыса да, белем алса да, апасы кебек үк язмыш көтүе ихтимал. Чөнки ул абыйлары кебек әти-әни хакы турында оныта алмый. Зәйнәпкә хас булган нечкә күңеллелек, әти-әнисенә хөрмәте, аларга каршы барырга ирек бирмәс кебек. Әмма пьесада бу мәсьәлә чишелми, ачык кала. Әлеге мотивны Д. Заһидуллина бәхеткә ирешә алмау мотивы яки өмет өзелү мотивы дип атый [Загидуллина, 2013: 124]. Галимәнең хезмәтендә бәхеткә ирешә алмау милли менталитет үзенчәлекләренә бәйле дигән фикер яңгырый. Дөрестән дә, Зәйнәп, Фәхернисаларның әти-энигә каршы тормаулары яки тора алмаулары аларның тәрбияләнүләренә, гореф-гадәтләргә бәйле.

Ирләрнең хатын-кызлар белән курчак кебек уйнарга тырышуы, гомумән, ул чордагы хатын-кызга карашы, "Фәтхулла хәзрәт" сәхнә әсәрендә Фәтхулла хәзрәт образының хатын-кызларга мөнәсәбәтендә күренә. Фәтхулла хәзрәт хатын-кыз күрсә, күзләрен майландыра, оятсызлыклар турында хыяллана башлый. Ләкин әлеге әсәрдә көчле хатын-кыз мотивы барлыкка килә. Ул үз-үзен яклый ала торган итеп сурәтләнә. Хезмәтче Фәтхулла хәзрәтнең: "Хәләлең, хуҗаң менә мин булам инде, сылу җанаш!

Син бирәү генә, җанаш, кайда соң җитмеш алтыгыз? Үп, коч.”- диюенә аптырап калмый: “Ах, оятсыз карт!” – дип яңагына суга [Әмирхан, 1985: 385]. Хәдимә чыгып киткәч, Фәтхулла хәзрәт аны озак кына сүгеп тора: “Ах, динсез, ах, зиндикъ (динсез), ирләр хатыннардан өстенне хәтеренә дә алмый бит! Бу – марҗа бу! Марҗа булмаса, ул мине монастырьга яптырам димәс иде, миннән качмый йөрмәс иде. Ирләр белән аулакта калмас иде...” [Әмирхан,1985: 385]. Бу монолог аша иске фикерле ирләрнең хатын-кызны кимсетүе, үзләрен өстен тотуы күренә.

Театрда хатын-кызларны күргәч, хәзрәт алар арасыннан үтеп йөрергә була. Хатын-кызларга бу әдәпсезлек, әлбәттә, ошамый. Берсе хәзрәтнең яңагына суга. Оныгы Ләйлә бабасын орыша, ләкин бу кыланышларга да Фәтхулла хәзрәтнең аклану сәбәбе табыла: “Менә әйттем бит, мәсәлән, мин сезгә хатын-кызның качмый йөрүләре, бәрфәраз (уйлап карыйк), фитнәгә мөфзый (илтә) дип, менә фитнә туды, мәсәлән, менә берфәраз, сәтрәсезлек нәрсәгә илтеп чыгарды...[Әмирхан, 1985: 406]. Аныңча, ул эшләгәннәр өчен җәдидчеләр, хатын-кызлар гаепле.

“Тигезсезләр” пьесасында Р. Ганиева төп герой Гомәрнең хатын-кыз хокуклары турында уйлануын билгеләп үтә. Икътисади яктан тәэмин ителгән хатын-кызлар гына гаиләдә дә, җәмгыятьтә дә азат һәм бәхетле була алалар дип фикерли Гомәр. Хатын-кыз язмышын икътисади азатлык мәсьәләсе белән бәйләп, уңай якка үзгәртү мөмкинлеге әйтелә. «Минемчә, – ди пьеса герое Гомәр, – татар кызларын үз көннәрен үзләре күрерлек кешеләр итеп тәрбия итәргә кирәк. Шул вакытта гына алар ирләре кулына карап тормаслык бөтенләй хөр була алалар» [Ганиева,2016: 35].

Мотивлар төрлелеген күзәтү өчен Рөкыя белән Сәлимә образлары безгә бик кызыклы. Хатын-кызлар әсәрдә үз хокукларына ирешкән: алар гимназиядә, юридик юнәлештә белем алу мөмкинлекләренә ия.Рөкыя - татар әдәбиятында бу чорда барлыкка килгән яңа татар кызы. Ул күп нәрсәгә җиңел карый, иркә була белә. Шул иркәлеге аны кайбер очракларда кире итеп тә күрсәтә. Ләкин Рөкыя алдалый, ни уйлаганын яшерә белми. Ул нәрсә уйлый, шуны әйтә. Кыз балаларча самими, бер катлы.

Сәлимә белән Рөкыянең мөнәсәбәтләре уңай түгеллеге беренче пәрдәдә ачыла. Сәлимә Рөкыянең иркә булуын сөйми, гимназидә укуыннан көнләшә. Рөкыя дә Сәлимәне “мәхәббәтсез апа” дип атый. Рөкыя үзенең киемнәрен җыеп куймый, йорт эшләрен эшләргә теләми. Ләкин бу Рөкыянең ялкаулыгын түгел, ә хыялый, күкләрдә йөзеп йөрүен күрсәтә. Дорфа сүзләре дә апасын рәнҗетү өчен түгел, ә ялганлый белмәгәнгә күрә әйтелә. “Рөкыя: Бүген аш та тәмле булмаган...Шулай дигән идем, апа ачулана башлады да, мин качтым. Гомәр: Акылсыз нәмәрсә! Пешергән өчен әле рәхмәт юк... Рөкыя: Мин аны уйлап-нитеп тормый гына әйттем дә җибәрдем. Апага бәреләсе хәтеремә дә килмәде, абый җаным” [Әмирхан, 1985: 331].

Галиевларга вечерга барганда да, Маһруйларга барабыз дип әти-әниләрен алдалауны Сәлимә үз өстенә ала. “Рөкыя: Апа җаный, вечерга барырга рөхсәтне әтидән син сорарсың инде. Сәлимә: Әйе, сорады ди! Рөкыя: Мин сорасам, әти гомерендә җибәрми. Мине яратмый ул, сине ярата... Аннан соң мин синең шикелле алдаша да белмим. Ялганласам, дөресен әйтергә минем тамак төбем кымырҗып тора. Күп сораштыра башласа тагы, мин: Маһруйларга түгел, Галиевләргә барамыз, - дип әйттем ташладым булыр! Мин әле әнине генә алдый башласам да тотылам...Әни хәзер күземнән сизә дә дөрестен әйттертә. Только, апа, син, зинһар, әтидән сораганда мин юк вакытта сора, минем алда сорасаң, мин, тотыла инде моның алдашуы, дип куркам да кызарам” [Әмирхан, 1985: 339], – дип үтенә.

Алар вечерга бару өчен дуслашып алалар кебек. Әмма этиләренең Сәлимәгә тунны яңарту өчен тышлык һәм эчлек, ә Рөкыягә тышлык кына җибәрүе аларда тагын кечкенә генә бәрелеш тудыра. Рөкыя этисен дә "мәхәббәтсез эти" дип атый. Шулай да, ул этисенә ачуын тиз оныта. Энесенең рәсемнәрен төзәтә. Гимназиядә укыганчы, рәссам булырга теләве турында Сәлимәгә сөйли.

Рөкыянең рәсемнәр ясавы, һәрчак пианинода уйнавы – болар барысы да аның сәнгать сөюен, алгебра һәм геометрия белән генә кызыксынмавын, хисчән һәм хыялый табигатьле булуын ача. Шул рәвешеле Фатих Әмирхан әдәбиятка яңа төрле хатын-кыз мотивы алып керә. Бу хатын-кыз җәмгыять кушканны түгел, ә йөрәге телләгәнне, хисләргә ияреп яшәүче мотив. А.Әхмәдуллин "Татар драматургия: история и вопросы" хезмәтендә Рөкыянең хорафатлардан азат булуын, үзенең максатларын белүен, теләгән эш белән шөгыльләнә алуын иреклелек мотивы белән бәйли [Ахмадуллин, 2012: 56]. Ф. Әмирхан Рөкыянең тормышы аша һәр хатын-кызның аның кебек ирекле яшәргә хакы бар дигән фикерен белдерә.

Шулай итеп, Ф. Әмирханның өч драма әсәрендә дә хатын-кыз мотивлары урын ала. Әлеге мотив татар хатын-кызның фаҗигале язмышын тасвирлый. Автор фикеренчә, татар хатын-кызларының ирексезлегенәурта гасырчылыктан калган яшәеш рәвеше, халыкның наданлыгы, шәригать кануннарын тар аңлаудан туган гаилә тәртипләре гаепле.

ӘДӘБИЯТ

Ахмадуллин А.Г. Татарская драматургия: история и проблемы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. – 511 с.

Ганиева Р.К. XX гасыр башы татар модернистик әдәбияты һәм Фатих Әмирхан. Казан: Тат. Респ. Фәннәр академиясе нәшр., 2016. -29-36 б.

Гыйлаҗев Т.Ш. Ф. Әмирханның "Яшьләр" әсәрендә яңа идеал гәүдәләнеше. Казан: Казан ун-ты нәшр, 2018. – 84-88 б.

Әмирхан Ф. Сайланма әсәрләр. Дүрт томда. IIтом. Повестьлар, роман һәм драма әсәрләре. Казан: Тат. кит. нәшр., 1985, - 488 б.

Загидуллина Д.Ф. Модернизм в татарской литературе первой трети XX века. Казань: Татар. кн. изд-во, 2013. – 207 с.

Рухи мирас: эзләнүләр һәм ачышлар / И.Г. Гумерова ред. Казан: ИЯЛИ, 2016, №. 2. – 300 б.

Л.Ф. ХӘБИБУЛЛИНА

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе

Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

ГЕРОЙЛАРНЫҢ ЭЧКЕ ДӨНЬЯСЫН ЧАГЫЛДЫРУ АЛЫМНАРЫ (Ш.ХӨСӘЕНОВНЫҢ «МӘХӘББӘТ САГЫШЫ» ПОВЕСТЕ МИСАЛЫНДА)

Л.Ф. ХАБИБУЛЛИНА

Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова

Академии наук Республики Татарстан, Казань

СПОСОБЫ И ПРИЕМЫ ОТРАЖЕНИЯ ВНУТРЕННЕГО МИРА ГЕРОЕВ (НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ Ш.ХУСАЕНОВА «ГРЁЗЫ ЛЮБВИ»)

Аннотация. В статье рассматриваются принципы и приемы психологизма в произведении Шарифа Хусаинова «Мәхәббәт сагышы» («Грезы любви»).Автор раскрывает внутренний мир героев в «прямой» и «косвенной» формах, используя разные приемы, такие как психологический анализ, внутренний монолог, поток сознания, диалектика души и т.д.

Abstract. The article examines the principles and practices of psychology in the Sharif Khusainov 's work. The author reveals the inner world of heroes in "direct" and "indirect" forms, using different techniques such as psychological analysis, inner monologue, flow of consciousness, soul dialectic, etc.

Ключевые слова: психологизм, диалектика души, психологический анализ, внутренний монолог, молчание.

Keywords: psychology, soul dialectic, psychological analysis, inner monologue, silence

Драматург Шәриф Хөсәенов үзен прозаик буларак та сынап карый. Аның “Мәхәббәт сагышы” (1964) повесте үз вакытында укучылар тарафыннан җылы кабул ителә һәм берничә тапкыр басылып чыга. Лирик-романтик әсәр вакыйгаларның тормышчанлыгы, геройларның хис-кичерешләре табигый рәвештә тасвирлануы, укучыларның хис-кичерешләренә тәэсир итүе белән җәлеп итә һәм шул чор татар әдәбияты тарихында лаеклы урын алып тора. Әдәбият белгечләре, тәнкыйтьчеләр әлеге повестьны заманча сыйфатлар белән баетылган, романтизм традицияләрен дәвам итүче әсәр буларак бәялиләр [Гыйләҗев, 1999: 190; Закирзянов, 2019: 84-86]. Шагыйрь Р.Фәйзуллин моны авторның кешелеләрнең күңел халәтен, аларның бәргәләнүләрен, хис-кичерешләрен сизә һәм җиткерә белүендә дип аңлата: « (...) хикмәт – мәгълүм бер чор, әйтик 50нче еллар яшьләренең рухын ачуда, күңел тибрәнешләренең тәңгәллеген сиздерүдә, уртак кылда уйный алуда!» [Фәйзуллин, 2006: 152]. Чыннан да, автор кешеләрнең үзара мөнәсәбәтен, аларның характерларын һәм гамәлләрен тормыштагыча ачып бирә. Моңа сәбәп булып, психологик тоемлау сәләте булуыннан тыш, яраткан кешесен сагыну, югалту ачысын кичерүе дә тора...

Әлеге мәкаләнең максаты –автор тарафыннан кулланылган психологизм алымнарының әдәби функцияләрен ачыклау. «Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр» сүзлегендә «психологизм» термины болай бирелә: «психологизм – персонажның эчке дөньясын, ягъни хисләрен, фикерләрен, кичерешләрен, теләк-омтылышларын, һ.б.ны, матур әдәбиятның үзенчәлекле алым-араларын ярдәмендә мөмкин кадәр тулы, җентекле һәм тирән итеп сурәтләүне күздә тоткан эчтәлек-форма категориясе» [Әдәбият белеме, 2007: 147]. Ягъни, автор, геройларның эчке дөньясын, аларның хис-кичерешләрен, борчуларын, хыял һәм максатларын матур әдәбиятның кайбер үзенчәлекле алым-чаралары ярдәмендә мөмкин кадәр тулы һәм тирәнтен сурәтләргә тырыша.

Һәр авторның психологик анализ алым-чаралары системасы, аның формалары төрлечә. Шәриф Хөсәеновны геройларның уй-хисләре, характерлары, гамәлләре үзгәрешенең сәбәпләре итеп тышкы, социаль факторларны гына билгеләп калмыйча, аларның мөстәкыйль эчке үсеш кичерүләрен, эзләнүләрен күрсәтүе аерып тора.

Геройларның эчке үзгәреш кичерүләрен ул психологик яктан ачудан тыш, физиологик аспектка да басым ясый. Автор эчке хәрәкәтнең шәхеснең үзендәге кискен үзгәрешләргә китерүен күрсәтергә тырыша: «Менә шунда инде әлеге әллә нәрсәләргә чакыручы, әллә нинди серле, тылсымлы нәрсәләр вәгъдәләүче яшьлекнең пәрдәсе ачылды. Хәбир өчен күзләрне чагылдырырлык нурга да чумган һәм серле караңгылыкка

да төренгән, күңелле дә моңсу да, татлы һәм сагышлы да көннәр башланды. Ул гашыйк булды» [Хөсәенов, 1965: 23]. без монда мәхәббәт хисенең Хәбирдән көчлерәк булуын, геройның ничек бу хискә бирелүен күзәтә алабыз. Бу сизелмичә калмый, чөнки аның музыкага мөнәсәбәте дә үзгәрә:«Вакытны үткәрә алмый җәфаланган минутларда Хәбирнең бердәнбер юанычы музыка булды. (...) Чайковскийның, Рахманиновның электән үк таныш әсәрләре хәзер аңа бөтенләй башка булып тоелдылар. Ул аларда элек күрмәгән дә, уйламаган да үзгәрешләр ачты, музыканың сихерле авазларыннан моңсу күңеленә шатлык,авыру йөрәгенә шифа тапты [Хөсәенов, 1965: 24].

Хыяллану, күз алдына китерү формаларындагы лирик чигенешләр ярдәмендә Шәриф Хөсәенов үзенең тормышка романтик мөнәсәбәтен күрсәтә. Хәбирне ярату хисе тулысынча биләп ала һәм ул үзен сөеклесе белән бергә күз алдына китерә. Бөтен дөнья аларның аяк астында, һәм, мәхәббәттән тыш, алар өчен бернәрсә дә мөһим түгел: «(...) Үзәкне өзеп кошлар сайрый. Юк ла, ниткән кошлар булсын – Мәдинә тавышы ләбаса бу. Хәбир дә аның белән. (...) Алар шул нурга чумган дөньяның кыл уртасында басып торалар. Дөнья аларның әйләнәсендә. Дөнья аларның аяк асларында. Ләкин ул аларга кирәкми. Ул дөньяда аларның эшләре дә, йомышлары да юк. (...) Хәбиргә канатлар үсә. Ул Мәдинәне күкрәгенә кыса да, куәтле канатларын җилпеп, очып китә» [Хөсәенов, 1965: 25-26].

Хатлар укучыларга геройларның катлаулы, каршылыклы борчуларын, фикерләүләрен, бәргәләнүләрен, яшерен омтылышларын һәм теләкләрен җиткерергә ярдәм итә. Букет эчендә табылган кыска гына язу эчендә Фәхимәнең үзе һәм иптәш кызы Мәдинә өчен үпкәсен һәм авыртуын тулы итеп тоярга мөмкин: «Спектакль программасыннан ертылган кәгазьгә иннек белән бары бер сүз язылган иде: «Сволочь!»[Хөсәенов, 1965: 178].Шулай ук автор Мәдинәнең Хәбиргә язган хатлары аша аның күңел халәтен, борчуларын, салкын акыл белән хисләр көрәшен күрсәтә. Героиня, кияүдәге ханым һәм тугры хатын буларак, Хәбирне онытырга тырыша. Хаттагы юллары белән ул үпкәсен генә белдереп калмыйча, Хәбиргә карата "салкынлыгын"да да ышындырырга тырыша. Ләкин киләсе хатларында без аның үз хисләре белән көрәшүен һәм әлеге көрәштә хисләрнең өстен калуын күрәбез.

Автор «җан диалектикасы» принцибын киң куллана. Моның ачык мисалы булып төп геройның әнисе – Бибиҗамалның тирән борчулары тора. Ананың улындагы үзгәрешләр турында фикерләве ахыр чиктә аянычлы нәтиҗәгә китерә. Баштарак ул Мәдинәне улы белән араларын бозар дип курыкса, ахырдан, әлеулының сөеклесе белән танышмаган да килеш, аны күралмас дәрәҗәгә җитә.

Эчке монологлар геройлар эчендә барган ике башлангычның - акыл һәм хис көрәшен күрсәтә. Уй-хисләрнең җентекле тасвирлануы аларның эчке мантыйгын ачыклап бирә: «Үзеннән кабат-кабат: «Мин аңа тиңме соң?» – дип сорады. Әйе ул консерваториядә укый. Ул композитор булырга хыяллана. Аның таланты бар диләр. Ләкин нәрсәдә күренә соң аның бу таланты? Тәҗрибәле остазлар интуитив рәвештә тойган, Хәбирнең үзенә дә чынлап билгеле булмаган бу талант кына Мәдинәнең игътибарына лаек булу өчен бик аз түгелме? (...) Нишләргә икән? Бөтен дөньяларны хәйран калдырырлык нәрсә эшләргә икән?» Хөсәенов, 1965: 44]. Үзен Мәдинәгә тиң дип күрмәве Хәбирне "бөтен дөньяны тетрәндерерлек" гамәл кыларга этәрә. Әсәрдә без Мәдинәне Хәбирнең илһамчысы итеп күрәбез. Аны югалту белән илһамы да юкка чыга. Әлеге алымны автор Мәдинәнең Хәбирнең премьерадан соң эшләгән гамәлләре аркасында туган борчуларын күрсәтүдә дә файдалана. Шуның ярдәмендә Шәриф

Хөсәенов укучыларны Мәдинәнең башка кешегә кияүгә чыгуын аклаган сәбәпләргә китереп җиткерә.

Эчке дулкынлану, борчулар аерым хәрәкәтләр ярдәмендә белдерелә: «Хисаметдин дулкынлануын яшерә алмыйча, өстәлгә япкан җәймәнең кырыен бөгәрли башлады» [Хөсәенов, 1965: 68]. Мәдинәнең гаделсез хөкем ителеп, төрмә һәм башка күп авырлыклар күргән этисе, балалары белән күрешкәч, кыюсызлана, югалып кала. Ул балаларының язмышы өчен борчыла. Геройларның күңел ярасын, гаилә тарихында булган әлеге трагедияне без тынлык аша тоя алабыз. Күрешкәч, балалар да, эти кеше дә кирәкле сүзләрне табалмый. Алга таба бу гамәле өчен Мәдинә үз-үзен битәрләячәк. Геройларның чынга ашмаган бәхетен Ш.Хөсәенов өстәл өстендә калган тулы чәшкәләр белән чагыштыра: «Алар чыгып киттеләр. Өстәлдәге ашамлыклар бөтен, очрашу хөрмәтенә тутырылган бокаллар тулы, чынаяклардагы чәйләр эчмичә суынган килеш калдылар...» [Хөсәенов, 1965: 69].

Әсәрдә диалог форматында барган эчке монологларны да күзәтергә мөмкин. Алар геройларның, капма-каршы фикерләрне чагыштырып, әхлакый проблемалар чишелешен эзләүләрен чагылдыра. Хәбирнең эчке һәм тышкы монологлары каршылыгы, аның эчендә барган көрәшнең никадәр көчле булуын күрсәтә.

Шулай итеп, Шәриф Хөсәеновның «Мәхәббәт сагышы» повестендә кешенең эчке дөньясы чынбарлыктагыча, бөтен төрлелеге һәм каршылыгы белән чагыла. Геройларның күңел халәтен сурәтләү «туры» һәм «күчерелермә» формаларда бирелә. Алар әсәрнең буеннан буена үзара үрелеп бара. Психологик сурәтләүнең төрле форма һәм алым-чараларын куллану геройларның эчке дөньясын чынбарлыкка якынайта, ышандыра.

ӘДӘБИЯТ

Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.

Гыйләҗев А Онытылмас эшләр калдырып китте // Казан утлары, 1999. № 11. – Б. 189-190.

Закирзянов А.М. Современное татарское литературоведение: достижения, проблемы и перспективы развития // Национальные литературы на современном этапе: научные концепции и гипотезы: сборник материалов круглого стола, посвященного 80-летию создания Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (11 сентября 2019 г., г. Казань) / сост.: А.Ф. Ганиева, Ф.Х. Миннуллина, Л.Р. Надыршина. Казань: ИЯЛИ, 2019. – С. 80-87.

Фәйзуллин Р. Очрашулар // Шәриф Хөсәенов: повесть, очерклар, хатирә-истәлекләр, әңгәмәләр, хатлар / төз. Р. Юсупова. Казан: Татар.кит.нәшр., 2006. – 407 б.

Хөсәенов Ш. Мәхәббәт сагышы / Повесть. Казан: Татар.кит.нәшр., 1965. – 235 б.

А.Я. ХУСАИНОВА
Институт языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова АН РТ, Казань

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ В ТАТАРСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: в данной статье рассматриваются фонетические диалектизмы в произведениях Г. Исхаки. Приводятся примеры, характерный, как для среднего диалекта татарского языка, так и для западного. На основе анализа фонетических диалектизмов, подтверждается смешанный характер чистопольского говора западного диалекта. Выявленные языковые особенности языка писателя отражает особенности развития татарского национального языка начала XX века, основывающаяся на специфике татарского разговорного языка.

Abstract: this article discusses phonetic dialectisms in the works Of G. Ishaki. Examples are given that are typical for both the middle dialect of the Tatar language and the Western one. Based on the analysis of phonetic dialectisms, the mixed character of the Chistopol dialect of the Western dialect is confirmed. The revealed linguistic features of the writer's language reflect the peculiarities of the development of the Tatar national language at the beginning of the XX century, based on the specifics of the Tatar spoken language.

Ключевые слова: фонетические диалектизмы, фонетические варианты, диалектное слово, смешанный говор, чередование согласных.

Keywords: phonetic dialect, phonetic variants, dialectal word, a mixed dialect, the alternation of consonants

Местный говор, обычно встречается в речи персонажа, способствует типизации, индивидуализации, передаче языковой культуре, и характеристике персонажа в целом.

Место говров в художественной литературе определяется соотношением и взаимовлиянием диалекта и национального языка. Диалекты – родники пополняющие море национального языка. Из этих источников в язык поподают понятные слова, фразы. Писатели, при отсутствии соответствующих понятий, обращаются к местным говроам, и иногда диалектные слова переходят в ряд литературных. [Хаков, 2002: 121].

Диалектное слово входит в литературный язык в следующих случаях: 1) если в литературном языке нет слова, называющее данное явление; 2) для передачи особенностей речи персонажа; 3) для передачи национального колорита в рассказе самого автора; 4) с целью передачи этнографической лексики.

Использование диалектных слов связано с темой произведения, объектом повествования, с целью автора, его эстетическим идеалом, мастерством. Поскольку большинство татарски писателей являются выходцами из деревень, каждый использует диалектную лексику своей малой родины. Это прослеживается и в повествовании автора, и в речи персонажа, в некоторыъ случаях и в публицистке.

В художественной литературе наблюдается вариативность значений диалектизмов. Автор может вынести значение в подстрочные ссылки, в скобке после слов, также пояснения могут быть в речи персонажа или автора. [Хусаинова, 2016:158].

Рассмотрим использование фонетических диалектизмов в татарской художественной литературе на примере творчества татарского писателя Г. Исхаки. В

период жизни и творчества Г. Исхаки уже было обосновоно соотношение между диалектами и литературным языком, что являлось одной из основных закономерностей развития национального языка того периода. На примере языка произведений Г. Исхаки мы можем увидеть как лексико-семантический, фонетико-орфоэписекий и грамматический аспекты литературного языка становятся нормированными и на какие диалекты он основывается. Также отчетливо отражается, что межъдиалектное пространство не возникло сиюминутно, а формировалось на протяжении тысячелетий. В основе татарского литературного языка лежат заказанские говоры. Наряду со средним диалектом, важное место в формировании национального языка занимает и западный диалект.

В XIX и начале XX вв. создаются условия для формирование татарской нации, развитие национального литературного языка на этом фоне, начинается период пробуждения татарского народа. В этот период сложного развития и происходит рассвет творчества Г.Исхаки, в это время общественное состояние татар было связано с изменениями в бытовой жизни народа. В развитии национального литературного языка действуют определенные законы. Творчество Г. Исхаки соответствет этим законам и развивается в тесной связи с ними. В этом явно прослеживается эволюция языка произведений Г. Исхаки. Одной из основных закономерностей национального литературного языка – то, что основа его народный разговороный язык, и в произведениях Г. Исхаки укрепляется развитие национального языка в этом направлении. [Хаков, 2003: 29]

Гаяз Исхаки родился 23 февраля 1878 года в деревне Яуширма Чистопольского уезда. На этой территории распространен чистопольский говор западного диалекта. В творчестве г. Исхаки отразились особенности данного говороа. В данной статье мы рассмотрим фонетическуие диалектные особенности в произведениях Г. Исхаки.

Фонетические диалектизмы - это особенности, отличные от литературного языка по звуковому строю. [Ахатов, 1995:79]. По определению выдающегося диалектолога, профессора Д. Б. Рамазановой, фонетические диалектизмы связаны с различными звуковыми соответствиями, с позициями звуков, с фонетическими закономерностями общетюркского характера. [Рамазанова, 2008:5].

К фонетическим диалектизмам относят следующие особенности: соответствия звуков, чередования звуков, вставка звуков, выпадение звуков, оглушение,озвончение и др. Рассмотрим соответствия согласных, то есть в диалектном слове литературный согласный заменяется другим согласным.

Западному диалекту свойственно й-оканье (это характерно и для слов литературного языка, начинающихся звуком *җ*): “Үземнең күңелемнең *йемешен* сезгә тәкъдим итәм” [Исхакый, 1998:50]. “Әбиләр төрле киңәш итеп, “үз тиде бугай дип” дип, *йеде* мунчадан *йеде йеде* таш, *йеде* корыган агачның ботагыннан *йеде* яфрак, *йеде* коедан таңга кадәр *йеде* төрле су, *йеде* кешенең *йеде* төшеннән *йеде* чүпрәк, *йеде* юлның *йеде* чатыннан *йеде* үлән алып, шуларны яндырып, бикәне төсләделәр дә ” [Исхакый, 1998:114] “Мәдәният, мәгариф димез, бунларның берсен дә аңламый

әйтәмезме, әллә аңласак та, хәзер безнең заманада шул сүзләрне әйтү мода булганга күрә генә әйтәмезме?” [Исхакый, 1998:172]. һ. б.

ж~й. В текстах также наблюдается обратное явление, җ-оканье: “Газизе! Бүген оемезгә Хәлимнән *җаучы* килде, әтиләр бирмәкче булалар, зинһар, газизем, шул җаучы өстенә *җаучы* җибәрсәнә, мин адарга барамыйм дип, сиңа барам дип котылыр идем...” [Исхакый, 1998:48]. “Кәләпүшче кыз” минем элеккеге әсәрләремдин булдыгындин, әлбәттә, бик күп *йерләрендә* кимчелекләре бардыр” [Исхакый, 1998:51].

“Камәр һаман унбиш яшенә *йетәр-йетмәс* һәр кешегә бик кадерле, бәһасыз яшьлек заманнары *йеткән* вакытта атасыз калып ятимә исемен алган иде” [Исхакый, 1998:51].

“Без, биш-алты иптәш белән төрлемез-төрле якка таралырга вакыт *йетә* башлаганга, Казанның бер бакчасына чәй эчәргә җыелган идек” [Исхакый, 1998:79].

То что эти два явления встречаются в одних и тех же текстах, можно объяснить тем что в Чистопольсом районе проживают представители различных наций, к тому же там проживают как носители западного диалекта, так и носители среднего диалекта. Так образом, чистопольский говор, в основе, относящийся к *ц*-окающим, формируется как смешанный говор [Татар халык сөйләшләре, 2008: 222].

Также Г. Исхаки в своих произведениях использует фонетические варианты заимствованных слов. Например: “Стенадагы китаплар куяр өчен ясалган шүрлекнең өстендә бер *фурашкы*, бер татар бүреге бер *нимес фурашкасы*, бер салам эшләпәсе ята иде” [Исхакый, 1998:271]; “Мин чалбарымны рәтләгән булып, стражник алдында тагы бераз торып, *политсәгә* кердем” [Исхакый, 1998:275], и др.

Таким образом, одной из особенностей языка писателя является использование различных фонетических вариантов смешанного говора. Данные явления помогают в полной мере представить национальный колорит родины Г. Исхаки. Изучение диалектизмов, важно не только для исследований языковых и стилистических особенностей писателей, а также и для решения вопросов формирования татарского литературного языка.

ЛИТЕРАТУРА

Ахатов Г.Х. Лексика татарского языка – Казань, 1995. – 93 с.

Исхакый, Гаяз. Әсәрләр: унбиш томда / Г. Исхакый; ТФА, Г. Ибраһимов исем. ТӘСИ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – Исхакый, Гаяз. 1 том: Повестьлар һәм хикәяләр (1899-1908). – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1998. – 399б.

Рамазанова Д.Б. Вопросы татарской диалектологии. – Казань: Алма-Лит, 2008. – 272 с.

Татар халык сөйләшләре: Ике китапта. – Икенче китап / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хайрутдинова һ.б. – Казан: Мәгариф, 2008. – 463 б.

Хаков В.Х. Тел - тарих көзгесе: татар әдәби теленең үсеш тарихыннан. - Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. - 295 б.

Хатипов Ф.М. Әдәбият теориясе: Югары уку йортлары,педагогия училищелары, колледж студентлары өчен кулланма. – Тулыландырылган икенче басма. – Казан:"Раннур" нәшрияты,2002. – 352 бит.

Хусаинова А. Я. Җирле диалект лексикасы // Татар теле лексикологиясе:өч томда. – Казан: ТӘһСИ, 2016. – Т. II. – Б.136– 220.

Р.Р. ХӨСӘЕНОВА
Казан федераль университеты, Казан

АЙГӨЛ ӘХМӘТГАЛИЕВАНЫҢ "КАЙТАВАЗ" ХИКӘЯСЕНЕҢ СЮЖЕТ СТРУКТУРАСЫ

Р.Р. ХУСАЕНОВА
Казанский федеральный университет, Казань

СЮЖЕТНАЯ СТРУКТУРА В РАССКАЗЕ АЙГУЛЬ АХМЕТГАЛИЕВОЙ «КАЙТАВАЗ»

Аннотация. В литературоведении, говоря о характерных особенностях строения эпического сюжета, принято выделять несколько связанных друг с другом особенностей. Особенность ревизии - выравнивание двух противоположных факторов: инициативы героя и инициативы событий. Через рассказ Айгуль Ахметгалиевой «Кайтаваз» рассмотрим специфику ретардации. Писатель в этих рассказах переплетает чувства, поступки героев в тесной связи с изображением природы и этим же достигает доведения главной мысли. Между природой и героями устанавливается связь, что является своеобразным явлением в рассказах А.Ахметгалиевой.

Abstract. In literary criticism, speaking of the characteristic features of the structure of the epic plot, it is customary to distinguish several related features. The peculiarity of the revision is the alignment of two opposite factors: the hero's initiatives and the initiatives of events. Through AigulAkhmetgalieva's story "Echo," we consider the specifics of retardation. The writer intertwines the feelings, actions of the heroes in close connection with the image of nature in these stories and achieves by the same bringing the main thought. A connection is established betьween nature and the heroes, which is a kind of phenomenon in the stories of A. Akhmetgaliev.

Ключевые слова:(рассказ, ретардация, противоположность, пейзаж)
Keywords: (story, retardation, opposite, landscape)

Әдәбият белемендә эпик сюжет төзелешенә характерлы үзенчәлекләр турында сөйләгәндә, бер-берсенә бәйләнгән берничә үзенчәлекне аерып күрсәтү кабул ителгән [Заһидуллина, 2007: 233]. Беренче үзенчәлек: үзәк вакыйганың кабатлануы — дупликация принцибы [Заһидуллина, 2007: 233]. Әдәбият белгечләре билгеләвенчә, дупликация эпик сюжетны төзүче элемент булып тора [Заһидуллина, 2007: 233]. Икенче үзенчәлек: эпик ретардация закончалыгы. Гегель билгеләвенчә, эпик сурәт һәрвакыт "төп чишелеш алдыннан каршылыклар куя", шуңа бәйле рәвештә "укучы алдына башкача беркайчан да әйтелергә мөмкин булмаган яшәешнең бөтенлеген һәм аның халәтен күрсәтү сәбәбе" барлыкка килә [Заһидуллина, 2007: 234]. Шул рәвешле, ретардация –ике капма-каршы тәңгәл килмәгән факторның: герой инициативасы һәм вакыйгалар инициативасы тигезләнеше, өстәвенә, вакыйгалар, геройлар кебек үк "бертигез дәрәҗәдә әһәмиятле", "хәтта еш кына күпкә әһәмиятлерәк" [Заһидуллина, 2007: 235]. Әлеге ретардация үзенчәлеген әдәбият мәйданына XXI гасырның башында килеп кергән яшь әдибә Айгөл Әхмәтгалиеваның "Кайтаваз" хикәясе аша карап китәрбез. Аның әсәрләрендә күпмедер дәрәҗәдә XX гасырның икенче яртысында иҗат иткән авторлар тарафыннан күтәрелгән, калкытып куелган мотивлар, темалар да очрый. Табигатьне саклау, авылның бетүе, кеше холкының кырыслануы, эчүчелек, эшсезлек,

ятимлек кебек мәсьәләләр авыл яшәешен прозада чагылдыручы язучылар иҗатында кат-кат күтәрелгән [Әхмәдуллин, 1990: 164].

“Кайтаваз”хикәясенең башлам өлешендә бирелгән пейзаж ярдәмендә автор укучысын билгеле бер дулкынга көйләп куя. Сылу каеннар шавы белән инеш агышы кешенең гармониясен тәшкил итүче образлар кебек укыла. Символ булып килгән моң әлеге образларны бербөтенгә туплый, тормышның көйләнгән булуына ишарә итә: “...Колакны иркәләгән әлеге моң таң калырлык иде” [Әхмәтгалиева, 2014:11].

Вакыйга гади генә: аяклары авырткан ананы тозлы күлгә алып барырга юлга чыккан кызы белән кияве тау елгасы буенда ялга туктыйлар.

Аналарын тозлы күлгә алып барырга дип карар кылган кызы белән киявенең аналарын юлга әзерләү күренешендә ирексездән Ә.Еникинең “Әйтелмәгән васыять” әсәрендәге охшаш күренеш хәтергә килә, һәм укучыда ул әсәрдәге вакыйгаларның барышы шушында да кабатланыр дигән шик барлыкка килә. Әмма ананың алда бирелгән сүзләре аркылы укучы үзенең ялгышканлыгын аңлый: “Мине кадерләгән кебек, үз балаларыгыз сезне кадерләсен” [Әхмәтгалиева, 2014: 11].

Ана сүзләренең дөреслеге алдагы вакыйгада исбат ителә –“ана һәм кыз гөлҗимеш куаклары белән каймаланган сукмактан җитәкләшеп су буена төштеләр”. Биредә гөлҗимеш куаклары символы алар үткән юлның – “сукмакның” авыр булуына ишарә итә. Әлеге сукмакны җитәкләшеп үтү генә аларга җиңеллек китергән, шул рәвешле, автор, ана һәм кыз арасындагы мөнәсәбәтләргә ишарә итә: “Дуамалланып, ярсып аккан елганың боздай салкын суында бит-кулларын югач, арыган тәннәренә мизгел эчендә көч, сихәт өстәлгәндәй булды...” [Әхмәтгалиева, 2014: 12].

Шушы хикәядә автор татар прозасында, бигрәк тә аның кече жанрында еш очрамый торган алым куллана: ана психологиясен – аның үз уйларында, кыз фикер-кичерешләрен шулай ук үз исеменнән тергезә. Мондый күптавышлылык, күпэмоциялелек хикәянең тәэсир көчен арттыра [Әхмәдуллин, 1990: 156]. Ана белән кыз мөнәсәбәтләренә метафора булып килеп кергән сарык һәм аның бәрәне вакыйгасы, хикәянең үзәк вакыйгасына әверелеп, җыйнак кына текстта асоциацияләр дә, укучының үз күңелендә яшәгән фикерләрне дә уятырга сәләтле булып чыга [Әхмәдуллин, 1990: 156].

Авторның фикере алга таба кабатланып килә: “Ул болытларга әнкәсенең: “Әй бу инәйләр...Бала дип бозлы суларга да төшәргә әзер шул” дип йомшак кына кабатлавы сарылган кебек...Кечкенә кызчыкның гелән дә зурларча итеп: “Әнкәем, газизкәем, кирәксә, мин дә синең өчен утка-суга керермен” дип узалдына пышылдавы да кайтаваз булып болытлар итәгенә барып бәрелә кебек...” [Әхмәтгалиева, 2014: 13]. Биредә язучы әсәр исеменә чыгарылган кайтаваз символын кертеп җибәрә һәм ул хикәядә алга таба да дәвам иттерелә. Кызның “гаҗәп, ә ул сарык бәрәнләгәнче аръякка басмадан ничекләр чыкты икән” дип, кечкенә чагында һәм хәзер, тау елгасы янында басып торганда үз-үзенә сорау бирүе укучыга аналарның батырлыгына, балалары өчен җан бирергә әзер булуларына соклану кебек яңгырый. Һәм ана белән бала арасындагы яратуны, бу мөнәсәбәтнең үлем куркынычы да, картлык та, табигать стихиясе дә җиңә алмый торган олы көч булуына кат-кат инандыра [Әхмәдуллин, 1990: 156].

Әсәр ахырындагы ретардациядә автор төп фикерне җиткерүгә ирешә –яхшылык, мәрхәмәтлелек һәрвакытта да кешенең үзенә кайтаваз булып әйләнеп кайта: “Шул болытларга түбәләре тигән мәгърур таулар, әйтерсең, ана горурлыгы алдында баш ияргә теләде – кинәт кенә чүгеп, тәбәнәкләнеп куйды. Әле генә зекер әйтеп, шаулашып утырган агач яфраклары да, “бәхеттән елыйлар микәнни” дип аптырап, бермәлгә тын

калды. Хәтта тау елгасының гөрелтесе дә шул мизгелдә тукталгандай тоелды. Гүя барысы да каяндыр ишетелер-ишетелмәс кенә булып агылган, колакны иркәләгән моңга, җил канатында тибрәлгән кайтавазга мөкиббән иде” [Әхмәтгалиева, 2014: 13].

“Кайтаваз” хикәясендә пейзаж һәм лирик чигенеш алымнары әсәрнең мәгънәсен аңлауга алып килә. Төп вакыйга лирик чигенеш рәвешендә бирелә һәм әсәргә билгеле бер аһәң, эмоциональ бизәк өсти. Төп персонажларның үзләреннән үк язучының уй-фикерләре, хис-тойгылары җиткерелә һәм Ана кешенең бөеклеге, мәрхәмәтлелеге, бала өчен утка-суга ташланырга әзер торуы кат-кат искәртелеп килә. Язучының “күптавышлылык” алымын кулланып язуы укучыга көчле тәэсир ясый һәм аны әсәрдәге вакыйгалар эченә алып кереп китә.

Пейзажның әсәрне каймалап алуы хикәянең тәэсир көчен арттыра һәм төп мәгънәсен җиткерә. “Колакны иркәләгән моң”ның кабатланып килүе укучыны да шул дулкынга көйләп куя һәм буыннардан килгән гомумбилгеле хакыйкатьнең – яхшылыкның, мәрхәмәтлелекнең һәрвакытта да кешенең үзенә кайтаваз булып әйләнеп кайтуын раслый.

Айгөл Әхмәтгалиеваның “Кайтаваз” хикәясе мисалында ретардация алымын куллану үзенчәлеге каралды. Язучы әлеге хикәяләрендә геройларның хис-тойгыларын, эш-гамәлләрен табигать сурәтләнеше белән тыгыз бәйләнештә үреп бара һәм төп фикерне дә шуның аркылы җиткерүгә ирешә. Табигать белән геройлар арасында бәйләнеш урнаштырыла, бу А. Әхмәтгалиева хикәяләрендә үзенчәлекле күренеш булып тора.

ӘДӘБИЯТ

Әхмәтгалиева А. Хикәяләр // Казан утлары, 2014. №1 – Б. 11- 28.

Әдәбият белеме сүзлеге / [Төз.-ред. А.Г. Әхмәдуллин]. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990 – 238 б.

Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге / Төз. Д.Ф.Заһидуллина, В.Р. Әминева, М.И. Ибраһимов, Н.М. Йосыпова, Ә.М. Закирҗанов, Т.Ш. Гыйлаҗев, Г.Р. Гайнуллина. Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.

Н.Ш. ШАММАЕВА
Туркменский государственный педагогический институт им. Сейди
Туркменабат, Туркменистан

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ АНГЛИЙСКОГО И ТУРКМЕНСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. В данной работе денотативный аспект фразеологического значения подразделяется на общие выражающие основной смысл ФЕ – доминанта и дифференциальные семы, конкретизирующие смысл, выраженный общей семой, дополнительные семы. Проводится детальное рассмотрение фразео-семантической группы, обусловленных чисто экстралингвистическими факторами.

Abstract. The denotative aspect of the phraseological meaning is divided into common basic meaning - dominant and differential seme to concretize the meaning expressed by common seme, additional seme. We conducted the detailed analysis of phraseo-semantic group associated with pure extra linguistic factors.

Ключевые слова: фразеологическое значение, фразео-семантическая группа, сопоставительное исследование, межъязыковой уровень, экстралингвистический фактор.

Keywords: phraseological meaning, phraseo-semantic group, contrastive investigation, interlingual level, extra linguistic factors.

Общеизвестно, что фразеологическое значение – это сложное семантическое целое, состоящее из денотативного и коннотативного аспектов. Под денотативным аспектом фразеологического значения, вслед за А.В. Куниным, понимается соответственно предметная соотнесенность фразеологизма в речи и объем информации, выражаемой фразеологической единицей (ФЕ) в отношении обозначаемого элемента внеязыковой действительности [Кунин, 1986: 310].

Расчленение семантической структуры ФЕ на отдельные элементы является условным и предпринимается для глубокого изучения семантических процессов. В действительности же фразеологическое значение не является простой суммой компонентов, а представляет собой единое сложное целое.

Наблюдается интерес к проблеме сопоставления фразеологии неродственных языков, особенно германских, славянских и тюркских языков. Исследования, проведенные А.С. Рагимовым на материале английского и азербайджанского языков, преследуют цель перевода; у О.Назарова соматические фразеологизмы русского и туркменского языков исследованы с точки зрения структуры и семантики. Э. Бабаев анализирует образные сравнительные обороты в английском и таджикском языках.

Сопоставительное исследование отдельных участков словаря признано перспективным направлением в языкознании. Подобные исследования в области фразеологии ведутся недостаточно интенсивно. На это указывается в статье А.Д.Райхштейна: «Значительно менее разработано межъязыковое сопоставление, исследования все еще имеют фрагментарный характер и содержат преимущественно частные наблюдения» [Райхштейн, 1980: 10].

ФЕ, характеризующие «физическое состояние человека», после внешнего воздействия составляют наиболее типичную подсистему, которая является наглядным примером действия лингвистических и экстралингвистических факторов в языке. Рассмотрим универсальность понятийных категорий и дифференциальность представленных групп ФЕ в ракурсе семной организации и в количестве отношений.

Соматическое состояние организма, вызванное под влиянием побоев, характеризуется многочисленными ФЕ, как в английском, так и в туркменском языках.Анализируемые ФЕ английского языка составляют многочисленную группу, включающую несколько подгрупп, различающихся дифференциальными семами. ЭтотакиеФЕ, как: *jerk smb.bald-headed, to settle (or square) accounts with smb, put the boot into smb, get a licking, lag (put) the blast, give smone a black eye*.

В словарной дефиниции семантическаяструктураФЕ «*toputthebootinsmb*» имееттакоеобъяснение*«tobeatsmoneseverely»*. Основной семантический компонент «*tobeat*» означает «*избить*», а дифференциальная сема «*severely» - жестоко*. Пример: *Can’t you see they’ll put the boot into us as soon as they’ve broken our brothers in the outlying parts.(J.Lindsay, RisingTide).*

В туркменском языке имеется большое количество ФЕ, относящиеся к анализируемой семантической группе. ФЕ *agzyna bulamak çalaýmaly etmek – ‘избить до полусмерти’*; *julkuny çykarmak – ‘исколошматить’*; *inini boýuny des-deň etmek - (букв.) ‘превратить в квадрат’*; *seňrigiňe kakmak* - (букв.) ‘*дать по морде’; suwa salma ençmek - (букв.) ‘избить до превращения в воду’; ysgyndan gidýänçe urmak - (букв.) ‘избить,*

оставить без силы'; galmaz etmek – 'избить сильно'; essi aýylýança urmak – 'бить, пока не потеряет сознание'.

В словаре туркменского языка яркие, образные ФЕ объясняются через синонимические ФЕ, словосочетания, которые в стилистическом плане также не нейтральны. В данном случае исследование затрудняется выявлением нейтральной доминанты для туркменских ФЕ и установлением принципов применения стилистических помет для эмоционально-экспрессивных и оценочных ФЕ туркменского языка.Семантическая структура ФЕ *agzyna bulamak çalaýtmaly etmek - (букв.) избить до такой степени, что только остается намазать кашу в рот.* Пример: *Serdesse bilen urup, meniň<u>agzyma bulamak çalaýmaly etdi</u> . 'Избивая дубинкойпревратили в кровавое месиво'.*

В исследуемой семантической группе выделяются ФЕ, в которых прямо называется орудие избиения. ЭтотакиеФЕ, как*: lag (или put) the blast, land a blow somewhere, put the boot in smb., etc.*

Английская ФЕ «*lag (или put) theblast»* объясняется в словарях '*ударить кулаком',* т.е. указывается на*<u>кулак</u>,* как орудие избиения. Пример:*I turn around figuring <u>to put a large blast</u> on the guy who slaps me.*

В туркменском языке существует несколько ФЕ, которые непосредственно указывают на орудие избиения, такие, как: *gamçy iýmek* - (букв.) 'есть кнут'; *taýak iýmek* - (букв.) 'есть палку'. Пример: *... şol meselede Halnazardan birki gezek <u>gamçy hem iýipdi</u>... (B. Kerbabaýew). '... в этом вопросе ей несколько раз <u>попадало от</u> Халназара'.*

Сопоставляя различные разряды лексики, являющиеся компонентами ФЕ исследуемого поля, мы можем легко убедиться в том, что далеко не все используемые лексические единицы в одном языке, также представлены во фразеологии другого языка. Количественные и семантические колебания достаточно велики. Если в английском языке ФЕ, означающие состояние после побоев использует существительное *aneye'глаз'* в двух ФЕ, *block* в значении *'голова'* в одной ФЕ и *back'спина'* в двух ФЕ, то туркменский язык используеткомпонентами ФЕ, соматизмовбольше, например, *diş 'зубы'*, в трех ФЕ, *agyz 'рот'* в двух ФЕ, *seňrik 'морда'* в одной ФЕ, *deri, ham 'кожа', boýun'шея', ini-boýuny 'ширина и рост', ýilik 'мозг костей'* Фразеологическая активность соматизмов в туркменском языке обусловлена возможностями семантической структуры.

Многие ФЕ, означающие процесс избиения в английском языке, используются для угрозы. Этотакие, ФЕкак*: wipe up the floor with someone, make a hamburger out of someone, make a mincemeat out of someone, lash out at someone, knock someone's block off, beat the living daylights out of someone, beat the stuffing out of someone etc.*

Аналогичные ФЕ, выражающие угрозу, выделены среди туркменских ФЕ: *Deriňe saman dykmak – (букв.) 'набить кожу соломой'; gözüňi çykarmak – (букв.) 'выколоть глаза'; hatyňy boýnuňa ýygyrmak – (букв.) 'всю кожу соберу в сборку на шее'; deriden çykarmak – (букв.) 'содрать кожу'; kökiňe palta urmak – (букв.) 'отрубить корни'.* В туркменских словарях эти единицы не имеют прямого указания на угрозы, как это сделано в английских словарях. Мы считаем это большим упущением туркменских словарей, ибо всякая информация, касающаяся значения или сферы использования ФЕ, должна отражаться в словарях. Эта информация помогает правильному использованию ФЕ в языке.

Лингвистические особенности исследуемых ФЕ заключаются в том, что компонентами анализируемых единиц в обоих языках являются слова, отражающие реалии быта, местный колорит, традиции и нравы.

Сопоставительный анализ ФЕ фразео-семантического пласта, ориентированного на физическое состояние человека, выявил следующее:

1. Уникальность значение ФЕ обусловлена широким диапазоном ассоциаций, широкой информативностью определяющаяся национально-культурной семантикой

2. ФЕ, означающие «состояние после побоев», представляют довольно многочисленную группу в обоих сопоставляемых языках, распадающиеся на такие подгруппы, как: жестокое избиение, ФЕ, означающие угрозу избиения, орган, пострадавший в результате избиения, наказания, орудие избиения и т.д.

3. Общая семантика является одним из проявлений внутреннего единства рассматриваемых ФЕ. Сопоставление показывает, что в составе ФЕ, ориентированные на физическое состояние человека, после внешнего воздействия в анализируемых языках, отмечаются одинаковые фразео-семантические группы. Специфика сопоставляемых ФЕ заключается в разных подходах к обозначению общей семантической идеи, в различном составе конкретных ФЕ в пределах фразео-семантической группы.

ЛИТЕРАТУРА

Бабаев Э. Образные сравнительные обороты в современном английском и таджикском языках: дис. ... канд. филол. наук. М., 1977. – 209 с.

Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М.: Высшая школа, 1986. – 336 с.

Назаров О. Сопоставительный анализ соматических фразеологизмов русского и туркменского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ашхабад, 1973. – 24 с.

Рагимов А. Сравнительно-сопоставительный анализ английских и азербайджанских номинативных глагольных ФЕ и способы перевода английских ФЕ на азербайджанский язык: автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1968. – 29 с.

Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. М.: Высшая школа, 1980. – 143 с.

М.М. ШАКУРОВА, Л.М. ГИНИЯТУЛЛИНА
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, Казань
Л.Ф. ГАРАЕВА
МАОУ СОШИ «СОЛНЦЕ», Казань

ОСОБЕННОСТИ ИНДИВИДУАЛЬНОГО СЛОВОУПОТРЕБЛЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПИСАТЕЛЕЙ НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация. В статье рассматривается вопрос функционального развития татарского языка на рубеже XIX-XX веков. В работе дается краткое описание языка произведений писателей анализируемого периода. Особое внимание уделяется употреблению диалектных слов, заимствований, случаям индивидуального словоупотребления.

Annotation. The article examines the issue of the functional development of the Tatar language at the turn of the XIX-XX centuries. The paper gives a brief description of the language of the works of the writers of the analyzed period. Particular attention is paid to the use of dialect words, borrowings, cases of individual word use.

Ключевые слова. Татарский язык, заимствования, диалектизмы.

Keywords. Tatar language, borrowings, dialectisms.

Во второй половине XIX в. появляются отдельные положения и общие замечания относительно стилевых различий татарского языка. В этой связи можно указать на труды М. Иванова, С. Кукляшева, Н. Катанова, К. Насыри и др., в которых находят определенное освещение отдельные моменты татарской стилистики, делаются попытки выделения стилей языка, при этом исходным является лексико-семантический критерий. «В Казани ...в последнее время стал вырабатываться особый стиль: одни (А.К. Насыров, А.А. Фейзханов) стали употреблять слова своего и других языков с коренными казанско-татарскими грамматическими формами, а другие (А.Г. Максудов) стали употреблять современный турецкий язык. Оба направления обращаются за словами к языкам арабскому и персидскому, даже тогда, когда есть свои татарские слова» пишет Н.Ф. Катанов по этому поводу [Катанов, 1898].

В начале XX в., особенно в послереволюционный период, вопросы литературного языка и стилистики начинают привлекать несколько большее внимание ученых. Так, некоторые вопросы, относящиеся к стилистике, в той или иной степени затрагиваются в изданных тогда татарских грамматиках, учебных пособиях по литературе, а также в выступлениях татарских ученых-языковедов, литераторов, общественных деятелей на страницах периодической печати, научных изданий (Г. Сагди, Г. Ибрагимов, Г. Нигмати, Г. Исхаки, З. Валиди, К. Бадигов, Г. Хамит и др.).

К началу XX века были сформированы все стили татарского литературного языка. Однако отличались они друг от друга по способу выражения авторского отношения к действительности экстралингвистического порядка. С другой стороны, тексты различных стилей в языковом отношении оформлялись почти идентично: продолжалась традиция старотатарского литературного языка.

Писатели, совершенствуя литературный язык и очищая его от ненужных заимствований, очень часто обращались к диалектам татарского языка,фразеологизмам, народному творчеству.

И. Баширова, исследовав творчество Ф. Амирхана, Г. Ибрагимова, М. Гафури, Ш. Камала периода 1907-1909 годов, заключает, что все их произведения написаны литературным языком своего времени. Сохранены в них основные формы и нормы графо-фонетики, фонетики и грамматики, лексики и синтаксиса, в персидских, арабских и турецких словах сохранена орфография этих исходных языков; сохранена традиция письма общетюркских слов. И на этом фоне вырисовывается индивидуальный характер употребления языковых единиц и форм в произведениях указанных авторов. Так, например, каждый писатель по-своему пользуется возможностью замены и чередования традиционно-письменных лексем с их общенародными вариантами [Баширова, 1989: 45-50].

У Ф. Амирхана этот процесс обусловлен контекстом определенного произведения. В рассказе «Татар кызы» и повести «Фатхулла хазрет» заимствованно-традиционные слова употребляются в основном для передачи атмосферы традиционного уклада, окружающей главного героя. С одной стороны, эти слова просто продолжают традицию

письма, с другой, они употребляются как готовый материал для передачи местного колорита и в то же самое время для создания юмористических и сатирических образов в контексте определенного произведения. В произведениях автора встречаются случаи индивидуального словоупотребления не только с контекстуальными приращениями, но и в общеязыковом плане. К ним относятся, в первую очередь слова, различающиеся по смыслу, по написанию, ставшие потом омонимами, как например, кимә – көймә (лодка), назик – нәзек (стройный), хал – хәл (положение) и др. Данные пары слов широко употреблялись в татарской литературе того времени. К ним Ф. Амирхан прибавил еще и такие пары слов, как: йаш – йәш (молодой), йар – җар, которые у других писателей не встречаются: «Хәзер кич тәмам караңгыланыб йеткән булганлыктан, җар буйындан агыб бара торган сал өстендәге костер...». Или: «Менә инде кыш башыннан бирле йар сөйәм бит мин...». Как видно из примеров, җар - это берег, а йар - любимая. Так же четко разграничены слова йаш и йәш. Йаш - год возраст,йәш - слезы, молодой, свежий.

К индивидуальному словоупотреблению Ф. Амирхана можно отнести и своеобразное использование неустойчивых вариантов слов: чередование «г» и «к» в словах тегәб и текәб. К тому же эти слова относятся еще к различным частям речи: «...матур күзләрен тутырыб-тутырыб тегәлеб караб куйа иде» или: «...аннан башка да моңлы күзләрен тагы да моңландыра төшеб, миңа текәде...». А также слова, встречающиеся только в творчестве Ф. Амирхана:җуйалу– исчезнуть, ираулаб– громкои т.д., а такжеупотребление местно-диалектных слов.

Местные диалектизмы авторы вводят в ткань художественной речидля обогащения речи.У Г. Ибрагимова это –кяда – куда,ару – чистый, келәнү –клянчить; у Г. Исхаки, также часто применявшего диалектизмы –кели, сач, йер, йимеш.

В первых рассказах Г. Ибрагимова замена или параллельное употребление традиционно-письменных лексем с их общенародными вариантами это прежде всего возможность передачи одного и того же понятия без тавтологии: «Зәки белән һичкем урамга-фәләнга чыгып йөрмәскә, мәдрәсәдә дә Зәки илә сөйләшеб утырмаска вәҗыйылган халык арасына кертеб Зәкине бер сүз сөйләтмәскә... вә башка шундый халык арасына кертеб бик кысынкылыкларны маддә-маддә языб, Сәли берлән Заһи имза идарәк, гомум шәкертне жыйб, бер әмернамә укыдылар».

В первых произведениях Г. Ибрагимова значение отдельного слова не получает такого четкого контекстуального приращения, как это наблюдается, например, в прозе Ф. Амирхана. Правда, иногда автор тем или иным словом как бы акцентирует определенное состояние персонажа, это слово несколько раз повторяется в узком контексте: аглый-аглый, аглата-аглата или йыглый-йыглый, например: «...сабыйлар кебек сулыгыб йыглый, күз йәшене түгә... Ул һушсыз, тәмам һушсыз, ни эшләгәнене дә белмәйенчә йыглый иде. Күзләре, битләре шешенгәнче йыглады... йыглаган сайын йөрәге ашкына бара иде. Йыглау кайгысың баса алмый иде». Автор здесь, несомненно, подчеркивает сильное волнение Сагида, но еще сильнее выражает лично авторское отношение к происходящим событиям. При чередовании этих слов автор избегает тавтологии: «...бер аглый, бер бик тирән уйга чума иде.. байтак заман аглады...Бу йыглаулар, бу канлый эшләр йөрәк йалкыныны сүндерудә файда бирмәйәчәгене ...соңга таба аңлаган иде»; «Җиргә йыгылыб атларга керешә! ...Сабыйлар кебек сулыгыб йылый, күз йәшене түгә».

Таким образом,в начале XX века писатели затрагивают различные стороны татарского народного языка. Наиболее актуальная среди которых –проблема

взаимодействия языков. Оптимальным вариантом разрешения данной проблемы многие видели в применении заимствований из других языков, не нарушая при этом внутренние законы грамматики татарского языка. Некоторые же писатели искали выход, обращаясь к народному языку, диалектизмам.

ЛИТЕРАТУРА

Баширова И.Б. Устойчивые общие нормы и индивидуальные особенности в языке татарской художественной прозы начала XX в. / Формирование татарского литературного языка. Казань: ИЯЛИ, 1989. – С. 45-50.

Катанов Н.Ф.Материалы к изучению казанско-татарского наречия. – Ч.1. Образцы книжной и письменной литературы казанских татар. Казань: Типо-литография имп. ун-та, 1898. – 113 с.

Шакурова М.М., Гиниятуллина Л.М. Методическое наследие Г. Сагди // Фэнни Татарстан, 2018. № 1. – С. 104-114.

М. ШОНИЁЗОВ
Ўзбекистон давлат санъат ва адабиёт институти, Ўзбекистон

ҚЎҚОН АРКИ ТАЪРИХИ

М.ШАНИЯЗОВ
Государственный институт искусств и культуры Узбекистана, Узбекистан

ИСТОРИЯ КОКАНДСКОЙ АРКИ

Аннотация. Эта статья посвящена истории, созданной в литературной среде Коканда. В частности, рассматриваются истории, написанные в связи со строительством и реконструкцией арочного здания государственной администрации.

Abstract. This article is dedicated to origin in the literariy of Kukan. Particularly, the origin of the construction and reconstruction of the mosque “Jome” has been looked through.

Ключевые слова: эмир, хан, арк, бо охтар.

Keywords: emir, khans, brick, ba axtar

Адабиёт ва тарих фанлари бир-бирини тўлдирувчи объектлар ҳисобланади. Инсоният пайдо бўлгандан буён яшаб келаётган турли миллатларнинг халқ оғзаки ижоди, яъни фольклор бунинг исботидир. Тарихдан маълумки ҳар бир ҳукмдор сулоланинг ўзига яраша тарихи мавжуд. Ҳукмдорлар ўзи олиб борган сиёсат ва номини тарихга муҳрлаш мақсадида тарихий асарлар ёздиради ва шеърлар биттиради. Тарихий манба билан бир қаторда адабий манбалар устида қиёсий-тарихий усулдан фойдаланиб тадқиқот олиб бориш фойдадан холи бўлмайди. Бири иккинчисининг камчилигини тўлдиради ва илм аҳли учун ўша даврнинг яхлит тасаввурни ҳосил қилишга имкон яратади.

Минг сулоласи вакиллари ҳукмронлиги остида бўлган Қўқон хонлигида ўнлаб тарихий асарлар ёзилди. Қўқон хонлигида турли даврларда яратилган тарихий манбаларни амир Умархон (1810-1822) туздирган “Мажмуаи шоирон” тазкирасидаги баъзи шеърий парчалар билан қиёсладик. Жумладан, хонликнинг маъмурий бошқарув биноси ҳисобланган “Ўрда, Қўрғон” ҳақидаги тарихчиларнинг илмий қарашларини

манбалар асосида таҳлилга тортдик. Бизнинг диққатимизни тортган нарса амир Умархон (1810-1822) "*Ўрда*" қурдиргани ҳақидаги маълумот бўлди. "Мажмуаи шоирон" тазкирасида амир Умархон (1810-1822) амалган оширган барча ишлар таърих жанрида келтирилган, аммо "*Ўрда*" қурдиргани ҳақидаги маълумот йўқ. Лекин баъзи бир тарихчилар амир Умархон (1810-1822) "Ўрда" қурдирганини ўз тадқиқотларида қайд этган. Эсонов З., Тошматов Ш., Исомиддинов З. ўзларининг "*Қўқон хонлари ўрдалари тарихи*" рисоласида Ниёз Муҳаммад Ҳўқандий қаламига мансуб "*Тарихи Шохрухий*" асарини ҳамда Дадабоев М.Я. "*Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи*" ва Ф. Назаровнинг "*Записки о некоторых народах и землях средний части Азии*" асарларидаги маълумотларни таҳлилга тортган. Жумладан, "Умархон (1810-1822) даврида янги *Ўрда* қурилганлиги тўғрисида маълумот мавжуд [АН Уз №11314, рукоп.: 215.]. Маълумки, Амир Умархон даврида мамлакат мустаҳкамланиб, халқ фаровонлиги ортган, кенг бунёдкорлик ишлари олиб борилган. Жумладан, янги *Ўрда* тикланган" [Эсонов, 2016: 41-42].

Қўқон хонлари ўрдалари ҳақида Ниёз Муҳаммад Ҳўқандийни *"Тарихи Шоҳрухий"* [АН Уз №304, рукоп.: 89.], Мулла Олим *"Тарихи Туркистон"* [АН Уз №11314, рукоп.: 215], асарларидаги фикрлари муштарак. "Одамкардон ва ҳушёр ва тадбиркордон бир нечаларига амр қилинибдурки: "Ўрда ва қўрғон қилмак учун бир яхши ва муносиб жой топинглар",-деб. Улар кўп жой ва мавзеларни қараб кўриб, охири икки сойнинг ўртасига, *Кўк тўнли азизлар* мавзесига, жар ёқасига *Ўрда* ва *арк* мустаҳкам барпо қилиб, ҳамма аркон давлат ва аёни қурбатлар *арк*нинг атроф тарафларига ҳовли ва иморатлар бино айлаб, ўзлари учун хона ва манзил тартиб қилиб, андак фурсатда бул шаҳар ва арк, иморатларни тайёрлаб яхши кун ва соатда масъудда ҳамма вилоят ва аскар ва фуқаро ва хосу аввом жам бўлуб, Шоҳруҳхонни подшоҳ либоси ила кўтариб тахтга ўткузубдулар" [Мирзо Олим Маҳдумҳожи, 1915: 8-15.], [Мирзо Олим Маҳдумҳожи, 2008: 242] .

Исҳоқхон Жунайдуллохожа ўғли Ибрат *"Тарихи Фарғона"* [Ибрат, АН Уз №10117, рукоп.: 70] асарида ва юқордаги тарихчилар ҳам Норбўтахон (1763-1798) ёки амир Умархон (1810-1822) "*Ўрда, Қўрғон, Арк*" қурдиргани ҳақида қатъий далил билан бирор нарса келтирмаган. Лекин ҳамма муаррихлар асарларидаги "*Эски Ўрда*" жумласини бугунги кун илм аҳли, яъни тарихчилар илмий жиҳатдан дастлабки ўрда сифатида асосалаган. Тарихчилар Қўқон хонлигида 5 та ўрда қурилган деган хулоса қилишган.

Биз ҳали бирорта тарихий манба ёки адабий манбада амир Умархон (1810-1822) "*Ўрда, Қўрғон, Арк*" қурдирганини учратмадик.

"Мажмуаи шоиронда" амир Умархоннинг отаси Норбўтахон (1763-1798) Арк қурдирган ҳақида қуйидагича маълумот келтирилган.

"Мулло Солиҳ Ришдоний аз жиҳати ҳавохоҳу санохони борои таърихи Арки жаннат макони Норбўтахон гуфта:

Форсча:

Норбўтахон жанннат макон Аркининг севикли ва мақтовли жиҳатидан Мулла Солиҳ Ришдоний таърих айтди:

Шоҳи Фарғона бино кард як арки баланд,

Гар фалак савти мулк минашуд меъмораш.

Мибороял маҳи таърихи биноящ зи ҳисоб,

Гар бо ахтар ба расонанд маҳ девораш." (Фазлий Намонгоний 1821. 486) (АН Уз №7510 рукоп. С.350)

Ўзбекча мазмуни:

Фарғона шоҳи баланд арк бино қилди,
Агар унинг меъмори фалак мулкининг товиши бўлди.
Бино таърихининг ойини ҳисобда келтирсангиз,
Девор(Арк) қурилган ой агар юлдузга етса.

Бу ерда таъхрих моддасни топиш учун тўртинчи байтдаги “**бо ахтар**” сўзига яширилган сонларни ёзсак келиб чиқади.

ب+2: ا+: خ+600: ت+400:ر+:200 =1203

Ҳосил бўлган рақам, яъни 1203 сони ҳижрий йил ҳисоби. Ҳижрий йилни қуйидагича милодий йилга айлантирамиз.

1203:33=36

1203-36=1167

1167+621=1788 милодий йил.

Қўқон хони Норбўтахон (1763-1798) милодий йил билан 1788 йил давлат бошқарув биноси Аркни қудирган.

Хуллас, “Мажмуаи шоирон” [АН Уз №7510, рукоп.: 350] адабий манба бўлгани билан амир Умархон (1810-1822) даврида ёзилган ва амалга оширлган ижтиоий-иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий юришларни бадиий матн орқали ўзида акс эттирган. Агар да амир Умархон (1810-1822) ўзи “Арк” қурдирганида, албатта, уни кимдир қаламга оларди. “Мажмуаи шоирон” тарихий манбалар билан қиёсий ўрганилса ўзбек адабиёти ва тарихи фани учун муҳим аҳамият касб этади [Бобобеков, 1996]. Нафақат адабий манба сифатида XIX асар ўзбек адабиёти, балки ўзидан олдинги ёзилган қўлёзма асаралар ҳақида ҳам маълумот беруви манба саналади.

АДАБИЁТ

Фазлий Намагоний. “Мажмуаи шоирон”. ЎзРФАШИ № 7510 қўлёзма. -350 саҳифа.

Мирзо Олим Тошкандий. “Ансобус салотин ва таварих ал ҳавоқин” ЎзРФАШИ. №11314 қўлёзма . – 215 саҳифа.

Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Хўқандий . “Хуллас ат таворих”. ЎзРФАШИ. № 304 тошбосма.- 89 бет.

Исҳоқхон Жунайдуллохожа ўғли Ибрат. “Тарихи Фарғона” ЎзРФАШИ. №10117 қўлёзма. - 70 саҳифа.

Мирзо Олим Махдум Ҳожи. “Тарихи Туркистон”. Янги аср авлоди. – Т.: 2008. - 242 бет. (Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Ш. Воҳидов.)

Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Т.: ФАН. 1996. - 240 бет.

ШЕЙХИ ХОССЕЙН

Университет им. Шахида Бехешти, Тегеран, Иран

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ПРИ ПЕРЕВОДЕ НА ПЕРСИДСКИЙ ЯЗЫК СЛОВОСОЧЕТАНИЙ ТИПА «ВЫРАЗИТЬ + ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ»

Аннотация. Изучение переводов языка СМИ, с одной стороны, вызывает трудности, а с другой стороны, всегда привлекает к себе внимание иностранных исследователей, особенно в связи с рассмотрением глагольной сочетаемости. По статистике НКРЯ, глагол выразить

считается одним из частотных глаголов речи в языке российских СМИ. В данной статье рассматриваются лексические изменения при переводе глагола выразить в сочетании с именами существительными с русского языка на персидский.

Abstract. Studying media language translations, on the one hand, it causes difficulties, on the other hand, it always attracts the attention of foreign researchers, especially in connection with the consideration of verbal collocation. According to НКРЯ statistics, the verb выразить is considered one of the frequency verbs of speech in the language of the Russian media. This article discusses lexical changes in the translation of the verb выразить combined with nouns from Russian to Persian.

Ключевые слова:перевод, глагол, имя существительное, словосочетание, язык СМИ.

Keywords: translation, verb, noun, word combination, language of the media.

Данная статья посвящена лексическими изменениями перевода конструкций с ключевым компонентом - глагол речи выразить и зависимым компонентом - имя существительное в винительном или другом косвенном падеже в текстах российских СМИ. В работе анализируется перевод вышеуказанных словосочетаний на персидский язык, именно в языке СМИ, а также рассматриваются основные противоречия, возникающие в процессе перевода с русского языка на персидский.

Материалом для анализа послужила выборка предложений с глаголом выразить на сайтах интернета, как: vesti.ru, 1tv.ru, izvestia.ru, rg.ru, ria.ru и др.

Отметим, что глагол выразить входит в группу глаголов речи. «Глаголы речи обозначают действие (в широком смысле), совершаемое речевым аппаратом – произношение членораздельных звуков (отдельных слов или фраз) в процессе речевого общения. К тематическому разряду глаголов относятся все глаголы, которые как единицы словаря, вне контекста обозначают процесс говорения» [Бахтина, 1965: 4].

В классификации глаголов речи, предложенной Т.В. Матвеевой в словаре «Лексико-семантические группы глаголов», глагол выразить включены в ЛСГ глаголов речевого выражения эмоций с базовым глаголом выразить.Напомним, что кроме глагола выразить в эту ЛСГ входят другие глаголы, как: *накричать, отблагодарить, отшутиться, воскликнуть, жаловаться, хвалиться* и др. [Матвеевой, 1988: 52-56].

В толковом словаре русского языка для глагола выразить дается такое значение: «Воплотить, обнаружить в каком-н. внешнем проявлении» [Ожегов, Шведова, 1999: 117].

Скажем, что примеры рассматриваются сначала на уровне глагольных словосочетаний, затем даётся предложения из СМИ, где употреблены эти словосочетания. Учитывая то, какими персидскими глаголами переводится глагол «выразить + имя сущ.», примеры делятся на три группы.

К первой группе отнесены случаи, когда перевод глагольных словосочетаний с главным компонентом выразить + имя сущ. (в в. п. или в другом косвенном падеже) осуществляется посредством синонимичных сложных глаголов ابراز کردن или ابراز داشتن, которые в персидском языке употребляются в публицистическом стиле. В следующих примерах конструкции в обоих языках совпадают, т. е. глагол + одно имя сущ., или глагол + два имени существительного. Например:

1) выразить озабоченность в связи с чем?	ابراز نگرانی کردن از چیزی
Пресс-секретарь правительства Японии ***выразил озабоченность в связи с налётами****израильской авиации на жилые районы в Газе.*	
2) выразить [своё] недовольство чем?	نارضایتی خودرا از چیزی ابراز داشتن (کردن)

*Глава МИД Грузии **выразил своё недовольство процессом** Женевских переговоров.*	
3) выразить сочувствие кому-чему?	با کسی، با چیزی ابراز همدردی کردن مراتب همدردی خود را با کسی ابراز داشتن
*Совет безопасности ООН в опубликованном заявлении **выразил сочувствие семьям** жертв терактов в Кандагаре.*	
4) выразить [свою] солидарность с кем-чем?	مراتب همبستگی خود را با کسی، چیزی ابراز داشتن
*В ходе акции протеста в городах Франции демонстранты **выразили свою солидарность с палестинцами**.*	
5) выразить ненависть к кому-чему?	انزجار خود را از کسی، چیزی ابراز داشتن
*Протестующие также **выразили свою ненависть к этим действиям**.*	

Следует отметить, что персидские сложные глаголы ابراز کردن и ابراز داشتن– синонимы, и их отличие заключается только в частоте употребления, то есть глагол ابراز داشتنв языке СМИ употребляется чаще, чем глагол ابراز کردن.

Напомним, что вышеуказанные словосочетания переводятся глагольным оборотом. Глагольный оборот в персидском языке – это словосочетание с цельным значением. Например, имя сущ. نگرانی‘озабоченность’ вместе сابراز کردنсоставляет глагольный оборот: (ابراز نگرانی کردن).

Отметим, что словосочетания из примера № 1 переводятся на персидский язык только с помощью сложного глагола (ابراز کردن); а в случаях № 4 и 5 – только глаголом (ابراز داشتن). А примеры № 2 и 3 допускают два варианта перевода, т. е. (ابراز کردن и ابراز داشتن).

Как видно, в примере № 4 конструкция «глагол + два имени сущ.» в персидском языке выражается точно так, как в русском языке, а глагол выразить переводится (ابراز داشتن).

Вторая группа словосочетаний – это те, которые переводятся на персидский язык с помощью двух других сложных глаголов اعلام کردن ‘провозглашать’ и اعلام داشتن ‘объявлять’, которые в персидском языке являются стилистическими синонимами. Глагол اعلام داشتن ‘объявлять’ употребляется только в языке СМИ, а اعلام کردن ‘провозглашать’ имеет нейтральный характер.

6) выразить [свою] готовность + инфинитив	آمادگی خود را برای چیزی اعلام داشتن (کردن) برای چیزی اعلام آمادگی کردن
*Американский лидер **выразил готовность** тесно **работать** с Президентом России.*	
7) выразить [свою] готовность к чему?	آمادگی خود را برای چیزی اعلام داشتن (کردن) برای چیزی اعلام آمادگی کردن
*Иран **выразил готовность к обмену** опытом и развитию сотрудничества с Международной организацией информационных технологий Азербайджана.*	
8) выразить протест в связи с чем?	اعتراض خود را نسبت به چیزی اعلام کردن
*Представители стран в ООН в двух потрясающих отчётах **выразили протест в связи с настоящим холокостом** в Газе.*	
9) выразить [свою] солидарность с кем-чем?	همبستگی خود را با کسی، چیزی اعلام کردن
*Папа Римский **выразил солидарность со всеми,** кто пострадал в результате этого трагического события.*	
10) выразить ненависть к кому-чему?	انزجار خود را نسبت به کسی، چیزی اعلام کردن
*Он публично **выразил ненависть к неславянам** и попал под следствие.*	

11) выразить [свою] поддержку кому-чему?	پشتیبانی خود را اعلام داشتن (کردن)
*Правительство США вновь **выразило свою поддержку этой стране.***	
12) выразить [своё] согласие + инфинитив	موافقت خود را با کاری اعلام داشتن
*Глава компании **выразил согласие принять** участие в работе инвестиционного совета при Кабинете Министров Украины.*	

Отметим, что словосочетания из примеров № 8, 9 и 10 переводятся на персидский язык только с помощью сложного глагола اعلام کردن ‘провозглашать’; а № 12 – только глаголом اعلام داشتن ‘объявлять’. А примеры № 6, 7, 11 допускают два варианта перевода – اعلام کردن ‘провозглашать’ اعلام داشتن ‘объявлять’.

Хотя третий компонент словосочетаний № 6 и 7 в русском языке выражается по-разному (инфинитив или сущ. в Д. п. в ответ на вопрос к чему), в персидском языке всегда передается «предлогом + имя сущ.», которое играет роль косвенного дополнения. Важно обращать внимание, что иногда при переводе этой конструкции на персидский под воздействием русского языка наблюдается ошибочное использование инфинитива в персидском переводе. Такие ошибки с точки зрения носителя персидского языка вызывают неясность и сомнение в понимании высказывания и нарушают нормы персидского языка.

Третья группа словосочетаний – это те словосочетания, переводящиеся на персидский язык с помощью еще двух других глаголов اظهار کردن ‘изъявлять’ и اظهار نمودن ‘заявлять’, различающиеся только стилевой принадлежностью. Глагол اظهار نمودن ‘заявлять’ употребляется в публицистическом стиле речи, а глагол اظهار کردن ‘изъявлять’ имеет нейтральный характер. В следующих примерах (№ 13, 14 и 15) глагол выразить допускает два варианта перевода – اظهار کردن ‘изъявлять’ и اظهار نمودن ‘заявлять’. Например:

13) выразить надежду на что?	نسبت به چیزی اظهار امیدواری کردن (نمودن)
*Патриарх Кирилл **выразил надежду на то**, что в результате выборов "Отечество наше продолжит мирное и спокойное развитие".*	
14) выразить заинтересованность в чём?	نسبت به چیزی اظهار علاقه کردن (نمودن)
*Москва **выразила заинтересованность в сотрудничестве** с Пекином в области газа.*	
15) выразить уверенность в чём?	نسبت به چیزی اظهار اطمینان کردن (نمودن)
Она выразила уверенность, что Германия и Франция будут преодолевать трудности сообща́.	

Среди 15 вышеуказанных словосочетаний, три из них можно переводить на персидский язык с помощью двух глаголов, которые имеют разные значения (примеры № 2, 9 и 10):

2) выразить [своё] недовольство чем?	نارضایتی خود را از چیزی ابراز داشتن نارضایتی خود را از چیزی اعلام کردن
9) выразить [свою] солидарность с кем-чем?	همبستگی خود را با کسی، چیزی ابراز داشتن همبستگی خود را با کسی، چیزی اعلام کردن
10) выразить ненависть к кому-чему?	انزجار خود را از کسی ابراز داشتن انزجار خود را نسبت به کسی، چیزی اعلام کردن

Как видно в примерах № 2, 9 и 10, эти словосочетания можно переводить двумя персидскими несинонимичными сложными глаголами ابراز داشتن ‘выражать’ (из первой группы словосочетаний) и اعلام کردن ‘провозглашать’ (из второй группы словосочетаний). Хотя в персидском языке эти глаголы имеют разные значения, но при переводе конструкций № 2, 9 и 10 можно использовать и то и другое.

Таким образом, с учётом того, что в персидском языке у глаголов не существует категории вида, лексема выразить (или выражать) переводится на персидский одним частотным глаголом ابراز کردن ‘выразить’, который употребляется в публицистическом стиле. Однако в переводе словосочетаний типа выразить + имя сущ. в публицистическом стиле можно использовать не только глагол ابراز کردن ‘выразить’, но и еще 5 глаголов ابراز داشتن ‘выразить’; اعلام کردن ‘провозглашать’ и اعلام داشتن ‘объявлять’; اظهار کردن ‘изъявлять’ и اظهار نمودن ‘заявлять’, которые отличаются друг от друга значением, стилевой принадлежностью и частотой употребления.

ЛИТЕРАТУРА

Бахтина В.П. Лексико-грамматическая сочетаемость глаголов речи в русском литературном языке II половины XIX века. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Воронеж: городская типография, 1965. – 24 с.

Восканян Г.А. Русско-персидский словарь. М.: Русский язык, 1986.

Матвеева Т.В. Лексико-семантические группы глаголов: Учебный словарь-справочник / Под общ.ред. Т.В. Матвеевой. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1988. – 153 с.

Ожегов С.И., Шведова Н.Ю., Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / РАН. Институт русского языка им. В. В Виноградова. – 4-е изд., дополненное. М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.

Рубинчик Ю.А., Грамматика современного персидского литературного языка. М.: Восточная литература РАН, 2001. – 600 с.

И.К. ЮСУПОВ
Каракалпакский государственный университет, Нукус

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА Т.КАИПБЕРГЕНОВА В ШКОЛЕ

Аннотация. В преподавании материала по творчеству Т.Каипбергенова, и в проведении лекционных занятий, а также в правильном использовании методов обучения от педагога требуется большое методическое мастерство. Среди них особое место занимает проблема методики проведения лекции по изучению творчества писателя. Потому что данная проблема ещё недостаточно изучена. Для достижения желаемого результата в преподавании материала по творчеству Т.Каипбергенова можно использовать проблемные, монографические, дидактические и экспериментальные лекции. В целом, использование интерактивных методов обучения творчества Т.Каипбергенова способствует достижению желаемого результата и разнообразию проводимых занятий.

Summary. Students are given the explanation about topice and ideological direction of the Karakalpak poetry in the Independence period. The theme of defending the motherland, the ideas of loving motherland were the basic topic of the Karakalpak poetry in Independence period and used bu the poet.It interests the students from acadimik lyceums to learn this topic bu the dispute lesson. One of the most importanat metodical problems in achieving students kkowledge, theoretical conceptions, practice is to teach materials of literary schemcs in academic lyceums trough various tupes of lessons.

In the article It demands from the teacher of literature a great methodical qualification on teaching approaches of creative works bu T.Kayipbergenov the types of lessons, the using of methods and lectures correctly in the academic lyceums.
Ключевые слова: процесс урока, литература, литературовед, образ, творчество, стиль, метод, жанры, язык, обучение.
Keywords: the process of the lessons, literature, specialist in literature, character, creative work, style, method, writing, genres, language, training.

В методических трудах О.Ю.Богданова, Леонова С.А., Чертова В.Ф. [Богданова, Леонова, Чертова., 2002], К.Юлдашева [Йулдошев, 1996], [Йулдошев, 2016: 352], А.Пахратдинова [Пахратдинов, 2004: 286], К.А.Юсупова [Юсупов, 2018: 336], а также в трудах других методистов по преподаванию литературы приведены множество полезных советов. Но, к сожалению, в этих трудах, посвящённых школу, мало обращено внимание к творчеству писателей. С этой точки зрения было бы уместно разнообразить использование форм методов обучения творчеству Т.Каипбергенова в школе. Необходимо теоретическое знание и методическое мастерство педагога для создания проблем и для их решения. Для проведения проблемной урок по творчеству известного писателя Т.Каипбергенова преподаватель литературы различными методами и приёмами вводит эти проблемы.

Во-первых, выделяет ситуации, которые стали бы источниками проблем. Для этого преподаватель обязан знать мотивы прозы (повесты «Спасибо учителю», «Секретарь», «Бессонных ночах», «Холодной капле», роман «Последнее наступление», роман-диалогия «Дочь каракалпака», роман –трилогия «Каракалпакский дастан», роман «Сказание о Маман-бие» первая книга трилогий «Каракалпакский дастан»), особенности жанра, а также труды, посвящённые творчеству этого писателя. Так же преподаватель должен уметь находить вопросы, которые могли бы стать противо поставлениями в творчестве Т.Каипбергенова. Во–вторых, нужно уметь выбирать и преподносить проблемные ситуации по творчеству Т.Каипбергенова . Например: Кто первым создал образ учителя Ч.Айтматов или Т.Капбергенов? (Муғаллим образын биринши рет Т.Каипбергенов дөретти ме? яки Ч.Айтматов жасады ма?) [История…, 1981], [Гачев, 1988].

Учеников должны выразить свою точку зрения по отношению к этим высказываниям. В результате между ними могут появиться противоположные мнения. Поэтому для обоснования своих мыслей учеников должны знать противоположные мнения относительно образов учителей с целью сравнения. Но если эти проблемные ситуации не будут вовремя преподнесены, то эффективность этого вида метода для учеников будет малым. По содержанию и своеобразию творчества Т.Каипбергенова можно выдвигать проблемные мнения. Таким образом, вопросы для учеников должны иметь последовательность, а также иметь свои цели. Например: Как раскрыты образы его героев в драматических произведениях? Встречается ли в творчестве Т.Каипбергенова троестишие? Дайте описания героев в лирических произведениях писателя. Учеников должны выразить своё мнение по поводу решения возникших проблем по творчеству Т.Каипбергенова. Их мнение в этот момент должно быть направлено в правильное русло. Желательно, чтобы учеников сами решили возникшие проблемные ситуации.

Вид занятия должен соответствовать плану занятия. В плане каждого занятия должны учитываться цель занятия, дидактические задачи, возраст учеников и их индивидуальные качества, методы преподавания, а также интеллектуальный уровень преподавателя. Некоторые этапы обучения могут быть изменены т.е расширены или же сокращены в соответствии с требованиями занятия. Поэтому создания новых и усовершенствованных методов обучения является одной из главных задач национальной педагогики.

Перед тем как начать занятие преподавателю следует проверить готовность учеников. Каждому рассказчику отводится по два наблюдателя. В их обязанности входит наблюдение за качеством выступающего рассказчика. После начала урока выслушиваются выступления каждого рассказчика. Каждому рассказчику даётся минимум 6 минут. Каждому наблюдателю даётся 3 минуты. В сумме 6 рассказчикам отводятся 36 минут, 12 наблюдателям - 36 минут. Получается, что для обсуждения темы занятия уходят 72 минуты, а также 8 минут для заключения. После всего этого преподаватель объявляет результаты занятия. Опираясь на результаты выставляются оценки рассказчикам и наблюдателям. Преимущества использования метода конференции в обучении творчеству Т.Каипбергенова:

1. Конференция, посвящённая данному периоду творчества, побуждает учащихся работать с особым интересом и ответственностью.

2. Во время подготовки к конференции у учащихся появляются возможности ознакомиться с творчеством Т.Каипбергенова.

3. Для изучения творчества Т.Каипбергенова периода независимости отведено часов. Учитывая этот факт и этот вид занятия является наиболее подходящим и развивает исследовательские качества учащихся.

В настоящее время есть ещё один метод обучения творчества Т.Каипбергенова – инсерт. Смысл этого метода в том, что можно взять отрывок из любого произведения Т.Каипбергенова на тему эпосе и дать послушать учащимся. Задачей учащихся является определить кому принадлежат эти строки, и к какому периоду относятся. Таким образом, изучая материал, опираясь на свои знания и навыки, учащиеся ставят четыре знака. Не обязательно анализировать каждую строку, достаточно высказать своё мнение. Итак, опираясь на свои интеллектуальные качества учеников осваивает новую тему. [Баубекова, 2001]. Одним из новых методов обучения является метод **кластер.** Этот метод подразумевает собой объединение всего того, что учеников узнал во время занятия, посвящённого эпическим произведениям Т.Каипбергенова. [Беспалько, 2004].

В наше время есть ещё один эффективный метод обучения творчества Т.Каипбергенова – метод «Углы». Метод «Углы» - используется для работы с различными мнениями т.е вырабатывает у учащихся процесс мышления. Метод «Углы» можно использовать в следующей теме «Развитие творчества Т.Каипбергенова и идейно-тематическая программа». [Боголюбов, 2004]. В целом, использование интерактивных методов обучения творчества Т.Каипбергенова способствует достижению желаемого результата и разнообразию проводимых занятий.

Эпические произведения Т.Каипбергенова монументальны не только по объему, но и по идейно-тематической значимости, масштабам характеров. Писатель не только поднимает целинные пласты жизни каракалпакского народа, но и аналитически решает сложные социальные проблемы, связанные с судьбами каракалпаков. Его эпические

произведения – глубоко национальные полотна, пронизанные духом интернационализма и братства людей разных национальностей.

ЛИТЕРАТУРА

Богданова О.Ю., Леонова С.А., Чертова В.Ф. Методика преподавания литературы. М.: Педагогика, 2002. -162 с.

Йулдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. Тошкент. Ўқитувчи, 1996.

Йулдошев Қ., Йулдош М. Бадий таҳлил асослари. Тошкент: KAMALAK, 2016.

Пахратдинов Ә.Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. Нөкис: Билим, 2004.

Юсупов К.А. Методика преподавания каракалпакской литературы. Ташкент, Сано стандарт, 2018. - 336 с.

Юсупов К.А. Методика преподавания каракалпакской литературы в академических лицеях (монография). Нукус: Каракалпакстан, 2019. - 112 с.

История каракалпакской литературы / Редакционная коллегия З.С.Кедрина; отв. Ред. Г.И. Ломидзе, М.К. Нурмухамедов. Изд-во «Фан» Узбекской Р. 1981. - 352 с..

Гачев Г. Национальные образы мира. М.: Писатель, 1988. - С. 59-87.

Баубекова Г.Д., Халикова Г.М. Образование: опыт, проблему, перспективу. Т., 2001.

Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика, 1989.

Боголюбов В.И. Эволюция педагогических технологий // Школьные технологии. 2004. № 4. - С.12-21.

К.А. ЮСУПОВ
Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис

ӨСЕРБАЙ ӘЛЕЎОВТЫҢ ЛИРИКАСЫН ҮЙРЕНИЎ

К.А. ЮСУПОВ
Каракалпакский государственный университет, Нукус

ИЗУЧЕНИЕ ЛИРИКИ УСЕРБАЙ АЛЕЎОВА

Аннотация. В преподавании материала по творчеству У.Алеуова и в проведении лекционных занятий, а также в правильном использовании методов обучения от педагога требуется большое методическое мастерство. Среди них особое место занимает проблема методики проведения лекции по изучению творчества писателя. Потому что данная проблема ещё недостаточно изучена. Для достижения желаемого результата в преподавании материала по творчеству У.Алеуова можно использовать проблемные, монографические, дидактические и экспериментальные лекции. В целом, использование интерактивных методов обучения творчества У.Алеуова способствует достижению желаемого результата и разнообразию проводимых занятий. В этой статье изучены в преподавании обучение творчества У.Алеуова, и в проведении лекционных занятий, а также в правильном использовании методов обучения от педагога требуется большое методическое мастерство.

Abstract. In teaching material on the creativity of U. Aleuov and in conducting lectures, as well as in the correct use of teaching methods, a teacher needs great methodological skill. Among them, a special place is occupied by the problem of the methodology of conducting a lecture on the study of the writer's creativity. Because this problem has not been sufficiently studied yet. To achieve the desired result in teaching material on the creativity of U. Aleuov, you can use problem, monographic,

didactic and experimental lectures. In general, the use of interactive methods of teaching creativity U. Aleuova contributes to the achievement of the desired result and the variety of classes. In this article, the teaching of creativity of U. Aleuov is studied in teaching, and in conducting lectures, as well as in the correct use of teaching methods, a great methodological skill is required from the teacher.

Ключевые слова: процесс урока, литература, литературовед, образ, творчество, **с**тиль, метод, жанры, язык, обучение.

Keywords: the process of the lessons, literature, specialist in literature, character, creative work, style, method, writing, genres, language, training.

Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасында жазыўшылар дөретиўшилигин үйрениў ең әҳмийетли методикалық мәселелердиң бири. Усы көз қарастан Өсербай Әлеўовтың дөретпелерин, әсиресе шайырдың «Мазлумхансулыў» (2017), «Пикир дүньям» (2018), «Сезимлерим» (2019), «Дүнья, сени биле алмадым» (2020) сыяқлы поэтикалық топламларын оқыўшыларга тереңнен үйретиў керек.. Оның ҳәрбир лирикалық қосығы өзине тән болған стильде, терең философиялық ойлар менен жазылып, бунда бүгинги жасап атырған адамлардың ой –пикирин, ишки дүньясын, турмысын, инсан өмиринде ушырасып атырған ўақыяларды, инсанның бахытлы өмирин, жәмийетлик турмыста ушырасатуғын қарама-қарсылықлы сезимлерди, Ўатан, тәбият, муҳаббат темаларын лирикалық қаҳарман тили менен ашып бериўи, оның өзине тән өзгешеликлериниң белгилери еди. Усы көзқарастан шайырдың лирикалық қосықларына дыққат аўдарып, оның өз айырмашылықларына ийе екенлигин гәп етиўди мақул көрдик. Және де шайырдың поэзиясы ҳаққында белгили алымлар С.Ахметов, К.Алламбергенов, Қ.Оразымбетов, Ж.Хошниязовлар унамлы сын пикирлерин билдирген.

Өсербай Әлеўовтың «Мазлумхансулыў» (2017) поэтикалық топламына тийкарынан лирикалық қосықлары ҳәм «Мазлумхансулыў» поэмасы киргизилген. Шайырдың усы топламында орын алған «Студентлик жаслық жылларда» деп аталған бөлимине енгизилген: «Кимлигимди көп адамлар билмейди», «Студентлик дәўириме шериклес», «Муҳаббат дослықтан туўады», «Күн нурына айналады таң нуры», «Әзиз анам рәҳимшил меҳрибан», «Қаплады тағы аспанды», «Әрман келешектиң айқын бағдары» сыяқлы қосықларында лирикалық қаҳарманның жаслық дәўири, ана, муҳаббат ҳаққында ойлары, жасап атырған заманға көзқараслары, өтмиштеги болып өткен ўақиялар көркемлик пенен сүўретленген. Сондай-ақ, усы топламның «Дүнья, тиришилик ҳаққында ойлар» деп аталған бөлиминдеги «Сезими нәзик инсанлар», «Дүнья қашан жаратылған билмеймен», «Ўатан», «Ўатаным Өзбекстан», «Батыр халықпыз», «Илим менен таңылады дүнья», «Ғарға тамырлы халықпыз», «Қызларыма», «Адамлар бар әўлийедей кең пейил», «Бир жаманның жаманлығы мыңға тең», «Араб ҳаялы», «Сулыўлық», «Жер», «Көк Аралға сағынышы Әмиўдиң» сыяқлы қосықларында ўатанға сүйиўшилик, улыўма инсаныйлық сезимлер, тәбият ҳәм халықлар дослығы темалары, инсан ҳүжданы, илим, ҳақыйқатлық, жақсылық ҳәм жаманлық қусаған этикалық, эстетикалық қубылыслар лирикалық қаҳармандағы бай сезимлер менен сәўлеленген. Усы топламда «Саудия сапары» қосықлар дүркини де берилген «Пәнт жегеннен болдым», «Көп еллерде қонақ болдым», «Мәдийна Мәккениң егиз сыңары», «Саудиялы арабларға қайылман», «Патша күтип алды», «Әкем диндар еди жетик улама», «Қабыл болғай ҳаж сапарым» деген қосықларында Саудия арабстаны халқының турмысы, психологиясы, лирикалық қаҳарманның ишки мүнәсебетлери арқалы берилип, араб дүньясына, шайырдың өзи барған ҳажылық сапарына, дүньяға көзқарасы, өтмиштеги болып өткен дин жолындағы тарийхый ҳәдийселер,

халықлардың руўхый жақынлығы сыяқлы мәселелер аты аталған қосықлар дүркининде тәсирли баянланған.

Буннан тысқары, шайырдың «Ақлықларыма» атлы қосықлар дүркининде: «Жасар екен әўладлар», «Айталмайман ақлығым», «Ақлық деген келешегиң», «Ақ көкиреклик» т.б. қосықларында бала тәғдиринде ата-ананың орны, ата-ана – перзент ушын қәдирли ҳәм әдиўли инсан, сүйенетуғын таўы екенлиги, әсиресе ақлық бала өз перзентиңнен де шоқ қылықлы жағымлы екенлигин: «Өз перзентиң бир басқа, Ақлық балаң бала екен» деп жазыўы ата ҳәм әўлад арасындағы меҳрибанлық сезимлерди жанландырыўшылығы ашып берилген.

Шайыр Ө.Әлеўовтың «Мазлумхан-сулыў» поэмасы оның дөретиўшилигинде айрықша орынды ийелейди. Бул поэма әсирлер даўамында халық арасында сақланып келген «Мазлумхансулыў» әпсанасы тийкарында жазылған көркем дөретпе. Поэманың сюжети қысқа ҳәм көркем тил менен баянланып, ондағы берилген ўақыялар Мазлумхан, Мунир образларына жәмленген. Бул дөретпе поэма талапларына сай жазылып, бириншиден, дөретпениң сюжети тарийхый темаға қурылып, жаслардың руўхый дүньясының пәклигин, садықлығын, муҳаббат жолындағы опадарлығын, мийнеткешлигин Мазлумхан, Мунир образлары арқалы сүўретлеген болса, екиншиден, сюжетке енгизилген ўақыялар исенимли ҳәм мазмуны жеткиликли дәрежеде ашып берилген. Қаҳарман образларын ашып бериўде тарийхый ўақыялардан, монолог, диалог, тәбият көринислеринен орынлы пайдаланыўы, ҳәр бөлимшениң адамды толғандырарлық лирикалық шегинислер менен берилиўи автордың шеберлигинен дерек береди. Сөз зергериниң «Мазлумхансулыў» деген атамадағы поэтикалық топламына киргизилген лирикалық ҳәм эпикалық шығармалары жасларымызды Ўатанын сүйиўшиликке, халық тарийхын терең билиўге, инсаныйлық сезимлерге, мийнеткешликке, сап муҳаббатты қәстерлеўге, опадарлыққа, қәлиплестирип, буларға қосымша жаслардың сөйлеў мәдениятын, сөзлик байлығын байытыўға тәрбиялайды.

Сондай-ақ шайырдың «Пикир дүньям» (2018) деген қосықлар топламына киргизилген дөретпелери де дыққатты тартады, онда лирик қаҳарманның ишки сезимлери арқалы дүньяға, өмирге ҳәм жәмийетлик турмысқа болған көз қараслар тәрийипленген. Усы топламға киргизилген «Бабаларым көп нәсият қалдырған», «Тәбиятта наҳақ ис жоқ», «Шәкирт алсаң ўәсиятым», «Туўысқан-лар түбмиз бир», «Муҳаббатты жаның менен сезин сен», «Жигит едиң өткирлигиң алмастай», «Сырымды ашпа», «Ядыңда тут» қусаған қосықларында халықтың өтмиштеги тарийхы, тәбият, муҳаббат машқалалары сөз етилген. Әсиресе, шайыр жасап атырған өмирге өзиниң философиялық түсиниклери менен дыққат аўдарып, адамлардың ишки руўхый дүньясын шеберлик пенен ашып бериўге умтылған.

Даңқлы болған өз елине ким бирден,
Иши тарлар көре алмаған, күнлеген.
Жетилискен уллы адамның көбинен,
Заманласлары бир кемшилик излеген [Әлеўов, 2017: 14] -деп жазыўы арқалы айырым адамлардың иши тарлық сезимин, өзгелердиң жетискенлилерин көре алмаўшылық уғымлары болатуғынын, абрайлы, атақлы адамлардан мин излеп, бақыллық көрсететуғынын жазған. Сондай-ақ жаслық дәўир психологиясының йошлы, қызғынлы болыўшылығын нәзерде тута отырып, адамның ой-пикири, дүньяға көзқарасы жасы минген сайын өзгериске ушрап отыратуғынын қартайған адамлардың

түсиниги жигитлик гездегиден парықланып туратуғынын: Тән алыў шәрт өзгерислер ениўин,

Алмасады ойыңның да түр, теги,

Жас адамлар тек жақсылық келиўин,

Ал, кекселер барлығында күтеди [Әлеўов, 2017: 47] – деп жазып, даналық ҳәм ойшыллық пенен инсанның адам сезе бермес ишки дүньясын ашып берген.

Шайырдың және бир өзине тәнлиги, адамларға өз китабын саўға еткенде оған жазатуғын қол таңбаны-автографты сол адамның елге ислеген хызметин, өзине тән айырмашылықларын ашып берип, шеберлик пенен оның образын жаратыўында деп түсинемен.Бир куплет қосыққа сыйғызып ашып бергенинде.Бул ислер оның автограф жазыўда шеберликти, көркемликти, ҳәм шынлықты талап етеди. Бул поэзияның бир жанры сыпатында раўажландыр-ылыўы ҳәм үйренилиўи тийисли деп ойлайман.

Булардан тысқары Ө.Әлеўовтың 2019 жылы Өзбекистан Республикасы көлеминде «Энг улуғ, энг азиз» атамасында өткерилген таңлаўда жазыўшы ҳәм шайырлардың көркем шығармалары номинациясы бойынша екинши орынға миясар болған «Сезимлерим» («Қарақалпақстан» 2019) атлы қосықлар топламы да өз жетискенликлери менен көзге түскен еди. Китап: «Сезимлерим», «Аўылымның адамлары». «Шаңарағым», «Муҳаббат тәшўишлери» атлы бөлимлерден ибарат болып, бунда инсандағы ең уллы пәзийлет адамгершилик, инсанның инсанға меҳрибанлық сезимлер менен қатнаста болыўшылығы айрықша итибарға алынған. Шайыр лирикалық қәҳарманы арқалы инсанның ең қунлы адамгершилик қәсийетлерин нәзерде тута отырып, өз заманласларында усы жақсы кийели қәсийетлердиң беккем орын алыўына айрықша ықласлы болғанлығын жасырмайды. Адам өзиндеги ҳәм басқалардағы инсанлық қәсийетлерди дурыс сезиўи ҳәм оны жақсы нийетте қабыл етиўи тийисли. Сонда инсанлар жасап атырған орталық жақсы адамлар мәканына, гөззал дүньяға айналдаы - деп түсинген шайыр, адамлардың өзли-өзин қәстерлеп әзизлеўи орнына, базы биреўлердиң басқа адамларға қатнаста минез-қулқында жағымсыз қылықлардың орын алыўшылығын жақсы байқаған.

Улыўмаластырып айтқанда, белгили шайыр Өсербай Әлеўовтың лирикасын жасларға үйретиў арқалы оларды ўатанға сүйиўшиликке, дүнья жаңалықларын ҳәм халқымыздың тарийхын терең билиўге, тәбиятты көздиң қарашығындай сақлаўға, улыўма инсаныйлық идеяларға, ата-ананы ҳүрметлеўге, адамгершиликке, ҳадаллыққа, руўхый тәрептен беккем болыўына, эстетикалық заўықланып жасаўына тәрбиялаймыз.

ӘДЕБИЯТ

Әлеўов Ө. Мазлумхансулыў (Қосықлар ҳәм поэма). Нөкис: Билим, 2017.

Әлеўов Ө. Пикир дүньям. Қосықлар топламы. Нөкис Қарақалпақстан, 2018.

Әлеўов Ө. Сезимлерим. Нөкис: Қарақалпақстан, 2019.

Әлеўов Ө. Дүнья, сени биле алмадым. Нөкис: Қарақалпақстан, 2020.

К.А. ЮСУПОВ
Каракалпакский государственный университет, Нукус

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В АКАДЕМИЧЕСКИХ ЛИЦЕЯХ

Аннотация: Актуальное состояние обучения учащихся в академических лицеях определяется не только спецификой лицея. Но и современными требованиями к обучению учащихся, что предполагает пересмотр методов обучения и воспитания. Повышение уровня знаний предполагает соответствующую организацию не только внеаудиторных, но и внеаудиторных занятий. С этой целью мы первым долгом определили цель и задачи занятия, содержание материала и сделали анализ специальной литературы, которая позволила выделить комплекс внеаудиторных занятий, как дискуссия.

Abstract: The current state of student learning at academic lyceums is determined not only by the specifics of the lyceum. But also with modern requirements for teaching students, which involves a review of teaching and upbringing methods. Increasing the level of knowledge requires the appropriate organization of not only classroom, but also extracurricular activities. To this end, we first determined the purpose and objectives of the lesson, the content of the material, and made an analysis of the specialized literature, which allowed us to single out the complex of extracurricular activities as a discussion.

Ключевые слова: методика, процесс урока, обучение, художественная конференция, деятельность кружка, внеаудиторное занятие, стиль, метод .

Keywords: methods, the process of the lesson, training, literary conference, activiry of the club, extra classes, style, method.

Во всем мире проводится ряд исследований, направленных на изучение развития образовательно-воспитательной мысли, в том числе по следующим приоритетным направлениям: определение территориальной и региональной особенности развития педагогической мысли, разработка историко-методологических принципов и критериев определения содержания образования, моделирование исторического пути развития и перспектив подготовки научно-педагогических кадров. Анализ научно-исследовательских работ ученых стран Содеружества независимых государств по исследуемой проблеме показал, что в исследованиях ученых С.Д. Якушева [Якушева, 2012], В.П. Беспалько [Беспалько, 1989], М.В. Кларин [Кларин, 1989], О.Ю. Богданова, Леонова С.А., Чертова В.Ф. [Богданова, Чертова, 2002] наряду с традициями образования и воспитания, организации новых учебных форм, уделено внимание также и на педагогические мысли. Разработка учебных планов, программ, учебников методических пособий в соответствии с требованиями государственного образовательного стандарта, преподавание литературы в соответствии новый программы и требованиями, которые ставятся перед литературным образованием научные, теоритические, эстетические и методические основы изменений в литературном образовании через новые технологии, обеспечивают эффективность практики в академических лицеях и получение глубоких научных и практических знаний, а также изучение содержания технологии и необходимость разработки контента. Исходя из поставленных задач, совершенствуется технология обучения каракалпакской литературы в академических лицеях, анализируется информация учащихся на уроках литературы на основе инновационных подходов.

В академических лицеях изучаются основные понятия по методике преподавания каракалпакской литературы, связь программ с предметами, принципы преподавания, организация и планирование занятий, интерактивные методы, разбор художественных произведений, изучение творчества писателей, проведение работ внеурочных занятий. Важно изучить сравнительным путем точки зрения ученых по актуальным проблемам преподавания литературы, обозначить развитие направления методико-теоретических мнений.

Учитывая возрастные и психологические особенности учеников по включенным материалам в программу по каракалпакской литературе, необходимо ознакомить учащихся с лучшими образцами каракалпакской литературы, литературы родственных народов и мировой литературы, воспитать чувство любви к Родине в сердцах молодежи, национальное чувство, также пробуждение чувства уважения к национальным ценностям и способность выразить свое мнение путем изучения поэтических особенностей художественных произведений. Также необходимо учесть, что включенные материалы в программу по литературе являются отборными литературными произведениями, и поэтому необходимо учитывать своеобразие языка, психологические и педагогические требования учеников.

Разбор художественных произведений и требования к ним, обсуждение текста, типы разбора и методы будут изучены по ходу занятий по программе, предназначенной для академических лицеев. Путем разбора художественных произведений ученикам объясняется воспитательно-нравственные, эстетические, духовные задачи воспитания, что каждый народ силен своей высокой культурой и духовностью. Данные материалы программы будут изучены с помощью новых видов занятий: семинар, игра, соревнование, тест, конференция и дискуссия. От учителей потребуется педагогические и методические способности во время преподавания каракалпакской литературы. Каждое занятие по литературе должно быть проведено в связи с философией, языкознанием, литературоведением, историей, эстетикой, педагогикой и психологией.

Уделено внимание на особенности использования методов педагогической технологии на различных видах занятий по каракалпакской литературе в академических лицеях: конференция, урок по проверке знаний и желаний учеников, смешанные, объединенные и новые образовательные уроки, уделено внимание на взаимоотношение учителя и ученика, на необходимость изменения их задач, на педагогические технологии, высказав мнения по поводу технологических особенностей интерактивного метода, уделено внимание на использование таких интерактивных методов во время занятий по каракалпакской литературе, как «мозговой штурм», кластер, «стратегия углов», трехэтапное интервью, «круглый стол», метод зиг-зага, инсерт и т.п. методы, способы и игры. Кроме них изучены цель и принципы преподавания при разборе художественных произведений, научный разбор, дидактический разбор и проблемы использования этих видов разбора на практике.

В нашем академическом лицее на основе преподавания литературы, посчитали нужным уделить внимание на 2 проблемы. Во первых, нужно изучить требования к уроку по преподаванию каракалпакской литературы и формы их организации. Во вторых, был основной целью изучение исследованных методов в преподавании каракалпакской литературы.

Преподавание каракалпакской литературы с помощью новых образовательных уроков, конференции, диспута считается самой важной методической задачей. Из них мы посчитали нужным остановиться на методике проведения конференции. Методисты

разумно определили цель и задачи проведения конференции [Юсупов, 2019: 18] По этому виду урока мало методических мнений. Поэтому уделено внимание на содержание урока-конференции и способа их преподавания, на проблему и особенность преподавания материалов урока-конференции, приведенных в программе.

Проведение уроков увеличивают интерес к уроку с помощью различных видов занятий, данных в программе, знание, теоретическое понятие и желание. Также даны методические предложения и мнения по проведению урока обмен мнениями, цель и задачи урока, организацию урока, по способам оценки знаний учеников на уроке. Урок обмен мнениями развивает способность мышления, мнения учеников и повышает интерес к литературе.

В общеобразовательных школах и академических лицеях есть особенности использования форм уроков. Во-первых, в школах во время урока будет целесообразным использование таких видов урока, как смешанный урок, объединенный урок, ознакомление учеников с новым образовательным уроком, урок-введение, урок-повторение, урок-игра. Во вторых, нужно взять под руководство возрастные особенности школьников, время каждого урока, принципы составления материалов от легкого уровня к сложному. В третьих, в академических лицеях такие виды уроков, как конференция, урок обмен мнениями, лекция, семинар, повышают способность мышления учеников и интерес к уроку. В результате в сознании учеников формируются духовное, философское, эстетическое чувство и чувство красоты.

Методы преподавания в академических лицеях литературного материала по программе об анализе художественного произведения и о его задачах и роли приведены филологические и методолгические мнения из научных трудов известных ученых как А.Б. Есин [Есин, 2000], Г.Н. Тараносова [Тараносова, 1991] и других. В методике преподавания каракалпакской литературы существует своеобразный порядок анализа художественного произведения и работы над ним, по цели, задаче.

Требуется изучение произведения каждого писателя в связи своеобразными особенностями. Пути и способы освоения биографического материала достаточно полно освещены в работах методистов В.Г. Маранцмана [Маранцман, 1987], Л.В.Хван [Хван, 1991] и др. Названные методисты считают, что средством освоения биографического материала является привлечение документального и художественно-документального материала является привлечение документального и художественно-документального материала: литературных мемуаров, переписки и дневников писателя, произведений художественно-биографического жанра. Изучение биографии и творчества писателя при преподавании каракалпакской литературы в академических лицеях является одним из важных методологических задач. По программе по каракалпакской литературе дано много материала по биографии писателя. Целесообразно изучать биографии писателей по программе с методологической точки зрения последовательно.

Научно-методические задачи изучения каракалпакской литературы в академических лицеях путем проведения внеурочных работ, проведено методическое исследование по организации и содержанию внеурочных занятий по каракалпакской литературе. В ней отмечается необходимость изучения некоторых литературных материалов во внеурочных работах в силу того, что изучение материала на занятиях по программе недостаточно.

В процессе организации учебных занятий в качестве основного вида необходимо обозначить задачи и проблемы преподавания. Подобно этому, при преподавании каракалпакской литературы, чтобы занятие было качественным и результативным, нужно сохранить следующие методические требования: учебник каракалпакской литературы, предназначенные для учеников, должен соответствовать государственному образовательному стандарту и программе и обеспечить учеников системой знаний, связав прошлое народа с настоящим днем путем преподавания каракалпакской литературы, нужно сформировать в сознании учеников чувства гордости за свою Родину и народ.

ЛИТЕРАТУРА

Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика, 1989. – 188 с.

Богданова О.Ю., Леонова С.А., Чертова В.Ф. Методика преподавания литературы. М.: Педагогика, 2002. – 162 с.

Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. М.: «Флинта», «Наука», 2000. – 286 с.

Кларин М.В. Педагогическия технология в учебном процесс. М.: Знания, 1989. – 253 с.

Маранцман В.Г. Биография писателя в системе эстетического воспитания школьников. М., Просвещение, 1987.

Тараносова Г.Н. Анализ художественного текста в системе подготовки учителя языка и литературы в национальной школе. Дисс… д-ра. пед. наук. М., 1991.

Хван Л.Б. Изучение биографии писателя в школе. Нукус: Билим, 1991.

Юсупов К.А. Методика преподавания каракалпакской литературы в академических лицеях. (монография). Нукус: Каракалпакстан, 2019.

Якушева С.Д. Основы педагогического мастерства. М.: Академия, 2012. – 256 с.

Н.М. ЮСУПОВА

Казан федераль университеты, Казан

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ПОЭЗИЯСЕНДӘ ЛИРИК ГЕРОЙ КОНЦЕПЦИЯСЕ: ҮСЕШ-ҮЗГӘРЕШ ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ

Н.М. ЮСУПОВА

Казанский федеральный университет, Казань

КОНЦЕПЦИЯ ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В СОВРЕМЕННОЙ ТАТАРСКОЙ ПОЭЗИИ: ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ И ТРАНСФОРМАЦИИ

Аннотация. В данной статье выявляются особенноститрансформацииконцепции лирического героя в современной татарской поэзии. На материале реалистических и романтических произведений утверждается, что развитие концепции лирического герояидет по сложному пути лавирования между традиционной, модернистской и постмодернистской парадигмой. В ходе исследования прослеживается формирование своеобразной литературной модели, которая намечает общечеловеческие каноны бытия, воспевает общечеловеческие, вневременные ценности, выражает эмоциональную реакцию лирического героя на общественные каноны действительности. Анализ отдельных текстов показывает, что выстраивание в современной татарской поэзии такой модели структурирует особый тип

лирического героя, который выступает от имени «я» как представитель своего поколения или татарского народа в целом.В постмодернистских произведениях формируется новый тип лирического героя – перформативный герой – с «двумирной» онтологией: с одной стороны присутствие в обособленном внутреннем мире произведения, с другой – одномоментное ему присутствие в границах «нашего мира» как определенного модуса, свойственного личности породившего его автора.

Abstract. This article reveals the peculiarities of transformation of the concept of the lyrical hero in modern Tatar poetry. Based on the material of realistic and romantic works, it is argued that the development of the concept of the lyrical hero follows a complex path of maneuvering between the traditional, modernist and postmodern paradigms. The study traces the formation of a kind of literary model that outlines the universal canons of existence, sings universal, timeless values, and expresses the emotional reaction of the lyrical hero to the social canons of reality. The analysis of individual texts shows that the formation of such a model in modern Tatar poetry structures a special type of lyrical hero who acts on behalf of the «I»as a representative of his generation or the Tatar people as a whole. In postmodern works, a new type of lyrical – performative character – with «dvumernoi» ontology: on the one hand the presence in the isolated inner world works, on the other – simultaneously his presence within the boundaries of «our world» as a certain mode characteristic of the personality which spawned it.

Ключевые слова: лирический герой, концепция, современная татарская поэзия, трансформация.

Keywords: lyrical hero, concept, modern Tatar poetry, transformation.

XXI гасыр башы татар шигъриятендәгеүсеш-үзгәреш, бер яктан, 1990 еллардагы рухи һәм милли яңарышның, икенче яктан, 1960-1980 еллардагы шигъри күтәрелешнең матур нәтиҗәсе буларак дәвам итә. Чор әдәбиятында формалашкан яңа стиль тенденцияләре яшәеш кануннарын барлаган, кешене олы кыйммәт итеп күтәргән яисә тормыш-яшәеш закончалыкларын тәнкыйть утына алган яңа әдәби модельнең төзелүенә китерә [Юсупова, 2018: 66]. Бу модель, үз чиратында лирик герой концепциясенең үзгәрешенә, аның яңа үзенчәлекләр белән баюына, әдәби әсәрләрдәге дөнья сурәтенең алмашынуына йогынты ясый.

Реалистик юнәлештә язылган әсәрләрдә шәхес концепциясен иҗтимагый кануннарны аңларга-бәяләргә омтылучы гражданин лирик герой билгели,аның ике тибы урын ала. Бер яктан, ул 1960-1980 еллар татар поэзиясе традицияләрендә, тормыштагы хаксызлыкны күреп-аңлап та, турыдан-туры каршы чыгарга үзендә көч тапмаган, үз-үзе белән каршылыкта, эчке борчылу халәтендә яшәүче лирик герой калыбын үстереп алып китә. Р.Аймәт «Тормыш поезды» (2017) шигырендә бу тип лирик геройны «чылбырланган вагоннарда барган зынҗырлы җаннар» сурәте аша чагылдырып бирә. Р.Вәлиев, Р.Миңнуллин, Р.Низами, Р. Аймәт, И. Гыйләҗев, Г. Рәхим һ.б. шигырьләрендә шушы тип лирик герой алга чыга һәм шагыйрьләр тарафыннан чор кешесенең эчке халәте сурәтендә тәкъдим ителә.

Гражданлык лирикасына мөнәсәбәтле икенче төркем шигырьләрдә хөр фикерле, актив, вакыты белән бунтарь, гыйсъянчы лирик герой калкулана, тормыш-яшәешкә, үзе яшәгән җәмгыятькә һәм анда барган үзгәрешләргә, милли мәсьәләләргә үз бәясен, фикерен, мөнәсәбәтен ишеттерергә омтыла, бу исә тәнкыйди башлангычка юл бирә. Гыйсъянчы герой, нигездә, Р.Зәйдулла, Н.Сафина, Р. Мөхәммәтшин иҗатларында алга чыга. Мондый шигырьләрдә төп алымнарның берсе булып демифологизация – мифны җимерү аерылып чыга.Шунысы кызыклы: совет чоры сүз сәнгатендә мифлаштыру максатыннан файдаланылган ил, әләм, көрәшче образларын постсовет чоры шигърияте

капма-каршы – демифологик функциядә куллана башлый. Мәсәлән, З. Мансуровның «Чүп-чар тавы» шигырендә чүп-чар тавы образында артына кешелек кереп баткан тормыш-яшәеш тергезелә. Шуның астында калган каткан күмәч, ертык дога бите, шәрә курчак, зәһәр шешә бөкесе образлары ярдәмендә дин, иман, әхлак җимерелүе хакында сүз алып барыла, шулар янәшәсенә ертык әләм образы килеп керә дә, шигырьне бөтенләй яңа мәгънәләр белән баета. Татар шигърияте тарихыннан мәгълүматлы укучы өчен әләм, ил образларының кулланылышы бәяне сәяси яссылыкка күчерә. Шагыйрь әхлакый кыйммәтләр янәшәсендә сәяси кыйммәтләрнең дә югалуы, ялган идеалларның да җимерелүе хакында сөйли башлый.

Постреалистик дулкындагы эзләнүләр әкренләп гражданлык лирикасында лирик герой концепциясен үзгәртә. Бу яңарыш лирик герой – милләт чылбырында үзен милләтнең бер баласы итеп тойган, «мин» исеменнән сөйләгән лирик геройны калкуландыра, аның халәте исә реалистик чикләрдән чыгып китеп, постмодерн алымнар ярдәмендә ачыла башлый. Бу исә лирик геройның статусы үзгәрешенә алып килә: бер яктан, аның милләт язмышы өчен шәхси җаваплылык тойгысы артса, икенче яктан, милли проблемаларны «читтән», объектив бәяләү мөмкинлеге туа.Лирик герой, хәзерге рус постмодернистик шигъриятендәге кебек үк, «шигырь язучы кеше»гә [Современная русская литература,2005: 109] әверелә. Д.Ф. Заһидуллина татар әдәбиятында модернизмның гына түгел, постмодернизмның да югары эмоциональлеккә, тәэсирлелеккә омтылуын күрсәтә [Загидуллина, 2017: 94]. Бу күренеш лирик герой концепциясен дә читләтеп үтми, кеше язмышы – милләт язмышы чылбырында «шәхсиләшү» көчле булып кала. Мәсәлән, Р. Аймәтнең «Гөлләр чагым эзлим» (2002) шигырендә милли вазгыятькә бәйле лирик герой кичерешләре алга куела, «мин» исеменнән сөйләгән лирик герой йокыга талган милләт халәтеннән гаҗизлек хәленә килә, бу халәт риторик эндәшләр аша көчәйтелә. Аваздаш мотивлар Л. Гыйбадуллинаның «Минем канда хәтер исән!» шигырендә дә урын ала. Озын шигырь формасында язылган әлеге әсәрдә «мин» исеменнән сөйләүче лирик геройның милләт язмышы хакында уйланулары гәүдәләнә. Шушы фонда хәтернең кеше – милләт чылбырында хәлиткеч мөһим бер элемент, әһәмиятле буын булуы раслана. Мондый шигырьләрдә интертекстуаль бәйләнешләр, янәшәлекләр зур урын тота, яңа мәгънәләр табуга юнәлтелгән катлаулы образларны, детальләрне тезеп барып, ассоциатив сурәтлелек тудырыла, тәэсирлелек көчәйтелә, сызлану халәтеүзе дә постмодернистик алымнар, интертекст базасын формалаштыруга кушылып китә. Мәсәлән, Б.Ибраһимовның «Бу көннәрдә мин дә яза алмыйм» (2017) шигырендә иллюзиялелек күренеше лирик геройның яңа статуска күтәрелүе аша чагылыш таба.

Романтик юнәлештә язылган әсәрләрдә лирик герой философ булып, яшәү һәм үлем, яшәү мәгънәсе, кеше гомеренең кыйммәте, кеше һәм табигать бәйләнешләре, гомумән, яшәешнең асылы турында уйлана. Шуңа да мондый шигырьләрнең үзәгендә уйланучан, яшәешнең асылына төшенергә омтылучы лирик герой тора, ул тормышны яшәү һәм үлем бөтенлеге рәвешендә күзаллый. Бу үзгәреш, үз чиратында, заман шагыйрьләренә фәлсәфи тирәнлектә фикер йөртү һәм формага бәйле тәҗрибәләр, экспериментлар ясау,шулар аша катлаулы сурәт тудыруөчен яңамөмкинлекләр ача. Бу үзенчәлекләр Н. Гамбәр, И.Иксанова, Р.Рахман шигырьләрендә актив.

Хәзерге татар поэзиясе яңа экспериментлар ясау мәйданына да әверелә. Әлеге яңарыш, иң беренче чиратта, татар шигъриятендә лирик герой концепциясенең үзгәрүеннән һәм дөнья сурәтенең алмашынуыннан башланып китә. Р.Зәйдулла,

Р.Аймәт, Й.Миңнуллина, Б.Ибраһимов, Р.Мөхәммәтшин, Л.Гыйбадуллина һ.б. шигырьләрендә эзләнүләр аеруча көчле булып тоела. Классик булмаган дөнья сурәтендәге хаотик тормышта ачыклык таба алмаган лирик геройның аң-фикер агышы Зөлфәт шигырьләреннән тамыр ала дисәк тә ялгышмабыз. «Ил халәте» (2001), «Безнең чор агайлары» (2002), «Каргыш»(2003), «Болгавыр» (2005), «Караңгы төнге җилләр» (2002), «Аймылыш» (2002), «Талсиртмәдә талбишек» (2002), «Читән күләгәсе» (2003), «Ялган ямь» (2004), «Соңгы язмыш яры» (2003), «Кое кибә...» (2006) кебек җәмгыятьтәге хаксызлыклар хакында сөйләгән шигырьләрендә әдип лирик геройның тәртипсез, бер-берсен еш алыштырып килгән хис-кичерешләр дулкынын сурәтләү объекты итеп күтәрә. Хаотик тормыш-яшәештә, дисгармоник тормышта өметләрнең акланмавын тойган лирик герой чарасызлык, үкенеч, фаҗига, югалу дулкынында сурәтләнә, ялгызак шәхескә әверелә. Әлеге халәт әсәрләр структурасында монолог, төш, еш алышынган күзаллаулар аша җиткерелә. Алга таба бу тип лирик герой Л. Зөлкарнәй тарафыннан үстерелеп китә. Әмма Зөлфәт шигырьләрендә хаотик халәт еш кына җәмгыятьтәге, лирик геройны әйләндереп алган тышкы дөньядагы хәл-халәткә мөнәсәбәтле булса, Л. Зөлкарнәй шигырьләрендә инде ул геройның үз эчке дөньясындагы, фикер-күзаллауларындагы үзгәрешләргә бәйле формалаша. Бу үзенчәлек татар шигъриятендә яңа сүз булып яңгырый. Л. Зөлкарнәй шигырьләрендә лирик геройның уй-фикерләре тоташ рефлексия төсен ала, аның хаотик халәттәге аң агышыимпрессионистик алымнар ярдәмендә җиткерелә.Әлеге тип лирик герой урын алган шигырьләр еш кына Ш. Анак тарафыннан яратып кулланылган сөйләм шигыре формасында иҗат ителә. Мисал өчен, «Монолог» шигырендә лирик герой халәте шигырьнең исеме – көчле позиция аша ук төгәлләштереп куела, хаотик кичерешләр монолог төсендә җиткерелә. Әлеге тип лирик герой алга таба Сөләйман, Р. Аймәт, Л. Гыйбадуллина шигъриятендә дәвам итә. Сөләйманның лирик героенда, гомумән, хис-кичерешләрнең хаотик тәртибе, эзлексезлек, бер чиктән капма-каршы булган икенчесенә ташлану сыйфаты көчле. Р. Аймәт шигырьләрендә дә хаотик яшәештәге лирик герой халәте аң агышы ярдәмендә сурәтләнә. Дисгаромник яшәештә бәхет тапмаган лирик герой, бу халәт-яшәешне үзгәртә алмавын аңлап, кешеләрдән читләшә («Мин җирләргә төштем», 2001), хыял дөньясына юл ала («Эзләмәгез мине», 2000).

Шул рәвешле, хәзерге татар поэзиясе эчтәлек һәм форма ягыннан көчәя, шәхес концепциясенең бирелеше төрләнәнә. XXI гасыр башы шигъриятендә барган эзләнүләр, эчтәлек ягыннан бигрәк, шәхес концепциясе бирелешендә көчле булып, төп магистраль юлны саклаган хәлдә, шигъриятне өр-яңа үсеш сукмакларына алып чыга.

ӘДӘБИЯТ

Загидуллина Д.Ф. Татарская поэзия рубежа XX-XXI веков (1986 – 2015 гг.): эстетические ориентиры и художественные поиски. Казань: Фэн, 2017. – 268 с.

Современная русская литература (1990-е гг. – начало XXI в.). / С.И.Тимина, В.Е.Васильев, О.Ю.Воронина и др. СПб.: «Академия», 2005. – 352 с.

Юсупова Н.М. 2017 нче елда татар шигърияте: стиль тенденцияләре һәм жанрлар үсеше // Фәнни Татарстан, 2018. № 1. – Б. 66-75.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

АБДУЛЛИНА Дилария Маратовна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

АБДУЛЛИНА Чулпан Зуфаровна, аспирант, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

АБДУЛЛАЕВ Сайфулла Нурмухамедович, доктор филологических наук, профессор, Иссык-Кульский государственный университет, (Киргизия, Каракол)

АБРАРОВА Алия Галимзяновна магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

АЙТУГАНОВА Саулеш Шамшаевна, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Гумилева (Казахстан, Нур-Султан)

АМАНГАЗЫ ҚЫЗЫ Молдир (Казахстан, Нур-Сулитан) докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Гумилева (Казахстан, Нур-Султан)

АМИНЕВА Венера Рудалевна, доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

АМИРЛАН Сейдин, Фольклорный клуб «Народная мудрость» (Каракалпакстан, Нукус)

АХМАДИЕВА Юлдуз Рафисовна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ӘЛТАЙ Аманжол Дүйсенбайұлы, доктор филологических наук, профессор. Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева (Казахстан, Нур-Султан)

БАРИЕВА Алина Зуфаровна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

БАРИЕВА Зиля Равилевна, преподаватель турецкого языка, МАОУ «Основная общеобразовательная школа №30) (Россия, Татарстан, Казань)

БАДРТДИНОВА Алсу Анисовна, научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

БАТТАЛОВА Алсу Дамировна, кандидат филологических наук, Академия наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

БЕКБЕРГЕНОВА Мария Досбергеновна, кандидат филологических наук, доцент, Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза (Каракалпакстан, Нукус)

БОЛГАРОВА Рамзия Марсовна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

БУЛАТОВА Альфия Каримовна, научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

ВАЛИЕВА Миляуша Закиевна, кандидат филологических наук, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

ГАБДУЛЛИН Ранил Райнурович, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ГАБИДУЛЛИНА Эндже Илгизаровна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ГАБИДУЛЛИНА Фарида Имамутдиновна, кандидат филологических наук, доцент, Елабужский институт Казанского федерального университета (Россия, Татарстан, Елабуга)

ГАЗИЗОВА Лилия Ривкатовна, Университет Эрджиэс (Турция, Кайсери).

ГАЙНУЛЛИНА Гульфия Расилевна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ГАЛИУЛЛИНА Гульшат Раисовна, доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ГАЛИМУЛЛИН Фоат Галимуллович, доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ГАЛИМУЛЛИНА Альфия Фоатовна, доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ГАНИЕВА Айгуль Фирдинатовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник. Институт языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

ГАРАЕВА Алина Рифатовна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ГАРАЕВА Лейсан Фаритовна, учитель, МАОУ СОШИ «СОлНЦе», Казань

ГАРИФУЛЛИНА Эльвина Фларисовна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ГАСАНОВА Кёнуль Камиль гызы, кандидат филологических наук, Бакинский государственный университет (Азербайджан, Баку)

ГИЛАЗОВ Тагир Шамсегалиевич, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ГИНИЯТУЛЛИНА Лилия Миннулловна, кандидат филологических наук, научный сотрудник. Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

ГИРФАНОВА Лейля Равилевна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ДЕНМУХАМЕТОВА Эльвира Николаевна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ДУБРОВИНА Маргарита Эмильевна, кандидат филологических наук, доцент, Санкт-Петербургский Государственный Университет (Россия, Санкт-Петербург)

ДЖУМАМУРАТОВА Малика Тлеубергеновна, кандидат филологических наук, профессор, Каракалпакский государствнный университет (Каракалпакстан, Нукус)

ЕРМАКОВА Елена Николаевна, доктор филологических наук, профессор, Тюменский государственный университет (Россия, Тобольск)

ЖУМАГУЛ Сагымбай Ботбайулы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, Нур-Султан)

ЗАЙНУЛЛИНА Айгуль Марсовна, МБОУ «Гимназия № 36» (Россия, Татарстан, Казань)

ЗАЙРОВА Каншайым Муратбаевна, докторант, Каракалпакский государственный университет (Каракалпакстан, Нукус)

ЗАКИРОВА Гузель Рифатовна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ЗАКИРЗЯНОВ Альфат Магсумзянович, заведующий отделом литературоведения Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

ЗАЛЯЛЕТДИНОВА Гульназ Ахатовна, учитель, МБОУ «Татарская гимназия №2 имени Шигабутдина Марджани при Казанском федеральном университете» (Россия, Татарстан, Казань)

ЗАМАЛИЕВА Луиза Фирдусовна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ИСЛАМОВА Эльвира Альбертовна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

КАДЫРОВА Наргиза Орозовна, Иссык-Кульский государственный университет, (Киргизия, Каракол)

КАЛИМУЛЛИНА Алия Габдулфатовна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

КАМАЛОВА Диляра Ильсуровна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

КАНААТОВ Есимкан Елсуйер улы, докторант Нукусского государственного педагогического института им. Ажинияза (Каракалпакстан, Нукус)

КАНААТОВА Гүлистан Оралбай қызы, Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза (Каракалпакстан, Нукус)

КАЮМОВА Гелюса Фаритовна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

КИРИЛЛОВА Зоя Николаевна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Татарстан, Казань)

КЕМЕНГЕР Кайырбек Ризабекулы, кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, Нур-Султан)

КУЗЬМИНА Халиса Хатиповна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ЛОТФУЛЛИНА Гульназ Рифкатовна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

МАМЕДОВ Магомед Мамедсаид оглы, кандидат филологических наук, доцент, Бакинский Государственный Университет (Азебайджан, Баку)

МАМЕДОВА Севиндж Юсиф кызы, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Национальной Академии Наук Азербайджана (Азербайджан, Баку)

МАМУТОВА Закия Суфияновна, кандидат педагогических наук, старший преподаватель, Крымский инженерно-педагогический университет имени Февзи Якубова (Россия, Крым, Симферополь)

МИННУЛЛИН Булат Кимович, канддат филологических наук, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

МИНЕМУЛЛИН Рушан Раифович, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

МИННЕГУЛОВ Хатип Юсупович, доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

МИННЕГАЛИЕВА Айгуль Ильдусовна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казан)

МИННУЛЛИНА Фатыма Халиулловна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

МИНГАЗОВА Ляйля Ихсановна, доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

МИРХАЕВ Рифат Фирдинатович, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник отдела общей лингвистики Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

МУГТАСИМОВА Гульназ Ринатовна, кандидат филологических наук, доцент., Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

МУХАРЛЯМОВА Гульназ Нурфатовна, заведующая отделом национального образования, кандидат филологических наук, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

НАБИУЛЛИНА Гузель Амировна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

НАГИМОВА Айзиля Фаргатовна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казан)

НАДЫРШИНА Лейсан Радифовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

НАСИБУЛЛОВА Гузель Ришатовна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

НАСИБУЛЛИНА Нурида Шайдулловна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

НАСИПОВ Илшат Сахиятуллович, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой татарского языка и литературы Башкирского государственного педагогического университета им. М.Акмуллы (Россия, Башкортстан, Уфа)

НУРАБУЛЛАЕВ Бахамдулла Хожамбетович, соискатель кафедры каракалпакской литературы Каракалпакского государственного университета им. Бердаха (Каракалпакстан, Нөкис)

НУРЕЕВА Гульшат Ильшатовна, аспирант, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

НУРЫЕВА Огулсапар Атаевна,старший научный сотрудник Института языка, литературы и национальных рукописей им. Махтумкули Академии наук Туркменистана (Туркменистан, Ашхабад)

НУЭРСЯТИ Нуэрмаймайти, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ОРАЗБЕК Макпал Социал қызы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева (Қазақстан, Нур-Султан)

ПРОКОПОВА Майя Владимировна, кандидат филологических наук, доцент, Тюменский государственный университет (Россия, Тобольск)

РОГАЧЕВ Владимир Ильич, доктор филологических наук, профессор, Мордовский государственный педагогический институт имени М.Е. Евсевьева (Россия, Мордовия, Саранск).

САБИРЗЯНОВА Дина Решитовна, аспирант Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

САГДЕЕВА Фаузия Кабировна, кандидат филологических наук, научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань**)**

САЙФУЛИНА Нафиля Шакирчановна, кандидат педагогических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

САЙФУЛИНА Флера Сагитовна, доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

САЛАХОВА Рузиля Рашидовна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

САФИУЛЛИНА Гульшат Рафаилевна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

СЕЙТНАЗАРОВА Инжайым Ержановна, кандидат филологических наука, доцент, Каракалпакский государственный университет (Каракалпакстан, Нукус)

СИБГАЕВА Фируза Рамзилевна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

СИТИМОВА Сара Саферовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Адыгейскиого республиканского института гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева (Россия, Республика Адыгей, Майкоп)

СОЕГОВ Мурадгелди, доктор филологический наук, профессор, действительный член (академик) Академии наук Туркменистана. Национальный институт рукописей Академии наук Туркменистана (Туркменистан, Ашхабад)

ТАГАНОВА Марал Аннаевна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и национальных рукописей имени Махтумкули Академии наук Туркменистана (Туркменистан, Ашхабад)

ТАШМУРОДОВ Равшан Суванович, старший преподователь Ташкентского государственного технического университета им. И.Каримова (Узбекистан, Ташкент)

ТИМАШЕВА Алина Александровна, магистр, Башкирский государственный педагогический университет им. М.Акмуллы (Россия, Башкортстан, Уфа)

ТУГУЗ Гошсим Туркубиевна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник отдела языка Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева (Республика Адыгей, Майкоп)

ТУОРДЫБАЕВ Конакбай Кеулимжаевич, декан факультета каракалпакской филологии Каракалпакского государственного университета им. Бердаха (Каракалпакстан, Нукус)

ТУРЫСБЕК Ракымжан Сагымбекулы, доктор филологических наук, профессор. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, Нур-Султан)

УСМАНОВ Венер Мударисович, научный работник Центра письменного и музыкального наследия Институт языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

ФАЕЗОВА Ландыш Робертовна, аспирант, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ФАЙЗРАХМАНОВА Наиля Саматовна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ФАЙЗУЛЛИНА Гузель Чахваровна, доктор филологических наук, профессор, Тюменский государственный университет (Россия, Тобольск)

ФАРАДЖУЛЛАЕВА Эльмира, заведующая кафедрой французского и немецкого языков Бакинского Государственного Университета Бакинский Государственный Университет (Азербайджан, Баку)

ФАТТАХОВА Азалия Ильшатовна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ХАБИБУЛЛИНА Айсылу Раниловна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ХАБИБУЛЛИНА Алсу Зарифовна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ХАБУТДИНОВА Милеуша Мухаметзяновна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ХАДИЕВА Гульфия Камилевна, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ХАННАНОВА Гульчира Махмутовна, научный сотрудник, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

ХАСАНОВ Ришат Фаукатович, доктор филологических наук, профессор, Бирский филиал Башкирского государственного университета (Россия, Башкортостан, Бирск)

ХУСАИНОВА Алина Ямилевна, научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

ХУСАИНОВА Рания Раисовна, магистр, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ШАММАЕВА Нарбибиш Шамурадовна, доктор филологических наук, доцент, Туркменский государственный педагогический институт имени Сейитназара Сейди (Туркменистан, Туркменобад)

ШАНИЯЗОВ Махмуд, кандидат филологических наук, доцент, Государственный институт искусств и культуры Узбекистана (Узбекистан, Ташкент)

ШАКУРОВА Муслима Магесумовна, кандидат филологических наук, научный сотрудник, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, Татарстан, Казань)

ШЕЙХИ Хоссейн, кандидат филологических наук, Университет им. Шахида Бехешти (Иран, Тегиран)

ЮСУПОВ Айрат Фаикович, кандидат филологических наук, доцент, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

ЮСУПОВ Исламбек Конысбаевич, соискатель, Каракалпакский государственный университет, (Каракалпакстан, Нукус)

ЮСУПОВ Конысбай Абылович, кандидат филологический наук, доцент, Каракалпакский государственный университет, (Каракалпакстан, Нукус)

ЮСУПОВА Нурфия Марсовна, доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, Казань)

СОДЕРЖАНИЕ

Абдуллина Д.М. Тукайның Ш.Мәрҗанинең дини реформацион карашларына мөнәсәбәте 3

Абдуллаев С.Н., Кадырова Н.О. Модель элементарного простого предложения в тюркских языках: становление понятия 6

Абдуллина Д.М., Хусаинова А.Я. Полилингваль даирәдә туган тел һәм әдәбияты дәресләрендә диалекталь соматизмнарны өйрәнү үзенчәлекләре 9

Абдуллина Ч.З., Сагдеева Ф.К. Татар теле интернет челтәрендә 11

Айтуганова С.Ш. Р.Нұрғали прозасының ерекшелігі 15

Аминева В.Р. Трехстишия Р. Файзуллина: диалог с японской литературной традицией 18

Әбрарова А.Г. Урбанонимы города Казани, названные в честь писателей разных национальностей 21

Әлтай Д.С. Идея Абая – классический пример современной модернизации 24

Әмирлан С.Е. Народные воспоминания о Чирчике (по материалам каракалпакского фольклора) 27

Әхмәдиева Й.Р. Чит төбәкләрдә һәм чит илләрдә Тукай һәйкәлләре 30

Бариева А.З. Ч.Айтматов әсәрләренең татарчага тәрҗемәләрендә әдәби тәрҗемә үзенчәлекләре 33

Батталова А.Д. Чистай төбәген өйрәнүдә яңа чыганак буларак С.Е. Малов иҗаты 36

Бәдретдинова А.Ә. Татар теленең минзәлә сөйләшендә [а] авазының фарингализациясе 39

Бекбергенова М.Д. XX әсир қарақалпақ прозасында типология мәселелери 43

Булатова Ә.К. Татар диалектологиясен фәнни киңлеккә чыгаручы галим (Л.Т. Мәхмүтова эшчәнлеге) 45

Валиева М.З. XVII – XVIII гасыр язма истәлекләрендә чагылыш тапкан тарихи шәхесләрнең исемнәре 48

Габдуллин Р.Р., Гайнуллина Г.Р. Г.Сабитов хикәяләрендә образ тудыру алымнары 51

Габидуллина Э.И. И.Юзеевның “Гашыйклар тавы” поэмасында символик образлар 54

Габидуллина Ф.И. С. Хәкимнең “Кырыгынчы бүлмә” поэмасында халык иҗаты традицияләре 55

Газизова Л.Р. Перевод стихотворения Габдуллы Тукая «Родной язык» на русский язык: стратегии переводчиков 60

Гайнуллина Г.Р., Фаезова Л.Р. Р.Туфитуллованың “Язмыш җиле” романында татар хатын-кызы идеалы бирелеше 63

Галиуллина Г.Р. Татар халык табышмакларында синонимнар 67

Галимуллин Ф.Г. Таҗи Гыйззәт иҗатында татар халкы

мәнфәгатьләре чагылышы (Таҗи Гыйззәткә 125 ел) 70

Галимуллина А.Ф. Роль художественного перевода в современном литературном процессе Республики Татарстан 73

Ганиева А.Ф. Татар шартлы-метафорик прозасы (Батулла иҗаты мисалында) 79

Гараева А.Р. Межлитературные диалоги в творчестве Г.Тукая 82

Гарифуллина Э.Ф. Х.Туфан иҗатында гражданлык лирикасы 85

Гасанова К.К. Международный сюжет «муж на свадьбе жены» 88

Гиниятуллина Л.М., Шакурова М.М., Гараева Л.Ф. Язык произведений татарских писателей-просветителей 91

Гирфанова Л.Р. Тема татарской эмиграции в татарской прозе XX века (на примере творчества М. Галяу) 94

Гыйлаҗев Т.Ш., Кәлимуллина А.Г. Замандашлары тәнкыйтендә Гаяз Исхакыйның драма әсәрләре 97

Гыйлаҗев Т.Ш., Фәттахова А.И. Г. Ибраһимов публицистикасында музыка тәнкыйте үзенчәлекләре 100

Денмухамметова Э.Н., Нуэрсяти Нуэрмаймайти. Фразеологические единицы с семантикой пожелания и их синонимичные варианты в татарском языке 104

Дубровина М.Э. О грамматической тождественности форм с показателями -ma и -mak в современном турецком языке 107

Джумамуратова М.Т. Ценность фольклора в художественном творчестве (на примере произведений Т.Жумамуратова) 110

Жұмағұл С.Б. Қазақ әдебиеттануындағы шығыс руханиятымен дәстүрлі әдеби байланыс арналарының зерттелуі 114

Зайнуллина А.М. Речевой этикет – важный элемент национальной культуры 120

Зайрова К.М. О положении изучения названий предметов одежды в тюркском языкознании 123

Закирова Г.Р. Шамил Анакның әдәби стиле 127

Закирзянов А.М. Э.Яһүдиннең "Мәхәббәткә мәдхия" пьесасында конфликт үзенүзенчәлеге 130

Җамалиева Л.Ф. Мордовия татарларының туй йолалары 133

Җәләлетдинова Г.А. Йосыпова Н.М. М.Җәлилнең «Моабит дәфтәрләре» циклында мотивлар төрлелеге 137

Исламова Э.А., Болгарова Р.М. Лексика материальной культуры татарского языка в русскоязычных словарях 140

Камалова Д.И., Юсупов А.Ф. Поэтик текст оештыруда грамматик чаралар 143

Канаатов Е.Е. Қарақалпақ халық тарийхый қосықларының классификациясы 146

Қанаатова Г.О. Карақалпақ тилиндеги тарийхый естеликлер менен байланыслы базыбир терминлер (Аралбойы ҳәм Бухара қарақалпақлары материаллары бойынша) 150

Каюмова Г.Ф. Татар драматургиясендә яучы образының бирелеше 154
Кирилова З.Н. Керәшен татарларының теле, тарихы һәм мәдәнияте: төрек телетелендәге хезмәт 157
Кемеңгер Қ.Р. (Казахстан, Нұр-Сұлтан) Абай мұрасы – Мағжан Жұмабайұлының «педагогика» еңбегінде (Наследие абая в труде магжана жумабаева «педагогика») 160
Кузьмина Х.Х. Мәктәпкәчә яшьтәге татар балаларының сүз байлыгы туплану үзенчәлекләре 164
Лотфуллина Г.Р. Литературные музеи, посвященные Г. Тукаю 167
Мамедов М.М. Понятия Тенгри и Кут (Гут) в литературном памятнике Юсуфа Баласагуни «Кутадгу Билиг» («Благодатное знание») 170
Мамедова Ю. Неологизмы в современной прессе 174
Миннуллин Б.К. Особенности функционирования имен существительных в текстах татароязычной арабографической периодической печати межреволюционного периода 1905 – 1917 гг. 178
Миңнемуллин Р.Р., Гыйлаҗев Т.Ш. Габдулла Тукай әсәрләренең академик нәшере 181
Миннегулов Х.Й. Фин илендә Кәрәкәшле кызы (Гәүһәр Туганай) 184
Миннуллина А.И. Сказки народов Поволжья (На примере татарских и чувашских сказок) 192
Миннуллина Ф.Х. Р.Зәйдулланың «үлеп яратты» драмасында шәхес фаҗигасе 194
Мирхаев Р.Ф. О социально маркированных стилистических средствах в языке татарской просветительской прозы конца XIX – начала XX веков 197
Мөгътәсимова Г.Р. Рус телендәге төс атамаларын татар теленә тәрҗемә иткәндә барлыкка килгән трансформацияләр 200
Мөхәрләмова Г.Н. 1920-1930 еллар татар прозасында төн хронотобы бирелеше 203
Мөхәрләмова Г.Н. Туган тел һәм әдәбиятны дистанцион укыту шартларында укучыларда танып белү универсаль уку гамәлләрен формалаштыру үзенчәлекләре 206
Надыршина Л.Р., Ханнанова Г.М. Габдулла Тукайның казан чоры иҗатында үткәнне сагыну мотивы 209
Насибуллова Г.Р. Перевод мифологических фразеологизмов с татарского на английский язык 211
Насипов И.С., Тимашева А.А. Праздничная культура крящённых татар с.Новые Маты Бакалинский район РБ 213
Насыйбуллина Н.Ш. Эстәрлебаш мәдрәсәсенең мәгърифәт үсешенә керткән өлеше 216
Нәбиуллина Г.Ә. Өстәлмәләрнең экспрессив-стилистик кулланылышы 220
Нәгыймова А.Ф., Гыйлаҗев Т.Ш. Г.Исхакыйның “таңчы”лык чоры пьесаларында конфликт үзенчәлеге 223

Нурабуллаев Б.Х. Мемуарлық шығармаларда дәуир көриниси (Т. Алланазаровтың "Заман гәрдиши" мемуары мысылында) 226

Нуриева Г.И. Трансформация фольклорных героев и мотивов в драматургический сюжет в пьесах Г.Гильманова 229

Нурыева О.А. Использование числительных в языке поэмы «Кутадгу билиг» Юсуба Баласагунского 232

Оразбек М.С., Молдир Аманғазы қызы. Значение архетипа маски и мифологема зеркала в произведениях Абая 236

Рогачев В., Мингазова Л.И. К вопросу о растительных образах-символах (кодах) в устной народной поэзии народов среднего Поволжья 239

Сабирҗанова Д.Р. Ф. Хөсни әдәби-тәнкыйди эшчәнлегендә Г. Тукай иҗаты 246

Сайфулина Н.Ш. Экспрессивная функция художественного текста 249

Сәйфулина Ф.С., Мамутова З.С., Бариева З.Р. Әдәбиятта тарих чагылышы (К.Биккуловның "Төркестан" әсәре нигезендә) 252

Сафиуллина Г.Р. Перевод культурно-маркированных лексем татарского языка (на материале рассказа Амирхана Еники «Матурлык») 256

Сәлахова Р.Р. Ә. Еникинең "Җиз кыңгырау" әсәрендә күрүне белдергән фигыльләрнең лексик-семантик үзенчәлекләре 260

Сейтназарова И.Е. Использование названий изделий ювелирного искусства в произведениях каракалпакского поэта Тлеубергена Жумамуратова 263

Сибгаева Ф.Р. Татар тел шәхесенең вербаль-семантик дәрәҗәсе 266

Ситимова С.С. К вопросу о полилингвальном образовании в Республике Адыгея 269

Соегов М. Об одной статье любовно-приключенческого содержания, перепечатанной в газете «Кавказ» от 13 апреля 1884 года из стамбульской газеты 272

Таганова М.А. Об аффиксах -мала/-меле и -гыла/-гиле в туркменском языке 275

Ташмуродов Р.С. Гиламчилик терминларининг синонимик, вариантлилик ҳамда антонимик мунособатлари 278

Тугуз Г.Т. Диалектные фразеологизмы в адыгейском языке 282

Туордыбаев К. К. О взаимосвязи русской и каракалпакской поэзии 285

Турысбек Р.С. Әдеби байланыс: руханият өрісі мен даму негізі (дәстүр мен сабақтастық) 288

Усманов В.М. Актуальные задачи и проблемы изучения татарских эпиграфических памятников 291

Файзуллина Г.Ч., Ермакова Е.Н., Прокопова М.В. Фразообразовательный потенциал компонента-фитонима «дуб» в устойчивых выражениях русского и татарского языков 299

Фараджуллаева Э.Н. Жорж Санд и перевод азербайджанского эпоса «Кёр-оглу» 302

Фәйзрахманова Н.С. «Идел» журналында хикәя жанры: тематикасы һәм күтәрелгән мәсьәләләр 305

Хабибуллина А. З. Элегия в татарской и русской поэзии 2-ой половины XX века (на материале творчества Ш. Анака и А.Драгомощенко). 308
Хабутдинова М.М. Идейно-художественное своеобразие романа Р. Туфитулловой “Язмыш җиле” 312
Һадиева Г.К. Татарстан Республикасының удмурт нигезле атамалары 315
Хасанов Р.Ф. Особенности изображения конфликта в башкирском историческом романе 318
Хәбибуллина А.Р., Гыйлаҗев Т.Ш. Ф.Әмирхан драматургиясендә хатын-кыз мотивлары 321
Хәбибуллина Л.Ф. Геройларның эчке дөньясын чагылдыру алымнары (Ш.Хөсәеновның «Мәхәббәт сагышы»повесте мисалында) 324
Хусаинова А.Я. Фонетические диалектизмы в татарской художественной литературе 328
Хөсәенова Р.Р. Айгөл Әхмәтгалиеваның “Кайтаваз” хикәясенең сюжет структурасы 330
Шаммаева Н.Ш. Сопоставительный анализ фразеологических единиц английского и туркменского языков 333
Шакурова М.М., Гиниятуллина Л.М., Гараева Л.Ф. Особенности индивидуального словоупотребления в произведениях писателей начала XX века 336
Шаниязов М. История Кокандской арки 339
Шейхи Хоссейн Лексические изменения при переводе на персидский язык словосочетаний типа «выразить + имя существительное» 341
Юсупов И.К. Изучение творчества Т.Каипбергенова в школе 345
Юсупов К.А. Өсербай Әлеўовтың лирикасын үйрениў 348
Юсупов К.А. Актуальные вопросы преподавания каракалпакской литературы в академических лицеях 352
Юсупова Н.М. Хәзерге татар поэзиясендә лирик герой концепциясе: үсеш-үзгәреш үзенчәлеге 355

Научное издание

ЛИТЕРАТУРА И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В КОНТЕКСТЕ ВОСТОК-ЗАПАД

Материалы международной научно-практической онлайн-конференции

Казань, 22–25 октября 2020 г.

ШӘРЫК ҺӘМ ГАРЕБ КОНТЕКСТЫНДА ТӨРКИ ХАЛЫКЛАРНЫҢ ӘДӘБИЯТЫ ҺӘМ СӘНГАТЕ

Халыкара фәнни-гамәли онлайн-конференция материаллары

Казан, 22–25 октябрь, 2020 ел

LITERATURE AND ARTISTIC CULTURE OF TURKIC PEOPLES IN THE EAST-WEST CONTEXT

Materials of the International Scientific and Practical Online Conference

Kazan, 22–25 October, 2020

Оригинал-макет
А.Ф. Юсупов

Подписано к использованию 21.10.2020.
Формат 60x84 1/16. Гарнитура «Times New Roman».
Усл. печ. л. 21,5. Заказ 53/10

Издательство Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужина, 1/37
тел. (843) 233-73-59, 233-73-28